ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ

КАМ'ЯНА ДОБА УКРАЇНИ

Випуск 11

ДО 90-РІЧЧЯ О.П.ЧЕРНИША

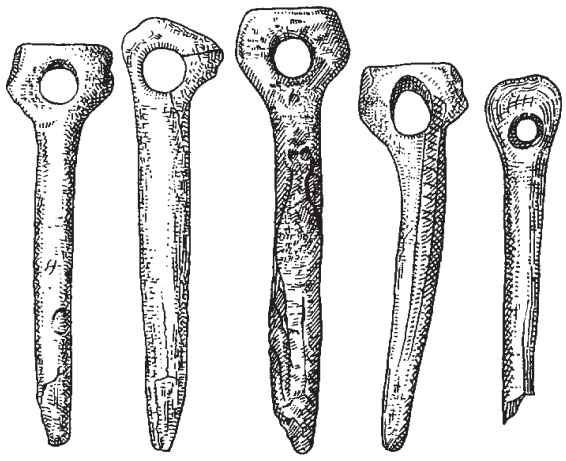

КИЇВ
ШЛЯХ-2008

УДК 902(477)“631/634
ББК 63.4(Укр)
К18

Кам’яна доба України: Збірка наукових статей.- Вип.11.- Київ: Шлях, 2008.- 228с.; іл.
ISBN 650-7464-03-2

Черговий 11-тий випуск «Кам’яної доби України» присвячено 90-річчю від дня народження видатного українського вченого, фахівця в галузі палеоліту Олександра Панкратовича Черниша. Містить статті та публікації з проблематики палеоліту, мезоліту, неоліту України.
ББК 63.4(Укр)

Ê18

Затверджено до друку Вченою радою Інституту археології НАН України

РЕДАКЦІЙНИЙ КОЛЕКТИВ

д.і.н., проф.	**Залізняк Л.Л. (головний редактор)**
к.і.н., с.н.с.	**Манько В.О. (відповідальний редактор)**
к.і.н., с.н.с.	**Кухарчук Ю.В. (відповідальний секретар)**
д.і.н., пр.н.с.	**Степанчук В.М.**
д.і.н., пр.н.с.	**Зубар В.М.**
д.і.н., проф.	**Телегін Д.Я.**
д.і.н., пр.н.с.	**Ситник О.С.**
д.і.н., пр.н.с.	**Чабай В.П.**
д.і.н., пр.н.с.	**Отрощенко В.В.**
д.і.н., пр.н.с.	**Сапожников І.В.**
к.і.н., с.н.с.	**Кулаковська Л.В.**
к.і.н., с.н.с.	**Колесник О.В.**

РЕЦЕНЗЕНТИ

д.і.н., проф.	**Гладких М.І.**
д.і.н., пр.н.с.	**Мацкевий Л.Г.**

Свідоцтво про державну реєстрацію засобу масової інформації КВ№8605 від 01.04.2004р.
Зареєстровано Вищою атестаційною комісією при Кабінеті Міністрів України як фахове видання в галузі археології.

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавничої справи ДК №47 від 28.04.2000р.

Здано до складання 20.08.2007р. Підписано до друку 01.10.2007р.
Формат 60x84/8. Папір офсетний. Друк офсетний.
Гарнітура Times. Ум. друк. арк. 28,5. Обл. вид. арк. 26,5.
Тираж 500 прим. Зам. №07/120.

Видавництво “Шлях”.
04071, м. Київ, вул.Введенська, 32/69.
Тел. (044)4257006.

ISBN 650-7464-03-2

© Інститут археології НАН України, 2008
© Видавництво “Шлях”, 2008

ОЛЕКСАНДР ПАНКРАТОВИЧ ЧЕРНИШ
(25.12.1918 - 25.12.1993)

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	**6**	PREFACE
Ситник О.С. ОЛЕКСАНДР ПАНКРАТОВИЧ ЧЕРНИШ: ЛЮДИНА І НАУКОВЕЦЬ (ДО 90-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОЖДЕННЯ)	**7**	**Sytnyk O.S.** OLEXANDER PANKRATOVYCH CHERNYSH: PERSON AND SCIENTIST (ON OCASSION OF 90TH DATE OF BIRTH)
Степанчук В.М., Рижов С.М., Матвіїшина Ж.М., Кармазиненко С.П. НОВІ ДАНІ ДО ВИВЧЕННЯ РАННІХ ЕТАПІВ ОСВОЄННЯ ТЕРИТОРІЇ СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОЇ РІВНИНИ У ПАЛЕОЛІТІ	**23**	**Stepanchuk V.N., Ryzhov S.N., Matviishina Zh.N., Karmazinenko S.P.** NEW DATA ON STUDIES OF EARLY STAGES OF COLONIZATION OF EAST EUROPEAN PLAIN DURING THE PALAEOLITHIC
Степанчук В.М., Васильєв С.В., Боруцька С.Б., Зубов О.О., Кухарчук Ю.В., Сапожникова Г.В., Харламова Н.В. СЕРЕДНЬОПАЛЕОЛІТИЧНА СТОЯНКА ЗАСКЕЛЬНА VI (КОЛОСОВСЬКА) В КРИМУ: ДЕЯКІ АСПЕКТИ ВИВЧЕННЯ ШАРІВ, ЩО МІСТИЛИ РЕШТКИ ЛЮДИНИ	**42**	**Stepanchuk V.M., Vasiliev S.V., Borutskaya S.B., Zubov A.A., Kukharchuk Yu.V., Sapozhnykova G.V., Kharlamova N.V.** MIDDLE PALAEOLITHIC SITE ZASKALNAYA VI (KOLOSOVSKA) IN CRIMEA: CERTAIN ASPECTS OF EXAMINATION OF LAYERS CONTAINING HUMAN REMAINS
Сапожникова Г.В. КІСТЯНІ ЗНАРЯДДЯ НЕАНДЕРТАЛЬЦІВ КРИМУ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ СТОЯНОК ЗАСКЕЛЬНА VI (КОЛОСОВСЬКА), ПРОЛОМ І ТА ПРОЛОМ ІІ)	**52**	**Sapozhnykova G.V.** BONE INSTRUMENTS OF CRIMEAN NEANDERTHALS. (AFTER MATERIALS OF ZASKEL'NA VI (KOLOSOVS'KA), PROLOM I AND PROLOM II)
Залізняк Л.Л., Беленко М.М., Озеров П.І. СТОЯНКА ВИСЬ ТА ЇЇ МІСЦЕ У ПІЗНЬОМУ ПАЛЕОЛІТІ УКРАЇНИ	**59**	**Zalizniak L.L., Belenko M.M., Ozerov P.I.** VIS SITE AND ITS PLACE IN THE UPPER PALAEOLITHIC OF UKRAINE
Матвіїшина Ж.М., Пархоменко О.Г. ҐРУНТИ ДАВНЬОЇ СТОЯНКИ ВИСЬ НЕПОДАЛІК С.ШМИДОВЕ НА КІРОВОГРАДЩИНІ ЯК ІНДИКАТОР ПРИРОДНИХ УМОВ МИНУЛОГО	**75**	**Matviishina Zh. M., Parkhomenko O.G.** SOILS OF ANCIENT SITE OF VYS' NEARBY SHMYDOVE VILLAGE IN KIROVOGRAD REGION AS INDICATOR OF PAST ENVIRONMENTS
Залізняк Л.Л., Вєтров Д.О., Хоптинець І.М. ДОСЛІДЖЕННЯ ГРАВЕТСЬКОЇ СТОЯНКИ ТРОЯНОВЕ 4 ПІД НОВОМИРГОРОДОМ У 2007 РОЦІ	**82**	**Zaliznyak L.L., Vetrov D.O., Khoptinetc I.M.** INVESTIGATION GRAVETTIAN SITE TROYANOVE 4 NEARBY NOVOMIRGOROD IN 2007
Залізняк Л.Л. ДОБА КАТАСТРОФ У ПЕРВІСНІЙ ЄВРОПІ ТА ЇЇ ІСТОРИЧНІ НАСЛІДКИ	**96**	**Zalizniak L.L.** THE EPOCH OF CATASTROPHES IN PREHISTORIC EUROPE AND ITS HISTORICAL EFFECTS

Пясецький В.К. **116** **Piasetsky V.K.**
ПІЗНЬОПАЛЕОЛІТИЧНА СТОЯНКА РАДОМИШЛЬ. ПИТАННЯ СТРАТИГРАФІЇ
LATE PALAEOLITHIC SITE OF RADOMYSHL. THE QUESTION OF STRATIGRAPHY

Гладилін В.М. **120** **Gladilin V.Ì.**
ПРО ВИПЕРЕДЖАЮЧУ РОЛЬ РОЗВИТКУ ФІЗИЧНОГО ТИПУ ЛЮДИНИ В ПРОЦЕСІ СТАНОВЛЕННЯ ПАЛЕОЛІТИЧНОГО ВИРОБНИЦТВА
ON LEADING ROLE OF EVOLUTION OF PHYSICAL TYPE OF MAN IN THE PROCESS OF RISE OF PALAEOLITHIC PRODUCTION

Ступак Д.В. **122** **Stupak D.V.**
ЗНАРЯДДЯ ПАЛЕОЛІТИЧНОЇ СТОЯНКИ БУЖАНКА 2 НА СЕРЕДНІЙ ДЕСНІ
TOOLS OF PALAEOLITHIC SITE BUZHANKA ON THE MIDLLE DESNA RIVER

Федорченко О.С. **131** **Fedorchenko O.S.**
ПРОБЛЕМА ЗАЛУЧЕННЯ ЕТНОГРАФІЧНИХ АНАЛОГІЙ В АРХЕОЛОГІЇ. ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ
THE PROBLEM OF APPLICATION OF ETHNOGRAPHIC ANALOGIES IN ARCHAEOLOGY. HISTORIOGRAPHICAL ASPECT

Пазинич В.Г. **138** **Pazynych V.G.**
ПАЛЕОГЕОГРАФІЧНА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ДЕЯКИХ АРХЕОЛОГІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ БАСЕЙНУ ДНІПРА
PALEOGEOGRAPHY INTERPRETATIONS OF SOME ARCHEOLOGICAL RECORDS FROM DNIPRO RIVER BASIN

Манько В.О. **144** **Manko V.O.**
ПИТАННЯ ПРО АБСОЛЮТНУ І ВІДНОСНУ ХРОНОЛОГІЮ КУЛЬТУРИ ТАШ-АЇР
THE QUESTION ABOUT CHRONOLOGY OF TASH-AIR INDUSTRY

Товкайло М.Т. **176** **Tovkailo M.T.**
НЕОЛІТИЧНИЙ ҐАРД ЗА ДАНИМИ НОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
NEOLITHIC GARD AFTER DATA OF NEW STUDIES

Гаскевич Д.Л. **189** **Gaskevych D.L.**
КЕРАМІКА “САМЧИНСЬКОГО” ТИПУ ТА ПРОБЛЕМИ ПЕРІОДИЗАЦІЇ БУГО-ДНІСТРОВСЬКОЇ НЕОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ
THE “SAMCHYNTSI” TYPE POTTERY AND PROBLEMS OF PERIODIZATION OF BUH-DNISTER NEOLITHIC CULTURE

Рідуш Б.Т. **220** **Ridush B.T.**
НОВА ПАМ’ЯТКА МОБІЛЬНОГО ВЕРХНЬОПАЛЕОЛІТИЧНОГО МИСТЕЦТВА З ПОДНІСТРОВ’Я
NEW FIND OF UPPER PALAEOLITHIC MOBILE ART FROM MIDDLE DNIESTER BASIN

Переверзєв С.В. **223** **Pereverzev S.V.**
ПРОБЛЕМИ КУЛЬТУРНОГО ПОДІЛУ НЕОЛІТУ ВОЛИНСЬКОГО ТА КИЄВО-ЖИТОМИРСЬКОГО ПОЛІССЯ
ABOUT SOME PROBLEMS OF A NEOLITHIC OF THE VOLYNSK AND KIEVO-ZHITOMIR POLESYE

ПЕРЕДМОВА

Україна належить до числа найбагатших на пам'ятки кам'яної доби країн Європи. Саме на території України зародилося палеолітознавство величезної Російської імперії, коли 1873 року було відкрито першу у Східній Європі палеолітичну стоянку Гінці на Полтавщині. Попри багатство джерел та давні традиції наукових досліджень чисельність фахівців з археології кам'яної доби в країні незначна і становить близько 40 дослідників різної кваліфікації. Серед них 10 докторів історичних наук – Д.Я.Телегін, В.М.Гладилін, М.І.Гладких, Л.Г.Мацкевий, Л.Л.Залізняк, О.С.Ситник, О.В.Сминтина, І.В.Сапожников, В.П.Чабай, В.М.Степанчук.

Більше половини «каміньщиків» України сконцентровано у Києві (24). Провідною структурою з дослідження кам'яної доби в Україні є відділ кам'яного віку Інституту археології НАНУ, де працюють 11 фахівців: Залізняк Л.Л., Степанчук В.М., Кухарчук Ю.В., Кротова О.О., Нужний Д.Ю., Яковлєва Л.А., Товкайло М.Т., Яневич О.О., Гаскевич Д.Л., Ступак Д.В., Вєтров Д., О. Ще четверо спеціалістів -- співробітники музею археології НАНУ (Кулаковська Л.В., Усик В.І., Манько В.О., Кононенко О.М.). На кафедрі археології Національного університету ім. Т.Шевченка працюють Гладких М.І., Рижов С.М., Шидловський П.М. У Києві мешкають і такі знані дослідники кам'яної доби як Телегін Д.Я., Гладилін В.М., Смирнов С,В., Тітова О.М., Котова Н.С., Ткаченко В.І.

Серед центрів вивчення епохи каменю в Україні слід згадати Одесу (Сапожников І.В., Сминтина О.В., Сапожникова Г.В., Смольянинова С.П., Піструїл І.В.), Сімферополь (Чабай В.П., Демиденко Ю.Є., Євтушенко О.І., Теліженко С.А.), Львів (Ситник О.С., Мацкевий Л.Г.), Донецьк (Колесник О.В., Дегерменджі С.М.), Херсон (Оленковський М.П.), Луганськ (Горелік О.Ф.), Полтава (Гавриленко І.М.), Харків (Сніжко І.А.), Рівне (Пясецький В.К.). Крім згаданих відомих дослідників кам'яної доби України назвемо початківців аспірантів та по шукачів (Переверзєв С.В., Кіосак Д.В., Палієнко С.А., Федорченко О.М., Беленко М.М., Вотякова І.М., Хоптинець І.М. та ін.).

Лише за роки незалежності України з початку 90-х рр. XX ст. вийшли друком сотні статей і близько 40 монографій, присвячених проблемам кам'яної доби території України.

Давні традиції дослідження палеоліту, мезоліту та неоліту в Україні, багата джерельна база, значний науковий потенціал стали підґрунтям для періодичного видання «Кам'яна доба України» 10 випусків якого вийшли друком з 2002 р. Останній одинадцятий випуск присв'ячений 90-річчю з дня народження видатного українського вченого, фахівця в галузі палеоліту Олександра

PREFACE

Кам'яна доба України.– Вип.11.– К.: Шлях, 2008.– С.7-22.

Ситник О.С.

Sytnyk O.S.

ОЛЕКСАНДР ПАНКРАТОВИЧ ЧЕРНИШ: ЛЮДИНА І НАУКОВЕЦЬ (до 90-річчя від дня народження)

OLEXANDER PANKRATOVYCH CHERNYSH: PERSON AND SCIENTIST (On Ocassion of 90th Date of Birth)

У статті висвітлюється життєвий і науковий шлях визначного українського палеолітознавця, фундатора львівської археологічної школи О.П. Черниша. Значну увагу приділено плідним дослідженням ученого у Придністер'ї.

У грудні 2008 року минуло 90 років від дня народження (і 15 років від дня смерті) відомого палеолітознавця України, доктора історичних наук, професора Олександра Панкратовича Черниша, довголітнього завідувача відділу археології колишнього Інституту суспільних наук АН УРСР – тепер Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

Про О.П. Черниша написано небагато, не залишив він після себе розгорнутої автобіографії чи хоч би якихось нотаток спогадів. Не маємо ніяких "тестаментів" і щодо його наукової спадщини – без сумніву, він планував ще довго жити, багато написати, узагальнити майже 50-річні дослідження палеоліту й мезоліту у Подністер'ї. Не знав він, що смертельно хворий і ще увечері, напередодні відходу в небуття, говорив у відділі про застуду (а це був інфаркт!). Смерть була раптовою і порівняно легкою. Навіть у цьому останньому життєвому епізоді Доля оберігала Олександра Панкратовича. Як оберігала не раз упродовж усього життя, як підтримувала його у найскрутніші хвилини, як дарувала все нові й нові відкриття світового значення.

Його життя загалом було небагатим на події і десь традиційним для багатьох науковців до- і повоєнного покоління: школа, університет, науковий інститут. "Нетрадиційною" виявилася війна, яка завдала надзвичайно тяжкого удару фізичному й психічному здоров'ю тих, кому пощастило вижити. Не обминули лихоліття війни і Олександра Черниша.

Народився О.П. Черниш 25 грудня 1918 р., в с. Холми Корюківського району Чернігівської області. Хоч батьки майбутнього ученого належали до сільської інтелігенції (в автобіографії зазначено, що обоє були вчителями), його дитячі роки нічим суттєво не відрізнялося від напівголодного життя інших сільських дітей. Але інтелігентне родинне середовище не могло не вплинути на добре навчання в школі, що дозволило сільському хлопцеві після її закінчення у 1936 р. одразу вступити на історичний факультет найпрестижнішого вузу України – Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка.

Звідки взялося захоплення археологією – не знаємо, але відомо, що ще під час навчання Олександр став працювати у відділі первісної історії тоді Центрального історичного музею УРСР. Тут він уперше став брати участь в археологічних розкопках, опрацьовував колекції матеріалів цих розкопок, – що остаточно й визначило вибір майбутньої професії. Обов'язкову археологічну практику Олександр Панкратович проходив у Трипільській археологічній експедиції ІІМК АН СРСР та Інституту археології АН УРСР, а в 1939 р. був уже асистентом археологічної експедиції, яка досліджувала трипільські поселення на київських кручах.

Потім прийшла війна.

З "Анкети ветерана Великої Вітчизняної війни", датованої 15.05.1985 р., довідуємось, що вже в липні 1941 р. О.П. Черниш був мобілізований і направлений на Південно-Західний фронт, де як старший телеграфіст 822-го артполку гаубичної батареї "брав участь в обороні лівобережжя Дніпра". В "Особистій картці" цього ж часу скупо зазначено: "Потрапив у оточення і був узятий у полон. Після звільнення з полону був покликаний до лав Радянської Армії. Демобілізований у кінці 1945 р.".

Подейкували, що після полону Олександр Панкратович воював у штрафному батальйоні, куди направляли переважну більшість полонених. Як би там не було, але в багатьох, хто його знав, склалося враження, що вчений усе своє життя чогось боявся, остерігався, жив непомітно, скромно. Уникав "воєнних тем", не розповідав про своє перебування в полоні (на відміну від свого колеги й сусіда Бориса Тимощука). Мав єдину військову нагороду

Фото 1. О.П. Черниш. 1933 р., м. Конотоп

– медаль "За победу над Германией" (згідно вже згадуваної "Анкети ветерана Великої Вітчизняної війни"), якщо не враховувати пізніші відзнаки учасників бойових дій – медалі "50 лет Советской Армии", "60 лет Советской Армии", "30 лет Победы".

Війна лишила глибоку рану в душі Олександра Панкратовича, і ця рана ятрила, не заживала усе його життя. Як зумів він вижити (кажуть, в Освенціумі), та ще й пройти після того штрафбатальйон без великих поранень? Чи то Доля берегла його, чи незборима сила духу, чи неймовірна любов до життя… Працівники відділу археології, які багато років прожили поряд з О.П. Чернишем, відзначали його виняткову наполегливість, упертість (у позитивному значенні цього слова), незламність переко-нань. І разом з тим – майже дитячу безпосередність і наївність.

Непросто і відповідально писати про недавні часи, які ще не просіялися крізь "історичне сито" і живуть у пам'яті багатьох сучасників. Цьому є кілька причин, головною з яких є відсутність історич-ної перспективи бачення подій і явищ. У величезному клубку прожитого ще не викристалізувалось "головне"; значну роль подекуди відіграє другорядне, побічне, випадкове.

Я познайомився з Олександром Панкратовичем 17 лютого 1977 р., коли приїздив до Інституту су-спільних наук у Львові як представник Тернопільського краєзнавчого музею (разом з Ігорем Петро-вичем Геретою), щоб відібрати тернопільські колекції матеріалів для нової експозиції. Ця точна дата відзначена у такій собі "Книзі обліку перебування у відділі археології співробітників інших наукових установ СРСР та закордонних учених", яку вів власноруч О.П. Черниш. У ній зафіксовані всі поважні (і не досить) відвідувачі-науковці, зокрема й моя особа.

Пізніше, у 1979 р., я став його аспірантом-заочником і часто приїздив до Львова у різних справах. Але найбільше особистість розкривається в експедиціях, де пізнаєш людину з різних, іноді не зовсім гарних сторін. Мені пощастило досліджувати з Олександром Панкратовичем мустьєрські горизонти Молодового I (1978-1984) і верхній палеоліт Оселівки (1985-1986 рр.) у Середньому Подністер'ї.

Траплялися дощові сезони, коли ми удвох коротали довгі вечори у приміщенні школи чи сільської ради, де квартирувалася експедиція. І тоді я намагався "розговорити" Олександра Панкратовича, по-більше дізнатися про його особисте життя і наукову діяльність. Але це рідко коли вдавалося. Про себе він не любив і не хотів говорити, про інших учених висловлювався стримано і загальними фра-зами. Увесь час був ніби насторожі… Розповів тільки якось, як Борис Євгенович Патон пропонував йому очолити Інститут археології в Києві (здається, у 1970-х роках, після Ф.П. Шевченка), і як він шляхетно відмовився, сказавши, що то для нього "велика честь", занадто велика, щоб він зумів її ви-нести. Але коли заходили спогади про дитячі і юнацькі роки, про війну – замовкав і переводив розмо-ву на інше.

Батьки його на той час жили в Сосниці на Чернігівщині, за кілька хат від садиби Олександра Дов-женка. У відділі О.П. Черниш розповідав, що в дитинстві не раз бачив знаменитого письменника і режисера. Багато сторінок ранніх юнацьких років О.Черниша назавжди уже втрачена. Невідомо, на-приклад, чому кілька фотографій (одна, де він разом з батьками) – 1934-го і 1936-го років зроблені в м.Конотопі Сумської області. Може, певний час Олександр і там мешкав і вчився? А може то був й лише епізод його життя, не такий уже

й важливий. Так само, як і приїзд у 70-і роки його батька до Львова (де син зустрічав його разом із В. Цигиликом і Р. Грибовичем), який запам'ятався лиш тим, що коли проїздили машиною повз церкву Св. Юра, старший Черниш розгонисто перехрестився, чим викликав острах і неспокій молодшого, подив та повагу – інших.

Після демобілізації у 1945 р. з лав Радянської Армії О.П. Черниш повертається до Києва, де знахо-дить довоєнних колег і знайомих, влаштовується на роботу в Інститут археології АН УРСР. Він на-лагоджує зв'язки з Москвою, з друзями, що працювали в експедиції Т.С. Пассек, і вже наступного, 1946 року розпочинає власні археологічні дослідження палеолітичної стоянки Володимирівка на Кі-ровоградщині, очоливши окремий загін Трипільської археологічної експедиції ІІМК АН СРСР та Інституту археології АН УРСР. У цьому ж році бере участь і в роботі Молдавської експедиції, де здійснює керівництво роботами її Вихватинського загону.

У 1947 р. Олександр Панкратович продовжує дослідження Володимирівки, очолює Кам'янець-Подільську розвідувальну експедицію Інституту археології АН УРСР, є заступником начальника Трипільської археологічної експедиції ІІМК АН СРСР. Як бачимо, вже перші повоєнні роки виявилися дуже насиченими для молодого науковця. У наступному році він здійснює власні розвідки на Дністрі, продовжує виконувати обов'язки заступника начальника Трипільської експедиції і одночасно, провівши ще один польовий сезон розкопок у Володимирівці, пише кандидатську дисертацію на тему "Володимирівська палеолітична стоянка", яку успішно захищає у тому ж 1948 році. На цей час йому ще не виповнилося й 30-ти років (а ще ж відкиньмо 5 жахливих літ війни!).

Отже, передусім у Трипільській експедиції, під наставництвом Т.С. Пассек, О.П. Черниш сформу-вався як самостійний польовий дослідник. Експедиція співпрацювала з Інститутом археології у Києві, з Молдавською філією АН СРСР і вела на території України щорічні дослідження з 1946 по 1951 р. У цій експедиції Олександр Панкратович і познайомився з ученицею Т.С. Пассек, москвичкою Кате-риною, яка невдовзі стала його дружиною і відома в археологічній науці як Катерина Черниш – ви-значний дослідник неоліту й енеоліту Подністер'я. Саме подружжя Чернишів і заклало підвалини львівської археологічної школи, що невдовзі вагомо заявила про себе у проблематиці кам'яного віку й енеоліту. Велися, зокрема, розкопки таких відомих поселень, як Поливанів Яр, Ленківці, Петрени, Берново-Лука, Лука-Врублівецька та ін. Згадаємо й такий маловідомий епізод раннього періоду нау-кової діяльності О.П. Черниша, як керівництво окремим археологічним загоном у складі Об'єднаної комплексної карстово-спелеологічної експедиції Міністерства вищої освіти СРСР, яка вела у 1950 р. дослідження на Волзі.

Фото 2. О.П. Черниш. Поч. 1940-х рр., м. Київ.

Треба відмітити, що у перші повоєнні роки на західноукраїнських землях працювали й інші експе-диційні загони, споряджені переважно з Києва, Москви, Ленінграду. Наприклад, уже в 1945 р. експе-диція Інституту археології АН УРСР під керівництвом П.П. Єфименка провадила розвідувальні робо-ти у Середньому Подністер'ї – від Хотина до Бакоти. У 1946-1948 рр. в басейні Дністра працював ранньотрипільський загін під керівництвом С.М. Бібікова, який розпочав розкопки знаменитого три-пільського поселення в Луці- Врублівецькій. Палеолітичний загін П.Й. Борисковського обстежував околиці ранньопалеолітичної пам'ятки Лука-Врублівецька. Слов'янський загін на чолі з М. Тихановою, від Інституту історії матеріальної культури АН СРСР з Ленінграду, у 1946-1948 рр. провадив дослідження поселення культури полів поховань у Луці Врублівецькій та ін.

Отже, "неосвоєні терени" Середнього Подністер'я виявилися справжнім "археологічним Ельдо-радо" для багатьох відомих науковців колишнього СРСР. Тут було відкрито низку першокласних пам'яток палеоліту, трипільської культури, скіфського часу, які увійшли до золотого фонду археоло-гічної спадщини України.

У 1949 р. Олександр Панкратович, уже як дипломований спеціаліст, розпочинає розкопки першої пам'ятки палеоліту в басейні Дністра – Бабин І. Досліджував він її три роки поспіль, приділивши їй, можливо, більшої уваги, ніж вона того заслуговувала. Пізніше він виділить окрему "бабинську фазу" раннього етапу пізнього палеоліту Подністер'я.

Честь відкриття однієї з найвідоміших пам'яток середнього й пізнього палеоліту Східної

Фото 3. О.П. Черниш (зліва). Розвідки 1951 р. в долині Дністра.

Європи – стоянки Молодове V – належить особисто О.П. Чернишу. Місцезнаходження розташоване на захід-них околицях с. Молодове Сокирянського району Чернівецької області, в урочищі Голий Щовб чи Додач. Назване воно було "Молодове V", оскільки вже відомі були пункти Молодове I-III, відкриті ще у довоєнні роки румунськими дослідниками І. Ботезом та Н. Морошаном, а Молодове IV – піз-ньопалеорлітичне місцезнаходження на західних околицях села в урочищі Під Стінкою – відкрив у 1948 р. О.П. Черниш.

У 1948 р. під час розвідок О.Черниш вперше зібрав на поверхні мису колекцію палеолітичних крем'яних артефактів. У 1949 р. на пам'ятці було закладено три шурфи (2 х 2 м), а також проведено зачистку плейстоценових відкладів 16-метрової стінки Воронового яру, що прорізає терасу зі східно-го боку мису. У стінці яру на різних глибинах траплялися кістки викопних тварин: мамонта, ведмедя, зубра і окремі кремені. Пам'ятка увійшла у науковий обіг як багатошарова палеолітична стоянка. Основні роботи на ній будуть розгорнуті пізніше, після переїзду у 1950 р. подружжя Чернишів до Львова, де вони стануть науковими співробітниками Інституту суспільних наук АН УРСР.

Для розуміння ситуації, що склалася у львівській археології та довкола неї в кінці 1940-х років, і чому молоді перспективні спеціалісти з археології кам'яної доби потрапили сюди, потрібно зробити короткий екскурс в історію археології Львова.

Розпочнемо з того, що фундамент української історичної науки у Львові був закладений ще в кінці XIX ст., коли до Львівського університету приїхав працювати Михайло Грушевський, який став го-ловою Наукового товариства ім. Т.Г.Шевченка (НТШ). Але мало хто знає, що видатний історик про-вадив тут і археологічні розкопки, зокрема, відомого могильника у Чехи-Висоцько на Львівщині (ра-зом з Ісидором Шараневичем, основоположником висоцької культури). У 1905 р. в університеті від-кривається перша кафедра археології, якою завідує Кароль Гадачек (першовідкривач пшеворської культури, дослідник Кошилівців, перший опублікував Михалківський скарб та ін.). Після його само-губства у 1914 р. археологія в університеті відновлюється аж у 1916 р. – виникає кафедра класичної археології, на чолі якої стає Едмунд Булянда. А ще раніше, у 1914 р. молодий і талановитий Ян Чека-новський засновує тут кафедру антропології, яку відвідують відомі пізніше дослідники Ярослав Пас-тернак, Володимир Гребеняк, Мечислав Гембарович та ін.

Під час польського періоду Львова (1918-1939 рр.) археологія отримала нове дихання, насамперед в університеті, де утворюється ще одна кафедра – праісторії, якою з 1921 р. завідував відомий архео-лог і політик Лєон Козловський. Невдовзі в університеті зорганізувалася потужна група молодих ар-хеологів – Тадеуш Сулімірський, Казімеж Міхаловський, Казімеж Маєвський, Казімеж Журовський, Ян Брик, українці Маркіян Смішко, Іван Старчук, які також співпрацювали з НТШ. Українську архе-ологічну науку у Львові в 1920-1930-х роках представляло насамперед НТШ, директором Культурно-історичного музею якого став відомий учений Ярослав Пастернак. Впродовж усього польського пері-оду виявляли себе глибокі розбіжності і навіть неприхована ворожнеча між польською (університет) і українською (НТШ) школами археології, хоч молоді дослідники рідко вдавалися до конфронтації.

У вересні 1939 р. ситуація докорінно змінилася. Була встановлена Радянська влада, яка провела тотальну реорганізацію університету, ліквідувала НТШ (як розсадник націоналізму). В університеті лишили тільки одну кафедру археології, завідувачем якої став Ярослав Пастернак, а викладачами залишилися Маркіян Смішко, Іван Старчук. Кафедру стародавньої історії очолив Казімеж Маєвський (з виразними соціалістичними

уподобаннями ще з "польських часів"). Едмунд Булянда перейшов на кафедру класичної філології, Леона Козловського як політичного діяча уряду Пілсудського було заа-рештовано і відправлено під слідство спочатку до Києва, а потім до Москви. Багато польських архео-логів виїхало зі Львова ще в 30-х роках (К. Міхаловський, Т. Сулімірський), а ті, що залишились – К. Маєвський, К. Журовський і новоприбулий з Варшави С. Круковський – стали прецювати в радян-ських установах.

Розуміючи значення науки і боячись втратити таку інтелектуальну базу, радянський уряд (за вказівкою Москви) вирішив організувати у Львові кілька наукових відділів академічних інститутів, у тому числі й археології. 8 лютого 1940 р. було створено Львівський відділ Інституту археології АН УРСР, до якого увійшли професійні археологи Ярослав Пастернак, Іван Старчук, Казимір Маєвський, Стефан Круковський, Йосип Пеленський, Маркіян Смішко, а також багато молодих дослідників. Очолив відділ Маркіян Юліанович Смішко, який одночасно викладав і в реформованому університеті.

Однак в липні 1941 р. Львів був зайнятий німцями і ситуація знову круто змінилася. У часи німе-цької окупації НТШ відновило свою діяльність. Історичною секцією керував Іван Крип'якевич, архе-ологічною – Ярослав Пастернак. Крім Ярослава Пастернака, до секції входили Олег Кандиба, Валерія Козловська, Юрій Полянський, Маркіян Смішко, Левко Чикаленко.

У 1944 р. у визволеному радянськими військами Львові Відділ археології Інституту археології АН УРСР поновлюється. Під час війни більшість польських археологів виїхало до Польщі. Змушені були емігрувати й окремі українські вчені (Я. Пастернак, Ю. Полянський); був замордований німецькими окупантами О. Кандиба.

Було запроваджено нову систему наукової роботи – суворого контролю, звітності, підвищення ідейного рівня і т.д. У 1944 р. у відділі працювали, фактично, лише Маркіян Смішко, Іван Старчук та Казимир Маєвський. У 1945 р. до нього було зараховано Йосипа Пеленського. Усі одночасно викла-дали і у Львівському університеті. К. Маєвський уже в 1945 р. виїздить до Польщі; у 1950 р. помирає І. Старчук, іде на пенсію Й. Пеленський. Із старшого покоління професійних археологів у Львові за-лишається лише Маркіян Смішко. Але одночасно у відділ приходить багато нових місцевих дослід-ників-початківців. У 1946 – Олексій Ратич, у 1947 – Лариса Крушельницька (спочатку лише як худо-жник-кресляр), ще раніше – Олександр Фенін, Петро Завада, Валентина Кравець, Йосип Дідик, Євген Гук, Сергій Судаков, Олена Бійовська. Та більшість із цих нових працівників не мали археологічної, а часом і історичної освіти.

Фото 4. О.П. Черниш. 1952 р., Солончени (Молдавія)

У 1949 р. розпочалася чергова "сталінська чистка", яка "змела" багатьох перспективних дослідни-ків – одних було заарештовано і вислано до Сибіру, інших звільнено з роботи. Дехто не витримав психічного і морального тиску: зійшов з розуму Олександр Фенін, покінчив самогубством Євген Гук. Лазар Славін, тодішній заступник директора Інституту археології АН УРСР на рівні Президії АН просив ("клопотався") за Олену Бійовську та Петра Заваду, але це їх не врятувало. Одним словом, у відділі наступила серйозна криза з кадрами. У кінці 1949 р. його реформують у "групу". З 1950 р. – це Львівська група археології Інституту археології АН УРСР. Ходили чутки про загрозу закриття й цієї групи. Однак ситуацію знову врятувала Москва – уже в 1950 р. стало відомо про проект заснування у Львові нового Інституту суспільних наук АН УРСР, який об'єднав би різних спеціалістів гуманітар-ного профілю.

Тому-то у 1950 р. дирекція Інституту археології в Києві і прийняла рішення про укріплення Львівської групи археології новими свіжими кадрами "незападенського" походження. Втім, були й інші причини, чому Олександр та Катерина

Фото 5. О.П. Черниш і В. Савич. Поч. 1970-х рр., м. Кременець, Куличівка.

Черниші, а з ними і Юрій Захарук, потрапили до Львова. Ма-буть, їх поява тут була зумовлена не лише самим бажанням, але й "партійним обов'язком" піднімати палеоліт у Подністер'ї. Такі міркування виникають у зв'язку з зауваженнями М. Смішка, виголоше-ними в доповіді "Археологічні дослідження на території УРСР за останні роки" на науковій сесії Ін-ституту археології АН УРСР 28 жовтня 1949 р. Цитуємо: "Зовсім відрогом стоїть справа із дослі-дженням палеолітичних і епіпалеолітичних стоянок верхнього Подністров'я. Зрушення цієї широкої важливої справи з мертвого місця вимагає в першу чергу включення в склад відділу кваліфікованого спеціаліста по палеоліту, а це лежить вже в компетенції Дирекції нашого Інституту". Але, як згадува-ли працівники відділу, О.П. Черниш завжди підкреслював, що він приїхав до Львова за власним ба-жанням.

Завершуючи екскурс в історію львівської археології, відзначимо, що вона мала давні традиції, ве-ликі здобутки і досягнення, справжню наукову школу, яка приваблювала сюди різних спеціалістів. Додамо, що згідно деяких документів, до Львова планували переїхати в 1950-х роках також В. Довженок і В. Гончаров (з умовою, що їм нададуть житло, але на цю їх умову не пішли).

Наступний важливий етап розвитку археології у Львові і загалом у західноукраїнському краї пов'язаний з утворенням Інституту суспільних наук, який був заснований Постановою Ради Міністрів СРСР від 21 лютого 1951 р. і Постановою Президії АН УРСР. Очолив інститут ученый-економіст Олексій Нестеренко, заступником директора з наукової роботи було призначено М. Смішка, завіду-вачем відділу археології стає Ю. Захарук (через деякий час М. Смішко і Ю. Захарук поміняються місцями). Звичайно, усі штатні працівники Львівської групи Інституту археології АН УРСР автома-тично перейшли до відділу археології Інституту суспільних наук. Палеолітом і мезолітом Подністер'я та й всього заходу України опікувався О. Черниш. Неоліт і енеоліт (трипільська культура басейну Середнього Дністра) вивчала його дружина – К. Черниш, трипільську культуру та інші енеолітичні культури Волині досліджував Ю. Захарук. Трипільську культуру Поділля вивчала В. Кравець, ранній залізний вік та культури римського часу вже тривалий час досліджував М. Смішко, давньоруським періодом займався О. Ратич.

Немаючи власного житла у Львові, перебиваючись у випадкових помешканнях, подружжя Чер-ниших поринуло у вир експедиційного та наукового археологічного життя. У них народжується донь-ка Таня. Але москвичка Катерина так і

Фото 6. Працівники відділу археології Інституту суспільних наук АН УРСР. Львів, 1975 р. Зліва направо: І.К.Свєшніков, М.Ю.Смішко, В.М.Цигилик, В.М.Конопля, В.С.Терський-Шоломенцев, Л.Г.Мацкевий, Р.Т.Грибович, О.П.Черниш

не прижилася в Україні, не приросла душею до Львова і сер-цем – до Олександра. Між тим, її всі любили, вона була душею і ангелом-охоронцем для багатьох "западенців", що потрапляли під пильне око "органів". І справді, як росіянка, москвичка, секретар комсомольської організації в Інституті, вона багатьох врятувала від передчасної загибелі. За спогада-ми Лариси Крушельницької, у 1960 р. Катерина Черниш чи "Ріна", як її називали близькі друзі, вий-хала до Москви наглядати за тяжко хворою Т.С. Пассек і… не повернулася, хоч і надалі продовжува-ла підтримувати теплі й дружні стосунки з чоловіком, та й з іншими львів'янами. У кінці 1960-х років Олександр Панкратович захоче одружитися вдруге і попросить у Ріни офіційного розлучення. У то-гочасній телефонній розмові з Ларисою Крушельницькою Катерина признається, що хоч уже пройш-ло багато років, як вона залишила Олександра, але його прохання про офіційне розлучення боляче вкололо під серцем… Померла вона недавно, у 2006 р.

1950-1960-ті роки для молодого, "впертого" Олександра Черниша були часом його сходження на палеолітичний Олімп, періодом його найважливіших відкриттів і досягнень. Кожного року він кілька місяців проводив у полі, відкривши за цей час десятки (коли не сотні) нових палеолітичних (і не тіль-ки) пам'яток у басейні Дністра, на Поділлі, у Закарпатті.

У 1951 р. утворюється нова, Дністрянська палеолітична експедиція Інституту суспільних наук АН УРСР під керівництвом Олександра Панкратовича, яка увійде в історію як одна з найрезультативні-ших експедицій Європи. Продовжуються розкопки стоянки Молодове V і нової пам'ятки Вороновиця І на Дністрі, у 1952-1953 рр. ведуться широкомасштабні розвідувальні роботи в Молдавії.

У 1955 р. вперше розпочинаються польові роботи на пам'ятці Молодове І, що, як вже згадувалося, була відкрита ще в довоєнний час, коли тут проводили розвідки румунські природознавці. Місцезна-ходження виявив геолог І. Ботез у 1928 р., в урочищі Байлова Рипа. У 1940-х роках О.П. Черниш про-вів детальне обстеження району пам'ятки, виявляє окремі кремені на поверхні, але культурного шару не знаходить. І лише в 1954 р. геологічний загін з Москви, очолюваний І.К. Івановою, виявляє рештки культурних шарів палеоліту у Байловій Рипі, що й дало початок великій епопеї під назвою "житлобу-дування мустьєрців Молодовських стоянок".

Відтоді розкопки велися щорічно, але епохальним у дослідженні Молодового І став 1959 р. На глибині понад 10 м, на площі 210 кв. м. уперше в світовій практиці на неандеотальському поселенні відкритого типу були виявлені і детально досліджені рештки довготривалого житла овальної форми, обкладеного по периметру черепами, бивнями, лопатками та великими трубчастими кістками мамон-тів. Усередині житлової споруди була відмічена висока концентрація крем'яних решток – понад 20 тис. виробів на площі 40 кв. м.

Це відкриття дуже швидко стало відомим у Європі, завдячуючи насамперед співпраці О.П. Черниша з І.К. Івановою, яка обіймала в той час посаду секретаря Комісії з вивчення четвертин-ного періоду АН СРСР у Москві, знала іноземні мови, підтримувала тісні контакти з багатьма науко-вцями світу. У 1958 р. (організаційного сприяння тієї ж таки І.К. Іванової) на Молодовських стоянках була скликана спеціальна Комісія відомих географів, геологів та археологів у складі Г.І. Горецького, І.К. Іванової, А.І. Москвітіна, О.А. Величка, О.Н. Рогачова, Е.А. Вангенгейм, І.К. Іванової, В.В. Попова та О.П. Черниша.

Фото 7. О.П. Черниш та Р.Т. Грибович з дружинами. 1974 р., стоянка Кормань IV.

Комісія відзначила непересічне значення цих палеолітичних пам'яток і необхідність подальшого їх дослідження. Результати робіт у Молодовому були опубліковані англій-ською і французькою мовами у провідних європейських виданнях, що одразу піднесло престиж львівської археології.

Роботи на Молодовому I (з перервами) велися аж до 1984 р. (останній рік досліджень в долині Дністра перед остаточним затопленням у 1985 р.). За даними О.П. Черниша, тут були відкриті рештки ще кількох довготривалих жител неандертальської людини, так само обкладених великими кістками мамонта, і понад 60 тис. крем'яних знахідок. Завдяки зусиллям І.К. Іванової, У 1982 р. була видана збірка статей спеціалістів різних природничих наук, які висвітлили низку питань екології та матеріа-льної культури мешканців Молодового I.

Одночасно велися розкопки і на Молодовому V. У 1951 р. вдалось зафіксувати вже два культурних горизонти. Цього ж року зроблено перший топографічний план місцевості. Встановлено, що мис зі стоянкою має форму видовженого овалу (сідловини), орієнтованого з південного заходу на північ-ний схід. Похилий майданчик мису із розкопом знаходився на висоті 65-45 м над тодішнім рівнем Дністра, що загалом відповідає III-й терасі ріки.

Новий етап польових робіт на Молодовому V розпочався у 1953 р. Було зафіксовано вже 10 куль-турних горизонтів – від солютре до мезоліту включно. У 1954 р. з південної сторони прирізали ще 100 кв. м , а з західної – 75 кв. м. Нова ділянка (ще 100 кв. м) була розкопана у 1955 р. Отже, загалом за 4 роки польових робіт на пам'ятці було розкрито – на різну глибину – понад 550 кв. м і досліджено 12 різночасових (палеоліт, мезоліт) поселень.

Перші задокументовані дані про мустьє в Молодовому V були отримані у 1955 р., коли в контро-льних траншеях на глибині 9,0-9,6 м "у сіро-коричневих суглинках з іржавими плямами" були вияв-лені великі кістки мамонта (лопатка, ребра, гомілкова кістка), дрібні кістки інших плейстоценових тварин (деякі перепалені), а також залишки вогнища і близько сотні крем'яних виробів.

У 1956 р. площа досліджень на пам'ятці збільшилась ще на 100 кв. м; у 1957 р. – ще на 100 кв. м, однак розкопок зазнали лише верхні культурні шари (по 7-й шар включно, на глибину до 3,6 м). Результативними були й польові роботи 1958 року.

Починаючи з 1954 р., на палеолітичних пам'ятках басейну Дністра постійно працював геологічний загін Комісії з вивчення четвертинного періоду АН СРСР під керівництвом І.К. Іванової. У 1958 р. участь у розкопках брала палеонтолог З.А. Вангенгейм. Стратиграфію нашарувань вивчали А.І. Москвітін, Г.І. Горецький. В.В. Попов, А.А. Величко (у 1957 р. – М.В. Муратов). Результати геологічного дослідження пам'ятки були зафіксовані у вигляді спеціального протоколу.

В 11-ому шарі (мустьє) було виявлено два скупчення кісток плейстоценових тварин (мамонта), рештки вогнища, 336 кременів, – що одразу ж навело О.П. Черниша на думку про залишки наземного житла. Тоді ж дослідник визначив левалуазький характер індустрії. Важливо, що самий нижній – 12-й горизонт – відділявся від 11-го стерильним прошарком суглинків.

У 1959 р. дослідження Молодового V не велися, але в 1960 р. до поглибленого (в центрі) розкопу була прирізана ще одна ділянка, розміром 15 х 15 м (225 кв. м). У 1962 р. на площі 112 кв. м дослі-

Фото 8. с.Молодове (перед затопленням), 1978 р. Зліва направо: Г.Ф. Нікітіна, І.К. Іванова, О.П. Черниш, шофер І.К. Іванової.

джувалися найнижчі шари. На рівні 11-го шару було виявлено 3430 кременів. Фауна й надалі склада-лася переважно з кісток мамонта (5 особин), а також печерного лева, носорога.

В останній рік досліджень О.П. Черниша на Молодовому V, 1964-й, було завершено вивчення 11-го й 12 шарів. В 12-му виявили кілька скупчень крем'яних і кісткових решток (з них "Західне" інтер-претоване як залишки куренеподібного житла), залишки вогнищ та ін.

Матеріали багатошарової палеолітичної стоянки Молодове V опубліковані О.П. Чернишом та І.К. Івановою у десятках статей та в монографічних виданнях, однак багато аспектів цієї унікальної пам'ятки й досі залишаються не висвітленими. Стратиграфічна колонка Молодового V стала своєрід-ним еталоном і реперним орієнтиром, на який рівнялися інші важливі пам'ятки Середнього Подніст-ров'я – Молодове I, Кормань IV, Кетроси. Загалом за час робіт на пам'ятці зафіксовано 20 різночасо-вих культурних горизонтів, що залягали на глибині від 0,5 до 11,0 м від поверхні. Найнижчі культур-ні шари, що датуються мустьєрською добою, досліджені на площі 256 кв. м, пізньопалеолітичні — на площі 750 кв. м і мезолітичні — на площі 970 кв. м.

У 1987 р. комплексні дослідження за участю багатьох спеціалістів різних природничих дисциплін увінчалися виданням колективної монографічної праці "Многослойная палеолитическая стоянка Мо-лодова V. Люди каменного века и окружающая среда", у якій центральне місце займає стаття О.П. Черниша про археологічні роботи на пам'ятці. Значно раніше, у 1961 р., у книзі "Палеолітична стоянка Молодове V", Олександр Панкратович підсумував результати досліджень, які велися тут до 1960 р.

Ми приділили стільки уваги Молодовським пам'яткам часу середнього й верхнього палеоліту то-му, що подібних пам'яток відкритого типу у Європі справді не знайти (це неодноразово підкреслюва-ли, зокрема, такі відомі дослідники, як Вадим Ранов, Поль Езартс, Жан-Мішель Женест, Ліліан Мень-їн та ін.), – як за повнотою стратиграфічної колонки верхнього плейстоцену, так і за багатством та збереженістю археологічних решток.

Уже на кінець 1950-х років Олександр Панкратович підготував докторську дисертацію на тему "Пізній палеоліт Середнього Придністров'я", яку успішно захистив у 1960 р. Роком раніше в серії "Труды Комиссии по изучению четвертичного периода" (том XV) вийшла друком під тією ж назвою, що й дисертація, велика монографія О.П. Черниша, яка стала своєрідною віхою у вивченні палеоліту Східної Європи.

Не меншої уваги, як на мій погляд, заслуговує й монографія О.П. Черниша "Ранний и средний па-леолит Приднестровья", що вийшла друком у 1965 р. у тій самій серії "Труды Комиссии по изучению четвертичного периода" за сприяння І.К. Іванової. У цій праці найнижчі шари обох Молодовських стоянок отримали найповнішу характеристику, тут найкраще виконані рисунки кременів, наявні чис-ленні плани і профілі знахідок. Примітно, що саме ця книга найчастіше цитується при аналізі серед-нього палеоліту басейну Дністра.

В ряду опорних палеолітичних пам'яток Середнього Придністров'я стоїть і стоянка

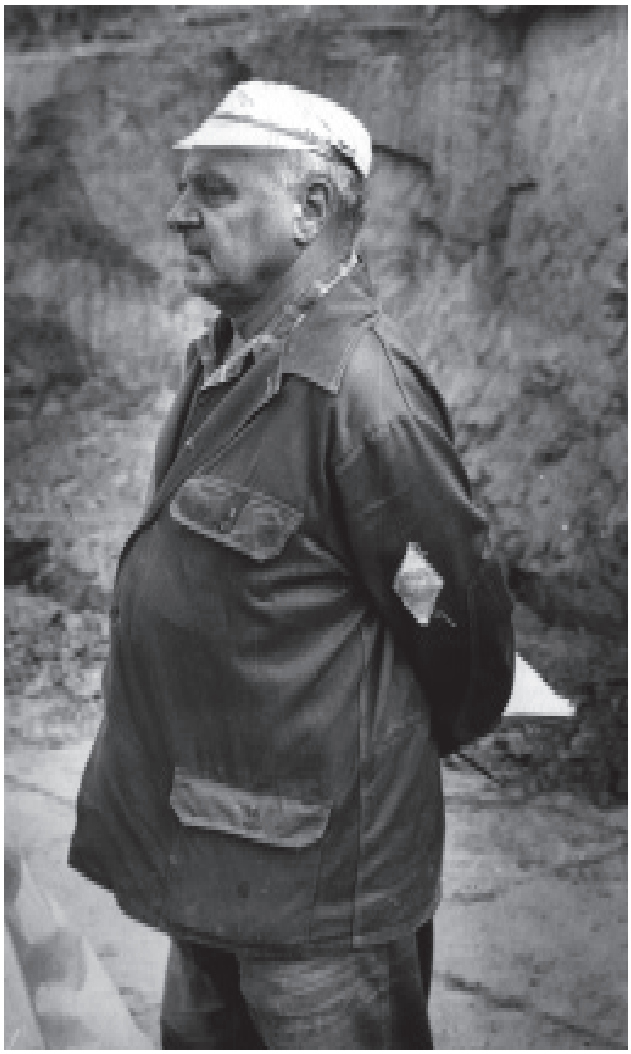

Фото 9. О.П. Черниш. 1981 р., розкопки в Молодовому I.

Кормань IV, яку Олександр Панкратович досліджував у 1969-1974 рр. (хоч сама пам'ятка була відома ще з дово-єнних часів; відкрита і частково досліджена все тими ж Ботезом, Морошаном та Амброжевічем). Як і на Молодовських стоянках, тут зафіксовано два шари (найнижчі) мустьєрського часу, з десяток верхньопалеолітичних горизонтів і два шари мезоліту. Кормань IV стала першою комплексно вивченою та всебічно проаналізованою пам'яткою. Результати її досліджень були опубліковані у 1977 р. в збір-нику "Многослойная палеолитическая стоянка Кормань IV на Среднем Днестре", виданому до X Конгресу INQUA, що проходив в Англії у 1977 р.

Важливими були розкопки й низки інших палеолітичних та мезолітичних стоянок – Оселівка, Атаки, Фрумушика, Бабин, Вороновиця та ін. Постійно ведучи розвідувальні роботи, Олександр Пан-кратович відкрив 220 нових археологічних місцезнаходжень. Наслідком масштабних робіт ученого по картографуванню й каталогізації пам'яток стали видані ним наукові каталоги "Карта палеоліту УРСР. Наукові записки Інституту суспільних наук" [1954, т. II] та "Палеолит и мезолит Приднестро-вья" [1973].

Окремим напрямком наукової діяльності О.П. Черниша були дослідження мезоліту Придністер'я. Спираючись на розкопані матеріали лише своїх стоянок, він виділив кілька хронологічно послідов-них фаз розвитку мезоліту, що знайшло відображення у черговій його монографії "Стародавнє населення Подністров'я в добу мезоліту" [1975].

Таким чином, подністерські пам'ятки зайняли чільне місце в історії науки не лише як палеолітичні стоянки, а й як опорні пункти четвертинної геології Східноєвропейської рівнини. У результаті спіль-них досліджень О.П. Черниша та І.К. Іванової було розроблено єдину геостратиграфічну та хронопе-ріодизаційну модель розвитку природи та суспільства від кінця середнього палеоліту (початку верх-нього плейстоцену) до неоліту – майже впродовж 100 тис. років. Ця схема в багатьох аспектах не втратила своєї наукової вартості і сьогодні.

Одним із важливих досягнень О.П.Черниша як багатолітнього завідувача відділу археології акаде-мічної установи усього західноукраїнського регіону стала організація, редагування і публікація двох-томної колективної монографії, у якій знайшов вияв солідний науковий потенціал львівської архео-логічної школи. У 1974 р. вийшла друком перша її частина – "Стародавнє населення Прикарпаття і Волині (доба первіснообщинного ладу)", а в 1976-му р. друга – "Населення Прикарпаття і Волині за доби розкладу первіснообщинного ладу та в давньоруський час". Ця праця стала своєрідним літопи-сом розвитку археології на заході України за майже столітню історію, починаючи з кінця XIX ст. Між тим, на 70 % у ній представлені результати досліджень на західноукраїнських землях у повоєнний період, за останні 30 років.

Варто наголосити, що це була перша узагальнююча праця з історії первісного та ранньо- й пізньо-середньовічного населення Західної України, у якій послідовно, в хронологічному порядку висвітлю-валися найважливіші аспекти матеріальної та духовної культури носіїв різних археологічних епох та періодів. Це перше в Україні наукове видання довідникового характеру про стародавнє минуле окре-мого великого регіону слугувало навчальним посібником кільком поколінням студентів усіх вузів Західної України.

Фото 10. О.П. Черниш. Львів, відділ археології.

(До речі, актуальне воно й досі, тому що повторне російськомовне трьохтомне ви-дання 1990-х рр., на мій погляд, слабше за змістом, ілюстраціями і головними висновками). Нічого подібного не опублікував до сьогодні жоден інший регіон України – ні "Південь", ні "Схід".

За ініціативою О.П. Черниша та під його безпосереднім керівництвом у 1980-х роках колективом відділу археології було підготовлено і опубліковано трьохтомне видання "Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині" – фактично каталог пам'яток, але скільки в ньому зібрано інформації, особли-во в джерелознавчому та бібліографічному аспектах. І знову не можу не наголосити, що цей трьохто-мник залишається поки-що єдиним каталогом пам'яток величезного географічного регіону Західної України.

Багатолітня і цілеспрямована діяльність ученого отримала заслужене визнання в Україні і за кор-доном. Він був представником Комісії з палеолітичного житлобудування Асоціації з вивчення доіс-торії при ЮНЕСКО, членом Комісії АН СРСР з вивчення четвертинного періоду, членом спеціалізо-ваних рад по захисту дисертацій та ін. Він брав активну участь у багатьох конгресах, симпозіумах і конференціях, на яких його виступи завжди відзначалися гостротою поставлених проблем і глибиною аналізу археологічних джерел.

Неможливо згадати тут всіх відомих учених, які відвідали Львів, щоб познайомитися з матеріалами відділу археології Інституту суспільних наук АН УРСР в той період, коли відділом керував Олександр Панкратович Черниш. З 1956 по 1984 р. він особисто вів "Книгу обліку перебування у відділі археології співробітників інших наукових установ СРСР та закордонних учених". З неї й дізнаємося про численних вітчизняних та зарубіжних дослідників, які відвідали відділ з метою ознайомлення з унікальними археологічними матеріалами Західної України. Лише у 1950-х, 1960-х роках у відділі побували такі знані дослідники як: Вальдемар Хмелєвський, Антон Точек, Ян Махнік, Миколай Джамбазов, Богуслав Кліма, В.П. Любін, Г.П. Григор'єв, Тадеуш Сулімірський, Ян Філіп, Юрай Бар-та, М.А. Кетрару, Д.Я. Телегін, В.Г. Збенович, Ян Гурба, М.Д. Праслов, Г.В. Григор'єва, Януш Коз-ловський, Е.Домбровська, М.К. Анісюткін, І.Г. Шовкопляс, Ю.Г. Колосов, Джон Нандріс. Лише у 1967 р. у відділі археології працювали С.В. Смирнов, ІВ.Н. Станко, Д.О. Крайнов, Б.О. Рибаков, С.М. Бібіков, Ю.В.Кухаренко, І.І. Винокур, М.О. Тіханова, В.О. Дергачов; у 1968 р. – С.С. Березанська, А.А. Бобринський, Т.Кондукторова, та багато ін.

О.П. Черниш завідував відділом археології Інституту суспільних наук АН УРСР 24 роки поспіль – з 1962 по 1986 р. Не дивлячись на свої 68 років, виглядав бадьорим, повним сил та енергії, тому, пам'ятаю, "передача влади" після стількох років завідування стала для нього досить тяжкою проце-дурою, передусім з морально-психологічного боку. Він не погодився звільнити "місце завідувача" навіть після того, як його наступник В.М. Цигилик переніс свій стіл до кабінету. Так удвох вони мир-но працювали в одному кабінеті аж до 1993 р.

Олександр Панкратович не знав, що смертельно хворий, і ще ввечері напередодні відходу в небут-тя говорив у відділі про застуду (а це був інфаркт!). Смерть була раптовою і відносно легкою. Навіть у цьому останньому життєвому епізоді Доля оберігала його. Як оберігала не раз впродовж усього життя, як підтримувала його у найскрутніші хвилини, як дарувала йому все нові й нові відкриття світового значення.

25 грудня 2008 працівники відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича

у колі друзів та колег відзначили 90 років від дня народження і 15 років від дня смерті Олександра Панкра-товича Черниша. Поклали квіти на могилу, оглянули презентацію фотографій з різних періодів життя та діяльності вченого, згадали на поминальному обіді особливості його характеру, його чесноти й вади, кумедні й жартівливі епізоди експедиційного життя…

Ті, хто ближче знав Олександра Панкратовича, відзначають надзвичайну роль кількох жінок в долі дослідника. Першою, зрозуміло, була мати, яка дала йому життя; другою – науковою матір'ю, стала Тетяна Сергіївна Пассек, яка пригорнула змученого війною Олександра і відкрила перед ним наукові обрії, вона ж стала своєрідною свахою, благословивши третю жінку у житті О.П. Черниша – дружину його Катерину; з цією він спізнав жіночу ніжність, подружнє щастя, але й людську зра-ду; четвертою жінкою-оберегом ученого стала Ірина Костянтинівна Іванова, яка вивела його розко-пки на всесоюзний і міжнародний рівень, сприяла виданню його статей і монографій, організувала комплексне природниче вивчення головних дністровських стоянок; і нарешті – остання жінка, з якою він прожив найдовше, – його друга дружина Євгенія Євгенівна, викладач співу й музики, яка повернула йому сімейний затишок, огорнула теплом і турботою.

Олександр Панкратович Черниш мав свою, особливу Долю – неповторну як і усе в цьому житті. Вона його захищала й оберігала, додавала сил і мужності витерпіти страхіття війни, полону, штраф-ного батальйону і стати ученим найвищого рангу, автором десятка наукових монографій та понад 300 статей, автором епохальних відкриттів на Дністрі, вагомість і значення яких тільки зростає з плином часу.

ОСНОВНІ НАУКОВІ ПРАЦІ О.П. ЧЕРНИША

1947

Палеолитическая стоянка у села Владимировка // КСИА АН СССР. – 1947. – XXI. – С. 47–54.

1949

Новые палеолитические местонахождения на территории Молдавской ССР // КСИА АН СССР. – 1949. – XXVI. – С. 15–21.

Пізньопалеолітична стоянка коло села Володимирівка // АП. – К., 1949. – Т. II. – С. 284–288.

1950

Новые данные о палеолите и мезолите Днестра // КСИА АН СССР. – 1950. – XXXII. – С. 26–39.

Новые исследования Владимирской палеолитической стоянки // КСИА АН СССР. – 1950. – XXXI. – С. 89–95.

Редкая находка палеолитического кремниевого наконечника на Днестре // КСИА АН СССР. – 1950. – XXXV. – С. 129–131.

Краткое сообщение об археологических разведках 1948 г. на Днестре // БКИЧП. – 1950. – Вып. 15. – С. 94–96.

1952

Мустьерские местонахождения Среднего Поднестровья // КСИИМК. – 1952. – Вып. 48. – С. 56–61.

1953

Володимирівська палеолітична стоянка. – К., 1953. – С. 3–75.

Владимировская палеолитическая стоянка // БКИЧП. – 1953. – Вып. 17. – С. 43–51.

Палеолитическая стоянка Бабин I // КСИИМК. – 1953. – Вып. 49. – С. 56–64.

Звіт про дослідження палеоліту на Середньому Дністрі // Наукові записки ІСН АН УРСР. – К, 1953. – Т. 1. – С. 153–183.

Исследования палеолитических памятников на Днестре // Сессия Института истории

материаль-ной культуры Молдавского филиала АН СССР. – Кишинев, 1953. – С. 18–20.

Пещера с древними рисунками // БКИЧП. – 1953. – Вып. 18. – С. 99–103.

1954

Карта палеоліту УРСР // Наукові записки ІСН АН УРСР. – К., 1954. – Т. 2. – С. 67–152.

Нова робота по найдавнішій історії УРСР. Рец. на: Борисковский П.И. "Палеолит Украины". – МИА. – № 40. – 1953 // Вісник АН УРСР. – К., 1954. – С. 73–76.

Исследования палеолита на Днестре // КСИИМК. – 1954. – Вып. 56. – С. 120–132.

1955

Исследования позднепалеолитических стоянок Среднего Поднестровья // КСИА АН УССР. – К., 1955. – Вып. 4. – С. 159–160.

Флейта палеолитического времени // КСИИМК. – 1955. – Вып. 59. – С. 129–130.

1956

Новые находки из раскопок стоянки Молодова V на Днестре // КСИИМК. – 1956. – Вып. 63. – С. 150–152.

Палеолитическая стоянка Вороновица I // КСИИМК. – 1956. – Вып. 63. – С. 40–47.

Дослідження на Дністрі в 1950–1951 рр. // АП УРСР. – 1956. – Т. VI. – С. 189–193.

Изображение человеческой фигуры палеолитического времени // КСИА АН УССР. – 1956. – Вып. 6. – С. 38–39.

Разведки палеолитических памятников на Днестре в 1952 г. // Известия Молдавского филиала АН СССР. – Кишинев, 1956. – № 4 (31). – С. 119–127.

1957

Многослойная стоянка Молодова V // КСИИМК. – 1957. – Вып. 67. – С. 45–53.

Изображение человека палеолитического времени // КСИИМК. – 1957. – Вып. 67. – С. 133–134.

Краткие итоги исследований позднего палеолита Поднестровья // ТКИЧП. – 1957. – Т. XIII. – С. 315–323.

Проблема хронологии позднего палеолита Европейской части СССР // КСИИМК. – 1957. – Вып. 69. – С. 3–11.

1958

Палеолитическая стоянка Молодова I // БКИЧП. – 1958. – Вып. 22. – С. 118–121.

Исследования стоянки Молодова V в 1955 г. // КСИИМК. – 1958. – Вып. 73. – С. 48–56.

1959

Нова пам'ятка первісного мистецтва // МДАПВ. – К., 1959. – Вип. 2. – С. 40–53.

Про статистичний метод у вивченні палеоліту та мезоліту // МДАПВ. – К., 1959. – Вип. 2. – С. 29–39.

Поздний палеолит Среднего Поднестровья // ТКИЧП. – 1959. – Вып. XV. – С. 5–214.

1960

Остатки жилища мустьерского времени на Днестре // СЭ. – 1960. – № 2. – С. 149–152.

К вопросу о жилищах мустьерского времени // КСИА АН УССР. – 1960. – Вып. 10. – С. 3–10.

Исследования мустьерского поселения на Днестре в 1956–1958 гг. // БКИЧП. – 1960. – Вып. 24. – С. 111–118.

Некоторые итоги исследований палеолита Поднестровья (1946–1957 гг.) // Материалы и исследо-вания по археологии юго-запада СССР и Румынской Народной Республики. – Кишинев, 1960. – С. 3–21.

Вороновица I // УРЕ. – 1960. – Т. 3. – С. 18.

1961

Мустьерские слои стоянки Молодова V // КСИИМК. – 1961. – Вып. 82. – С. 77–88.

Основные результаты исследований позднего палеолита Среднего Поднестровья // Материалы Всесоюзного совещания по изучению четвертичного периода. – М., 1961. – Т. I. – С. 440–446.

Результаты новейших исследований палеолита Днестра // Четвертичный период. – К., 1961. – Вып. 13–16. – С. 377–384.

Мустьєрські шари багатошарових стоянок Молодове I та Молодове V // МДАПВ. – 1961. – Вип. 3. – С. 3–21.

Палеолітична стоянка Молодове V. – К., 1961. – 176 с.

Некоторые вопросы периодизации и геологической датировки палеолитических памятников Евро-пейской части СССР в связи с исследованиями последних лет на Днестре // ТКИЧП. – 1961. – Т. XVIII. – С. 89–93.

1962

Остатки жилища мустьерского времени // Anthropozoikum. – Praha, 1962. – Т. 10. – С. 49–52.

Дослідження мустьє на Дністрі в 1959 р. // МДАПВ. – 1962. – Вип. 4. – С. 3–18.

Новые палеолитические местонахождения

на Днестре // БКИЧП. – 1962. – Вып. 27. – С. 143–146.

1963

Абсолютный возраст верхнего палеолита (солютре, тип граветт) Приднестровья по данным радио-углеродного анализа // Доклады АН СССР. – М., 1963. – Сер. геол. – Т. 143. – Вып. 2. – С. 410–413 (співавт. І.К. Іванова).

1964

Верхній шар багатошарової стоянки Молодове I // МДАПВ. – 1964. – Вип. 5. – С. 3–14 (спі-вавт. І.К. Іванова).

Новые данные по абсолютному возрасту позднепалеолитических слоев стоянки Молодова V на Среднем Днестре // Доклады АН СССР. – 1964. – Т. 156. – Вып. 2. – С. 315–317 (співавт. Е.А. Алексєєв, Н.Д. Кінд, І.К. Іванова).

К вопросу о времени сложения родового строя // Краткие сообщения Одесского археологического музея за 1962 г. – Одесса, 1964. – С. 81–85.

1965

Об абсолютном возрасте палеолитических памятников Поднестровья // Стратиграфия и периоди-зация палеолита Восточной Европы. – М., 1965. – С. 117–125.

Ранний и средний палеолит Поднестровья. – М., 1965. – С. 3–137.

Многослойная стоянка Молодова V и ее геология. – Квартенерия – Рим, 1965. – Т. VII. – С. 197–215 (співавт. І.К. Іванова).

1967

О номенклатуре позднепалеолитических орудий в связи со статистическим методом // КСИИМК. – 1967. – Вып. 111. – С. 3–11.

1968

Палеолитическая стоянка Атаки I // БКИЧП. – 1968. – Вып. 35. – С. 102–112.

1969

Палеолитические стоянки Приднестровья и условия жизни их обитателей // Природа и развитие первобытного общества. – М., 1969. – С. 103–111.

Хронология мезолита Поднестровья // СА. – 1970. – № 1. – С. 9–18.

1971

Исследования многослойной стоянки Кормань IV в 1970 г. // Тезисы докладов, посвященные итогам полевых археологических исследований в 1970 г. в СССР. – Тбилиси, 1971. – С. 3–21.

Исследование стоянки Оселивка I в 1968–1969 гг. // КСИА АН СССР. – 1971. – Вып. 126. – С. 68–77.

Дослідження найнижчих мустьєрських шарів Молодова V в 1962–1964 рр. // Археологія. – 1971. – Вип. 1. – С. 13–21.

Работы палеолитической экспедиции Института общественных наук // АИУ в 1968 г. – 1971. – Вып. III. – С. 100–105.

1972

Новые данные о палеолите Закарпатья // БКИЧП. – 1972. – Вып. 35. – С. 129–133 (спі-вавт. М.С. Демедюк).

Розкопки стоянки Кормань IV в 1969 р. // АДУ в 1969 р. – К., 1972. – С. 311–312.

Про стратиграфічне вивчення багатошарових стоянок Дністра // Матеріали XV-ї наукової конференції ІА АН УРСР. – Одеса, 1972. – С. 50–52.

1973

Развитие материальной культуры и изменения природной среды в конце плейстоцена – начале голоцена и проблема перехода палеолита в мезолит // Первобытный человек, его материальная культура и природная среда в плейстоцене и голоцене. Тезисы докладов всесоюзного симпозиума. – М., 1973. – С. 79–81.

Розвиток досліджень в галузі археології в Західному науковому центрі АН УРСР // Вісник АН УРСР. – К., 1973. – № 6.

Багатошарова стоянка Кормань IV і її стратиграфічне значення // Археологія. – 1973. – № 9. – С. 41–54.

Краткие итоги двадцатилетних исследований палеолита и мезолита украинского Прикарпатья // AAC. – Kraków, 1972–1973. – T. XIII. – S. 21–33.

Стоянка Атаки VI і деякі питання мезоліту Придністров'я // Археологія. – 1973. – Вип. 12. – С. 11–26.

Development of industry and environmental changes, at the end of Pleistocene and the beginning of Holocene as related the transition from Paleolithic to Mesolithic // Prehistoric Man, his industry and envi-ronment the Pleistocene and Holocene. – M., 1973. – P. 40–41.

1974

Стародавнє населення Прикарпаття, Волині і Закарпаття за доби давнього кам'яного віку – палео-літу // Стародавнє населення Прикарпаття і Волині. – К., 1974. – С. 75–88.

Палеолитическая стоянка Кормань IV // Материалы по четвертичному периоду. – К., 1974. – С. 399–411.

К вопросу о соотношении границ палеолит-мезолит и плейстоцен-голоцен и особенности развития материальной культуры и природной среды Прикарпатья // Первобытный человек, его материальная культура и природная среда в плейстоцене и голоцене. – М., 1974. – С. 149–151.

1975

Поселення Молодове I (другий пізньопалеолітичний шар) // Археологія. – 1975. – Вип. 16. – С. 49–56.

Итоги работ Днестровской палеолитической экспедиции 1974 г. // Новейшие открытия советских археологов. – К., 1975. – С. 122–123.

Стародавнє населення Подністров'я в добу мезоліту. – К., 1975. – 168 с.

1976

Раскопки в Кормане в 1974–1975 гг. // Early Man News. – Tübingen, 1976. – S. 14.

Многослойная стоянка в Молодово // Early Man News. – Tübingen, 1976. – S. 14.

1977

Многослойная стоянка Кормань IV и ее место в палеолите // Многослойная стоянка Кормань IV. – М., 1977. – С. 7–77.

Развитие присваивающего хозяйства и характер изменения природной среды в период палеолита и мезолита на территории Прикарпатья // Палеоэкология древнего человека. – М., 1977. – С. 117–122.

1978

Наслідки стратиграфічного вивчення палеолітичних пам'яток Прикарпаття // Археологія. – 1978. – Вип. 27. – С. 3–12.

Некоторые итоги многолетних исследований палеолита и мезолита Прикарпатья // Проблемы па-леолита Восточной Европы. – Л., 1978. – С. 197–207.

О времени возникновения палеолитического искусства в связи с исследованиями стоянки Моло-дова I в 1976 г. // У истоков творчества. – Новосибирск, 1978. – С. 18–23.

1979

До питання про час виникнення мистецтва // Вісник АН УРСР. – 1979. – С. 46–50.

1980

К вопросу о длительности существования палеолитических поселений и количества их обитателей // Первобытная археология. – К., 1980. – С. 57–62.

1981

Пам'ятки палеоліту Прикарпаття і Волині. Ранній і середній палеоліт. Пізній палеоліт. Мезолітич-ні пам'ятки Подністров'я // Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині кам'яного віку. – К., 1981. – С. 3–21, 134–139.

Многослойные молодовские стоянки // Археология и палеогеография позднего палеолита Русской равнины. – М., 1981. – С. 121–126.

1982

Многослойная стоянка Молодова I // Молодова I – уникальное мустьерское поселение на Среднем Днестре. – М., 1982. – С. 6–102.

1983

Особливості соціального ладу мустьєрської та домустьєрської доби // Вісник АН УРСР. – 1983. – Вип. 6. – С. 42–46.

On the type of Dwelling and the character of settlement of Mousterien Hunters // XI INQUA Congress. Abstracts. – М., 1983. – С. 64.

Мустьєрські житла в Подністров'ї // Археологія. – К., 1983. – Вип. 44. – С. 3–6.

1985

К вопросу о рубеже между палеолитом и мезолитом на территории Европейской части СССР в связи с радиоуглеродными определениями абсолютного времени // Геохронология четвертичного периода. Тезисы. – М., 1985. – С. 83.

1986

Особенности хозяйства, социального строя и экологических условий существования палеолитического и мезолитического человека на территории Прикарптья // Проблемы социальной экологии. Тезисы. – Львов, 1986. – Ч. 1. – С. 58–60.

1987

Эталонная многослойная стоянка Молодова V // Многослойная палеолитическая стоянка Молодова V. – М., 1987. – С. 7–93.

Ранний и средний палеолит // Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (каменный век). – К., 1987. – С. 12–27.

Поздний палеолит Поднестровья, Закарпатья // Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (каменный век). − К., 1987. − С. 28−42.

Мезолит Поднестровья // Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (каменный век). − К., 1987. − С. 89−97.

Следы пребывания раннепалеолитического человека на северо-западе УССР // БКИЧП. − 1987. − Вып. 56. − С. 103−108 (співавт. А.Б. Богуцький, В.С. Артюх).

1989

Палеоліт Подністров'я: проблеми, підсумки, перспективи // Вісник АН УРСР. − К., 1989. − Вип. 1. − С. 48−56.

О мустьерских жилищах и поселениях // Каменный век: памятники, методика, проблемы. − К., 1989. − С. 72−81.

О закономерностях геологических условий залегания палеолитических поселений Среднего По-днестровья и характере природной среды // Четвертичный период: палеонтология и археология. − Кишинев, 1989. − С. 154−166.

О результатах сопоставления нижних слоев многослойных стоянок Среднего Поднестровья // Пе-рвобытная археология. − К., 1989. − С. 35−42.

1991

О некоторых особенностях методики исследования палеонтологических стоянок и жилищ // КСИА АН СССР. − М., 1991. − Вып. 202. − С. 24−27.

1992

Пам'ятки стародавньої історії Європи // Вісник АН УРСР. − К., 1992. − № 7. − С. 105−107.

Розвиток археологічних досліджень в західному регіоні України за післявоєнні роки // Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині. Тези. − Львів, 1992. − Вип. 2. С. 5−7.

1993

Деякі результати практичного використання методів ізотопного датування в дослідженнях палео-літу Подністров'я // Studia archeologica. − Львів, 1993. − № 1. − С. 12−14.

Територія Подністров'я в епоху палеоліту (стан дослідження) // Записки НТШ. − Львів, 1993. − С. 9−23.

1995

Найдавніші сліди заселення Східних Бескидів людиною давнього кам'яного віку // Проблеми археології Східних Карпат. − Ужгород, 1995. − С. 15−22.

Археологічні дослідження на території західного регіону України в повоєнні роки // МДАПВ. − Львів, 1995. − Вип. 6. − С. 7−17.

1998

Археологічна діяльність Юрія Полянського // Постаті української археології. − Львів, 1998. − С. 14−16.

Sytnyk O.S.

OLEXANDER PANKRATOVYCH CHERNYSH: PERSON AND SCIENTIST (ON OCASSION OF 90TH DATE OF BIRTH)

The paper elucidates the track and scientific achievements of the prominent Ukrainian scholar in Palaeolithic, founder of Lviv Archaeological school, O.P. Chernysh. Special attention is paid to fruitful researches conducted by scholar in Dniester area.

Кам'яна доба України.– Вип.11.– К.: Шлях, 2008.– С.23-41.

Степанчук В.М., Рижов С.М., Матвіїшина Ж.М., Кармазиненко С.П.

НОВІ ДАНІ ДО ВИВЧЕННЯ РАННІХ ЕТАПІВ ОСВОЄННЯ ТЕРИТОРІЇ СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОЇ РІВНИНИ У ПАЛЕОЛІТІ

Stepanchuk V.N., Ryzhov S.N., Matviishina Zh.N., Karmazinenko S.P.

NEW DATA ON STUDIES OF EARLY STAGES OF COLONIZATION OF EAST EUROPEAN PLAIN DURING THE PALAEOLITHIC

Стаття містить дані, що проливають нове світло на ранні етапи освоєння західного сегменту Східноєвропейської рівнини в середньому та верхньому плейстоцені. Наведено археологічні, геостратиграфічні та палеопедологічні свідчення про присутність давнього населення в басейні Південного Бугу вже починаючи з 11-ї кисневo-ізотопної стадії (близько 400 тис. років тому), і про перманентне перебування тут населення між КІС 5е та 3, або у часовий проміжок 127-30 тис. років тому.

Як відомо, на сьогодні основні середньопалеолітичні пам'ятки України зосереджені в кількох географічно лімітованих регіонах: Закарпатті, Подністров'ї, порожистій частині Дніпра, на Донбасі та в Криму. Закономірності просторового розподілу пам'яток можуть бути пояснені, виходячи з географічної обмеженості доступних і передбачуваних біологічних і мінеральних ресурсів [Степанчук 2007, 2007а]. Так, просторове положення найбільш надійних і стабільних джерел сировини – корінних виходів кременю – практично збігається з локалізацією середньопалеолітичних пам'яток [Бондарчук, 1960; Ковнурко, 1962].

Територія України демонструє кілька великих ареалів, практично позбавлених свідчень перебування тут середньопалеолітичного населення. До одного з таких ареалів, що донедавна залишався білою плямою в офіційному палеолітознавстві, належить басейн р. Південний Буг. Тим часом, басейн Південного Бугу, безумовно, є перспективним для пошуку середньопалеолітичних пам'яток, завдяки: наявності мінеральних ресурсів у первинному і вторинному заляганні [Петрунь, 2004; Рижов, 2004; Ryzhov et. al., 2005], багатим водним ресурсам і особливостям рельєфу, що припускає наявність багатих біоресурсів у середньопалеолітичний час.

З 2004 р. інтенсивні пошуки середньопалеолітичних пам'яток проводяться на межі Черкаської і Кіровоградської областей у басейні р. Велика Вись, лівого притоку Південного Бугу [Степанчук та ін., 2005, 2006; Степанчук, 2008]. Вибір місця проведення пошуків не випадковий: завдяки винятково продуктивним розвідкам ентузіаста-краєзнавця П.І. Озерова, у регіоні, на території Кіровоградської обл. уже з середини 1980-х рр. стала відомою низка поверхневих палеолітичних місцезнаходжень, найбільший інтерес серед яких становлять Андріївка 4, Андріївка 8 та деякі інші [Цвек, Озеров, 1989; Кулаковская, 1997, Степанчук, 2006]. Більша частина підйомних матеріалів із палеолітичних місцезнаходжень регіону в кінці 1980-х рр. була передана П.І Озеровим до Археологічного музею при ІЗ НАНУ (тепер при ІА НАНУ), проте й досі залишається не введеною в науковий обіг. Велика колекція з різних місцезнаходжень Кіровоградщини у 2006 р. була передана П.І Озеровим до відділу археології кам'яного віку ІА НАНУ. Наразі опрацювання цих колекцій продовжується.

У 2004 р., за активного сприяння П.І. Озерова, було здійснено рекогносцировку частини раніше знайдених палеолітичних місцезнаходжень на території Новомиргородського р-ну Кіровоградської обл., а також проведені невеликі розвідки, що призвели до відкриття нових палеолітичних місцезнаходжень на території Шполянського р-ну Черкаської обл. [Степанчук та ін., 2005, 2006]. Про результати обстеження регіону і перспективи його подальшого дослідження було широко поінформовано колег із ІА НАНУ та КНУ ім. Тараса Шевченка. Як результат, у 2006 р. в регіоні були проведені спільні рекогносцирувальні роботи ІА НАНУ, КНУ ім. Тараса Шевченка, ЧНУ ім. Богдана Хмельницького, НаУКМА, і було прийняте рішення про подальше спільне дослідження палеолітичних пам'яток у регіоні в рамках єдиної чи кількох самостійних експедицій, з урахуванням наукових інтересів кожного з

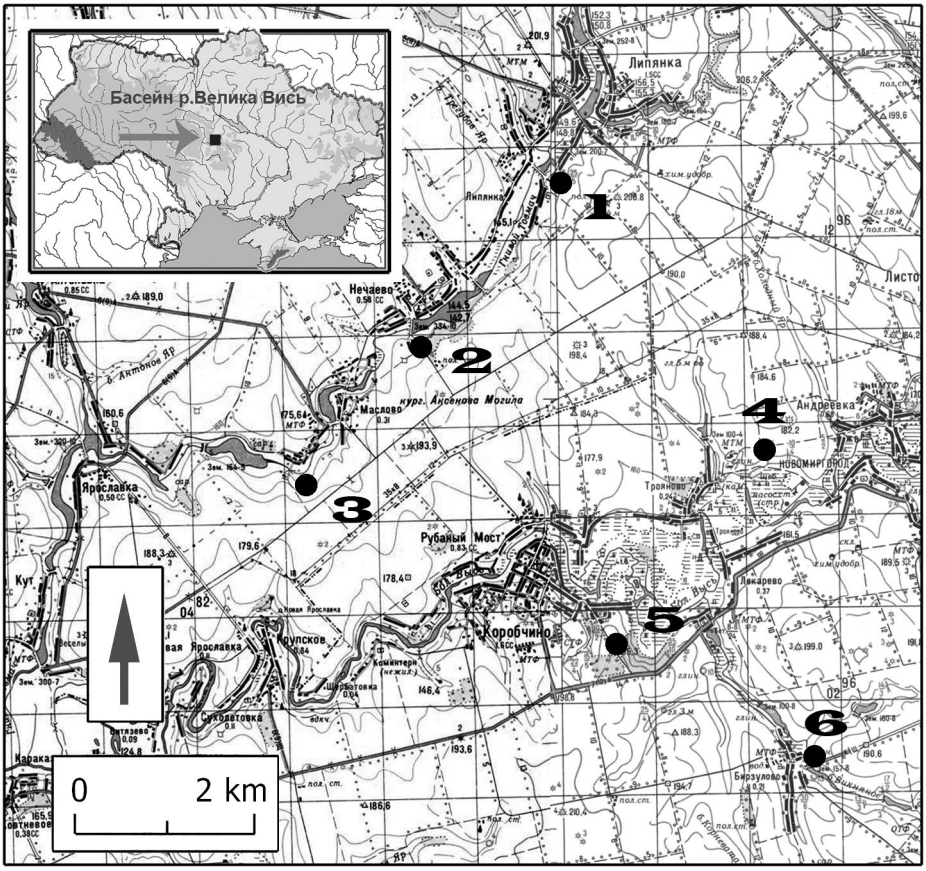

Рис. 1. Географічне розташування регіону, що розглядається, та згаданих у тексті місцезнаходжень. 1 - Лип'янка 1, 2 - Нечаєве 3, 3 – Маслове 5 та Маслове 5в, 4 - Андріївка 4, 5 – Коробчине 7, 6 – Бирзулове IX.

учасників. Таким чином, були створені гарні передумови якісного дослідження палеоліту в окресленому, потенційно важливому для українського палеолітознавства ареалі.

У 2006-2008 рр. в регіоні, за підтримки ЧНУ ім. Богдана Хмельницького (М.П. Сиволап), працювала спільна дослідницька група ІА НАНУ та КНУ ім. Тараса Шевченка (В.М. Степанчук і С.М. Рижов), що зосередила зусилля на пошуках та дослідженні середньопалеолітичних і ранніх верхньопалеолітичних пам'яток. У 2008 р. в цих роботах взяли участь фахівці з ІГ НАНУ (Ж.М. Матвіїшина і С.П. Кармазиненко).

Запропоновану статтю присвячено висвітленню попередніх результатів цих робіт. Крім того, як виразний приклад місцезнаходжень із поверхневими зборами, наведено короткі дані про Андріївку 4. Стаття містить попередні дані про дослідження місцезнаходжень Лип'янка 1, Коробчине 7, Нечаєве 3, Маслове 5, Маслове 5в, Бирзулове IX, отримані в 2004-2008 рр. Суттєвий акцент при цьому зроблено на геостратиграфічному аспекті досліджень пам'яток поблизу Нечаєвого, Маслового та Бирзулового.

Ж.М. Матвіїшиною були детально описані опорні розрізи і виконані масштабні польові замальовки. С.П. Кармазиненком відібрано 90 зразків на мікроморфологічний і 10 – на термолюмінісцентний аналізи. Проаналізовано мікробудову деяких ґрунтів плейстоцену для уточнення діагностики ґрунтів. Виконано систематичний опис вивчених розрізів і проведена попередня кореляція окремих стратиграфічних горизонтів. Палеопедологічний і мікроморфологічний аналіз проводився згідно прийнятих методик [Веклич и др., 1979; Матвиишина, 1982].

У 2004 і 2006 р. на самому півдні Черкащини, в околицях сс. Лип'янка, Нечаєве та Маслове, розташованих на р. Гнилий Товмач, були виявлені поодинокі кам'яні вироби ймовірно середньопалеолітичного віку. У 2007 р. були отримані безсумнівні вказівки на стратифікований характер місцезнаходження Нечаєве 3, тоді ж було виявлено низку нових місцезнаходжень із матеріалами середньопалеолітичного вигляду біля с. Маслове (пункти Маслове 5, 5а, 5б, 5в) [Степанчук и др., у друці а]. У 2008 р. на території Черкаської обл. було проведено невеликі археологічні роботи на місцезнаходженнях Нечаєве 3, Маслове 5, Маслове 5в [Степанчук и

др., у друці б, в].

Основним об'єктом польових досліджень у Кіровоградській обл. стало місцезнаходження Бирзулове IX (ур. "Піщаний кар'єр"), розташоване біля однойменного села на правому березі обводненої балки Вікняної, лівого притоку р. Велика Вись. Це місцезнаходження було виявлено в середині 1980-х рр. П.І. Озеровим і датоване ним верхньопалеолітичним часом [Цвек, Озеров, 1989]. У 2007 р. під час обстеження місцезнаходження в бурувато-червоних суглинках виявлені матеріали середньопалеолітичного вигляду [Степанчук и др., у друці а]. У 2008 р. тут також були проведені пошуково-рекогносцирувальні роботи.

Поверхневе місцезнаходження Андріївка 4, Новомиргородський р-н Кіровоградської обл.

Місцезнаходження виявлене П.І. Озеровим і локалізоване на правому березі ріки Велика Вись, на схилі і крайовій частині поверхні тераси висотою до 20 м та абсолютними висотами близько 160 м (рис. 1: *4*), експозиція південна.

Матеріали місцезнаходження зі зборів різних років практично однорідні за ступенем збереженості поверхонь артефактів і за їхнім фізичним станом. Вироби вкриті насиченою молочно-білою патиною, часто корадовані. Частина артефактів вкрита вапняковою сорочкою. Чимало предметів фрагментовані в давнину – грані зламів вкриті такою ж густою молочно-білою патиною. Поверхня виробів має слабкий люстр, однак окатаність незначна. Лише поодинокі вироби, вочевидь, були реутилізовані.

У цілому складається враження, що комплекс Андріївки 4 є практично гомогенним. Це враження підсилилося під час аналізу техніко-типологічних особливостей колекції. Таким чином, незважаючи на велику площу зборів, що не виключає ймовірну наявність тут матеріалів кількаразових відвідувань місцевості групами давнього населення, на даному етапі досліджень є всі підстави оцінювати матеріали Андріївки 4 як єдиний комплекс.

Особливістю комплексу є архаїчність техніки розщеплення: практична відсутність прийому фасетування ударних площадок, переважання великих гладких або покритих кіркою площадок, численність скошених площадок, наявність т. зв. скибкових сколів (рис. 2: *2*; 4: *6*), велика кількість первинних і напів-первинних сколів, їхня масивність, відсутність пластин і практична відсутність пластинчастих сколів, наявність примітивних дископодібних та безсистемних нуклеусів. Типологічний набір складений зубчастими та виїмчастими знаряддями (включаючи архаїчні форми типу біл-хуків), різнотипними, часто поперечними скреблами (рис. 2: *4, 5*), ножами. Гостроконечники та конвергентні скребла виключно рідкісні (рис. 2: *1, 3*). Присутні поодинокі біфаси. Частина нуклеподібних форм може бути визначена і як чоппингоподібні вироби. Своєрідна риса набору знарядь – серійно представлені масивні кінцеві скребачки (рис. 3: *1, 3*; 4: *1, 3-5*). Є також, хоч і нечисленні, справжні багатофасеткові ретушні різці (рис. 3: *5*).

Таке поєднання – архаїчна техніка розщеплення, виразна середньопалеолітична група виробів і серійні скребачки при наявності різців – є вкрай незвичним. Неможливо знайти прямі аналогії Андріївці 4 у відомих матеріалах українського середнього палеоліту. Деяку схожість, але швидше формальну, за рахунок великої кількості скребкових і зубчастих форм, демонструють матеріали стінківсько-дуруїторської єдності (за М.К. Анісюткіним). У той же час відомо, що ряд давніх, довюрмских європейських індустрій характеризується таким же поєднанням архаїзму технології розщеплення і серійності "прогресивних" типів знарядь. Як видається, пошук типологічних і хронологічних аналогій Андріївці 4 слід вести саме в цьому напрямі.

Умовно стратифіковане місцезнаходження Лип'янка 1 (Шполянский р-н Черкаської обл.)

Місцезнаходження, виявлене у 1985 р. П.І. Озеровим, розташоване на південно-східній околиці с. Лип'янка, на лівому березі ріки Гнилий Товмач, правого притоку Великої Висі (басейн Південного Бугу) (рис. 1: *1*). Поверхневі збори проводилися на схилі тераси, з висотами близько 20 м над сучасним рівнем ріки та абсолютними висотами близько 160-170 м.

Підйомні матеріали, разом із слабко патинованими виробами верхньопалеолітичного вигляду, містили серію технологічно більш архаїчних та покритих інтенсивною молочною патиною предметів, зокрема: два двобічних знаряддя (рис. 5: *2-3*), подвійне скребло, сколи, уламки кременю з ознаками навмисного розщеплення.

У 2004 р. було здійснене шурфування місцезнаходження, але колонку відкладів було досліджено лише до глибини близько 1,6 м. Оскільки в роботах не брали участь професійні геологи, тут наводяться лише попередні дані про характер виявлених седиментів. У верхній частині пачки виявлено орний шар, потужністю до 30 см, складений інтенсивно гумусованим лесоподібним суглинком; далі простежено горизонт бурувато-коричнювато-палевого суглинку, потужністю

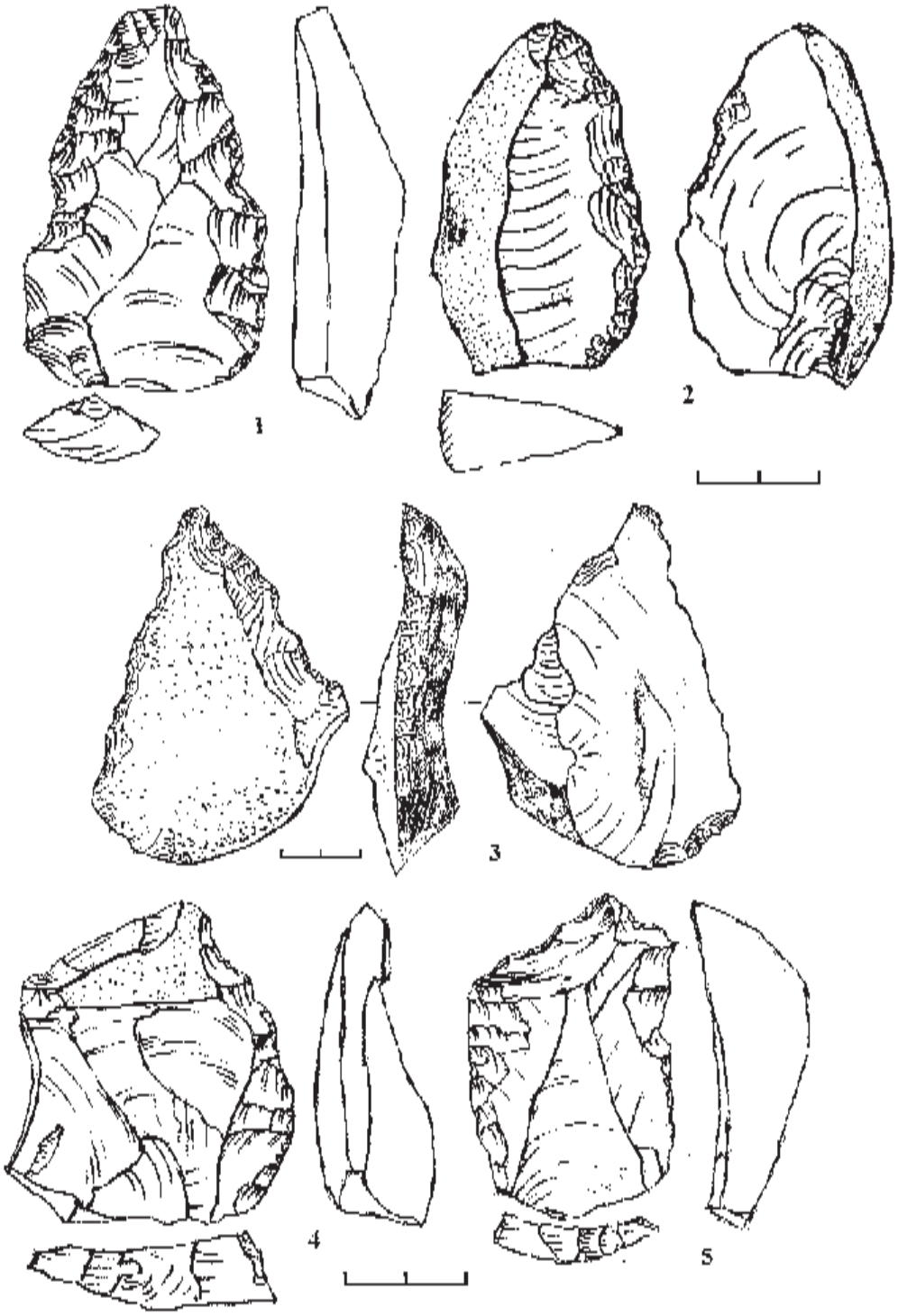

Рис. 2. Андріївка 4. 1-5 – крем'яні артефакти.

до 50 см. Нижня частина профілю складена суглинками світло-палевого забарвлення.

Всі умовні стратиграфічні горизонти містили оброблені кремені, проте чітко виражених поверхонь чи скупчень вони не утворювали. Темнозабарвлений суглинок містив патиновані крем'яні артефакти – сколи підправки площадок нуклеусів, відщепи, фрагменти пластин чи пластинчатих сколів, лусочки. Кілька сколів мають сліди перебування у вогні. Знаряддя представлені скребачкою (рис. 5: *1*), долотоподібним знаряддям та фрагментом пластини з ретушшю. За техніко-типологічними параметрами індустрія, скоріш за все, є верхньопалеолітичною. Верхня частина світло-палевого суглинку містила поодинокі вироби з кременю. Впадає у вічі гарний стан збереженості цих артефактів: цілковита відсутність патини, пошкоджень лез, люстру. Культурну атрибуцію

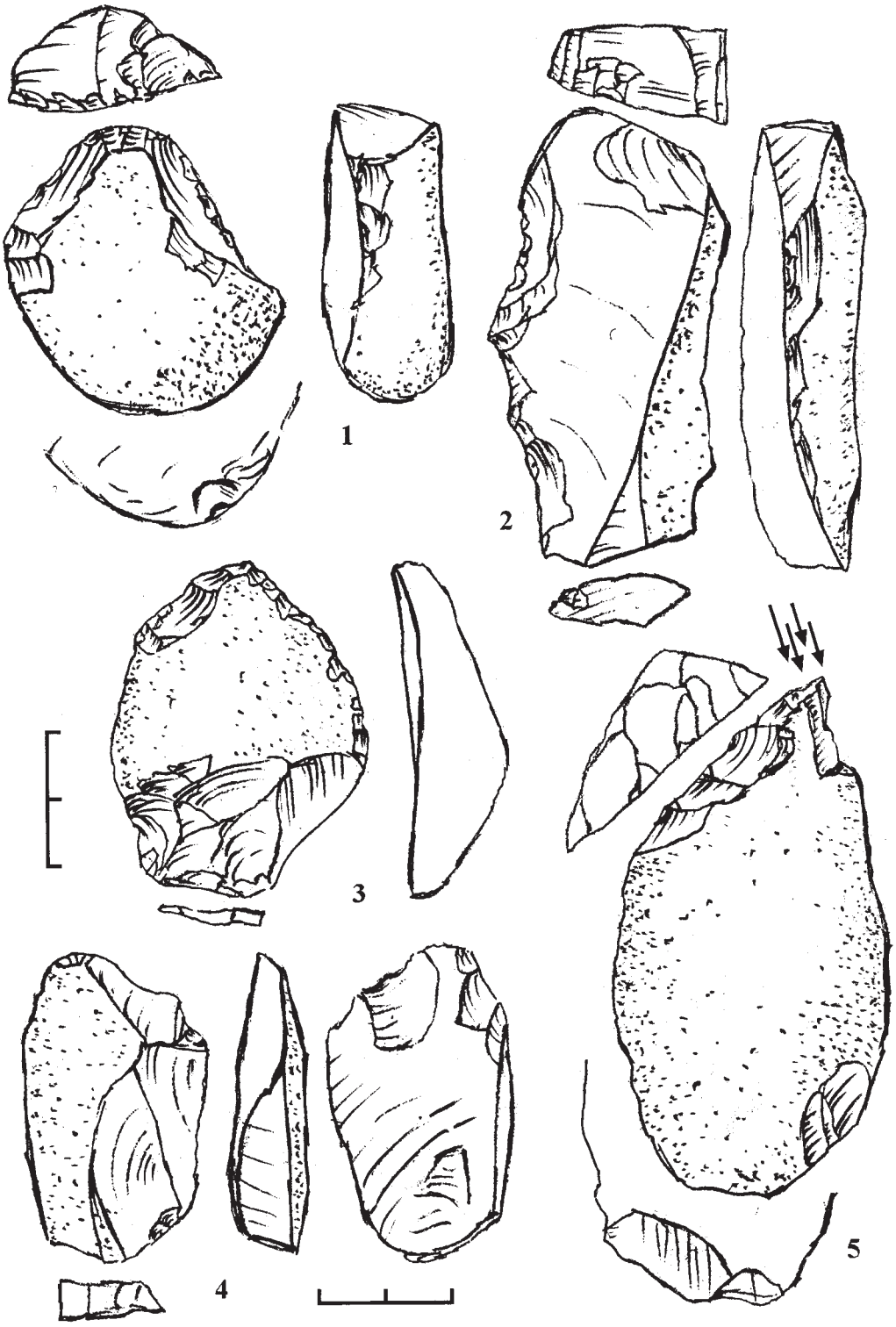

Рис. 3. Андріївка 4. 1-5 – крем'яні артефакти.

матеріалу унеможливлює його нечисленність.

Лип'янка 1 може бути віднесене до числа тих місцезнаходжень, де подальшими дослідженнями можуть бути виявлені матеріали середньопалеолітичного або раннього верхньопалеолітичного часу, причому в стратиграфічному контексті.

Умовно стратифіковане місцезнаходження Коробчине 7 (Новомиргородський р-н Кіровоградської обл.)

Місцезнаходження, виявлене в середині 1980-х рр. П.І. Озеровим, розташоване на південь від однойменного села, на поверхні високого вододільного плато, по правому берегу ріки Велика Вись на абсолютних висотах близько 190 м, на рівні близько 60 м над рівнем ріки (рис. 1: *5*). Поверхневі збори на пам'ятці проводилися в 2004,

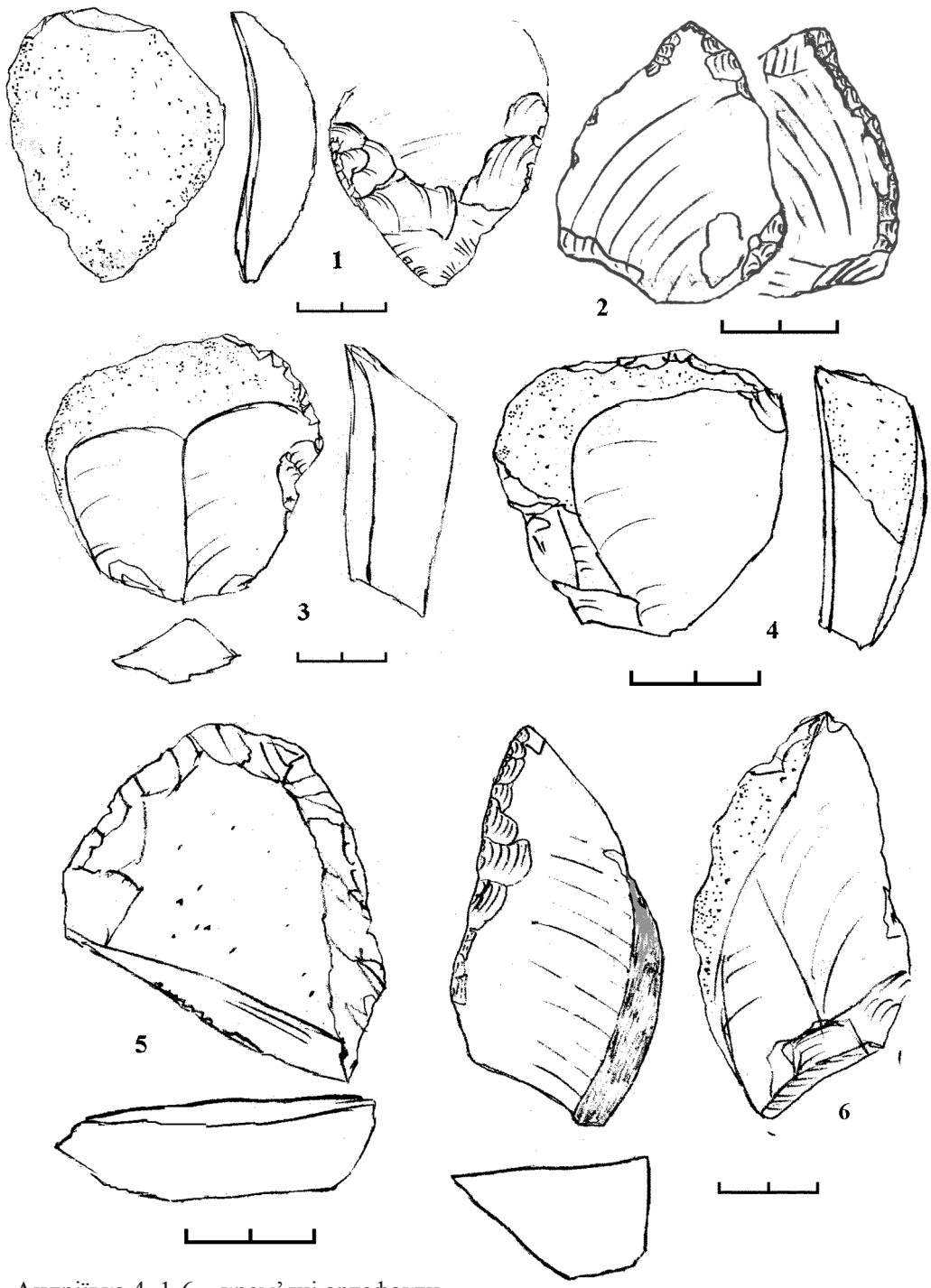

Рис. 4. Андріївка 4. 1-6 – крем'яні артефакти.

2006, 2007 рр. Предмети інтенсивно патиновані, іноді сильно корадовані (Рис. 6: *1*), переважає молочно-біла патина, товщина якої в окремих випадках сягає 3,5 мм (в нормі – 1,0-1,5 мм). Серед знахідок: ретушовані предмети, відщепи, пластинчасті сколи, луски, уламки кременю зі слідами розщеплення. Знаряддя представлені простими, подвійними та поперечними скреблами, атиповими скребками, виїмчастими формами, відщепами з ретушшю, іншими поодинокими формами, в тому числі напівфабрикатом біфаса (рис. 6: *2-6*). Найближчою регіональною аналогією індустрії Коробчиного 7 є, безсумнівно, матеріали Маслового 5 і далі, більш архаїчної Андріївки 4. Проте слід зазначити, що індустрія Коробчиного демонструє досить виразні специфічні риси, зокрема відчутну левалуазьку складову та менш виражену зубчастість. Підйомні матеріали, окрім виробів середньопалеолітичного вигляду, містили серію технологічно більш розвинених та краще збережених крем'яних артефактів, які за техніко-типологічними особливостями можна віднести до

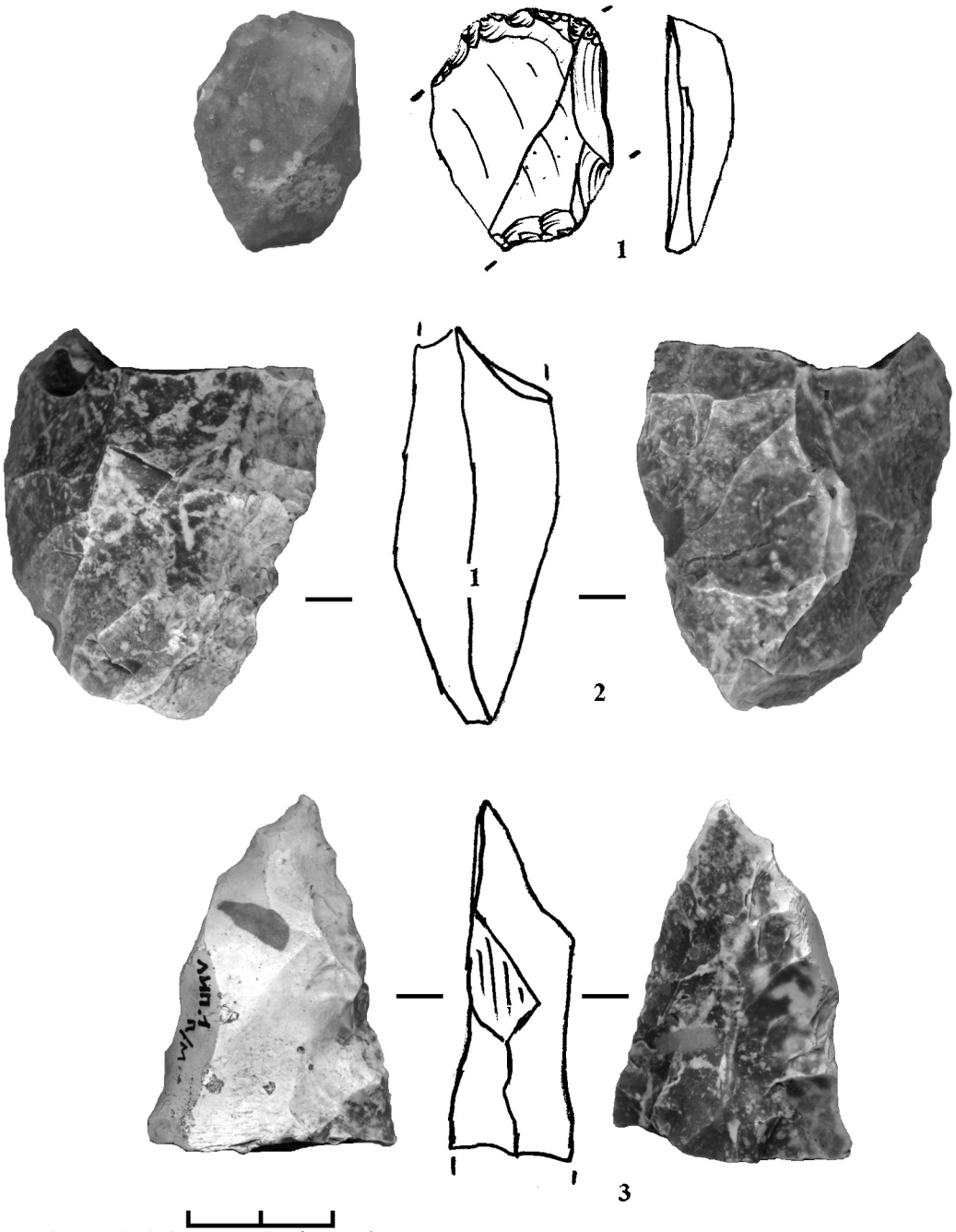

Рис. 5. Лип'янка 1. 1-3 – крем'яні артефакти.

верхнього палеоліту.

У 2006 р. було здійснено зондаж місцезнаходження, але колонку відкладів було досліджено лише до глибини близько 1,5 м. Під орним шаром потужністю до 30 см виявлено суглинисті відклади з прошарками різної потужності та забарвлення. Зондажем встановлено наявність артефактів різного стану збереженості на різних рівнях у товщі суглинистих седиментів. Таким чином, є вказівки на те, що подальшими роботами на місцезнаходженні Коробчине 7 можуть бути виявлені матеріали середньопалеолітичного та верхньопалеолітичного часу в стратиграфічному контексті.

Стратифіковане місцезнаходження Нечаєве 3 (Шполянский р-н Черкаської обл.)

Місцезнаходження Нечаєве 3 було виявлене у 2006 р. в межах однойменного села, по лівому берегу р. Гнилий Товмач (рис. 1: *2*).

Знахідки зібрані в середній частині схилу, на ділянках, що перевищують сучасний рівень ріки

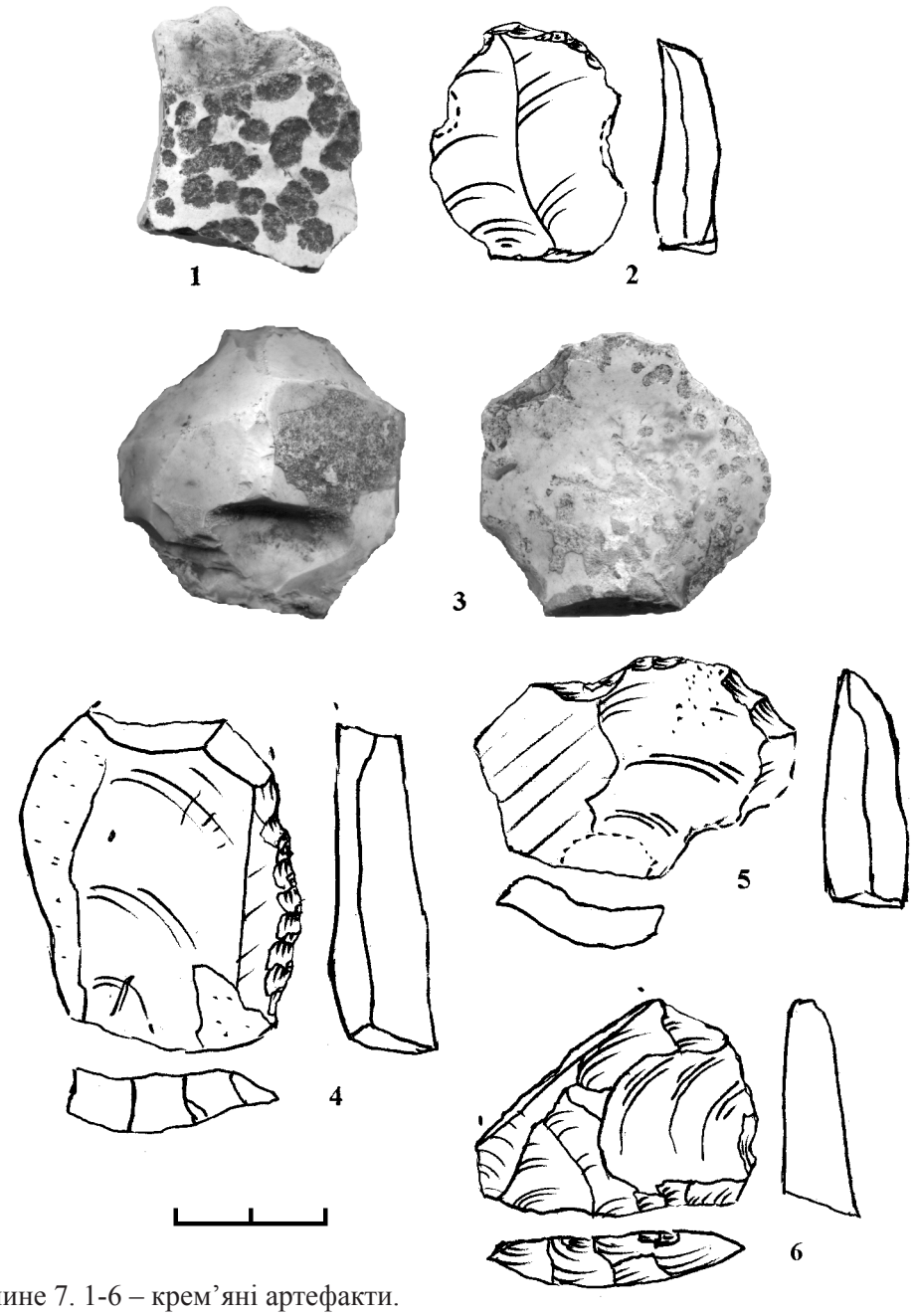

Рис. 6. Коробчине 7. 1-6 – крем'яні артефакти.

на 20-25 м, ближче до його верхньої третини, що тяжіє до вододільної частини плато, з абсолютними висотами 170-180 м. Площа поширення знахідок порівняно невелика, усі вони пов'язані зі штучним пошкодженням поверхні схилу та вимоїною, що утворилася на його місці.

Підйомні матеріали зі зборів 2006-08 р. містять нуклеподібні уламки, скребла, відщепи, лусочки. Більшість виробів покрита глибокою молочною патиною, має незначний люстр.

У 2007 р. на місцезнаходженні з метою пошуку відкладів з культурними рештками було поставлено два шурфи. Цими шурфами встановлено залягання оброблених кременів у трьох різних літологічних горизонтах [Степанчук и др., у друці а]. У 2008 р. на місцезнаходженні було закладено кілька додаткових шурфів, об'єднаних потім у єдину ділянку (т.зв. розкоп 1) загальною площею 18 кв.м. На площі 2 кв.м. товщу відкладів було досліджено до глибини 5,0 м від умовного нуля; на 5 кв.м. - до гл. 3,4 м; на 11 кв.м. - до гл. 3,0 м. Крім того, у борті природного яру, за кілька десятків метрів від розкопу 1 було зроблено зачистку шириною до 3 м, якою досліджено товщу відкладів потужністю близько 4,5 м [Степанчук и др., у друці в].

В основному розкопі простежено відклади

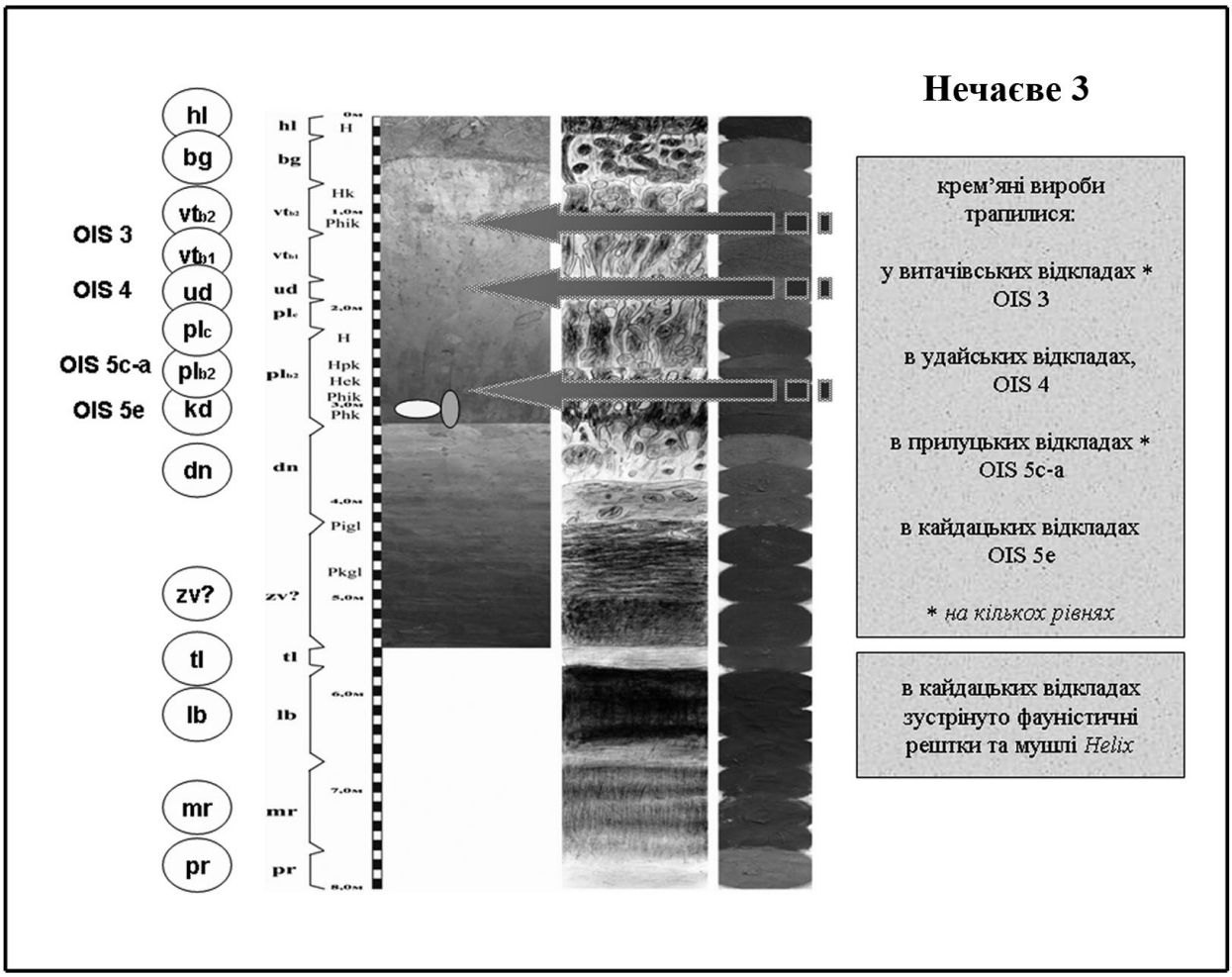

Рис. 7. Нечаєве 3. Стратиграфічний розріз місцезнаходження з позначенням положення виявлених крем'яних артефактів і фауни.

голоценового (***hl***), бузького (***bg***), витачівського (***vt***), удайського (***ud***), прилуцького (***pl***), кайдацького (***kd***), дніпровського (***dn***) і завадівського (***zv***) стратиграфічних горизонтів (рис. 7). Подальша товща відкладів була досліджена за допомогою ручного бура. Свердловиною глибиною до 3 м встановлена наявність тут відкладів лесів і похованих ґрунтів, що за попередніми оцінками датуються кінцем еоплейстоцену, а також нижнім і середнім плейстоценом, у проміжку від приазовського до тилігульського горизонтів.

Голоценовий горизонт представлений сучасним ґрунтом з генетичними горизонтами H_0 та H. Бузький горизонт представлений жовтувато-бурувато-палевим (у верхній частині білясто-палевим) дуже пухким розсипчастим вертикально-стовпчастим типовим лесом з великою кількістю кротовин. Витачівський горизонт представлений двома ґрунтами vt_{b2} і vt_{b1} та горизонтами Hk, Phik та Pk між ними. Верхня межа червонясто-бурого середньосуглинистого ґрунту vt_{b2} дуже розбита морозобійними тріщинами. Ґрунт vt_{b1} більш яскравий ніж vt_{b2}, особливо в середній частині. Удайский бурувато-палевий, дуже пухкий, грудкувато-розсипчастий, вертикально-стовпчастий легкий суглинок підстилає витачівський і перекриває прилуцький горизонт. Цей останній представлений двома ґрунтами: бурим, із сіруватим відтінком, ґрунтом pl_c і сірим та коричнево-темно-сірим пухким пилуватим легкосуглинистим ґрунтом pl_{b2} з кількома генетичними горизонтами (H та Phk). Тясминський горизонт виділяється умовно, лише світлішим відтінком між фрагментами темно-сірого. Перероблений наступним ґрунтоутворенням. Кайдацький горизонт представлений лучно-чорноземним грунтом, у якому посилюються буруваті і темно-бурі відтінки кольору. В ньому розрізняються наступні генетичні горизонти: H, Hpki, Phk та Pk. Дніпровський горизонт представлений горизонтально-шаруватим неоднорідно забарвленим делювіальним матеріалом з чергуванням сірувато-палевих і темно-сірих прошарків. Більш однорідний і світліший у верхній частині, де він близький до типового лесового.

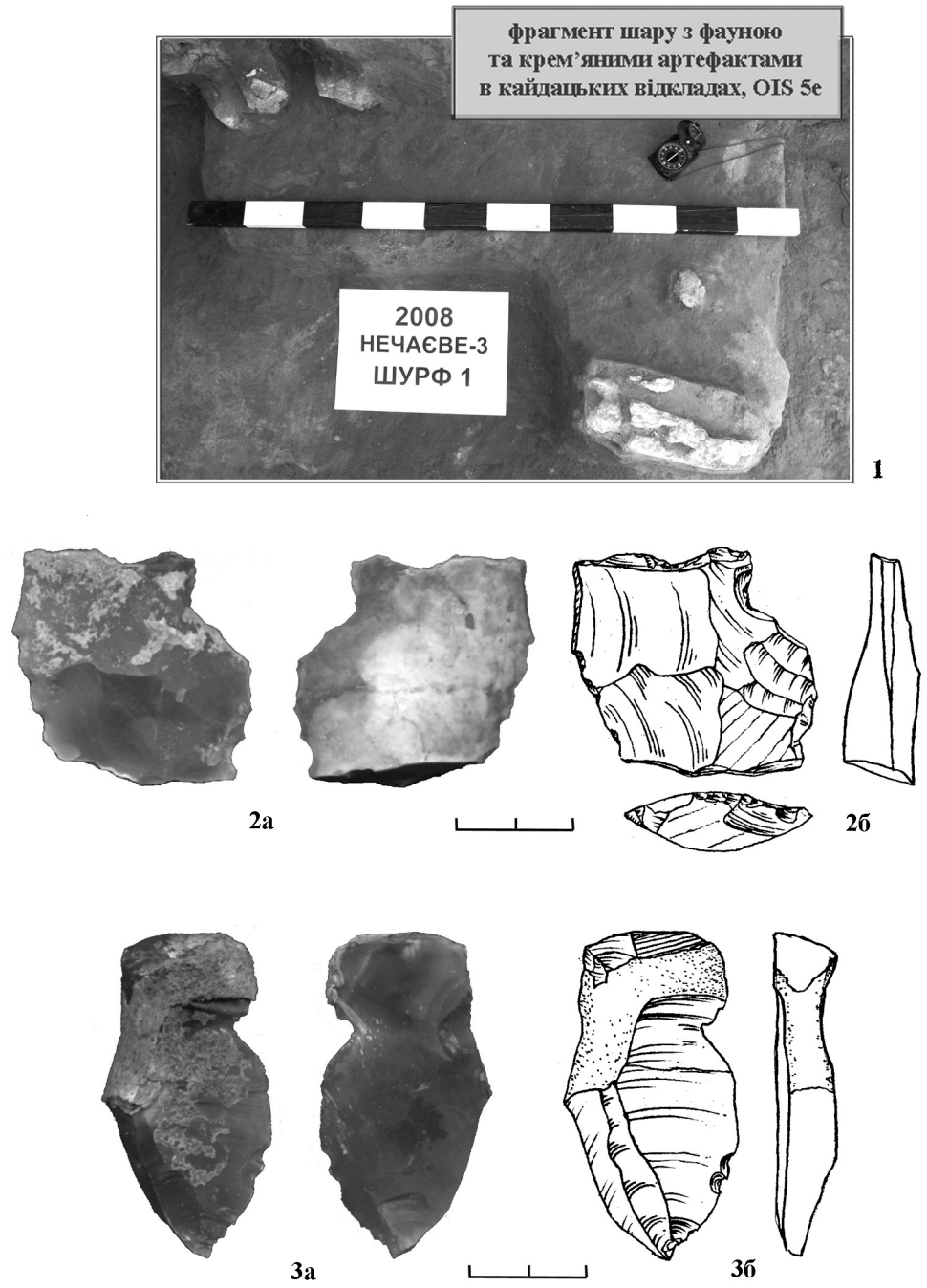

Рис. 8. Нечаєве 3. 1 – фрагмент шару з фауною та артефактами в кайдацьких відкладах. 2а-3б – артефакти з прилуцьких та кайдацьких відкладів.

Завадівський горизонт являє собою горизонтально-шаруваті ґрунтові відклади досить однорідного ущільненого піщано-пилуватого легкого суглинку із світлими лесовими прошарками. Матеріал, добутий за допомогою ручного бура, представлений: брудно-палевим, буруватим суглинком тлігульського (***tl***) горизонту, темно-коричневим глинистим ґрунтом лубенського (***lb***) горизонту, практично цілком переробленими наступним ґрунтоутворенням седиментами сульського (***sl***) горизонту, темно-бурим або світло-коричневим ґрунтом мартоношського (***mr***) горизонту, світло-палевим матеріалом приазовського (***pr***) горизонту.

Крем'яні артефакти були виявлені на кількох рівнях у витачівських (OIS 3), удайських (OIS 4), прилуцьких (OIS 5 b-a), і кайдацьких (OIS 5e) відкладах. Горизонт у кайдацьких відкладах, крім артефактів, містив фрагменти довгих кісток великих копитних (визначення О.П. Журавльова) і раковини *Helix* (рис. 8: *1*) Кам'яні колекції кількісно невеликі і недостатні для повноцінної характеристики індустрій. Разом з тим, вигляд артефактів, представлених в колекції (переважно сколи та поодинокі знаряддя) не суперечить

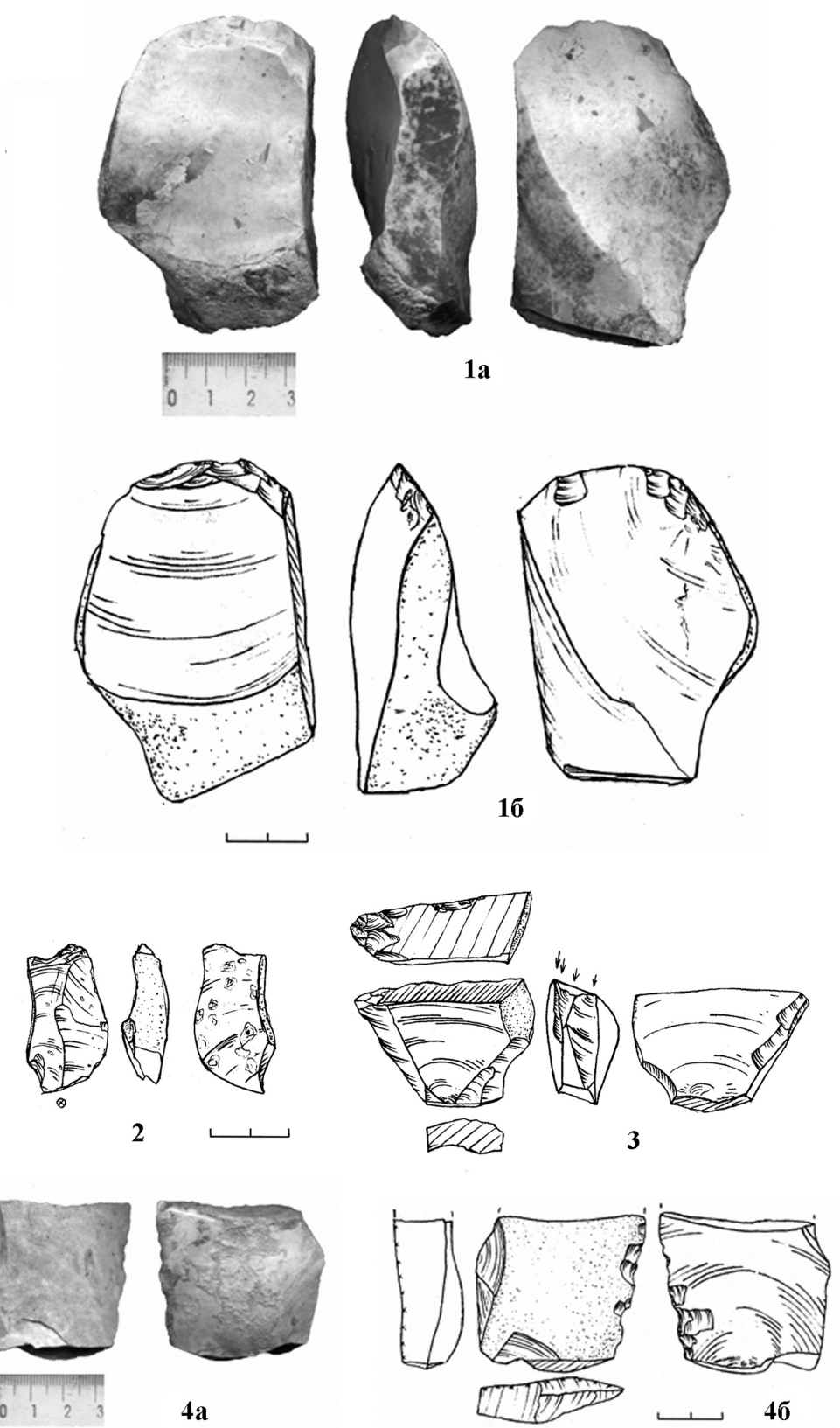

Рис. 9. Нечаєве 3. 1 – фрагмент шару з фауною та артефактами в кайдацьких відкладах. 2а-3б – артефакти з прилуцьких та кайдацьких відкладів.

середньопалеолітичній приналежності матеріалів з кайдацького, прилуцького та удайського горизонтів та їхньому ймовірному абсолютному віку між близько 115-127, 70-90 і 60-70 тис. років тому, відповідно. Слід відзначити, що в найнижчих верствах стан збереженості матеріалу значно вищий: мала інтенсивність або й повна відсутність патини та люстру (рис. 8: *2б, 3б*). Матеріали з витачівських відкладів (рис. 9: *1-4б*) за своїми техніко-типологічними параметрами є досить

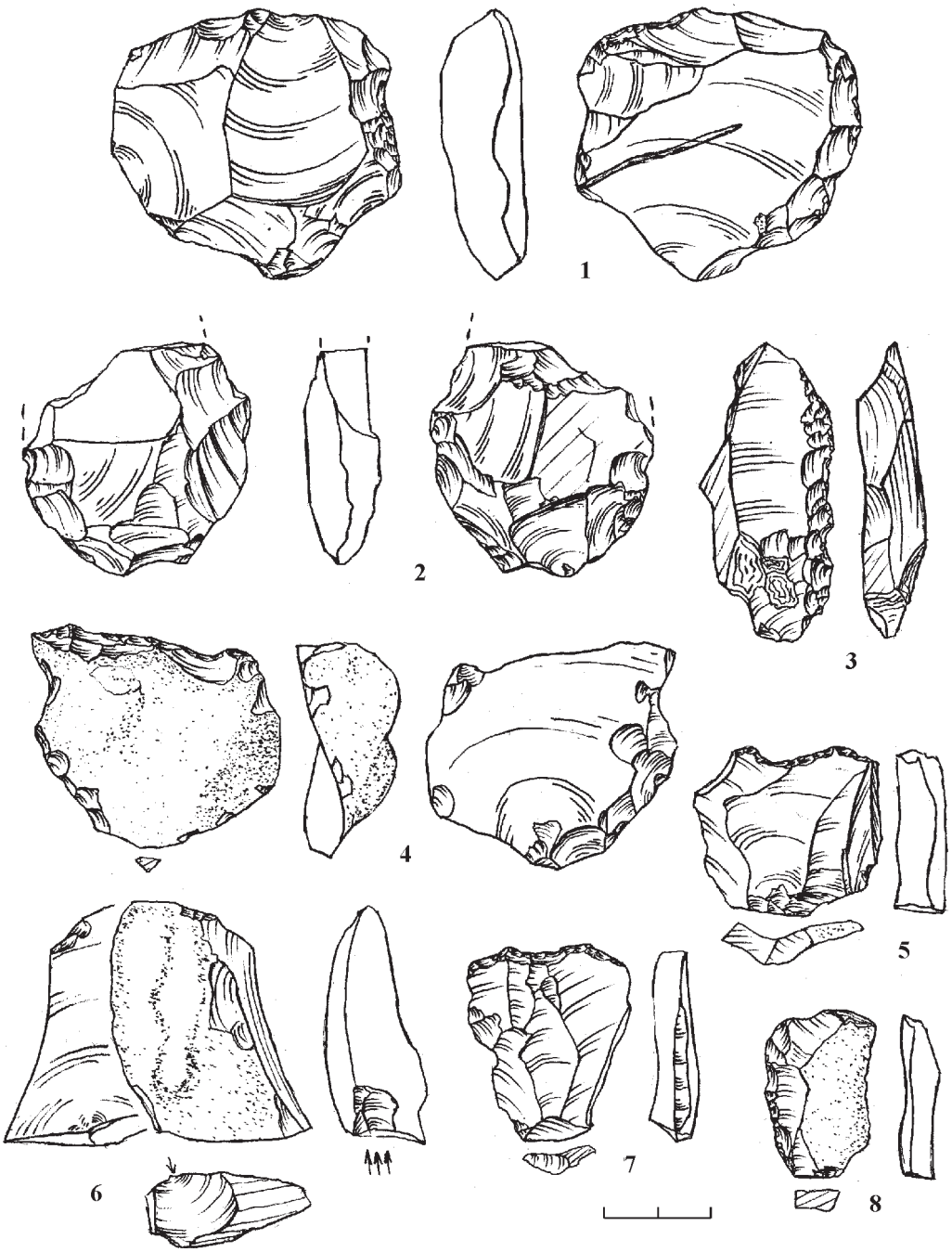

Рис. 10. Маслове 5. 1-6 – крем'яні артефакти.

різнорідними (в колекції представлені скребла, скребкоподібні та долотоподібні форми) і не можуть бути однозначно віднесені ні до середнього, ні до верхнього палеоліту. Не виключається можливість наявності тут самостійних середньо- і верхньопалеолітичних культурних горизонтів.

Стратифіковане місцезнаходження Маслове(Шполянский р-н Черкаської обл.)

Конгломерат розташованих поблизу один від одного пунктів Маслове 5, 5а, 5б, 5в був відкритий у 2007 р. Вони знаходяться неподалік від с. Маслове, у центральній (південній) частині напівциркульного амфітеатру, утвореного мисоподібними підвищеннями лівого берега р. Гнилий Товмач, а також по його правому (західному) і лівому (східному) бортах (рис. 1: *3*). Висота над рівнем ріки становить близько 30-40 м (абсолютні висоти 150-160 м), віддалення від сучасного русла – 350-450 м, у південному напрямку місцевість плавно переходить у вододільне плато з висотами до 60 м над рівнем ріки.

Виокремлення кількох пунктів у процесі збору матеріалів виправдано, оскільки фіксувалися певні відмінності в складі знахідок із різних пунктів [Степанчук та ін., у друці; Степанчук, 2008]. У той

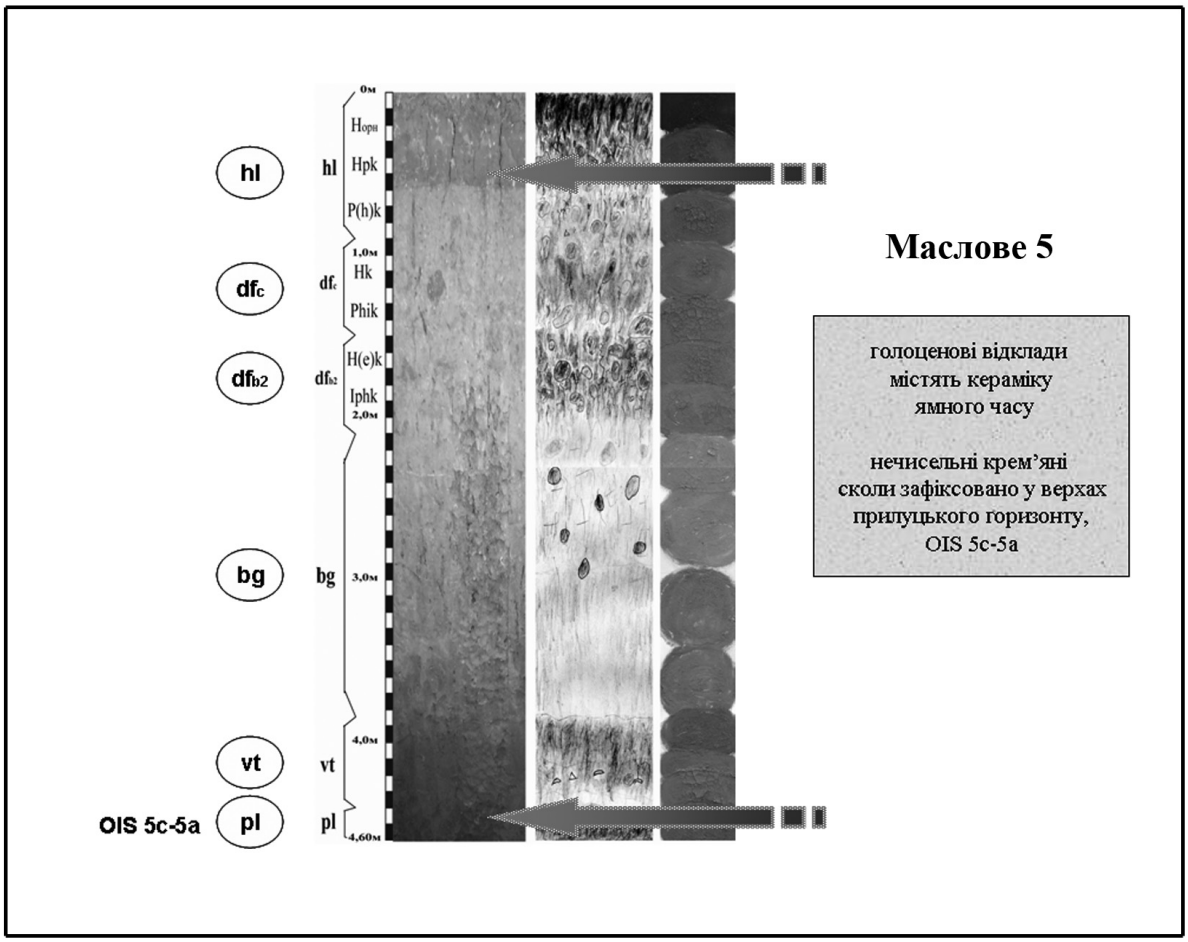

Рис. 11. Маслове 5. Стратиграфічний розріз місцезнаходження з позначенням положення виявлених археологічних матеріалів.

же час, умови зборів – на зораній поверхні, іноді з досить великим ухилом, а також нечисленність зібрань – дозволяють лише приблизно локалізувати на місцевості окремі плями концентрації матеріалу. Найбільш компактним і багатим на знахідки був пункт 5, розташований у ПЗ сегменті амфітеатру, ближче до його центральної частини.

Колекція пункту Маслове 5 є найчисленішою і найбільш однорідною за ступенем збереженості: артефакти вкриті глибокою молочною патиною, мають невеликий люстр та корадовані ділянками. Колекцію 2007 р. складають пренуклеуси (1), нуклеуси (1) (рис. 10: *1*), нуклеподібні уламки (5), фрагменти кременю, в основному з ознаками розщеплення (12), відщепи та їх уламки (35), пластинчасті сколи (3), фрагмент двобічного знаряддя (1) (Рис. 10: 2). Переважають субпаралельно огранені сколи з ділянками кірки. Суттєвим є вміст субдоцентрово огранених (до 25%), але сколи із фасеточними п'ятками відсутні. Технічні індекси такі: IF=46,2 ; IFs=0; IL=0; ICl=26,9; Ilam=0. Частина сколів має ретуш. Серед знарядь переважають різнотипні скребла, як правило із зубчастими лезами, шипоподібними елементами, підтесками. Є поодинокі ножі, скребкоподібні форми, атипові різці (рис. 10: *3-8*). Збори 2008 р., що наразі опрацьовуються, не змінили загального враження від індустрії Маслового 5. Індустрія даного пункту, безумовно, відноситься до середнього палеоліту. Але комплекс Маслового для українського середнього палеоліту є досить незвичним, з низкою своєрідних рис, серед яких варто назвати: розвинений зубчасто-виїмчастий вигляд, численність шипоподібних та наявність дзьобовидних елементів, відсутність гостроконечників та конвергентних скребел, складний багатоелементний характер багатьох виробів, наявність скребкоподібних форм, у тому числі високих, застосування підтесок і знайомство з технологією виготовлення двобічних виробів. Аналогом Маслового є, поза сумнівом, матеріали Андріївки 4, індустрія якої, проте видається більш архаїчною. Меншою архаїкою позначені матеріали місцезнаходження Коробчине 7, але, судячи з деяких ознак, вони можуть належати до іншого різновиду середньопалеолітичних індустрій.

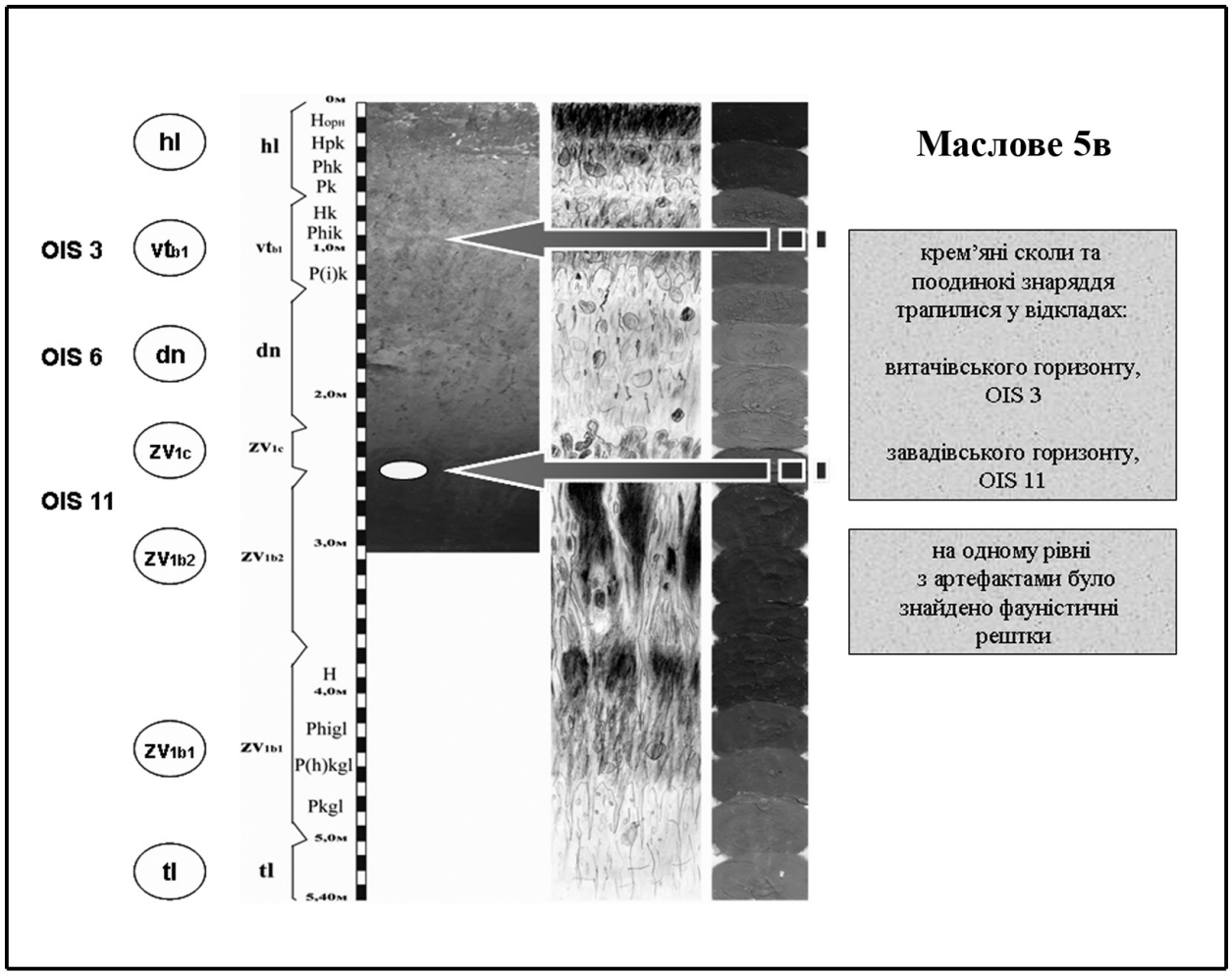

Рис. 12. Маслове 5в. Стратиграфічний розріз місцезнаходження з позначенням положення виявлених крем'яних артефактів і фауни.

З метою пошуку культурних решток у стратифікованому контексті, в 2008 р. були прошурфовані два місцезнаходження – Маслове 5 і Маслове 5в.

Маслове 5. Шурф 2 х 2 м на Масловому 5 був доведений до глибини близько 4,5 м. У колонці простежені відклади наступних стратиграфічних горизонтів (рис. 11): голоценового (***hl***), представленого типовим легкосередньосуглинистим чорноземом з генетичними горизонтами $H_{орн}$, Hpk, P(h)k; дофінівського (***df)***, представленого бурим карбонатним середньосуглинковим пустельно-степовим ґрунтом df_c (з горизонтами Hk та Phik) і сірувато-бурим степовим, близьким до каштанових солонцюватих, ґрунтом dfb2 (з горизонтами H(e)k та Iphk); бузького (***bg***) білясто-палевого типового однорідного грудкувато-розсипчастого, однорідного, вертикально-стовпчастого лесу; витачівського (***vt***) темно-бурого, близького до південно-степових, ґрунту; верхів прилуцької (***pl***) бурувато-сірого ґрунту. Таким чином, у розрізі, крім голоценових, представлені, таким чином, відклади OIS 2, OIS 3 і OIS 5a (?). Голоценові відклади містили кераміку ямного часу в супроводі фауністичних решток. У верхах прилуцького горизонту зустрінуто кілька оброблених кременів.

Маслове 5в. На пункті Маслове 5в також був поставлений шурф 2 х 2 м, доведений до глибини 5 м. Стратиграфічну товщу складали голоценові (***hl***), витачівські (***vt***), дніпровські (***dn***), завадівські (***zv***) і тилігульські (***tl***) відклади (Рис. 12).

Під шаром сучасного ґрунту з генетичними горизонтами $H_{орн.}$, Hpk, Phk та Pk був простежений вітачівський ґрунт кліматичного оптимуму vt_{b1}, з генетичними горизонтами Hk, Phik і P(i)k та знахідками обробленого кременю. Ґрунт близький темно-бурим солонцюватим степового режиму, які формуються в умовах періодичного перезволоження з інтенсивним вимиванням карбонатів і формуванням чіткого горизонту карбонатного ілювію. Далі йшли відклади дніпровського бурувато-палевого легкого лесоподібного суглинку; нижня його межа з ознаками соліфлюкційних процесів, з тріщинами, що заходять у підстилаючий горизонт на глибину понад 1 м. Простежений ще нижче завадівський

горизонт представлений грунтами стадій zv_{1c}, zv_{1b2}, zv_{1b1}, які розсікаються тріщинами – частково морозобійними, а частково – від розтріскування при температурних змінах, на глибину до 2 м. Тріщини заповнені світлим лесовим матеріалом. В порівнянні з верхньоплейстоценовими грунтами, горизонт значно інтенсивніше озалізнений і оглинений, вирізняється червоно-бурими і червоно-коричневими відтінками. Ґрунтовий горизонт з поверхні має чіткі ознаки соліфлюкційних процесів. Верхній завадівський ґрунт, який містив окремі артефакти, враховуючи значну озалізненість і оглиненість, можна віднести до червонувато-бурих лісових, де основними процесами є лессиваж, розвинутий процес вивітрювання маси і озалізнення. Розбитість грунту дає певні підстави віднести його до нижньоплейстоценових. Під завадівськими ґрунтами простежені відклади тилігульського жовтувато-палевого вертикально-стовпчастого лесу. У розрізі, таким чином, представлені плейстоценові відклади, що корелюються з киснево-ізотопними стадіями 3, 6, 11 і 12.

Кам'яні вироби були зафіксовані у витачівському та верхах завадівського горизонтах (zv_{1c}) (рис. 13). На одному рівні з артефактами із завадівських відкладів підетапу zv_1 (що датується близько 380-410 тис. років тому [Герасименко, Матвиишина, 2007] були також зустрінуті дрібні недіагностичні фрагменти кісток. Матеріали з витачівського горизонту представлені двома ретушованими виробами і сколом (рис. 13: *1*). Знахідки в завадівському ґрунті також нечисленні і представлені атиповими ріжучо-рублячим (?) знаряддям і скреблом, а також кількома сколами. Слід зазначити, що в підйомному матеріалі на пункті Маслове 5 переважав, головним чином, матеріал середньопалеолітичного вигляду, у той час як на пункті Маслове 5в були представлені також вироби верхньопалеолітичного вигляду, у тому числі масивні високі скребачки (рис. 13: *2*).

Стратифіковане місцезнаходження Бирзулове (Новомиргородський р-н Кіровоградської обл.)

Місцезнаходження в урочищі Виклине розташоване на правому схилі балки, безіменний потічок якої є правою притокою р. Велика Вись, – на висоті близько 160-170 м над рівнем моря та 20-25 м над рівнем потічка (рис. 1: *б*). Пункт, пов'язаний з піщаним кар'єром був виявлений в середині 1980-х рр. П.І. Озеровим, який, зокрема, визначив тут верхньопалеолітичні матеріали. При обстеженні 2007 р. підтвердилася наявність тут двох горизонтів з археологічними рештками. В гумусному шарі були виявлені залишки поховань залізного віку, а в пачці бурувато-червоних суглинків були зустрінуті крем'яні вироби, покриті інтенсивною жовтувато-білою патиною та легким люстром. Зокрема було знайдено атиповий левалуазький (?) нуклеус на сколі (рис. 14: *2а, 2б*), скребкоподібне (?) знаряддя (рис. 14: *3а, 3б*), сколи та фрагмент сировини з ознаками штучного розщеплення. У 2008 р., з метою перевірки ймовірної наявності середньопалеолітичних артефактів у стратиграфічному контексті, на місцезнаходженні було закладено кілька шурфів загальною площею близько 12 кв.м., доведених до різної глибини, максимально до 2,2 м.

Виявлена стратиграфічна послідовність наразі не може бути проінтерпретована однозначно (рис. 14: *1*). Можна припускати вірогідність двох версій. Згідно однієї з них, у відкладах простежуються наступні стратиграфічні горизонти: голоценовий (***hl***), бузький (***bg***), завадівський (***zv***), тилігульський (***tl***). Відповідно до іншої версії, тут представлені голоценові (***hl***), причорноморські (***pu***), витачівські (***vt***) та дніпровські (***dn***) відклади.

Ключовим для розуміння стратиграфії є адекватне визначення двох викопних ґрунтів, що були позначені під час обстеження 2007 р. як пачка бурувато-червоних суглинків. Стратиграфічне положення цих ґрунтів важко визначити однозначно. За геоморфологічним положенням вони більше відповідають завадівському ґрунту, але відрізняються від ознак, властивих завадівським ґрунтам, карбонатністю профілю і менш яскравими відтінками забарвлення. Разом з тим, можливість приналежності завадівському часу (підетапу zv_1) не виключається. За своїми ознаками – червонувато-бурим забарвленням, оглиненістю, озалізненістю, наявністю ооїдів і карбонатністю – обидва ці ґрунти можуть бути визначені як такі, що сформувалися в досить теплих, навіть спекотних умовах півдня зони тепло-помірного клімату, з періодичністю умов посушення і зволоження. Обидва ґрунти близькі до червонувато-бурих, але нижній формувався в більш вологих умовах.

Археологічні матеріали Бирзулового „Піщаний кар'єр" 2008 р. нечисленні і нараховують кілька десятків предметів. Крем'яні вироби були зустрінуті як у відкладах бузького (причорноморського?) лесу, так і в завадівському (витачівському?) похованому ґрунті. Привертає увагу різний ступінь збереженості матеріалу з різних стратиграфічних горизонтів. Знахідки з похованого ґрунту вкриті інтенсивною жовтувато-білою патиною, мають невеликий люстр, у той час як знахідки з лесу покриті білою і біло-блакитною патиною, люстр відсутній.

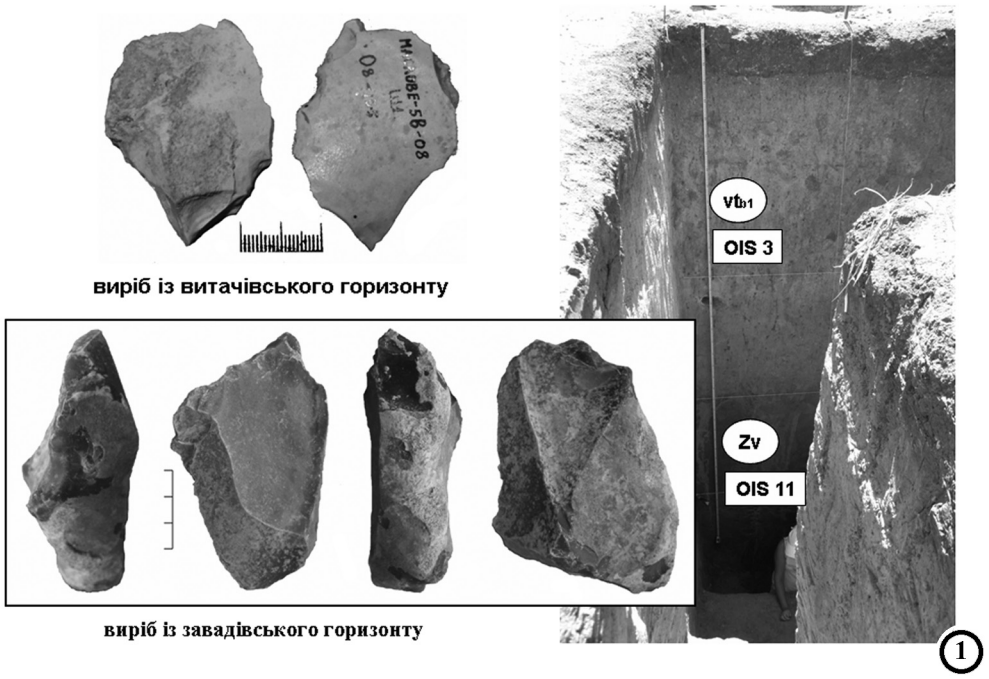

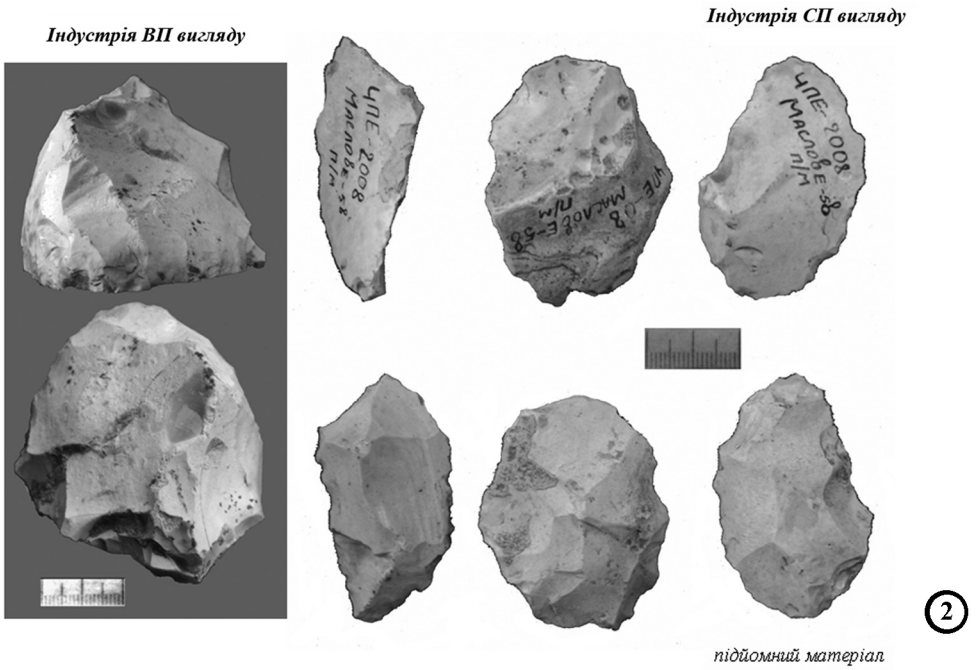

Рис. 13. Маслове 5в. 1 – вироби, знайдені в шурфі, у відкладах витачівського та завадівського горизонтів, 2 – артефакти верхньо- та середньо палеолітичного вигляду із зборів на поверхні.

Матеріалів явно недостатньо для поглибленої технічної і морфологічної характеристики індустрій. Разом з тим, наявні сколи й поодинокі знаряддя (скребла й відщепи з ретушшю) мало відповідають припущенню про причорноморський і витачівський вік седиментів, що містять культурні рештки. Виходячи з особливостей археологічних матеріалів, більш правдоподібною видається версія про бузький і завадівський вік крем'яних виробів з лесів і похованого ґрунту, відповідно. Оскільки в останньому випадку мова йде про можливість наявності на місцезнаходженні матеріалів, пов'язаних із відкладами середньоплейстоценового віку, стає очевидною важливість проведення в найближчий час додаткових геологічних і археологічних робіт на пам'ятці.

Висновки

Район басейну р. Велика Вись, що відноситься разом з її притоками до системи Південного Бугу,

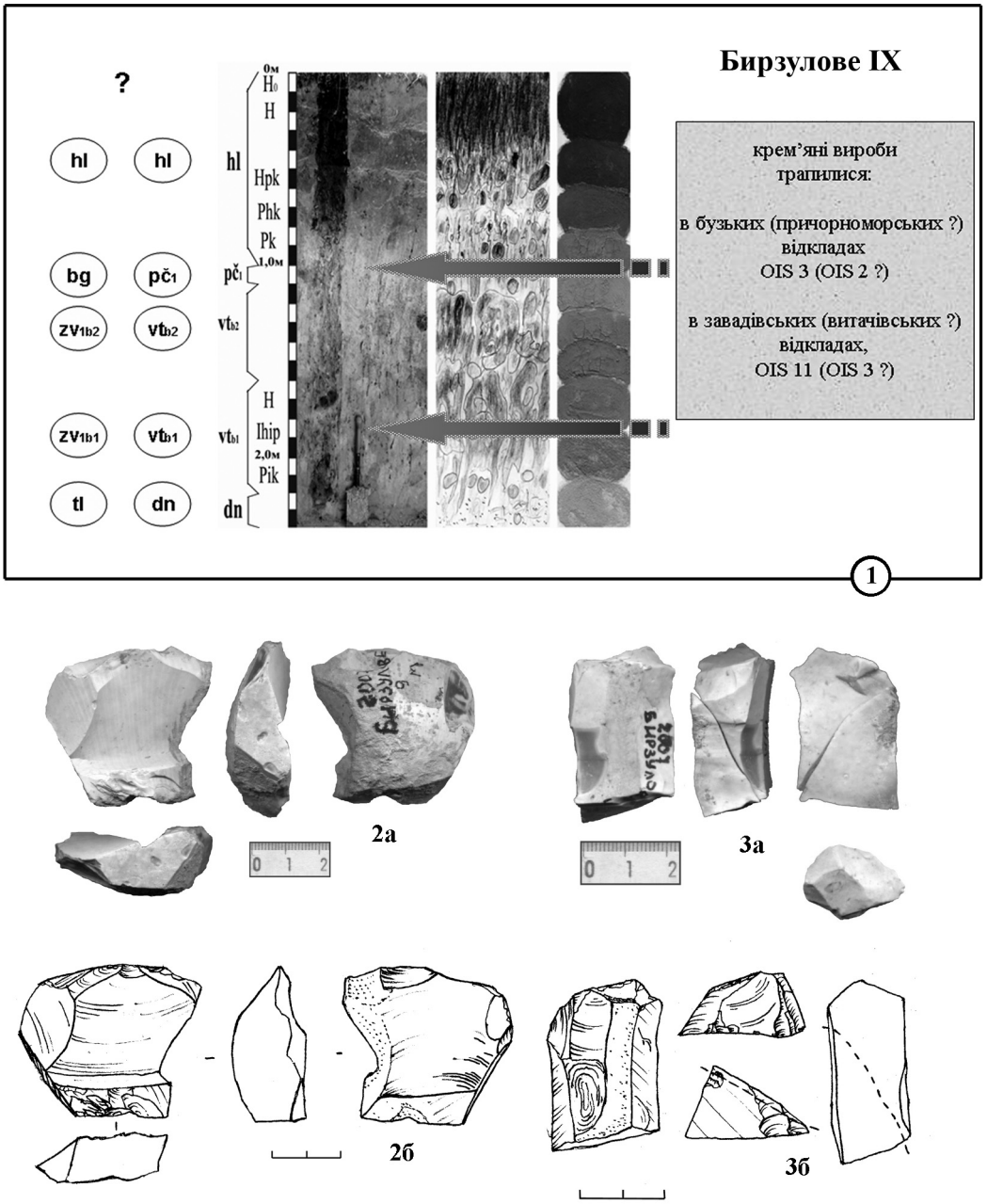

Рис. 14. Бирзулове IX. 1 - стратиграфічний розріз місцезнаходження з позначенням положення виявлених крем'яних артефактів, 2а-3б – артефакти із завадівських (витачівських ?) відкладів.

розташовується на прикордонні Шполянського р-ну Черкаської і Новомиргородського р-ну Кіровоградської обл. Цей район, безсумнівно, становить значний інтерес для вітчизняного палеолітознавства. Незважаючи на цілковиту відсутність державного і відомчого фінансування і, внаслідок цього, дуже обмежені можливості польових і лабораторних досліджень, розпочаті в 2004 р. спільні роботи ІА НАНУ і ЧНУ ім. Богдана Хмельницького, до яких згодом долучилися фахівці з КНУ ім. Тараса Шевченка та ІГ НАНУ, виявилися досить продуктивними.

Так, зокрема :

Роботами 2004-2008 р. була підтверджена наявність цілої низки поверхневих місцезнаходжень з індустрією середньопалеолітичного вигляду на півночі Кіровоградської області.

У цей же період були вперше виявлені поверхневі середньопалеолітичні місцезнаходження на півдні Черкаської області.

Встановлено стратифікований характер низки нових середньопалеолітичних місцезнаходжень півдня Черкащини і півночі Кіровоградщини, матеріали яких корелюються з киснево-ізотопними стадіями 3, 4, 5b-a, 5e. Таким чином,

отримано вказівки на освоєння регіону давньою людиною протягом значного відрізку верхнього плейстоцену.

Отримано вказівки на можливу наявність у регіоні нижньопалеолітичних пам'яток (Маслове 5в, можливо Бирзулове IX, знахідки з завадівських відкладів, OIS 11, початок середнього плейстоцену). Ці дані є важливими з огляду на проблему часу початкового освоєння давньою людиною відкритих ландшафтів Східноєвропейської рівнини.

Отримано перші дані для розрізнення фаціальних різновидів регіональних середньопалеолітичних індустрій.

Розширюється база даних для вивчення мікрорегіональних особливостей седиментації і регіональних морфологічних особливостей грунтово-лесових послідовностей покривних відкладів еоплейстоцен-голоценового хронологічного відрізка.

Значення регіону порубіжжя Черкаської і Кіровоградський областей в районі м. Новомиргород для палеолітознавства України важко переоцінити. Продовження планомірних робіт з пошуку і вивчення пам'яток кам'яного віку в окресленому регіоні, подальше накопичення даних, безумовно, приведе до отримання нових цінних фактів до відтворення найдавніших етапів історії заселення та освоєння первісною людиною цієї частини території нашої країни.

ЛІТЕРАТУРА

Бондарчук В.Г. (ред.) Атлас палеогеографічних карт Української і Молдавської РСР з елементами літофацій. – К.: Інститут геології, 1960.

Веклич М.Ф., Матвиишина Ж.Н., Медведев В.В., Сиренко Н.А., Федоров К.Н. Методика палеопедологических исследований. – К.: Наук. думка, 1979. – 272 с.

Герасименко Н.П., Матвиишина Ж.М. Проблеми завадівського "Великого інтергляціалу" // Матеріали XIV українсько-польського семінару "Проблеми середньоплейстоценового інтергляціалу" (Луцьк, 12–16 вересня 2007 р.). – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2007. –С. 194-206.

Ковнурко Г.М. К изучению свойств кремня // КСИА, 1962. - вып. 92. – С. 97-99.

Кулаковская Л.В. Середньопалеолітичні памятники лесостепной зоны Украины // Развитие культуры в каменном веке. – Археологические Изыскания, 1997. – вып. 43. – С. 53-55.

Матвиишина Ж.Н. Микроморфология плейстоценовых почв Украины – К.: Наук. думка, 1982. – 144 с.

Петрунь В.Ф. Використання мінеральної сировини населенням трипільської культури // Енциклопедія трипільської цивілізації. - Т. 1., Кн. 1. - К., 2004. – С. 199-216.

Рижов С.М. Крем'яні виходи Канівського Придніпров'я // Кам'яна доба України, 2004. - №5. – С. 112-119.

Степанчук В.Н. Нижний и средний палеолит Украины. – Черновцы, 2006.

Степанчук В.Н. Ритми освоєння території в середньому палеоліті України // Кам'яна доба України, 2007. - Вип. 10. – С. 29-39.

Степанчук В.Н. Динамика ресурсов жизнеобеспечения и освоение территории юга восточноевропейской равнины в среднем палеолите // Вестник Антропологии, 2007а. - Вып. 15. Часть 1. – С. 94-100.

Степанчук В.Н. Разведки палеолитических памятников на пограничье Черкасской и Кировоградской областей в октябре 2007 г. // Науковий Архів ІА НАНУ. - Киев, 2008. - 127 с.

Степанчук В.Н., Сиволап М.П., Ветров Д.А., Озеров П.І. Обследование палеолитических местонахождений в бассейне р. Большая Высь в 2004 году // Науковий Архів ІА НАНУ. - Киев-Черкассы, 2005. - 72 с.

Степанчук В.Н., Сиволап М.П., Ветров Д.А., Озеров П.І. Обследование палеолитических местонахождений в бассейне р. Большая Высь в 2004 году // Археологічні дослідження в Україні 2004-2005 рр. – Київ-Запоріжжя: Дике Поле, 2006. – С. 34-39.

Степанчук В.Н., Рыжов С.Н., Ветров Д.А., Сиволап М.П. Разведки палеолитических памятников на пограничье Черкасской и Кировоградской областей в октябре 2007 г. // Археологічні дослідження в Україні 2007 р. У друці а.

Степанчук В.Н., Рыжов С.Н., Матвиишина Ж.Н., Кармазиненко С.П. Исследования палеолитических памятников на севере Кировоградской области в 2008 г. // Археологічні дослідження в Україні 2008 р. у друці б

Степанчук В.Н., Сиволап М.П., Матвиишина Ж.Н., Кармазиненко С.П. Исследования палеолитических памятников на юге Черкасской области в 2008 г. // Археологічні дослідження в Україні 2008 р. у друці в

Цвек Е.В., Озеров П.І. Отчет о разведке археологических памятников в Новомиргородском

районе Кировоградской обл. в 1987-1989 гг. // Науковий Архів ІА НАНУ. - Киев, 1989. - 40 с.

Ryzhov S., Stepanchuk V., Sapozhnikov I. Raw materials provenance in Palaeolithic of Ukraine: approaches and first results // Archaeometriai Műhely, 2005 - Vol. 4. – P. 17-25.

Stepanchuk V.N., Ryzhov S.N., Matviishina Zh.N., Karmazinenko S.P.

NEW DATA ON STUDIES OF EARLY STAGES OF COLONIZATION OF EAST EUROPEAN PLAIN DURING THE PALAEOLITHIC

Proposed paper briefly represents results of archaeological, geostratigraphical, and paleopedological studies on a row of newly discovered Palaeolithic localituies in the south of Cherkassy and north of Kirovograd regions of Ukraine, in area of Velyka Vys' river, till very recently being a "white spot" on the Palaeolithic map of the country. Localities Andreevka 4, Lypianka 1, Korobchino 7, Maslovo 5, Maslovo 5v, Nechaevo 3, and Byrzulovo IX are under discussion. Stratified character of many of these localities is revealed as lithic artifacts were recovered here in sediments correlated to OIS 3, OIS 4, OIS 5c-a, and OIS 5e. It is important the fact of rather permanent presence of Middle Palaeolithic population in Southern Bug basin in course of Upper Pleistocene. Nor less important is discovery of flint artifacts and fauna in Middle Pleistocene sediments (OIS 11) at Maslovo 5v and, probably, Byrzulovo IX localities. New evidence is of great interest and importance for home studies on Palaeolithic.

Кам'яна доба України.– Вип.11.– К.: Шлях, 2008.– С.42-51.

Степанчук В.М., Васильєв С.В., Боруцька С.Б., Зубов О.О., Кухарчук Ю.В., Сапожникова Г.В., Харламова Н.В.

СЕРЕДНЬОПАЛЕОЛІТИЧНА СТОЯНКА ЗАСКЕЛЬНА VI (КОЛОСОВСЬКА) В КРИМУ: ДЕЯКІ АСПЕКТИ ВИВЧЕННЯ ШАРІВ, ЩО МІСТИЛИ РЕШТКИ ЛЮДИНИ

Stepanchuk V.M., Vasiliev S.V., Boruts-kaya S.B., Zubov A.A., Kukharchuk Yu.V., Sapozhnykova G.V., Kharlamova N.V.

MIDDLE PALAEOLITHIC SITE ZASKALNAYA VI (KOLOSOVSKAYA) IN CRIMEA: CERTAIN ASPECTS OF EXAMINATION OF LAYERS CONTAINING HUMAN REMAINS

Статтю присвячено попереднім результатам нещодавно поновлених досліджень кісткових решток неандертальців із середньопалеолітичної стоянки Заскельна VI (Колосовська) у Криму. Висвітлюється історія їх відкриття, уперше звертається увага на специфіку супроводжуючих кісткові рештки матеріалів. Наводяться нові дані, отримані в результаті антропологічного, техніко-типологічного та функціонально-трасологічного аналізів матеріалів IIIа та III шарів стоянки.

Коротка характеристика пам'ятки та історія її дослідження

Багатошарова печерна стоянка, названа ім'ям її багаторічного дослідника Ю.Г. Колосова (1924-2002), розташована в передгір'ї східної частини Кримського півострова, поблизу с. Вишенне Білогірського р-ну Кримської АР, у Червоній балці на правому березі р. Біюк-Карасу, під 45°6' ПнШ і 34°36' СхД, на висоті 205 метрів над рівнем моря в системі координат IGS 98, за 45-50 км від сучасного узбережжя. Пов'язана зі зруйнованим навісом, обвальний козирок якого перекрив II культурний шар. Експозиція укриття південна, висота над рівнем ріки сягає 60 м.

Стоянка відкрита в 1969 р. Ю.Г. Колосовим і досліджувалася ним у 1969-1975, 1977-1978, 1981-1985 рр. Матеріали розкопок 1970-1982 рр. опубліковані монографічно та у серії спеціальних публікацій [Колосов 1973; 1979; 1986; Колосов, Степанчук, Чабай, 1993 та ін.]. Геологія вивчалася В.П. Душевским, П.Д. Городецьким, А.А. Клюкіним, Ж.М. Матвіїшиною. Склад фауни визначали К.В. Капеліст, Є.І. Данилова, О.П. Журавльов. На даний час інвентар стоянки визначається як приналежний до мікокської аккайської індустрійної традиції [Kolosov, Stepanchuk, 2000].

У ~3-метровій товщі відкладів Заскельної VI (Колосовської) простежено щонайменше сім окремих культурних шарів. Для VI-V шарів точну хроностратиграфічну позицію не встановлено, але припускається їхня приналежність до початку вюрму [Величко та ін., 1978]. Верхні чотири культурні шари недавно були продатовані радіовуглецевим методом у київській і оксфордській лабораторіях (табл. 1). Мегафауна представлена переважно мамонтом, носорогом, конем, сайгою, гігантським та північним оленями (табл. 2). У шарах IV і II виявлені невеликі серії хвостових хребців чорноморського дельфіна-білобочка (визначення В.М. Логвиненка) [Степанчук, Логвиненко, 2005]. У IIIа, III і II шарах виявлені антропологічні рештки. Їх вивчення було поновлене у 2006 р.

Загальна характеристика індустрій шарів, що містили кісткові рештки людини

Індустрії всіх трьох шарів з кістковими решками людини близькі в техніко-типологічному відношенні і можуть бути віднесені до аккайського локального різновиду середнього палеоліту. Шар IIIа, найдавніший із трьох, що містили антропологічний матеріал, виходячи з наявних радіометричних даних, може належати до часу близького інтерстадіалу хенгело. Згідно раніше опублікованим даним [Колосов, 1986], інвентар відносно нечисленний: 857 предметів. Сколи (490) дають такі показники: Ilam = 5; IL = 3; Ifl = 28; Ifs = 12. Нуклеуси (11) представлені одно- й двобічними доцентровими (4) і підпаралельними (7) різних типів. Знаряддя на сколах представлені 10 гостроконечниками, 44 скреблами (14 – однолезові, 5 – подвійні, 12 – конвергентні, 13 – кутасті), 15 ножами (з них 13 – двобічні з обушками) та одиничними формами, у тому числі атиповим

Таблиця 1

Радіовуглецеві дати стоянки Заскельна VI (Колосовська)

шар	матеріал	лабораторний №	вік	джерело
I	кістка	Ki-10892	22500±450	Степанчук та ін., 2004
I	кістка	Ki-10605	22800±400	-"-
I	кістка	Ki-10606	24400±480	-"-
I	кістка	Ki-13373	25700±160	Степанчук, 2006
I	кістка	Ki-13375	25200±160	-"-
I	кістка	Ki-13376	24600±170	-"-
II	кістка	OxA-4131	30110±630	Hedges et al., 1996; Чабай та ін., 1998
II	кістка	Ki-10607	30220±400	Степанчук та ін., 2004
II	кістка	Ki-10893	30700±450	-"-
II	кістка	Ki-10608	31100±490	-"-
III	кістка	OxA-4772	35250±900	Hedges et al., 1996; Чабай та ін., 1998
III	кістка	Ki-10894	36400±450	Степанчук та ін., 2004
III	кістка	Ki-10609	38200±410	-"-
IIIa	кістка	OxA-4132	30760±690	Hedges et al., 1996; Чабай та ін., 1998
IIIa	кістка	OxA-4773	39100±1500	-"-
IIIa	кістка	Ki-10610	39400±480	Степанчук та ін., 2004
IV	кістка	Ki-10611	> 47000	-"-

вістрям левалуа.

Нуклеуси III шару (56), за даними Ю.Г. Колосова, представлені пласкими доцентровими одно- (11) й двобічними (8), а також підпаралельними формами різних типів (37). Технічні індекси серії сколів: Ilam = 2,2; IL = 0,8; Ifl = 38,3; Ifs = 19. Знаряддя на сколах представлені 36 гостроконечниками, 484 скреблами (однолезові – 249, подвійні – 43, конвергентні – 70, кутасті – 122), 174 ножами, 17 зубчасто-виїмчастими формами та ін. Двобічні знаряддя представлені наконечниками (4), гостроконечниками (6), скреблами (49) та ножами (111). Шар III, виходячи з наявних радіовуглецевих дат, може належати до самого початку стадіалу між хенгело й арсі, у той час як стратиграфічно вищий шар II на тій же підставі можна корелювати з часом денекамп – арсі.

Кам'яний інвентар II шару винятково багатий і нараховує кілька десятків тисяч предметів. Технічні індекси: Ilam = 4,5; IL = 0,4; Ifl = 43,5; Ifs = 29,3. Нуклеуси представлені пласкими одно- (65) і двобічними (18) доцентровими, черепахоподібними левалуазькими (7), підпаралельними (135), безсистемними (16). Знаряддя на сколах представлені 132 гостроконечниками, 1126 скреблами (однолезові – 418, подвійні – 138, конвергентні – 162, кутасті – 408), 242 ножами, 32 зубчасто-виїмчастими формами та ін., у т.ч. одиничними левалуазькими вістрями. Група двобічних знарядь включає наконечник, гостроконечники (81), скребла (10), ножі (406).

Антропологічні знахідки

Важливий аспект стоянки складають численні антропологічні знахідки. З різних ділянок кількох шарів отримано чимало розрізнених кісткових решток кількох особин неандертальців [Колосов, 1973; 1979; 1986; Колосов та ін., 1974; 1975; Данилова 1979а; 1979б; 1980; 1983; Смирнов, 1991; Якимов, Харитонов, 1979; Vlček, 1975]. За різними оцінками число індивідуумів коливається в межах 5-7 [див.: Смирнов, 1991]. Останнім часом серед фауністичних матеріалів із розкопок минулих років були виявлені нові кістки людини, добуті, головним чином, із шару II. Повідомлялося також, що матеріали шару III містять ще не описані кісткові рештки дитини (дані М.Н. Єлістратової [Смирнов, 1991, с.271] і А. Розаса – особисте повідомлення). Крім того, під час охоронно-рятівних робіт 2005 р. в кв. 28-М у верхній частині відкладів, що зіставляються з шарами IIIа або III, був виявлений фрагмент плечової кістки дитини [Степанчук, 2006]. Таким чином, на даний час кісткові рештки людини ув'язуються з виділеними дослідником стоянки Ю.Г. Колосовим IIIа, III і II шарами, у приблизному хронологічному діапазоні 40-38, 39-

Таблиця 2

Фауністичні рештки з шарів I-IV стоянки Заскельна VI (Колосовська); розкопки 1971-1975 (за [Колосов, 1986]); рятувальні роботи 2005 р.; визначення К.В. Капеліст, Є.І. Данилової, О.П. Журавльова (кількість визначимих кісток / MNI; x – наявність виду)

		Шар I 2005			**Шар II/III 2005**	
	шар I		шар II	шар III		шар IV
мамонт	18/2	**x**	163/6	110/4	**x**	91/4
бізон	5/1	**x**	4/1	-	-	-
носоріг	-	-	-	-	-	1/1
кінь	58/6	**x**	320/9	33/4	**x**	122/2
гідрунтиновий осел	20/1	-	8/1	-	-	-
сайга	41/4	**x**	350/14	69/6	**x**	23/3
гігантський олень	1/1	-	-	2/2	**x**	1/1
шляхетний олень	-	-	6/2	-		-
північний олень	3/2	-	49/4	1/1		1/1
кабан	-	**x**	-	-	**x**	-
вовк	2/1		9/3	-	-	2/1
песець	-	**x**	2/1	-	**x**	-
лисиця	-	**x**	1/1	-	-	-
корсак	-	**x**	3/2	-	**x**	-
заєць	-	-	-	1/1	-	-
куниця	-	-	3/1	-	-	-
ховрах	-	-	-	-	-	3/1
птах	-	**x**	1/1	1/1	**x**	-
гризуни	-	**x**	-	-	**x**	-

34, 31-30 тис. радіовуглецевих років, відповідно. Є підстави гадати, що принаймні частина людських кісток пов'язана з навмисними похованнями [Колосов, 1986].

Поновлення антропологічних досліджень закономірно викликає необхідність більш ретельного аналізу супровідної кам'яної індустрії, уточнення обставин та контексту кісткових знахідок викопної людини. Нижче приведені попередні результати цих досліджень, згруповані за трьома напрямками: аналіз кісткових решток людини, техніко-типологічний і функціонально-трасологічний аналізи супровідної кам'яної індустрії.

Аналіз кісткових решток людини

Наявні антропологічні знахідки з III і IIIa шарів подаються нижче сумарно. Автори сподіваються, що надалі, із залученням усіх доступних стратиграфічних, планіграфічних, археологічних і антропологічних даних, цю серію вдасться аргументовано розчленувати за шарами. Попереднім антропологічним аналізом серії людських решток із Заскельної VI (Колосовської), які зберігаються в ІА НАНУ, встановлена наявність наступних скелетних фрагментів:

<u>III і IIIa шари</u>

Розкопки 1972 р.

а) Нижня щелепа (реставрована) підлітка 10-12-ти років (вік визначався за методикою В.І. Пашкової [Пашкова, 1963]).

б) Дві проксимальні і дві медіальні фаланги кисті підлітка 14-15-ти років.

Розкопки 1973 р.

а) Медіальний (?) епіфіз правої (?) великогомілкової кістки дитини.

б) Латеральний епіфіз правої великогомілкової кістки (мабуть, обидва епіфізи від однієї кістки дитини віком близько 1 року).

в) Фрагмент тіла сідничної (?) кістки дитини 2-3-х років.

г) Перша фаланга II-III пальців кисті, медіальна фаланга середнього пальця кисті, медіальна фаланга IV-V пальців кисті підлітка 14-15-ти років.

Таблиця 3

Заскельна VI (Колосовська): дані щодо типів площадок сколів, перетворених у знаряддя. Ділянка кв. 30-31-ГД, шари IIIа й III.

Тип площадки		загальна статистика			у т.ч. з редукцією зони удару			у т.ч. з ділянками кірки			у т.ч. з F ділянками			у т.ч. скошені		
		IIIa	**III**	**S**	**IIIa**	**III**	**S**	**IIIa**	**III**	**S**	**IIIa**	**III**	**S**	**IIIa**	**III**	**S**
кірка		4	2	6	1		1	4	2	6						
одне зняття		12	5	17	2	1	3	1		1				1	1	2
двогранні		4		4	1		1									
багатогранні		11	6	17		1	1	2		2	1		1		2	2
F	прямі	12	4	16											1	1
	опуклі	21	9	30				2		2						
	увігнуті	1		1												
крапкові		6	2	8				1		1						
лінійні			1	1												
зламані		5	7	12												
ретушовані		4	3	7												
невизначимі			2	2												
Загалом		80	41	***121***	4	2	***6***	10	2	***12***	1		***1***	1	4	***5***

д) 17 кісток правої кисті дитини 3-х років (можливо, трохи старшої).

е) Тіла чотирьох хребців (можливо, двох грудних і двох поперекових) дитини 2-4-х років.

ж) Дві дуги грудних хребців, три половини дуг хребців, тіло поперекового хребця, тіло нижнього крижового хребця, права половинка дуги грудного хребця, коракоїд, верхній правий суглобовий відросток з ділянкою дуги першого крижового хребця, неоформлена таранна кістка, задня частина п'яткової (?) кістки індивідів близько 5-ти років і до 1 року.

з) Праве перше ребро, 11 чи 12 праве ребро, невеликий фрагмент середнього ребра дитини близько 1 року.

и) Галузка правої сідничної кістки, верхня галузка правої лобкової кістки, ще один неідентифікований фрагмент кістяка дитини до 1 року.

к) Дві проксимальні фаланги перших пальців правої й лівої кистей дитини приблизно 2-х років.

л) Сім кісток зап'ястя дитини 2-3-х років.

м) Права променева кістка з неприрослою голівкою і нижнім епіфізом та права ключиця 1,5-2-річної дитини.

н) Ліва таранна кістка дитини 2-3-х років, нігтьові фаланги перших пальців стопи дитини близько 2-х років, права й ліва перші плюсневі кістки дитини близько 2-х років, верхня частина голівчастої (?) кістки дитини 2-3-х років.

о) Ліва стегнова кістка без нижнього кінця з частково окостенілою голівкою дитини 2-3-х років, фрагмент нижнього кінця стегнової кісти і частково окостеніла голівка стегна (схоже, того ж індивіда).

п) Ліва плечова кістка (складена з трьох фрагментів) підлітка 10-12-ти років.

Розкопки 1978 р.

а) Фрагмент правої сторони нижньої щелепи підлітка 14-15-ти років.

Розкопки 2005 р.

а) Нижня половина правої плечової кістки немовляти перших місяців життя.

У колекції є також кістки двох стоп дитини близько 1 року, без указівки року розкопок.

II шар

Розкопки 1975 р.

а) Дистальна фаланга першого пальця стопи дорослої людини (близько 18-20-ти років).

Розкопки 1978 р.

а) Чотири фрагменти зводу черепа підлітка 12-15-ти років.

Розкопки 1981 р.

а) Фрагмент зводу черепа дорослої людини (25-40-а років).

б) Голівка стегнової кістки (дещо зруйнована) індивіда 18-20-ти років.

У цілому, попередній аналіз матеріалів стоянки продемонстрував, що в шарах IIIа і III представлені останки щонайменше п'яти-шести індивідів, а в шарі

Таблиця 4

Заскельна VI (Колосовська): дані щодо типу огранення сколів, перетворених у знаряддя. Ділянка кв. 30-31-ГД, шари IIIа й III

Тип огранення	**шар IIIа**		**шар III**	
		у т.ч. з ділянками кірки		у т.ч. з ділянками кірки
кірка	10	10	6	6
природна поверхня	2	1	1	
атиповий реберчастий	1	1		
одне зняття	1		1	
доцентровий	7	3	1	1
субдоцентровий	9	4	4	3
конвергентний	5	4	1	
субконвергентний			2	
рівнобіжний	1			
субпаралельний	22	13	13	7
субпаралельний зустрічний	4	3	2	
перпендикулярний	3	1	3	1
субперпендикулярний	14	9	5	3
невизначимий	2		3	
Загалом	***81***	***49***	***42***	***21***

II ідентифікуються останки двох-трьох індивідів. Переважна більшість кісток належали дітям і підліткам. Антропологічні рештки представлені в основному кістками кистей і стоп; довгі кістки одиничні; маються також фрагменти нижніх щелеп. З матеріалів серії, попередньо розглянутої сумарно як приналежної IIIа і III шарам, відібрано кістковий матеріал для проведення генетичної експертизи в Інституті еволюційної антропології М. Планка (Німеччина).

Техніко-типологічний аналіз супровідної кам'яної індустрії

Спочатку, у процесі розкопок, шар IIIа не виділявся, і матеріали бралися сумарно, як приналежні шару III. Виокремленню шару IIIа великою мірою сприяло виявлення у 1973 р. в кв. 30-31-ГД конструкційного об'єкту (т.зв. "поховальної ями" з некомплектними останками людини), вочевидь не пов'язаного з горизонтом знахідок шару III. І сам дослідник стоянки, й інші фахівці неоднозначно інтерпретували цей об'єкт, запропонувавши кілька варіантів пояснень.

Безумовно важливий сам по собі, аналіз цього об'єкту і варіантів його інтерпретації виходить за рамки дійсної публікації. Тут важливо підкреслити наступне. Завдяки більш-менш ретельній фіксації матеріалів, добутих з кв. 30-31-ГД, маємо можливість розділити ретушовані кам'яні вироби на серії, що належать шарам IIIа й III, а також окремо проаналізувати артефакти, виявлені в заповненні "поховальної ями". Для встановлення приналежності матеріалів використовувалися, в основному, дані про глибини залягання з урахуванням ступеня падіння стратиграфічних шарів на зазначеній ділянці. Звісно, таке розчленовування носить до певної міри штучний і попередній характер, і це слід мати на увазі.

Шар IIIа, ділянка кв. 30-31-ГД ("біля поховання")

Серія нараховує 6 сколів з мінімальними ознаками утилізації, 64 знаряддя на сколах, і 13 двобічних виробів (IB = 16,9). Дані щодо типів відбивних площадок сколів і їх огранення подані в таблицях 3 й 4. Основні технічні показники такі: Ilam ess = 5; Ilam large = 31,3; IL = 2,5; Ifl = 68,1; Ifs = 47,2. Лише 5,6% сколів мають ознаки редукції крайової зони удару (для порівняння: 68,1% ретушованих площадок – табл. 3). 1,4% сколів мають скошені площадки і деякі інші ознаки, які можуть характеризувати продукти утилізації

Таблиця 5

Заскельна VI (Колосовська): порівняння типологічної структури знарядь на сколах і двобічних знарядь, за даними Ю.Г. Колосова [1986] і підрахунками знарядь IIIа і III шарів, добутих із ділянки кв. 30-31-ГД

		шар IIIа		шар III	
		За Ю.Г. Колосовим	Серія діл. 30-31-ГД	За Ю.Г. Колосовим	Серія діл. 30-31 ГД
знаряддя на сколах	гостроконечники	14,5	18,4	5,2	11,8
	скребла однолезові	20,3	40,8	35,9	41,2
	скребла конвергентні	17,4	2,1	10,1	2,9
	скребла подвійні	7,3	22,5	6,2	11,8
	скребла кутасті	18,8	14,3	17,6	8,8
	ножі	21,7	2,1	25,1	23,5
	Загалом 100%	N = 69	N = 49	N = 694	N = 34
двобічні знаряддя	листоподібний біфас		7,7		6,3
	наконечники			2,4	
	гостроконечники		7,7	3,5	6,3
	скребла		15,4	28,8	12,5
	ножі	100,0	53,9	65,3	56,3
	виїмчасте				6,3
	напівфабрикати		15,4		12,5
	Загалом 100%	N = 13	N = 13	N = 170	N = 16

двобічних форм. У цілому переважають (54,3%) субпараллельно й субперпендикулярно огранені сколи (табл. 4). Доцентрові становлять 19,8%. Досить високий вміст сколів зі спинкою, цілковито вкритою кіркою (12,3%). Загальна ж чисельність сколів з ділянками кірки на спинці сягає 60,5%. Цей незвично високий показник дає підстави вважати, що на стоянці мав місце повний цикл розщеплення сировини.

Типологічна структура знарядь на сколах така: 8 гостроконечників (у тому числі 3 кутасті й 4 конвергентні), 37 скребел (з них 6 кутастих, 16 простих, 11 подвійних і 4 поперечні), 4 ножа, а також долото, усічена й ціла пластини, відщепи з регулярною ретушшю (5) і ретушшю використання (3). Двобічні знаряддя представлені листоподібним біфасом, гостроконечником, скреблами (2), різноманітними ножами з обушком (7), преформами (2).

Шар IIIа, ділянка кв. 30-31-ГД ("поховальна яма")

Звідси походять 12 знарядь на сколах, зокрема: гостроконечник, 6 скребел (конвергентне, кутасте, 2 прості й 2 поперечні), ніж, скребок і відщепи з регулярною ретушшю (3).

Шар III, ділянка кв. 30-31-ГД

У даному шарі на цій ділянці виявлено 45 знарядь на сколах і 16 двобічних виробів (ІВ = 26,3). Дані щодо типів площадок сколів і їх огранення подані в таблицях 3 й 4. Основні технічні показники такі: Ilam ess = 0; Ilam large = 28,6; IL = 0; Ifl = 65,5; Ifs = 44,8. В колекції наявні 4 типові продукти розщеплення двобічних форм. Переважають (35,7%) підпаралельно огранені сколи (табл. 4), натомість доцентрових лише 11,9%. Так само, як і в шарі IIIа, в колекції багато первинних сколів (14,3%), а сколи з ділянками кірки на спинці складають 50%.

Склад знарядь на сколах такий: 4 гостроконечники (у тому числі один кутастий), 22 скребла (конвергентне, 3 кутасті, 12 простих, 4 подвійні і 2 поперечних), 8 ножів, 2 скребки, долото, а також 5 відщепів з ретушшю. Двобічні форми представлені листоподібним біфасом, гостроконечником, 2 скреблами, виїмчастим знаряддям, різнотипними ножами з обушками (9), напівфабрикатами (2).

У цілому технічні й типологічні параметри розглянутих серій близькі один одному і даним, опублікованим Ю.Г. Колосовим. Безумовно, маємо індустрії, істотно орієнтовані на технологію виготовлення двобічної заготовки, причому провідна форма двобічного виробу – ніж з

Таблиця 6

Заскельна VI (Колосовська): визначення функції виробів.
Ділянка кв. 30-31-ГД, шари IIIа і III

Функціональне визначення	**шар IIIа**		**“поховальна яма”**		**шар III**	
	на сколі	двобічне	на сколі	двобічне	на сколі	двобічне
ніж	7	1	3		8	3
ніж стругальний	2				1	
ніж-різчик	5	1	1		6	5
ніж-різчик + скобель	2					
ніж-різчик + різець бічний					1	
ніж + скобель	19	3	2		5	1
ніж + скобель + скребок	3		1		1	
ніж + проколка					1	
скобель	9	3	2		2	
скобель + ніж стругальний	1					
скобель + скребок	1				3	1
скобель + скребок + долото	1					
скобель + долото					1	
ніж + скребок		1				1
скребло	1	2				
скребок	6		3		7	1
скребок + різець					1	
долото	1					
не використовувався	1	1			4	3
без слідів використання	6	1	1		4	
Загалом	***67***	***13***	***13***	***0***	***45***	***15***

обушком. У той же час наявні й певні розходження (табл. 5). Чи є вони об’єктивними, обумовленими виробничою специфікою ділянки кв. 30-31-ГД в різні періоди функціонування стоянки, а чи зумовлені чисельною обмеженістю серій з цієї ділянки, або суб’єктивністю в типологічних визначеннях, або ж недостатньо “чистим” розчленовуванням матеріалів на комплекси IIIа і III шарів – усе це спробуємо з’ясувати в майбутньому.

Функціонально-трасологічний аналіз супровідної кам’яної індустрії

Як і у випадку техніко-типологічного аналізу, наявні артефакти з ділянки кв. 30-31-ГД були проаналізовані з урахуванням вірогідної приналежності до шарів IIIа й III, а також до заповнення “поховальної ями” (яка зіставляється з шаром IIIа).

Шар IIIа, ділянка кв. 30-31-ГД (“біля поховання”)

Загальне число проаналізованих артефактів – 80. Лише 11,1% з них не мають слідів утилізації. Переважають багатофункціональні вироби (табл. 6), що використовувалися для розбирання туш, очищення кісток від м’яса, підрізання, первинної обробки свіжих шкір (зняття жиру і міздрі). До специфічних знарядь належать ножі-різчики – поліфункціональні вироби, різні елементи яких використовувалися при різанні м’яса, скоблінні, струганні, обдиранні. Численними є випадки сполучення функцій різання м’яса й обробки кістки (ножі і скобелі в різних сполученнях). Один із ножів-скобелів використовувався як ретушер (специфічні пошкодження в районі відбивного горбика). Деякі вироби дають виразні приклади їх послідовного використання в різних операціях. Так, одне із знарядь (типологічно – кутасте скребло) тривалий час використовувалося як м’ясний ніж, а після поломки – як скребок по шкірі. Цікавою є невелика група т.зв. невикористаних виробів: в одному випадку це скол з ретушованим лезом, в іншому – виразна двобічна форма з обушком: вони мають вторинну обробку, але, як виявилося, ними не працювали. Привертають увагу численні вироби, що використовувалися при обробці твердого матеріалу (кістки) (табл. 7). Більшість пошкоджень

Таблица 7

Заскельна VI (Колосовська): приблизні обсяги операцій з різними видами матеріалів, за даннми функціонально-трасологічного аналізу. Ділянка кв. 30-31-ГД, шари IIIа и III.

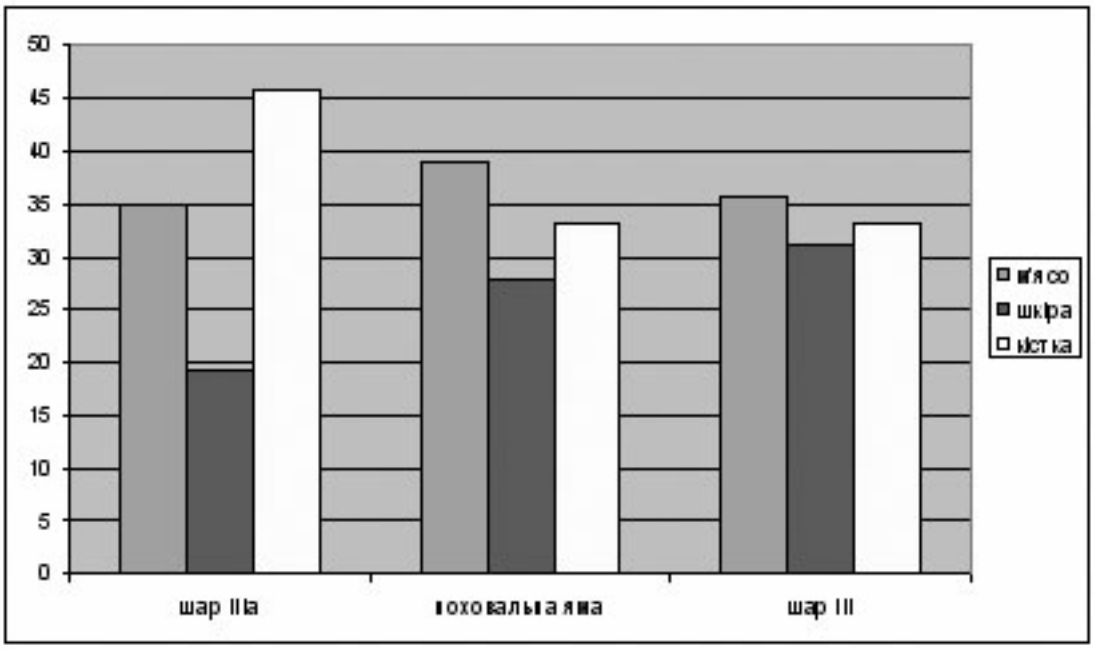

такого характеру, як засвідчив трасологічний аналіз, були отримані в процесі утилізації туш забитої дичини. Ділянка на одному із скобелів, схоже, використовувався для досить специфічної операції вибирання паза в кістці. Сліди очевидної роботи з кісткою має також робочий елемент іншого виробу (типологічно – бічного різця). Більшість знарядь має заполіровку від утримання в руці під час роботи, деякі – дуже інтенсивну. Ознаки використання руків'їв відсутні.

<u>Шар IIIа,</u> ділянка кв. 30-31-ГД ("поховальна яма")

Звідси добуто 13 артефактів на сколах, 12 з яких мають сліди зносу. Склад знарядь за функціональним змістом не відрізняється від описаного вище. Тут також представлені моно- і поліфункціональні (останні переважають) знаряддя, що використовувалися в операціях по розбиранню туш, очищенню кісток, підрізанню, зняттю жиру й міздрі зі свіжих шкір. Деякі відмінності простежуються в обсягах операцій з різними видами матеріалів (табл. 7), однак не виключено, з огляду на нечисленність серії, що вони мають випадковий характер.

<u>Шар III,</u> ділянка кв. 30-31-ГД

Серія нараховує 60 виробів. Звертає на себе увагу дещо вища чисельність предметів без слідів зносу (18,3%). Більш численна вона за рахунок групи т.зв. невикористаних виробів. З них 4 на сколах (типологічно – мустьєрський гостроконечник, просте скребло, скребок із зубцюватим лезом, відщеп з ретушшю), одне з яких пошкоджене внаслідок "витоптування", а решта – двобічні (ніж з обушком, виїмчасте, фрагмент преформи). Принципові відмінності від вище охарактеризованих серій відсутні: знаряддя використовувалися для тих же операцій і приблизно в тих же обсягах (табл. 6 і 7). Тут так само широко представлені ножі-різчики, ножі, скобелі, стругальні ножі, долота, різці по кістці в різних сполученнях. Скільки-небудь істотних відмін у складі знарядь нема, якщо враховувати характер висхідної заготовки – скола чи двобічно-оббитої преформи (табл. 6). Як і в шарі IIIа, більшість знарядь також мають ділянки заполіровки від утримування в руці, деякі – дуже інтенсивної. Ознаки використання руків'їв тут також відсутні.

У цілому проаналізовані серії крем'яних виробів із шарів IIIа і III стоянки Заскельна VI (Колосовська) принципово близькі і складені аналогічними наборами моно- та поліфункціональних знарядь, що використовувалися для утилізації туш дичини – в функції різання, скобління, стругання, обдирання і т.п. Знахідки, добуті з заповнення "поховальної ями" нічим не відрізняються від рядових знахідок, зустрінутих у шарі.

Висновки

Багатошарова стоянка Заскельна VI (Колосовська) становить значний інтерес не в останню чергу завдяки численним знахідкам кісткових решток неандертальців, що відносяться до періоду 40-30 тис. радіовуглецевих років тому. Окрім того, відповідність верхньої пачки культурних шарів пам'ятки (шари IIIа, III, II, I) заключному етапу середнього палеоліту, гарна збереженість залишків життєдіяльності людини і багатство матеріальної культури пам'ятки дає можливість досліджувати багато інших важливих аспектів проблематики періоду, який іноді називають "часом останніх неандертальців".

У статті наводяться попередні дані, отримані в результаті антропологічного, техніко-типологічного і функціонально-трасологічного аналізу матеріалів з IIIа й III шарів стоянки. Встановлено, зокрема, що в зазначених шарах представлені останки щонайменше п'яти-шести індивідів дитячого й підліткового віку; уточнені склад і приналежність антропологічних решток. Вивчено серії кам'яних артефактів, добутих з ділянки кв. 30-31-ГД, на якій у 1973 р. була досліджена т.зв. "поховальна яма". Наскрізний техніко-типологічний аналіз серій, що ймовірно належать IIIа й III шарам, дозволив уточнити уявлення про характер крем'яних індустрій, принаймні щодо розмаїття двобічних форм. Деякі відмінності між колишніми і нинішніми визначеннями технічної індексації пояснюються, скоріш за все, різним змістом висхідних серій (сколів – у Ю.Г. Колосова і знарядь на сколах – у нових підрахунках). Що ж стосується наявних відмінностей у типологічному складі знарядь на сколах, то їх причина ще має бути з'ясовувана. Функціональний аналіз продемонстрував принципову подібність наборів моно- і поліфункціональних знарядь, що використовувалися без руків'їв і слугували для первинного розбирання та інтенсивної утилізації туш впольованої дичини.

Статтю підготовлено в рамках проекту РГНФ-НАНУ 4-07.

Stepanchuk V.M., Vasiliev S.V., Borutskaya S.B.,

Zubov A.A., Kukharchuk Yu.V., Sapozhnykova G.V., Kharlamova N.V.

MIDDLE PALAEOLITHIC SITE ZASKALNAYA VI (KOLOSOVSKAYA) IN CRIMEA: CERTAIN ASPECTS OF EXAMINATION OF LAYERS

ЛІТЕРАТУРА

Величко А.А., Душевский В.П., Подгородецкий П.Д. и др. Стоянки Заскальная V и Заскальная VI // Археология и палеогеография раннего палеолита Крыма и Кавказа. – М.: Наука, 1978. – С.20-37.

Данилова Е.И. Затылочная кость неандертальского человека из траншеи Заскальная V возле Ак-Кая // Изучение палеолита в Крыму. – К.: Наукова думка, 1979а. – С. 76-84.

Данилова Е.И. Фрагмент пястной кости неандертальца // Изучение палеолита в Крыму. – К.: Наукова думка, 1979б. – С. 84-85.

Данилова Е.И. О новых находках неандертальцев в Крыму (предварительное сообщение) // Вопросы антропологии. – 1980. - № 66 – С. 121-125.

Данилова Е.И. Антропологическая характеристика костных остатков неандертальских детей из III культурного слоя мустьерской стоянки Заскальная VI (Крым) // Вопросы антропологии. – 1983. - № 71. – С. 72-87.

Колосов Ю.Г. Палеоантропологические находки у скалы Ак-Кая // Вопросы антропологии, 1973. - № 44. – С.162-166.

Колосов Ю.Г. Аккайские мустьерские стоянки и некоторые результаты их исследования // Изучение палеолита в Крыму. К.: Наукова думка, 1979. – С.33-56.

Колосов Ю.Г. Аккайская мустьерская культура. – К.: Наукова думка, 1986.

Колосов Ю.Г., Степанчук В.Н., Чабай В.П. Ранний палеолит Крыма. – К.: Наукова думка, 1993. – 224 с.

Колосов Ю.Г., Харитонов В.М., Якимов В.П. Открытие скелетных остатков палеоантропа на стоянке Заскальная VI в Крыму // Вопросы антропологии, 1974. - № 46. – С.79-87.

Колосов Ю.Г., Харитонов В.М., Якимов В.П. Находка скелетных остатков неандертальца в Крыму // БКИЧП, 1975. - № 44. – С.30-40.

Kolosov Yu.G, Stepanchuk V.N. Crimean assemblages with bifacial tools: brief review // ERAUL. - № 95. – Liege, 2000.

Vlček E. Morphology of the first metacarpal of Neanderthal individuals from the Crimea // Bull. et mem. de la Soc. d'Anthrop. de Paris. – 1975.

R.E.M., Housley R.A., Pettitt P.B., Bronk Ramsey C., and Van Klinken G.J. Radiocarbon Dates From the Oxford AMS System // Archaeometry (Oxford). – 1996. – 38 /1. – P.181-207.

Пашкова В.И. Очерки судебно-медицинской остеологии. – М.: Медгиз, 1963 -156 с.

Смирнов Ю.А. Мустьерские погребения Евразии. – М.: Наука, 1991. – 341 с.

Степанчук В.Н. Нижний и средний палеолит Украины. - Черновцы: Зелена Буковина. – 2006. - 464 с.

Степанчук В.Н. Спасательные работы 2005 г. на среднепалеолитической стоянке Заскальная VI (Колосовская), Крым // Археологічні дослідження в Україні 2004-2005 рр. – Київ-Запоріжжя: Дике Поле, 2006. – С. 340-341.

Степанчук В.М., Ковалюх, М.М., Пліхт Й. ван дер. Радіовуглецевий вік пізньоплейстоценових палеолітичних стоянок Криму // Кам'яна доба України. – Вип. 5. – К.: Шлях, 2004. – С.34-61.

Степанчук В.Н., Логвиненко В.Н. Заскальная VI (Колосовская), Восточный Крым: новые данные к вопросу об использовании морских ресурсов в среднем палеолите // Проблемы палеонтологии и археологии юга России и сопредельных территорий. – Ростов-на-Дону: Южный научный центр РАН, 2005. – С.92-94.

Чабай В.П., Маркс Э.Э., Отт М. Вариабельность среднего и ранней поры позднего палеолита Крыма (предварительные итоги международного археологического проекта) // Археологія. – 1998. - № 4. – С.19-47.

Якимов В.П., Харитонов В.М. К проблеме Крымских неандертальцев // Исследование палеолита в Крыму. – К.: Наукова думка, 1979. – С.56-66.

Hedges R.E.M., Housley R.A., Pettitt P.B., Bronk Ramsey C., and Van Klinken G.J. Radiocarbon Dates From the Oxford AMS System // Archaeometry (Oxford). – 1996. – 38 /1. – P.181-207.

Kolosov Yu.G, Stepanchuk V.N. Crimean assemblages with bifacial tools: brief review // ERAUL. - № 95. – Liege, 2000.

Vlček E. Morphology of the first metacarpal of Neanderthal individuals from the Crimea // Bull. et mem. de la Soc. d'Anthrop. de Paris. – 1975.

Stepanchuk V.M., Vasiliev S.V., Borutskaya S.B.,
Zubov A.A., Kukharchuk Yu.V., Sapozhnykova G.V., Kharlamova N.V.

MIDDLE PALAEOLITHIC SITE ZASKALNAYA VI (KOLOSOVSKAYA) IN CRIMEA: CERTAIN ASPECTS OF EXAMINATION OF LAYERS CONTAINING HUMAN REMAINS

Paper deals with preliminary results of recently renewed studies on context of discovery and specificity of materials accompanying Neanderthal skeletal remains at Middle Palaeolithic site of Zaskalnaya VI (Kolosovskaya) in Crimea. New data provided by anthropological, techno-typological and use-wear analyses are presented.

Кам'яна доба України.– Вип.11.– К.: Шлях, 2008.– С.52-58.

Сапожникова Г.В.

Sapozhnykova G.V.

КІСТЯНІ ЗНАРЯДДЯ НЕАНДЕРТАЛЬЦІВ КРИМУ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ СТОЯНОК ЗАСКЕЛЬНА VI (КОЛОСОВСЬКА), ПРОЛОМ І ТА ПРОЛОМ ІІ)

BONE INSTRUMENTS OF CRIMEAN NEANDERTHALS. (AFTER MATERIALS OF ZASKEL'NA VI (KOLOSOVS'KA), PROLOM I AND PROLOM II)

Статтю присвячено результатам попереднього трасологічного аналізу вибіркової серії кістяних артефактів, виявлених у кримських неандертальських печерних пам'ятках Заскельна VI (Колосовська), Пролом І та Пролом ІІ. Встановлено, що серед них представлені доволі різноманітні предмети з ознаками навмисної обробки та подальшого використання. Найбільш масовими є ретушери та лощила. Призначення частини виробів залишається нез'ясованим.

Фауністичні рештки, завдяки особливостям тафономії кримських печерних стоянок середньопалеолітичного часу, є масовими і багатими в цьому регіоні. Відходи мисливської здобичі у вигляді фрагментів кісток, безумовно, використовувалися давніми людьми для забезпечення своїх господарських потреб. Згадки про наявність у стоянках кримських неандертальців кісток із ознаками використання та обробки є відомими в літературі [Эрнст, 1934; Бонч-Осмоловский, 1940; Семенов, 1953; Гвоздовер, Формозов, 1960; Колосов, 1986; Stepanchuk, 1993]. Вибиралися передусім роздроблені кістки великих копитних тварин, які іноді додатково оброблялися, або використовувалися без додаткового втручання людини. Подібні артефакти давно привертали увагу дослідників і були досить детально описані в цілій низці робіт [Герасимов, 1942; Семенов, 1957, 1968; Сапожников, Сапожникова, 1989; Филиппов, 1983; Щелинский, 1994 та ін.]. Нещодавно була опублікована інформація про єдину кістку (гомілкову коня), оброблену кримськими неандертальцями [Burke, D'Errico, 2008]. Більш представницька колекція кістяних знарядь була виявлена раніше у шарі С грота Буран-Кая ІІІ (щоправда, вже у контексті селетоїдної верхньопалеолітичної індустрії) [D'Errico, Laroulandie, 2000].

Об'єктом даного дослідження стали 18 кістяних предметів з печерних пам'яток Заскельна VI (Колосовська), Пролом І та Пролом ІІ, що знаходяться у Східному Криму і досліджувалися, головним чином, у 1970-80 рр. [Колосов 1983, 1986; Степанчук, 2006]. Найчисленніша серія підданих аналізу артефактів походить із ІІІ та, частково, ІІІа культурних шарів стоянки Заскельна VI (Колосовська); проаналізовані знахідки з Пролому І та Пролому ІІ є одиничними. Окремі з цих предметів були вже раніше опубліковані [Степанчук, 2002], хоча жоден із них не вивчався трасологічно. Абсолютні дати шарів, з яких походить більшість кістяних знахідок зі слідами можливого використання, відносяться до проміжку 35-38 тис. років тому.

Заскельна VI (Колосовська), шар ІІІа, ділянка кв. 30-31 ГД ("поховальна яма")

Великий інтерес становлять три кістяні предмети, знайдені, згідно наявних шифрів, у т. зв. поховальній ямі ІІІа культурного шару стоянки Заскельна VI (Колосовська). Серед них вирізняється фрагмент розміром 9,0 х 4,1 см трубчастої кістки великої тварини зі скошеним суцільним нервовим отвором, підчотирикутної форми, (рис. 1: *1*). Обидва кінці кістки додатково оббиті та, можливо, обрізані, точніше обпиляні. Подібні зрізи на палеолітичних кістках раніше були зафіксовані й детально описані С.А. Семеновим в колекції Єлисеєвичів [Семенов, 1957, с. 185-186]. Край кістки спочатку надрізали з двох сторін, а потім обламували. Протилежний кінець має пласкі скошені зрізи кутів зсередини. Поверхня кістки залощена, не виключено – від руки давнього майстра. Слідів роботи під мікроскопом не виявлено, тому можна зробити висновок про те, що даний предмет, вірогідно, був заготовкою для певного інструмента.

Наступний фрагмент кістки має клиноподібну форму і розміри 8,5 х 2,3 см. Вся поверхня цього предмету сильно потріскана й покрита численними чорними цятками сажі від вогнища (рис. 1: *2*). Обидва кінці забиті, сильно деформовані, тому про функціональне призначення судити важко. Проте на поверхні є ділянка з пошкодженнями, характер яких свідчить про вірогідне використання предмета у якості ретушера.

Рис. 1. Заскельна VI (Колосовська). Кістяні об'єкти з т. зв. поховальної ями шару IIIа (1-3); клиноподібні вироби (4, 6-7); лощило (5).

Третій предмет (рис. 1: *3*) із поховальної ями має розміри 6,0 х 4,5 см і також є фрагментом трубчастої кістки з явними слідами пошкодження поверхні. Зовнішня частина даного знаряддя випукла, кінці безсистемно оббиті. На випуклій гладенькій поверхні виділяється ділянка з глибокими насічками від твердого матеріалу. Під мікроскопом простежуються тонкі риски, розташовані безсистемно. Перед нами ретушер – інструмент, який використовувався для вторинної обробки краю кам'яного предмета.

Заскельна VI (Колосовська), шар III.

Лощила.

Серія лощил різної форми, з інтенсивною заполіровкою робочих поверхонь, свідчить про значне місце обробки шкір в житті мешканців Заскельної VI (Колосовської). Одне з лощил, що за формою нагадує кам'яні скребачки доби

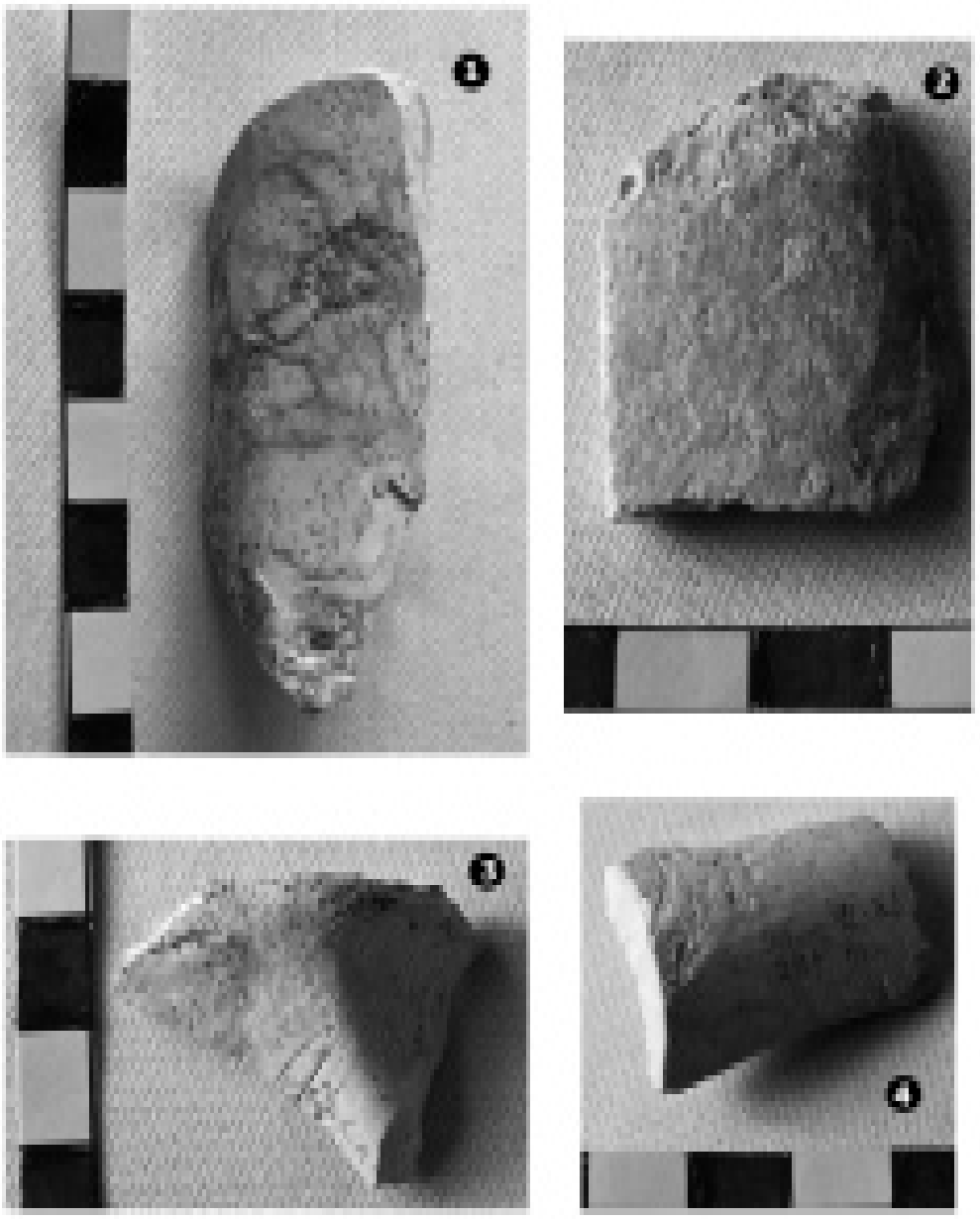

Рис. 2. Заскельна VI (Колосовська). Лощило (1); фрагменти лощила (2, 4); фрагмент кістки з нарізками

палеоліту, має округлене, частково скошене робоче лезо (рис. 2: *1*). Подібні за формою та слідами від роботи лощила були нами раніше виділені в колекції археологічних артефактів часів ранньої пори пізнього палеоліту з печери Іллінка поблизу Одеси, що датується близько 27,5 тис. років тому [Сапожников, Сапожникова, 1989, 2005]. Поверхня цього предмета, окрім пошкоджень природного характеру, має ділянку зі слабко вираженими слідами використання у якості ретушера. Особливо цікавою є неглибока, доволі правильна конусоподібна лунка на протилежному лезу кінці інструмента. Вона виконана гострим кам'яним свердлом і могла стати суцільним отвором, якби подібну лунку просвердлили і з внутрішньої сторони лощила. Подібне зустрічне свердління характерне саме для палеоліту.

Серед інших лощил – інструмент на ребрі великої тварини, обламаний з обох боків (рис. 1: *5*) та два фрагменти лощил з характерними слідами лискучої заполіровки (рис. 2: *2*). Саме ця заполіровка та заокруглені робочі леза свідчать про обробку свіжознятих шкір диких тварин.

Кістки з насічками та нарізками

Цікаві дві кістки з насічками, які розрізняються візуально. Одна з кісток є уламком лопатки дрібної копитної тварини, має підтрикутну форму і розміри 3,1 х 2,5 см (рис. 2: *3*). Риски (усього їх три), нанесені гострим предметом по одному з бокових країв і мають довжину 0,6, 0,8 і 0,9 см. Глибокі, прямі, але не паралельні – вони виконані, скоріш за все, прямим лезом кам'яного ножа або пилки.

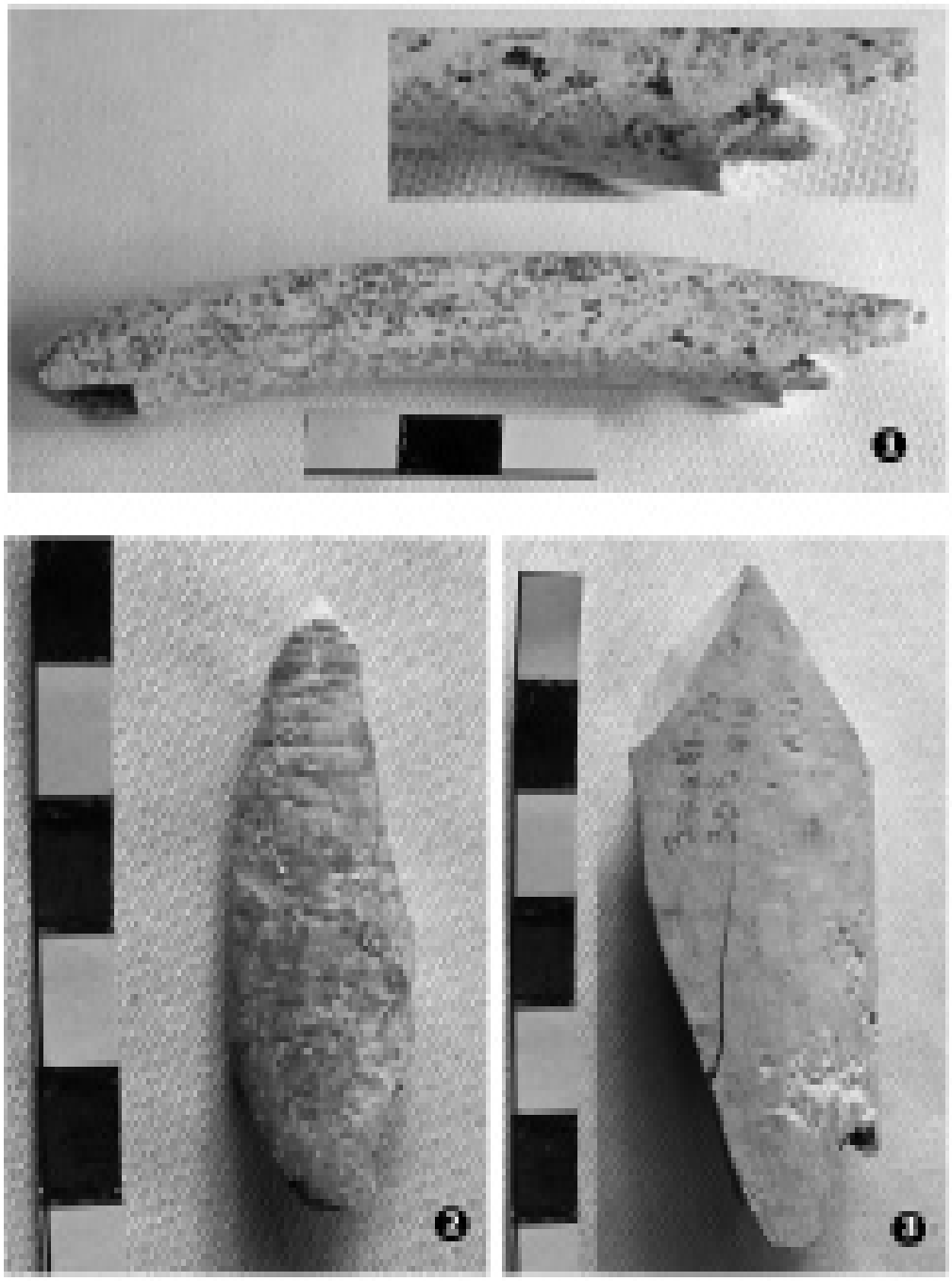

Рис. 3. Заскельна VI (Колосовська), шар III. Фрагмент ребра з насічками (1); фрагмент кістки з погризами (2); кістка з вірогідними слідами використання як ретушера (3); фрагмент кістки зі слідами різання (4).

Зроблено надріз і для четвертої риски, але вона так і не була нанесена.

Насічки присутні також на ребрі великої копитної тварини, розміром 9,0 х 1,7 см, зі слідами горіння. Дві риски глибокі та виразні, а третя тільки намічена (рис. 3: *1*). Усі вони не прямі, а вигнуті, тобто нанесені не прямим лезом ножа чи пилки, а прошкрябані гострим кінцем кам'яного інструмента в декілька прийомів. Саме тому їхні краї ніби рвані.

Фрагмент пласкої кістки підчотирикутної форми, розміром 3,0 х 2,4 см, має надзвичайно виразний прямий зріз на одній із бокових сторін (рис. 2: *4*). Різання здійснювалося гострим, можливо зазубреним інструментом з двох сторін, у декілька прийомів, – саме тому поверхня не є ідеально рівною. Залишилися також випадкові подряпини на пласкій поверхні кістки. Сліди

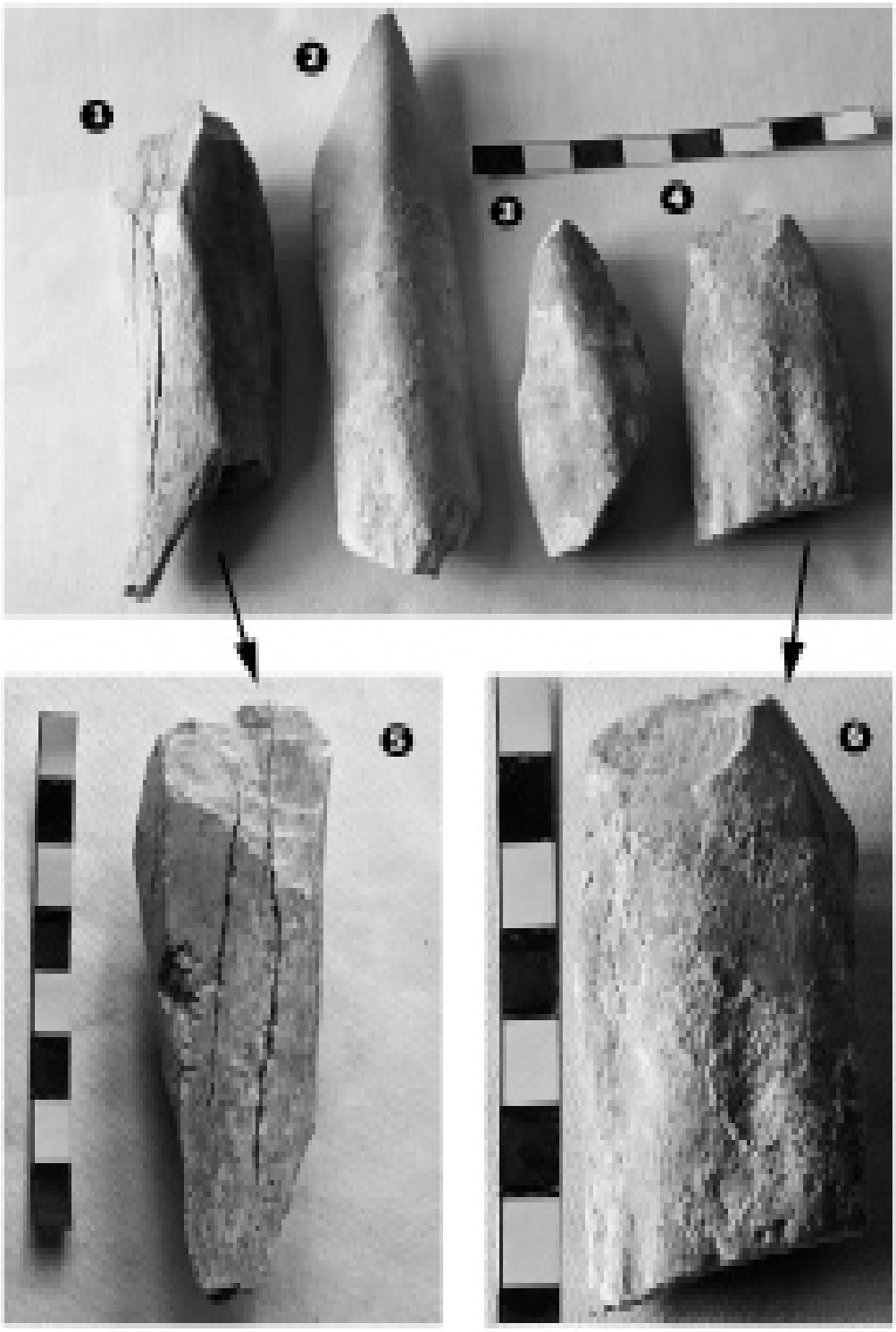

Рис. 4. Заскельна VI (Колосовська), шар III. Долотоподібні знаряддя (1-6).

використання не виявлені.

Предмети клиноподібної форми

Найбільшу серію становлять кістяні предмети клиноподібної форми, які умовно розділено на три групи. Кістки першої групи мають тонкі гострі кінці. Серед них найцікавішою є кісточка овальної форми з гострим кінцем. На заполірованій поверхні розрізняються численні поперечні риски та видовжені вм'ятини, які, вірогідно, є слідами погризів (рис. 3: *2*). На загострених кінцях усіх трьох предметів сліди використання не виявлені, отож, скоріш за все, загострення є випадковими – такими, що утворилися під час фрагментації кісток.

Наступна група клиноподібних артефактів має витягнуті леза, сформовані двома плоскими гранями. Поверхні деяких із них сильно пошкоджені,

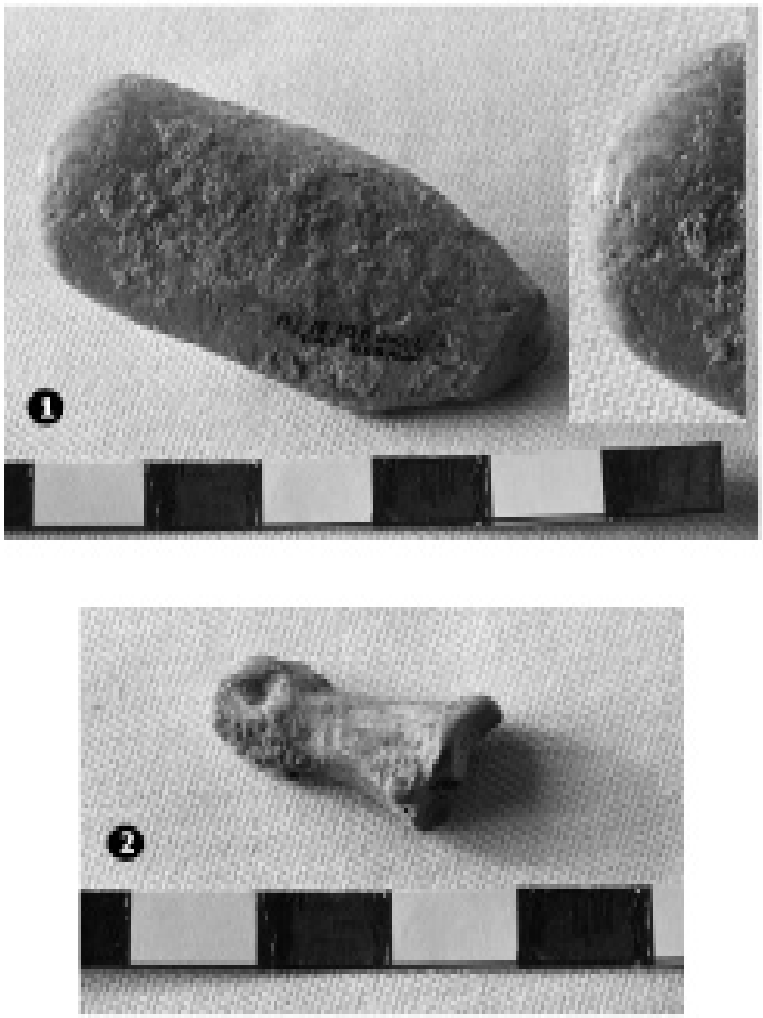

Рис. 5. *Пролом I, шар I, лощило (1) Пролом II, шар I, залощена фаланга сайги (2).*

схожі на сліди використання, характерні для ретушерів (рис. 3: *3*).

Дуже цікавими є клиноподібні предмети з фрагментів кісток великих тварин, які складають третю групу, – на кшталт стамесок з широкими масивними лезами (рис. 4: *1-6*). Представлені інструменти теж мають підтрикутні леза, але вони оббиті з обох сторін. Краї сформованих лез нерівні, зазубрені. Один з інструментів (рис. 4: *1, 5*), сильно розтрісканий, вірогідно від високої температури, і має на боковій поверхні характерну вищербленість, яка утворюється від ретушування кам'яних сколів.

Майже всі клиноподібні вироби мають доволі сильну залощеність, не виключено – від руки людини; проте їх функціональне призначення встановити важко.

Пролом I

Лощило з Пролому I, що за формою подібне кам'яній скребачці (рис. 5: *1*), абсолютно ідентичне описаним вище знаряддям із Заскельної VI (Колосовської), а також Іллінки. Представлений інструмент також має округле, трохи скошене та сильно заполіроване робоче лезо, що свідчить про тривалу обробку ним свіжознятих шкір.

Пролом II

Фаланга сайги з Пролому II сильно залощена з усіх сторін (рис. 5: *2*) Одна із латеральних сторін настільки інтенсивно спрацьована, що повністю змінився природній рельєф поверхні. Не виключено, що ці сліди є наслідком тривалого перебування в руці людини, оскільки заполіровка є типовою для лощил.

Висновки

В результаті трасологічного аналізу вибіркової серії кістяних артефактів, виявлених у кримських неандертальських печерних пам'ятках Заскельна VI (Колосовська), Пролом I та Пролом II, встановлено наступне. Проаналізована вибірка містить доволі різноманітні предмети з ознаками навмисної обробки та подальшого використання. Найбільш масовими є ретушери та лощила. Привертають

увагу й т. зв. клиноподібні предмети з навмисно оббитими кінцями. Призначення частини виробів залишається нез'ясованим.

У цілому ж проведений аналіз представлених кістяних виробів із зазначених кримських печерних пам'яток свідчить не тільки про широке використання кісток забитих тварин як сировини для господарських інструментів, але й, до певної міри, про багатогранність їхнього побуту та життєдіяльності.

Дослідження виконане в рамках українсько-російського науково-дослідного проекту "Пізні неандертальці середнього палеоліту Криму: міждисциплінарне дослідження", що здійснюється за результатами спільного конкурсу НАН України та РГНФ – 2007 (проект № 4-07; 4-08/07-01-91100а/Ук.)

ЛІТЕРАТУРА

Бонч-Осмоловский Г.А. Грот Киик-Коба. Палеолит Крыма. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1940. – 227 с.

Герасимов М.М. Обработка кости на палеолитической стоянке Мальта // МИА. – № 2. – 1942. – С. 65-85.

Гвоздовер М.Д., Формозов А.А. Использование кости на мустьерской стоянке Староселье в Крыму // Archaeologicke Rozhledy. – 1960. – № 12(3). – С. 390-403.

Колосов Ю.Г. Мустьерские стоянки района Белогорска. – К.: Наукова думка, 1983. – 207 с.

Колосов Ю.Г. Аккайская мустьерская культура. – К.: Наукова думка, 1986. – 224 с.

Семенов С.А. Костяные орудия из древнепалеолитических стоянок Киик-Коба и Кош-Коба // КСИИМК, 1953. – Вып.49. – С. 143-147.

Семенов С.А. Первобытная техника // МИА. – № 54. – 1957. – 240 с.

Семенов С.А. Развитие техники в каменном веке. – Л.: Наука, 1968. – 362 с.

Сапожников И.В., Сапожникова Г.В. Новое о пещере Ильинка // Четвертичный период. Палеонтология и археология. – Кишинев: Штиинца, 1989. – С. 179-187.

Сапожников И.В., Сапожникова Г.В. Первые научные раскопки на юге Восточной Европы // Проблемы палеонтологии и археологии юга России. Тезисы докладов международной конференции. – Ростов-на-Дону, 2005. – С. 84-86.

Степанчук В.Н. Поздние неандертальцы Крыма. Киик-Кобинские памятники. – К.: Стилус, 2002. – 216 с.

Степанчук В.Н. Нижний и средний палеолит Украины. – Черновцы: Зелена Буковина, 2006. – 463 с.

Филиппов А.К. Проблемы технического формообразования орудий труда в палеолите // Технология производств в эпоху палеолита. – Л.: Наука, 1983. – С. 9-71.

Щелинский В.Е. Функциональное назначение орудий стоянки Заскальная V // Археологические вести. – 1994. – № 3. – С. 16-24.

Эрнст Н.Л. Четвертичная стоянка в пещере у дер. Чокурча в Крыму // ТМАИЧПЕ, 1934. – Вып. 6. – С. 184-206.

Burke A., D'Errico F. A Middle Palaeolithic bone tool from Crimea (Ukraine) // Antiquity. – 2008. – Vol. 82. – № 318. – P. 843-852.

D'Errico F., Laroulandie V. Bone technology at the middle-upper palaeolithic transition. The Case of the worked bones from Buran-Kaya III level C (Crimea, Ukraine) // Orschiedt J., Weniger G. (ed.): Neanderthals and Modern Humans-Discussing the Transition Central and Eastern Europe from 50000-30000 B.P. - Mattmann: Neanderthal Museums. – 2000. – Vol. 2. – P. 227-242.

Stepanchuk V. Prolom II, a MP cave site in the Eastern Crimea with non-utilitarian bone artifacts // PPS, 1993. – Vol. 59. – P. 17-37.

Sapozhnykova G.V.

BONE INSTRUMENTS OF CRIMEAN NEANDERTHALS. AFTER MATERIALS OF ZASKEL'NA VI (KOLOSOVS'KA), PROLOM I AND PROLOM II

Paper deals with results of preliminary use-wear analysis of selected series of bone artifacts recovered at Crimean Neanderthal cave sites Zaskel'na VI (Kolosovska), Prolom I and Prolom II. As it was revealed rather various objects demonstrating signs of intentional treatment and further utilization are represented among them. Retouchers and polishers are most predominant. Destination of part of objects remains still unknown.

Кам'яна доба України.– Вип.11.– К.: Шлях, 2008.– С.59-74.

Залізняк Л.Л., Беленко М.М., Озеров П.І.

Zalizniak L.L., Belenko M.M., Ozerov P.I.

СТОЯНКА ВИСЬ ТА ЇЇ МІСЦЕ У ПІЗНЬОМУ ПАЛЕОЛІТІ УКРАЇНИ

VIS SITE AND ITS PLACE IN THE UPPER PALAEOLITHIC OF UKRAINE

Стаття являє собою публікацію зі спробою культурно-історичної інтерпретації матеріалів нової селетської стоянки Вись Новомиргородського району на Кіровоградщині.

Великої актуальності в палеолітознавстві Центрально-Східної Європи останнім часом набули проблеми перехідного періоду. Мається на увазі доба переходу від середнього до верхнього палеоліту, епоха становлення чи формування останнього. Вона охоплює період часу приблизно від 40 до 28 тис. років тому, коли на Європейському континенті одночасно мешкало два різновиди людських істот – неандертальці та кроманьйонці. Серед спеціалістів нема єдиної думки про характер взаємодії цих популяцій первісного людства між собою. Тому маємо три головні версії формування верхнього палеоліту Європи, а саме: концепції *спадковості, заміщення та акультурації.*

1) *Спадковість* передбачає пряме виростання верхньопалеолітичних технологій безпосередньо із середньопалеолітичних культурних традицій місцевих неандертальців. Однак цей надзвичайно поширений у минулому столітті погляд у наш час втратив більшість прихильників. Новітні генетичні дослідження кісток неандертальців виявили значну своєрідність їхнього генного набору, порівняно з геномом Homo sapiens. Це дало підстави стверджувати про відсутність прямої спорідненості, а значить і спадковості кроманьйонців та їх культури зі світом неандертальців прильодовикової Європи.

2) Тому в наш час пануючою є концепція *заміщення*, яка передбачає заміну неандертальського населення новоприбулими до Європи з Африки через Близький Схід кроманьйонцями без якогось суттєвого впливу аборигенів Європи на культуру прибульців. Численні її прихильники вважають, що пізньопалеолітичну технологію принесли в заселену неандертальцями Європу перші Homo sapiens із Західної Азії чи Африки.

3) Під *акультурацією* розуміють синтез принесених у Європу ранніми Homo sapiens нових технологій зі старими середньопалеолітичними, носіями яких були місцеві неандертальці. Іншими словами, принаймні частина європейських неандертальців якоюсь мірою була акультурована прибульцями-сапієнсами і брала певну участь у формуванні верхньопалеолітичних технологій, а можливо й у становленні популяції кроманьйонців Європи.

Якщо новітні генетичні дослідження скоріше свідчать на користь заміщення неандертальців сапієнсами, то деякі дані археології дають аргументи на користь певних зв'язків верхнього палеоліту Європи з технічними традиціями попереднього, неандертальського населення континенту. Маються на увазі деякі матеріали перехідного періоду, зокрема з пам'яток селетського технокомплексу (від печери Селета в Угорщині), які поєднують окремі елементи старих неандертальських технологій з новітніми, принесеними в регіон першими Homo sapiens. На жаль, таких пам'яток в Україні було відомо лише чотири: Стінка на Середньому Дністрі [Анисюткин, 2005], Королеве II в Закарпатті [Гладилин, Ситливый, 1990], Буран-Кая III, шар С у Криму [Чабай, 2000, с.76-78] та Міра під Запорожжям [Степанчук, 2004]. Тому відкриття та дослідження в Україні під м.Новомиргород на Кіровоградщині нової пам'ятки селетського кола є помітною подією в палеолітознавстві України. Тим більше, що її колекція кременю демонструє згаданий синтез середньо та верхньопалеолітичних традицій обробки кременю.

Історія дослідження та розташування стоянки

Стоянка Вись, що біля с. Шмидове під Новомиргородом, була відкрита 1983 р. відомим краєзнавцем та ентузіастом палеолітознавства з Новомиргороду П.І. Озеровим. Первинна назва пам'ятки – Шмидове – походить від назви розташованого за 700 м на схід села, заснованого поміщиком німецького походження Шмітом. Стоянка розміщується на великому пологому мисі лівого берега р.Велика Вись, на півдорозі від с.Лікареве до с.Шмидове, за 5 км західніше районного центру Новомиргород. Поверхня мису в районі стоянки має висоту над заплавою близько 7 м, що відповідає рівню 2-3 річкових

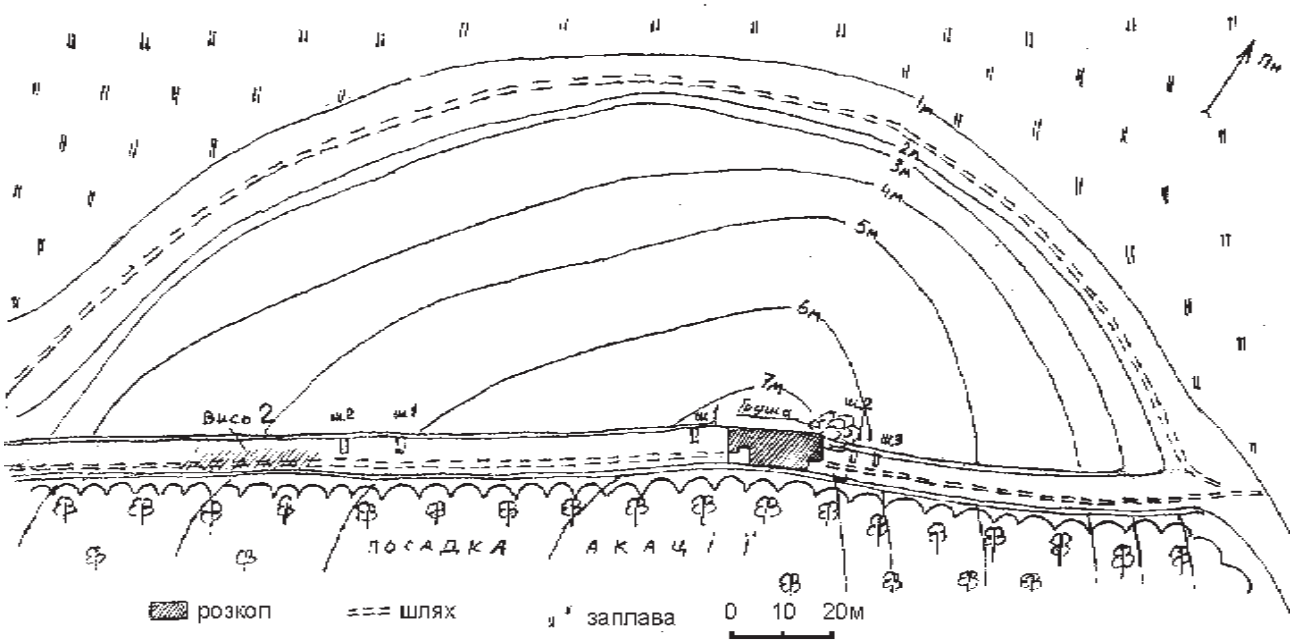

Рис. 1 Вись. Ситуаційний план.

терас. Складений лесовими відкладами мис прорізала ґрунтова дорога, що з'єднує згадані села (рис. 1). У процесі її будівництва ще в XIX ст. було знято до 2-х м ґрунту. Іншими словами, мис перерізає траншея глибиною до 2-х і шириною близько 8 м, по дну якої проходить дорога. Виїмка ґрунту під дорогу на більшій частині розкритої площі не досягла культурного шару на 20-40 см. Виняток становить нижня, ближча до с. Шмидове частина дорожньої виїмки, де культурний шар був зруйнований і де П.І.Озеров зібрав найбільше підйомного матеріалу. Місцями колії дороги прорізали денну поверхню стоянки. Оброблені кремені неодноразово збиралися у промивинах уздовж колії дороги. Розкоп був закладений на розкритій дорожньою виїмкою частині пам'ятки з незруйнованим культурним шаром. Тому кремінь з підйомного матеріалу становить незначну частину добутої колекції (не більше 5%).

У травні 2006 р. на стоянці збирав підйомний матеріал Л.Л. Залізняк, після чого пам'ятку шурфували В.М. Степанчук з С.М. Рижовим. У шурфі знайдено двобічно-оброблений, асиметричний у плані і плоско-випуклий у розрізі гостроконечник мустьєроїдного вигляду та кінцеву скребачку на пластинчастому відщепі.

У липні 2007 р. роботи на пам'ятці проводила Археологічна експедиція Києво-Могилянської академії під керівництвом Л.Л.Залізняка. Активну участь у розкопках брали к.і.н. В.О. Манько, П.І. Озеров, к.і.н. Ю.В. Кухарчук, М.М. Беленко, студенти археологи та історики Києво-Могилянської академії, які проходили археологічну практику.

Під південним бортом дорожньої виїмки була зроблена зачистка з метою підготовки розрізу нашарувань для запрошених з Києва палеогеографів – д.г.н. Ж.М. Матвіїшиної та к.г.н. О. Г. Пархоменка. У процесі цих робіт на глибині 2,0-2,3 м від поверхні в бурому похованому ґрунті був виявлений культурний шар (рис. 2, 3). Поодинокі кремені з шару були маловиразними у культурно-хронологічному сенсі. Однак у колії ґрунтової дороги поряд із шурфом вдалося виявити досить численні кремені. До того ж П.І. Озеров приніс зіюрану ним раніше на дорозі в районі пам'ятки подвійну скребачку фінальнопалеолітичного вигляду (рис. 4, *5*). Щоб запобігти руйнуванню культурного шару та визначити культурно-хронологічну належність стоянки, уздовж колії дороги, що врізалася в шар, була закладена зачистка. Незважаючи на десятки кременів, виявлених у культурному горизонті, досить довго не вдавалося ідентифікувати та датувати добуті матеріали. Тому зачистка трансформувалася у невеликий розкоп, що простягнувся уздовж згаданого шляху.

Розкоп 2007 р був закладений уздовж північного узбіччя дороги, де відбувалося найбільше руйнування культурного шару (рис. 1, 2, 3). Його площа сягнула 33 кв. м (3 х 11 м). Розбирання щільних суглинків похованого ґрунту, що містив культурні рештки, проходило в не зовсім сприятливих умовах небувало спекотного літа. Пересохлий і надзвичайно твердий суглинок важко піддавався ножу та лопаті. Водойми пересохли, а заболочений берег річки знаходився за 300-400 м від розкопу. Як наслідок – не вдалося організувати промивання культурного шару через сито.

У травні 2008 р. до розкопу попереднього року

А

Б

Рис. 2 Вись 2008. Стратиграфія нашарувань (А) та робочий момент (Б). Внизу розрізу темний похований ґрунт вітачівського часу з кременем, побитий морозобійними тріщинами.

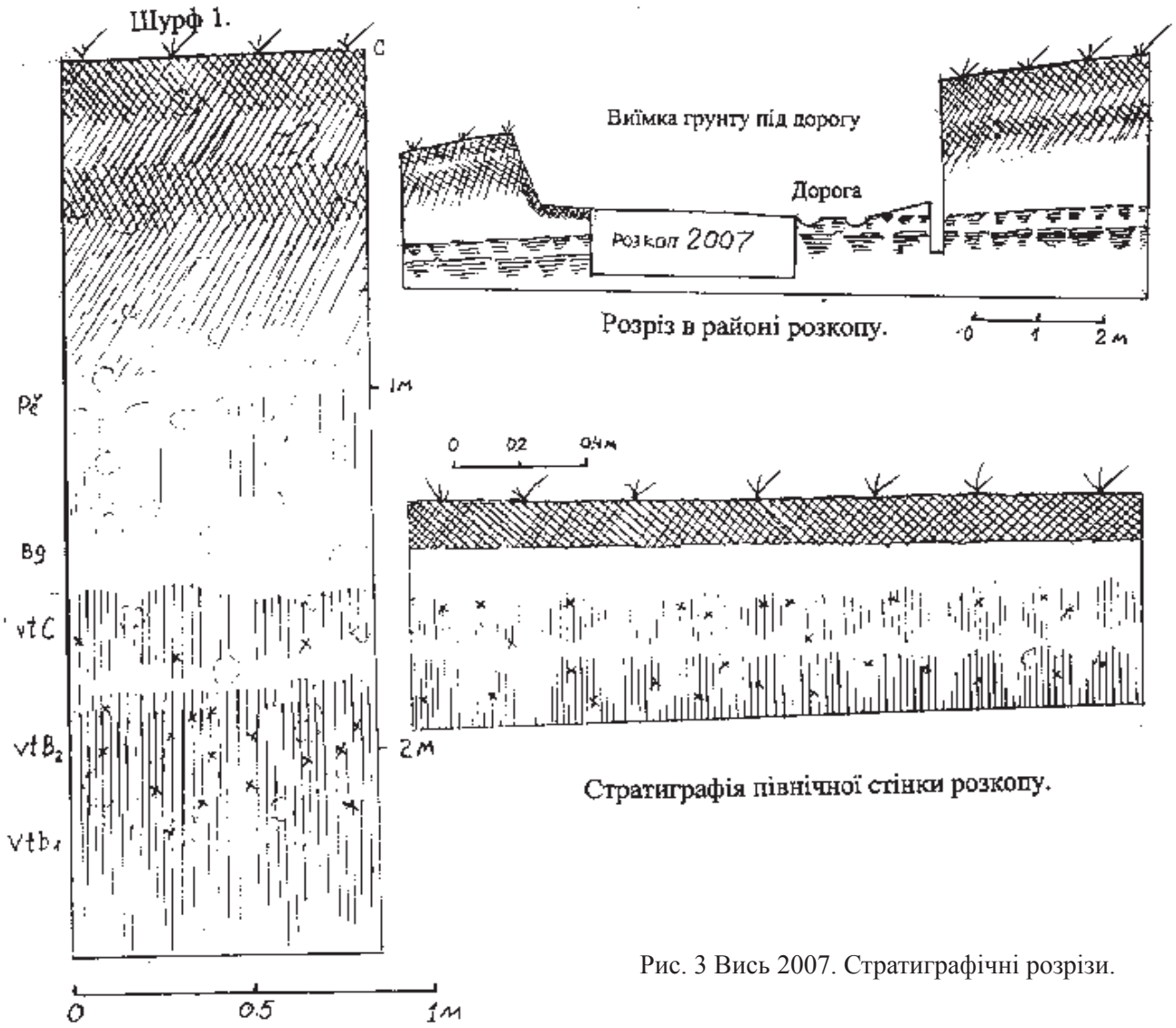

Рис. 3 Вись 2007. Стратиграфічні розрізи.

було прирізано у південно-західному напрямку ще 42 кв. м. Виявилося, що вгору уздовж дороги (у бік с. Лікареве) товща відкладів над культурним шаром зростає. Однак характер культурного горизонту, його насиченість знахідками суттєво не відрізнявся від досліджених раніше ділянок.

Розкопки пам'ятки поновилися влітку 2008 р. Розкоп був розширений ще на 49 м у південно-східному напрямку, під протилежний схил дорожньої виїмки. Нові дослідження підтвердили попередні висновки про певне руйнування культурного шару морозобійними тріщинами (рис. 2б).

Таким чином, стоянка Вись розкопувалася Археологічною експедицією Києво-Могилянської експедиції тричі: влітку 2007 та 2008 рр. і навесні 2008 р. Загальна площа розкопу сягнула 125 кв. м, а чисельність колекції кременю – 5304 екз.

Стратиграфія

Належність пам'ятки до початкової пори верхнього палеоліту підтвердили згадувані дослідження геологічного розрізу, проведені палеогеографами Інституту географії НАН України д.г.н. Ж.М. Матвіїшиною та к.г.н. О.Г. Пархоменком у травні 2007 р. Вони дійшли висновку, що кремінь залягав у верхніх горизонтах вітачівського похованого ґрунту, завершення формування якого датується часом близько 28-30 тис. р. тому. Усього простежено 3 горизонти похованого ґрунту, які залягали на глибині від 1,5 до 2,5 м від поверхні (рис. 2). Верхній з них світло-бурий (vtc), малопотужний (близько 20 см), побитий морозобійними тріщинами з вищого рівня бузького лесу, що відкладався в перигляціальних умовах. Значно потужніший (40-50 см) середній горизонт (vtb2), що являв собою темно-бурий, червонястий щільний суглинок, також розбитий на окремі блоки морозобійними клинами (рис. 2б). Нижній бурий горизонт озалізненого суглинку (vtb1) по нижній межі язиками опускався у підстилаючий лес удайського часу.

На думку згаданих палеогеографів верхній горизонт несе ознаки дерново-бурого степового ґрунту, що існував в умовах сезонно-змінного

режиму зволоження. Морозобійні тріщини заповнені бузьким лесом свідчать про різку зміну клімату близько 28 тис. р. тому в бік встановлення холодних і сухих перигляціальних умов, що й призвело до утворення згаданих кріогенних тріщин у товщі вітачівських горизонтів. Оглиненість та озалізненість вітачівських ґрунтів (особливо середнього та нижнього) свідчить про їх формування в умовах вологішого і теплішого за сучасний помірного клімату.

Докладну палеогеографічну характеристику геологічного розрізу стоянки Вись дивіться далі у статті д.г.н. Ж.М. Матвіїшиної та к.г.н. О. Г. Пархоменка.

На початку дослідження пам'ятки було висловлено припущення про можливу її двошаровість. Підставою для цього стали, по-перше, значний розсів артефактів у верхній товщі похованого ґрунту (до 30-40 см); по-друге, наявність у селетоїдному комплексі орін'якських компонентів (високі, нуклеподібні скребачки, окремі мікропластинки типу Дюфур).

Л.Л.Залізняк такої впевненості не має, а схиляється до думки, що єдиний культурний шар внаслідок потужних процесів кріотурбації, підтверджених наявністю численних морозобійних тріщин (рис. 2), був розсіяний у верхній товщі похованого ґрунту вітачівського часу. Морозобійні тріщини добре простежені на верхньому та середньому рівні похованого ґрунту, де і залягали культурні рештки. На значний розвиток кріогенних процесів на рівні культурного шару звернула увагу і відомий палеогеограф Ж.М.Матвіїшина. На різних ділянках пам'ятки ступінь розсіву кременю по вертикалі не однакова. Як наслідок потужність культурного шару коливалася від 20 до 50 см, на більшій частині розкопу коливаючись у межах 30-40 см.

Привертає увагу відсутність стерильного прошарку між верхнім та нижнім горизонтами залягання кременю та однорідність матеріалу в усій товщі культурного шару. Два роки спостережень дають нам підстави говорити про однорідність матеріалів обох горизонтів за сировиною, станом поверхні виробів (патинізація), технологією та типологією виробів. Високі оріньякоїдні скребачки з носиком та кінцеві на відщепах знайдені як у верхньому, так і в нижньому горизонтах. Те ж саме можна сказати про селетоїдні двобічно оброблені вістря. Так, з нижнього рівня залягання походять високі скребачки ориньякських типів, зображені на рис. 7*, 5, 10, 13,* кінцеві скребачки (рис. 8*, 6, 13),* двобічно обтесані вістря та їх уламки (рис. 6, *1, 8, 9, 12).* У верхній частині відкладів знайдені аналогічні вироби: уламки двобічних наконечників (рис. 6, *3, 4, 13*), високі оріньякоїдні скребачки (рис. 7, *8, 12*), кінцеві скребачки (рис. 8, *1-4, 10*). Якщо великий трикутний наконечник стрелецького типу (рис 6, *4*) походить з верхнього рівня культурного шару, то дрібний (рис 6, *1*) знайдено внизу. Отже якихось сталих тенденцій у рівні залягання показових речей селетської чи оріньякської культурної традиції не простежено, що дає підстави вважати добутий крем'яний комплекс гомогенним.

Враховуючи сказане, Л.Л.Залізняк та М.М.Беленко схиляються до думки, що розсів кременю у верхніх горизонтах вітачівського ґрунту стався внаслідок кріогенних явищ. Не свідчить про двошаровість стоянки і орін'якська складова комплексу, оскільки вона простежується і на інших селетоїдних пам'ятках регіону («молдавський селет», Міра, Бірюча Балка тощо.

Таким чином, попри певне порушення культурного шару пам'ятки процесами кріотурбації крем'яний комплекс стоянки Вись відносно гомогенний. Такий висновок ґрунтується на ретельних спостереженнях над культурним шаром пам'ятки в процесі усіх трьох періодів розкопок стоянки. Складається враження, що культурний шар до його руйнування морозобійними тріщинами залягав у верхній частині середнього горизонту похованого вітачівського ґрунту, що позначається абревіатурою vtb 2. Зокрема про це свідчить рівень залягання кострища з попелом та перепаленим кременем, в тому числі нуклеподібною скребачкою оріньякоїдного типу (рис. 8, *13*). Дно об'єкту зафіксовано трохи вище середнього рівня вітачівського грунту, а саме на глибині 60 см від його поверхні.

Зазначимо певну порушеність культурного шару і на інших пам'ятках селетського кола півдня Східної Європи. Розсів по вертикалі крем'яних виробів зафіксований на стоянці Стінка на Верхньому Дністрі [Анисюткин, 2005]. Особливо показова у цьому відношенні стратиграфія верхньопалеолітичних шарів стоянки Бірюча Балка 2 у гирлі Сіверського Дінця [Матюхин, 2007]. Типологічно подібні до знахідок з Висі матеріали залягають у схожих стратиграфічних умовах: у бурому суглинку похованого ґрунту, який перекритий світлим лесоподібним суглинком. Як і на стоянці Вись крем'яні вироби розсіяні у похованому ґрунті можливо внаслідок процесів кріотурбації, хоча таких виразних морозобійних тріщин як на Висі не простежено. Похований грунт віднесений до брянського інтерстадіалу. Отримані радіокарбонові дати по кістках з покрівлі ґрунту – 26630±230 B.P. (Beta 183588) і з його середини

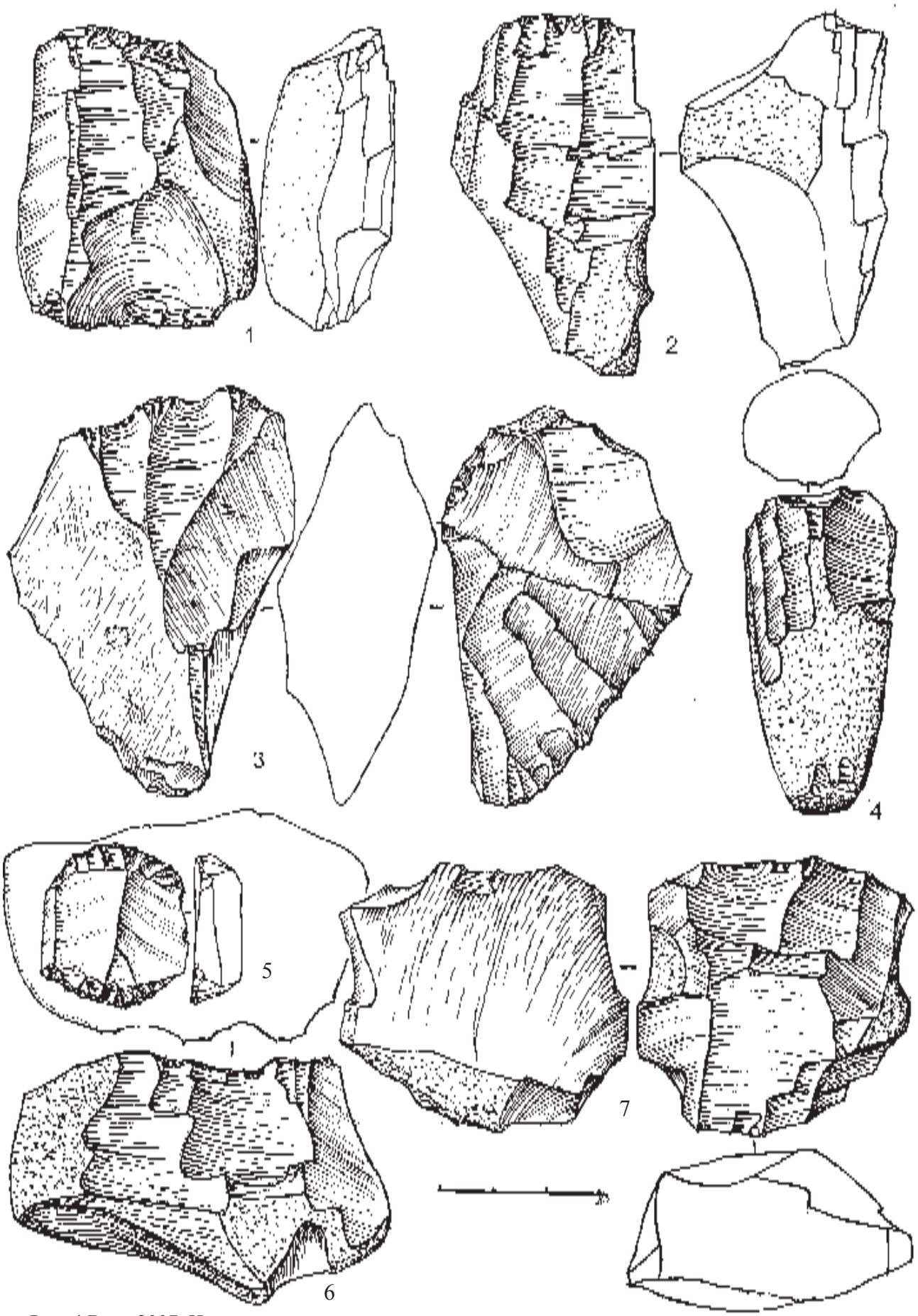

Рис. 4 Вись 2007. Нуклеуси.

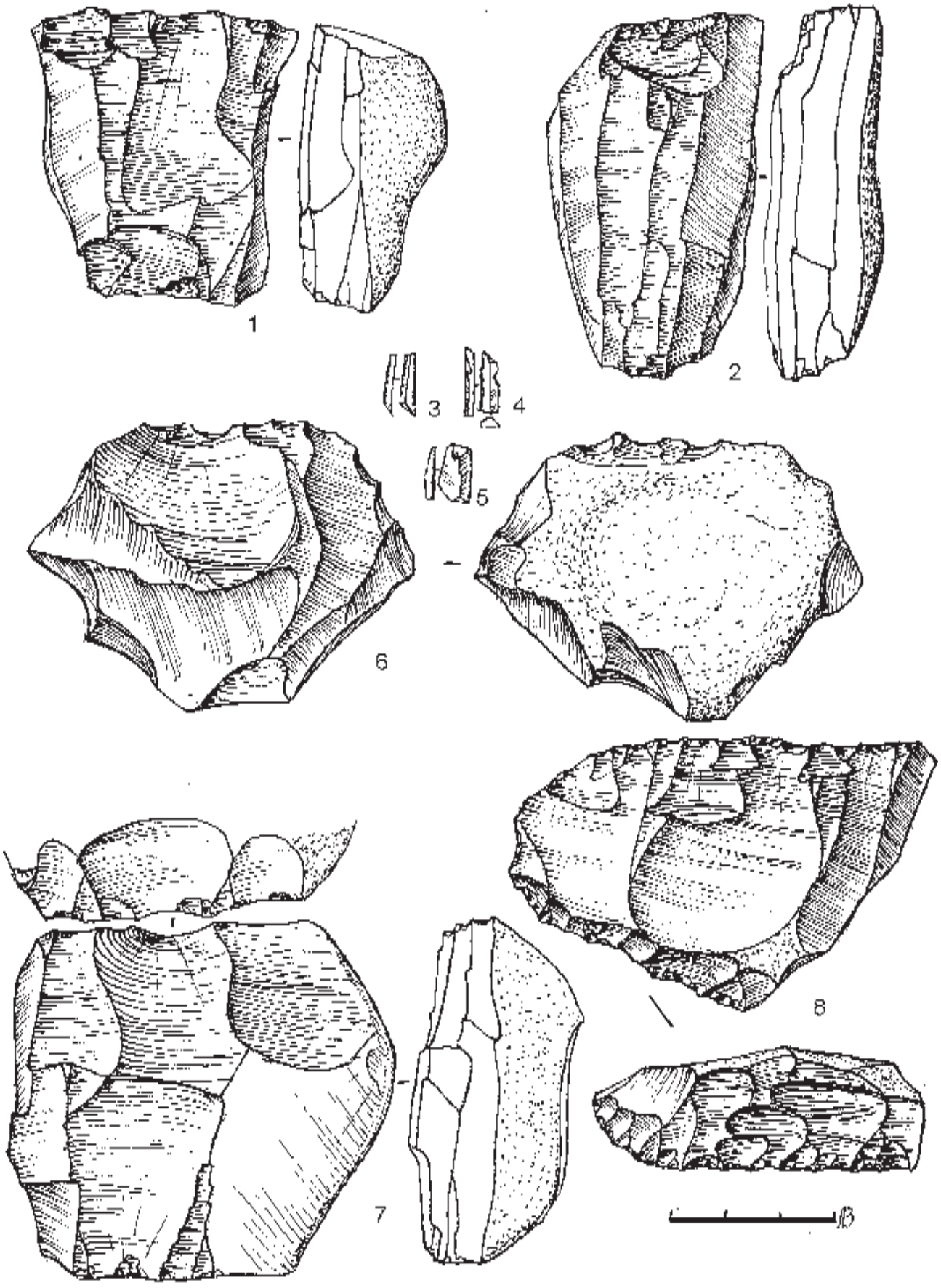

Рис. 5 Вись. Нуклеуси та мікровкладні з притупленим краєм (*3-5*).

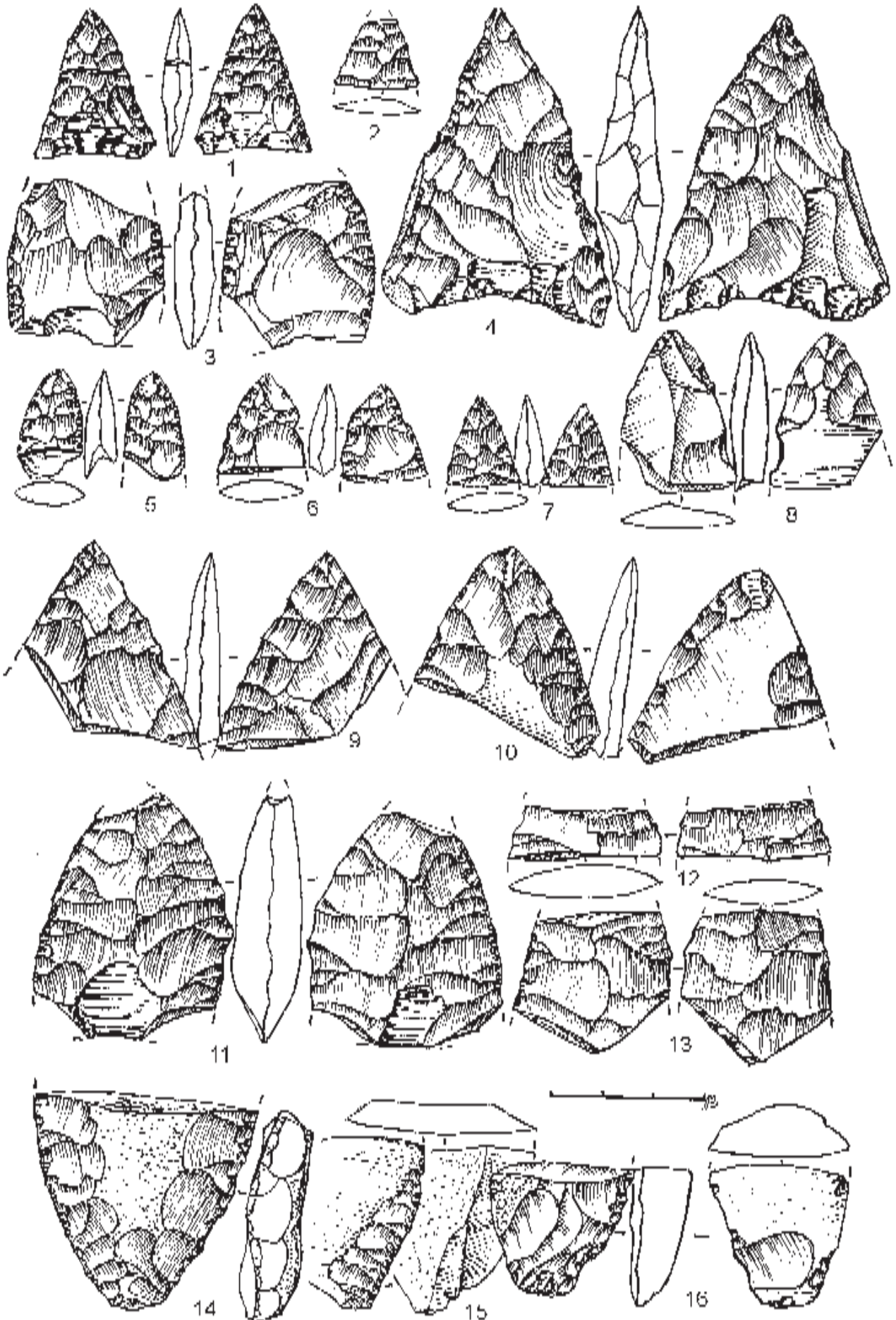

Рис. 6 Вись. Двобічно-оброблені вістря та їх уламки *(1-13*) і базові частини гостроконечників (*14-*

– 26390±200 B.P. (Beta 17777) та 31560±200 B.P. (Beta 183589), з перевагою на користь другої дати. Можливо остання близька до часу функціонування стоянки Вись.

Крем'яний комплекс

Культурний шар стоянки Вись, на жаль, не містить фауністичних решток, що, можливо, пояснюється специфікою хімічного складу похованого ґрунту. Виняток становить два дрібних уламки трубчастих кісток (один обпалений) зі скупчення кременю у західній частині розкопу. Культурні рештки представлені майже виключно кам'яними артефактами, в тому числі уламками граніту діаметром до 20 см, частина з яких має крихку поверхню, очевидно внаслідок дії вогню. У культурному шарі пам'ятки зустрічаються ділянки досить насичені гранітною жорствою з діаметром зерен до 0,5 см. Жорства, схоже, є наслідком розтріскування гранітних каменів у вогнищах стоянки.

Серед об'єктів на денній поверхні пам'ятки слід згадати рештки вогнища у південному кутку розкопу. Досліджено його північний сегмент діаметром 1,1 м, що являв собою сірувату від попелу лінзу, яка залягала в середньому горизонті вітачівського ґрунту (vtb2) на глибині 0,6-0,8 м від поверхні похованого ґрунту. Лінза містила окремі кремені, в тому числі перепалену високу скребачку типу карене, уламок граніту зі слідами дії вогню. У західній частині розкопу досліджено два точки з підвищеною концентрацією відходів виробництва.

Як зазначалося, колекції крем'яних виробів з нижнього та верхнього рівнів залягання не відрізняються одна від одної ні сировиною, ні патинізацією, ні технікою розколювання, ні морфологією виробів. Тому розглянемо увесь масив знахідок як єдиний гомогенний комплекс.

Для виготовлення знарядь використовувався темно-сірий, рідше коричневий та жовтий кремінь з Коробчинського родовища, що за 7-10 км на захід від пам'ятки. Знайдено кілька відщепів темно-жовтого зернистого кварциту. Більшість виробів з кременю вкриті легкою нерівномірною патиною.

Пам'ятці властива груба, відщепова техніка обробки кременю. Пластин та їх уламків дуже мало (усього 282 екз.), що складає 5,3% усіх кременів. Більшість із них короткі, атипові, з неправильним ограненням. Для виготовлення знарядь використовувалися переважно грубі відщепи. Нуклеуси демонструють грубу підпаралельну техніку відколювання відщепів та грубих, коротких пластин за допомогою жорсткого відбійника. Робоча поверхня сколювання ядрищ переважно сплощена. Виразною серією представлені одно- та двоплощинні сплощені ядрища паралельного зняття. Морфологія нуклеусів нестабільна і охоплює різні типи одноплощинних однобічних (рис. 4, *2, 6*; 5, *8*), двоплощинні зустрічного зняття (рис. 4, *1*; 5, *1, 2, 7*) та зі зміненою орієнтацією сколювання (рис. 4, *3*), багатоплощинні (рис. 4, *7*), нуклеподібні уламки. Деякі ядрища несуть сліди радіального (рис. 5, *6*) та віялоподібного (рис. 4, *3*) зняття і нагадують реліктові мустьєрські форми. До таких реліктових форм можна віднести сплощені, однобічні нуклеуси з негативами грубих підпаралельних сколів (рис. 4, *1, 6*; 5, *1, 7, 8*).

Серед ретушованих виробів передусім привертають увагу двобічно-оброблені вістря селетоїдного типу (рис. 6, *1-13*). Два цілі наконечники належать до трикутних вістер стрілецького типу з виїмкою в основі. Одне з них дрібне, зламане в процесі виробництва (рис. 6, *1*). Друге – крупний, незавершений напівфабрикат аналогічного за формою, але значно більшого за розмірами наконечника (рис. 6, *4*). Зазначимо, що вістря стрілецького типу добре відомі зі стоянок у Костьонках та Бірюча Балка на Дону, Сунгирь у Поволжі, вперше знайдені в Україні.

Основна маса двобічних вістер стоянки представлена уламками, можливо аналогічних трикутних наконечників. Зокрема є уламок базальної частини трикутного вістря з виїмкою в основі (рис. 6, *3*), 5 кінчиків дрібних вістер (рис. 6, *2, 5-8*) та три більших (рис. 6, *8-10*), два уламки медіальної частини вістер (рис. 6, *12, 13*). Усі уламки тонкі у профілі, обтесані плоскою тонкою ретушшю. Коли ретуш не вкриває всю поверхню, видно, що вони виготовлені зі сколів (рис. 6, *8, 10*). Про це ж свідчить асиметричний перетин деяких вістер (рис. 6, *2, 8*). Знайдено досить масивний у перетині біфас, який, схоже, являє собою напівфабрикат селетоїдного вістря (рис. 6, *11*). У колекції є три спеціально відбиті базальні частини масивних пластинчастих сколів мустьєрського типу зі слідами плаской ретуші по краю (рис. 6, *14-16*). Не виключено, що це відходи виробництва двобічних вістер, заготовками яких слугували відламані дистальні частини сколів.

Привертає увагу відсутність властивих Селету двобічних вістер з випуклою основою, що, можливо, пояснюється нечисленністю колекції.

На стоянці Вись знайдено уламок грубого, плоско-випуклого у розрізі біфаса (рис. 9, *2*), який кореспондуються зі згадуваною знахідкою В.М. Степанчука й С.М. Рижова у шурфі 2006 р. – двобічно-обробленого, асиметричного у плані гостроконечника мустьєроїдного вигляду.

До мустьєроїдних форм, можливо слід віднести й чотири атипові скребла, два з яких оброблені крутою, східчастою ретушшю (рис. 5, *8*).

До оснастки метальної зброї, вірогідно, слід віднести 3 уламки неправильних мікроплатівок з дрібною ретушшю по краю, які трохи нагадують мікровкладні типу Дюфур (рис. 5, *3-5*). У ході дослідження пам'ятки пошукам мікровкладнів приділялася особлива увага. На жаль, ці пошуки не увінчалися успіхом.

Виразною серією представлені різноманітні високі скребачки оріньякських типів. Серед них нуклевидні типу карене (рис. 7, *1, 7, 11*), на авіважах площадок нуклеусів (рис. 7, *2*). Особливо численні різноманітні високі скребачки з виділеним носиком (тип амюзо) (рис. 7, *4-6, 8-10*). Високі скребачки типу рабо виготовлені з масивних сколів (рис. 7, *12, 13*). Одна з них комбінована з різцем (рис. 7, *12*). Трасологічний аналіз засвідчив, що масивна скребачка на сколі площадки нуклеуса (рис. 7, *2*) використовувалася як струг по дереву.

Поряд із типовими оріньякоїдними скребачками знайдена виразна серія з 15 екземплярів відносно крупних кінцевих скребачок на грубих, неправильної форми пластинчастих відщепах (рис. 8). Половина з них має ділянки кірки на спинці (рис. 8, *3-6, 8, 11-13*), у деяких ретуш переходить на довгі краї (рис. 8, *2, 8, 10, 11*). Скребкова ретуш у більшості з цих знарядь відносно полога (рис. 8, *2, 4, 4, 7, 10, 13*), а у двох випадках віялоподібна (рис. 8, *4, 13*). Серед кінцевих виділяється одна на правильній пластині підтрикутної форми, з ретушшю з черевця по одному з довгих країв (рис. 8, *1*). Серії подібних трикутних кінцевих скребачок з інтенсивною ретушшю по довгих краях властиві стрілецькій культурі басейну Дона, стоянці Міра під Запорожжям.

Знайдено уламок пластини з ретушованими краями (рис. 9, *18*), який нагадує круто ретушовані пластини з оріньякських пам'яток.

Різцева техніка нерозвинена. Різців усього 10, причому частина з них сумнівна. Більшість знарядь невиразні, зроблені переважно на кутах зламаних відщепів (рис. 9, *1, 3-7, 9*). Один різець бічний ретушний (рис. 9, *8*).

Значною серією (17 екз.) представлені зубчасті знаряддя на відщепах та грубих пластинах (рис. 9, *10-16*). Вони мають нерегулярну зубчасту ретуш по краю, а часом виїмки внаслідок виламування краю заготовки (рис. 9, *12-16*). Досить багато аморфних відщепів та уламків кременю з нерегулярною ретушшю.

Знайдена грудка оранжевої вохри діаметром до 1 см.

До колекції виробів стоянки Вись входять кілька речей, які на нашу думку є механічною домішкою до основного комплексу. Маються на увазі згадувана подвійна кінцева скребачка на короткому перетині пластини (рис. 4, *5*), раніше знайдена П.І. Озеровим поблизу стоянки, а також два дуже патинованих масивні вироби з ретушшю по краю мустьєроїдного вигляду. Один з них походить з підйомного матеріалу, інший з розкопу. Скребачка фінальнопалеолітичного вигляду, можливо, залягала у верхніх горизонтах відкладів, які були зруйновані в процесі будівництва дороги.

У шарі лесу бузького часу, що перекриває вітачівський похований ґрунт з матеріалами селетського технокомплексу знайдена велика патинована пластина граветського типу та кінцева скребачка на аналогічній пластині. Ці знахідки свідчать про відвідування мису носіями граветських культурних традицій у пізніший період, коли селетські мешканці вже давно полишили стійбище.

Аналіз матеріалу

Стоянки з двобічно-обробленими листоподібними або трикутними крем'яними вістрями у Центральній та Східній Європі традиційно відносять до пам'яток селетського кола або технокомплексу, за новою термінологією. Їх датують в межах 40-30 тис. років тому. Як зазначалося такі вироби вперше стали відомі завдяки дослідженням печери Селета в Угорщині. До селетоїдних комплексів України належать – Стінка на Дністрі, Королево II у Закарпатті, Міра під Запоріжжям, Буран-Кая III (шар С) в Криму, Молодова V (шар 9-10) на Середньому Дністрі; в Молдові та Румунії – грот Бринзени, нижній шар, Гординешти, Корпач, Корпач-мис, Бобулешти, Буздужани; в Росії – Бірюча Балка на Нижньому Дону, Стрелецька, Костенки 1 (шар 2, 3), Костенки 6, 11, 12 (шар III) на Середньому Дону та ін.

Селетоїдні комплекси Східної Європи досить строкаті за морфологією крем'яного інвентарю. Головними об'єднуючими ознаками цих пам'яток є згадані двобічно-оброблені вістря, також досить груба, архаїчна техніка підпаралельного сколювання зі сплощеного, однобічного ядрища, нерозвинена техніка різцевого сколу, релікти двобічних мустьєроїдних форм. Вважається, що останні та двобічна обробка наконечників свідчать про певні генетичні зв'язки Селету Центрально-Східної Європи з мікокською традицією середнього палеоліту. За іншими типами виробів згадані пам'ятки суттєво різняться між собою. Зокрема селетський шар С стоянки Буран-

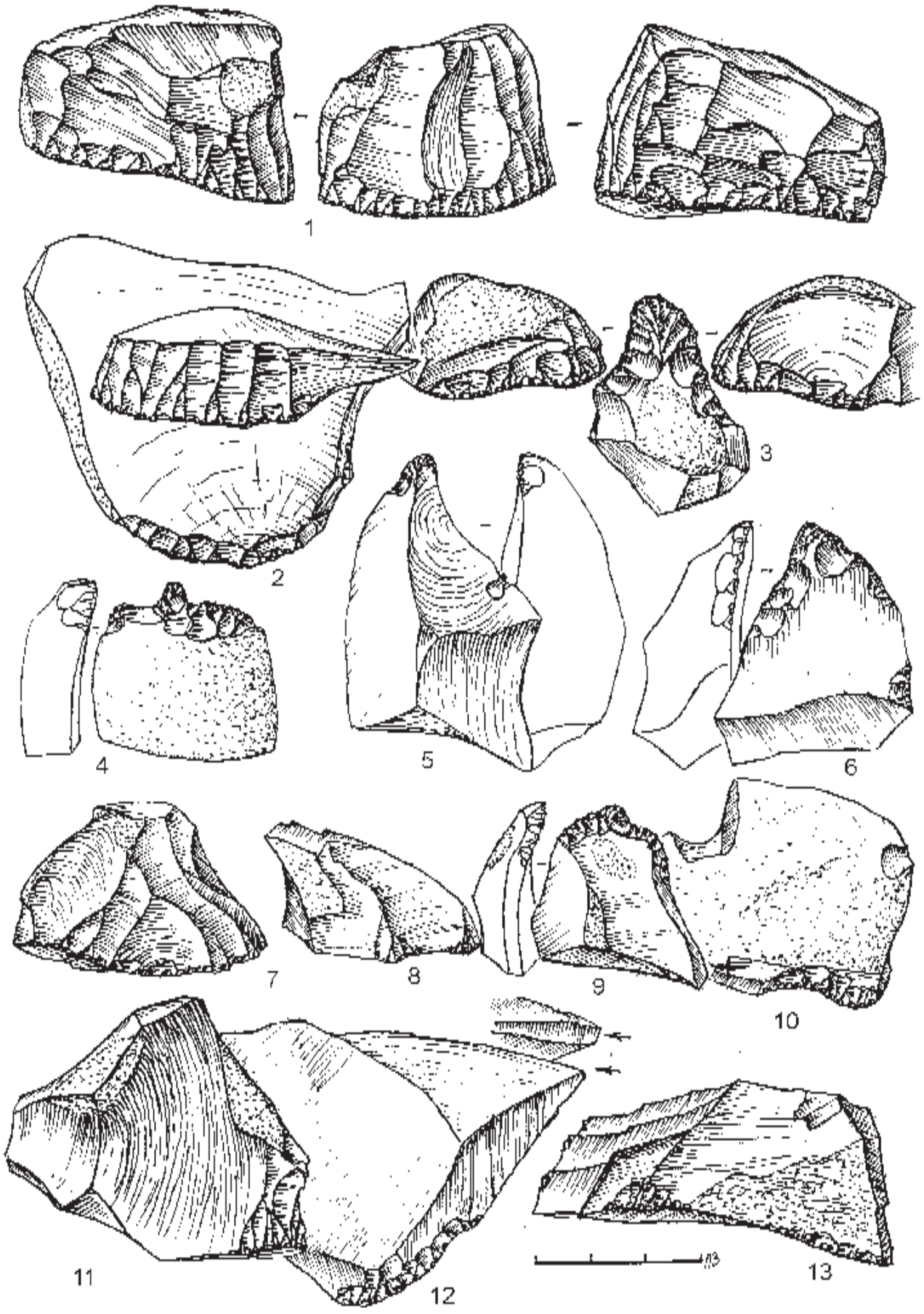

Рис. 7 Вись. Оріньякоїдні скребачки високої форми.

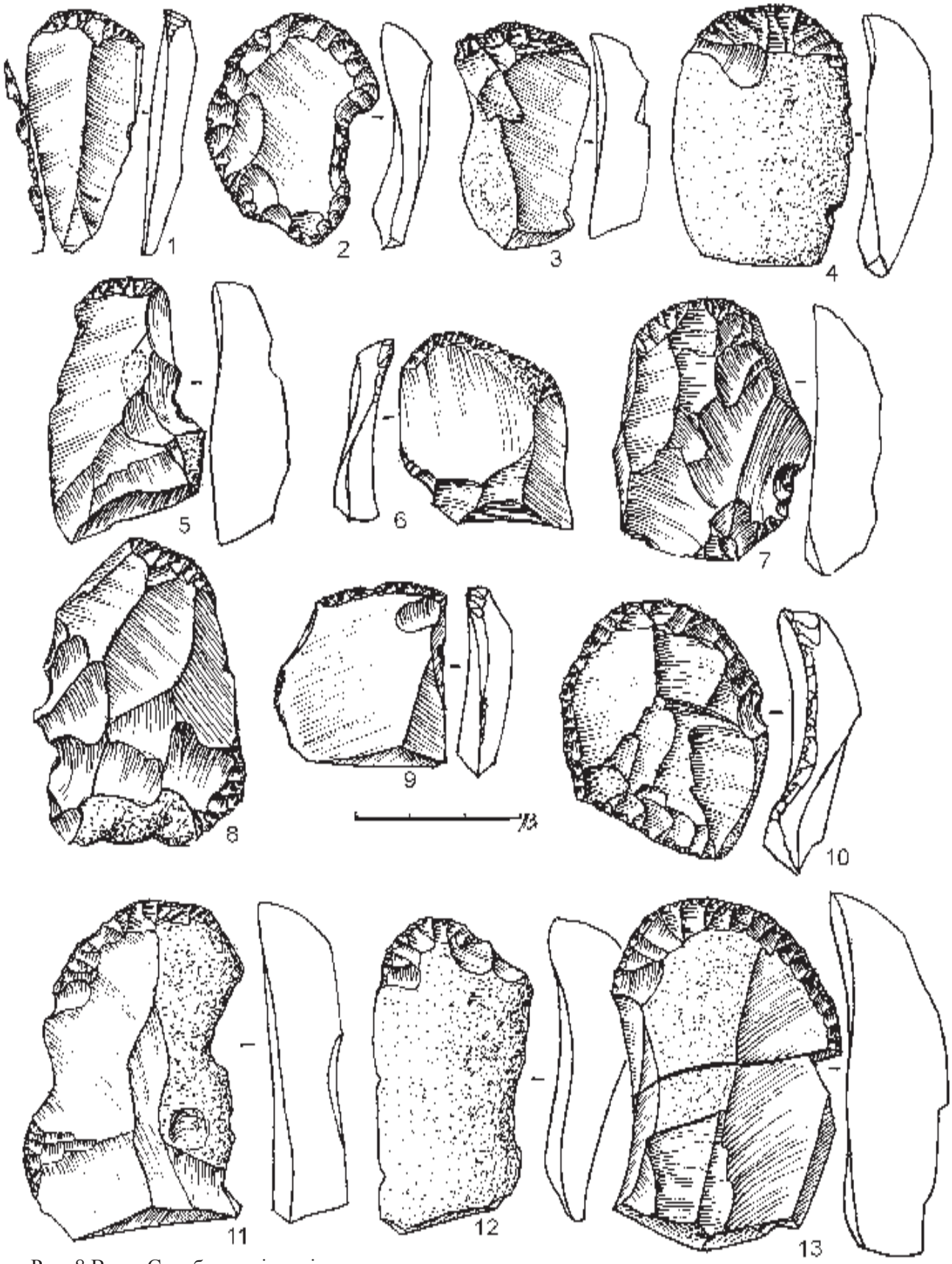

Рис. 8 Вись. Скребачки кінцеві.

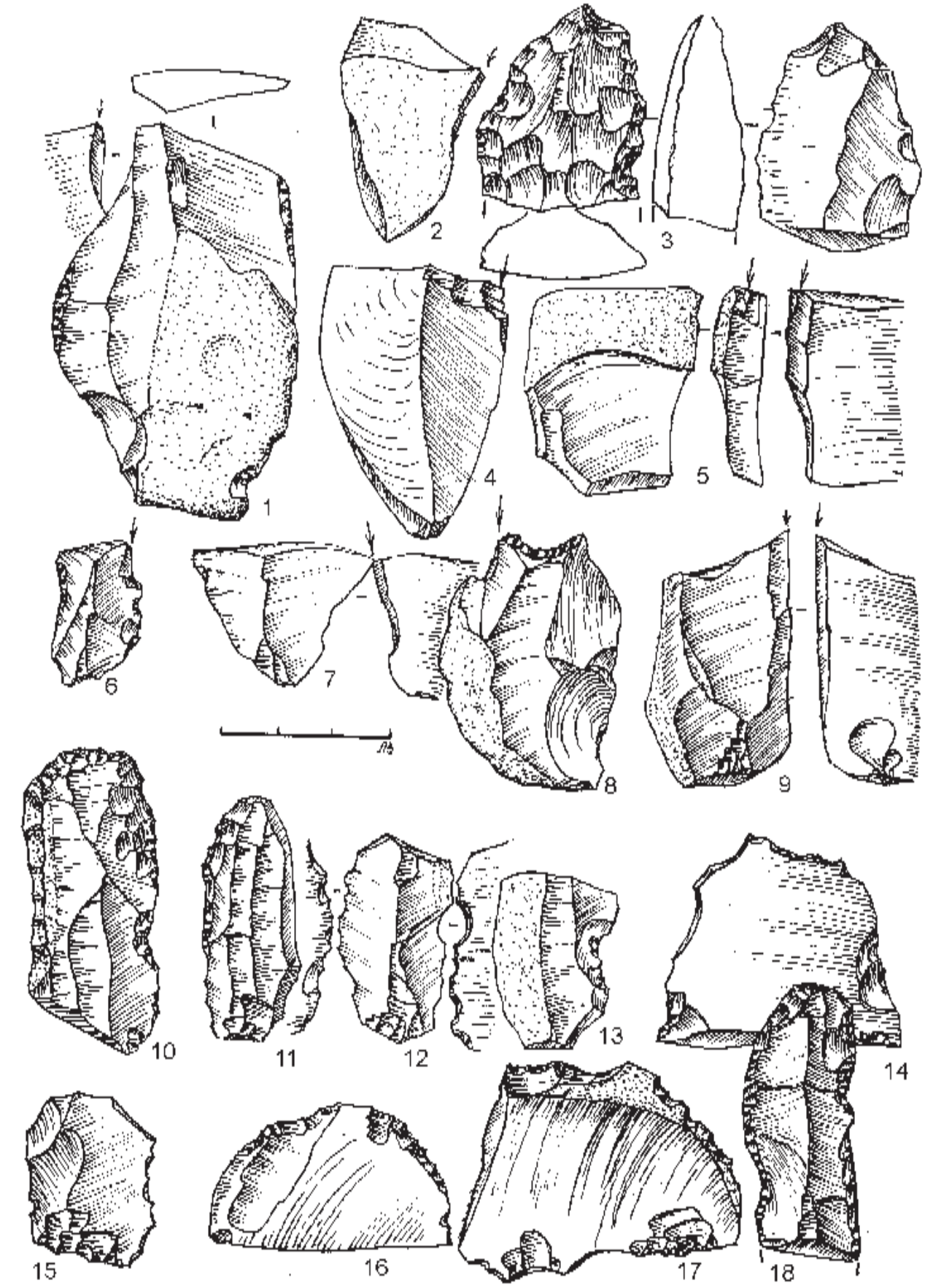

Рис. 9 Вись. Різці (*1, 3-9*), уламок гостроконечника (*2*), зубчасті знаряддя (*10-17*), пластина з ретушшю (*18*).

Кая III відрізняється від інших стоянок України з біфасіальними вістрями виразною серією двобічно-оброблених трапецієподібних форм, які не мають аналогій не тільки в Україні, а й у всій Європі [Чабай, 2004, с.275].

Висловлена думка, що поєднання Селету з Ориньяком можливе лише за умов механічного змішування матеріалу. Однак варто згадати про наведені вище аргументи на користь гомогенності колекції Вись. Про можливість поєднання селетоїдної традиції з оріньякською в одних комплексах свідчать певні оріньякські риси колекції верхнього шару стоянки Міра, відзначені В.М.Степанчуком [2007, с. 202]. До того ж поєднання двобічно оброблених наконечників з високими скребками оріньякських типів – характерна риса Селету Центральної Європи, Румунії, Молдови. В Україні такий симбіоз зафіксований в матеріалах Стінки на Дністрі.

Таким чином, крем'яній колекції стоянки Вись властиве характерне для селетського технокомплексу Центральної Європи і незвичне для комплексів Східної Європи поєднання двобічних наконечників з виразними оріньякськими формами: високі нуклеподібні скребачки типу карене (рис. 7, *1, 7, 11*), високі скребачки з носиком (рис. 7, *3-6, 8-10*). Особливо виразні паралелі комплексу Вись маємо в селетоїдних пам'ятках Молдови та Румунії (так званий "молдовський Селет", за Я.Козловським). Маються на увазі згадані стоянки Гординешти, грот Бринзени, нижній шар, Корпач, Корпач-мис, Бобулешти, Буздужани та ін. [Chirica, Borziac, Chetraru, 1996], де селетські листоподібні та трикутні вістря знайдені разом з оріньякоїдними нуклеусами карене, високими скребачками з носиком, мікроплатівками Кремс-Дюфур, кістяними вістрями младецького типу.

Виразні паралелі Висі простежуються в матеріалах стоянки Бірюча Балка 2 у гирлі Сіверського Дінця [Матюхин, 2007]. Пізньопалеолітичні матеріали Бірючої Балки подібні комплексу стоянки Вись за архаїчною технікою паралельного сколювання зі сплощених нуклеусів, відщеповістю індустрії, виразними серіями двобічно оброблених трикутних наконечників стрілецького типу та рідкістю листоподібних двобічних вістер. Разом з тим, на відміну від стоянки Вись, Бірючим Балкам не властиві орін'яцькі скребачки високої форми, зате представлені виразні серії кінцевих скребачок з ретушованими довгими краям, що зближує стоянки зі стрілецькими Верхнього Дону.

На деяких стоянках молдавського Селету (Гординешти, Бобулешти IV, Тринка, Ріпічені-Ізвор) також знайдені окремі трикутні наконечники з виїмкою в основі, що дуже нагадують вістря, які є визначальними для стрілецької культури басейну Дону [Chirica, Borziac, Chetraru, 1996, ris. 4, *1*; 43, *5*; 63, *20*]. Тому трикутні наконечники стрілецького типу в комплексі Вись не можуть бути неспростовним аргументом належності останньої до стрілецької культури. Тим більше, що в колекції Висі відсутні трикутні кінцеві скребачки з ретушованими сторонами, які характерні для стрілецьких пам'яток басейну Дону. Останнім, на відміну від комплексу Вись, не властиві оріньякоїдні високі скребачки. Іншими словами, всупереч наявності двох трикутних стрілецьких вістер, виразні оріньякські елементи та відсутність трикутних скребків з ретушованими сторонами не дозволяють віднести крем'яний комплекс стоянки Вись до числа пам'яток стрілецької культури басейну Дону, а скоріше наближують його до селето-оріньякських комплексів басейнів Дністра, Прута, Серета. Виразна серія виямчасто-зубчастих знарядь також пов'язує Вись із західними сусідами (Стінка, Бринзени), а не з стрілецькими комплексами басейну Дону, де згадані форми невиразні.

Таким чином крем'яний комплекс селетоїдної стоянки Вись на Кіровоградщині поєднує характерні риси центральноєвропейського Селету (високі скребачки оріньякського типу, нуклеуси карене**)** з елементами східноєвропейського його різновиду, виділеного в окрему стрілецьку культуру (трикутні наконечники з двобічною обробкою). Інакше кажучи, крем'яний комплекс стоянки Вись за типологією виробів являє собою щось середнє між власне пам'ятками селетського кола Центральної Європи та стрілецькими басейну Дону.

З цією думкою погоджується дослідник стоянки Стінка на Дністрі М.К.Анісюткін, який знайомлячись з матеріалами Висі звернув увагу на певні паралелі в «молдовському селеті». М.В.Анікович відніс Вись до стрілецької культури, як і Бірючу Балку, всупереч думці дослідника останньої А.Є.Матюхіна. Не зважаючи на певний різнобій в оцінці окремих селетоїдних пам'яток різними дослідниками, більшість з них об'єднує їх в селетський технокомплекс ранньої пори пізнього палеоліту.

Синтез мустьєрських реліктів (архаїчна техніка розщеплення, скребла) з селетськими елементами, зокрема у формі стрілецьких вістер, та виразними оріньякськими рисами (високі скребачки карене та з носиком) свідчить про складність культурно-історичних процесів у перехідний період і непрості шляхи формування селетського технокомплексу Центрально-Східної Європи. Не

Крем'яний інвентар стоянки Вись 2007-2008 рр.

Вироби	*2007*	*2008*	*Усього*
Нуклеуси одноплощинні, односторонні	2	2	4
двоплощинні зустрічного зняття	1	2	3
двоплощинні зі зміненою орієнтацією	1	1	2
радіального зняття, диски		1	1
багатоплощинні	2	2	4
нуклеподібні уламки	5	15	20
Відбійники	1	2	3
Пластини та їх уламки	40	242	282
Відщепи та уламки з ретушшю	30	40	70
Відщепи, луски та уламки кременю	720	4100	4820
Знаряддя з ретушшю			
Вістря двобічно-оброблені стрілецькі	1	2	3
уламки	5	8	13
Мікровкладні з ретушшю	3		3
Скребачки високої форми нуклеподібні	3	1	4
з носиком	4	7	11
струги на авіважах	1	2	3
атипові	3	1	4
кінцеві на відщепах	8	2	10
трикутні з ретушованими краями	1	1	
віялоподібні		2	2
підокруглі		2	2
Різці кутові на відщепах	5	4	9
бічний ретушний	1		1
Гостроконечники	2	1	3
Скребла	1	3	4
Базові частини гостроконечників	1	2	3
Пластини ретушовані	2	4	6
Зубчасті знаряддя	10	10	20
УСЬОГО	**852**	**4452**	**5304**
у тому числі з ретушшю	**50**	**52**	**102**

випадково немає єдиної думки про його генетичні витоки. Російські колеги впевнені, що "местный восточноевропейский генезис стрелецкой культуры не вызывает сомнений" [Вишняцкий, 2008, с.171]. А постала вона на Середньому Дону внаслідок взаємодії мікокських переселенців з Криму з носіями верхньопалеолітичних традицій [Анікович та ін., 2008, с.290]. Не погоджується з цими твердженнями український дослідник В.П. Чабай [2000, с.80]: "Можно окончательно предать забвению тезис о двустороннем мустье Крыма, как о генетической подоснове костенко-стрелецких селетоидных индустрий". В.М. Степанчук [2006, с.202], навпаки, вбачає витоки Селету Східної Європи в місцевому Мікоку.

Знахідки стрілецьких наконечників на півдні України суперечать концепції російських коллег про генезу стрілецької культури на Дону за участю мікокських мігрантів з Криму. Якщо це так, то стрілецька людність повернулася з Дону на батьківщину пращурів, де полишила селетські стоянки з трикутними наконечниками. Чи не занадто це складна схема, щоб бути реальністю ? Якщо дійсно стрілецька культура походить від Мікоку Криму, то чи не зародилася вона на півдні України, звідки просунулася далі на схід? Відповіді на ці питання дадуть подальші дослідження.

Попри відчутний різнобій в інтерпритації генези Селету Східної Європи попередні результати дослідження нової пам'ятки селетського технокомплексу Вись під Новомиргородом схиляють нас до думки, що згадана стоянка і їй подібні сходу Європи є продуктом певних форм акультурації між автохтонними носіями мікокських традицій та ориньякськими прибульцями. Висловлено припущення, що селетські індустрії Центрально-Східної Європи постали внаслідок акультурації, синтезу мікокської традиції неандертальців з оріньяцькою культурою перших Homo sapiens, що просунулися через Балкани в Європу з Малої Азії

по Босфорському перешийку [Аникович, 2004; Анісюткін, 2005, с.166]

Питання синтезу згаданих різних традицій має виняткову наукову вагу, оскільки безпосередньо торкається інтригуючої проблеми характеру контактів аборигенів прильодовикової Європи неандертальців з першими Homo sapiens, які на той час почали освоювати континент.

ЛІТЕРАТУРА

Аникович М.В. Ранняя пора верхнего палеолита Восточной Европы // Костенки и ранняя пора верхнего палеолита Евразии. – Воронеж, 2004. – С.86-91.

Аникович М.В., Анисюткин Н.К., Вишняцкий Л.Б. Узловые проблемы перехода к верхнему палеолиту Евразии. – Спб., 2007. – 335 с.

Анисюткин Н.К. Палеолитическая стоянка Стинка 1 и проблемы перехода от среднего палеолита к верхнему на юго-западе Восточной Эвропы. – Спб., 2005. – 186 с.

Вишняцкий Л.Б. Культурная динамика в середине позднего плейстоцена и причины верхнепалеолитической революции. – Спб., 2008. – 250 с.

Гладилин В.Н., Ситливый В.И. Ашель Центральной Европы. – К.,1990. –268 с.

Матюхин А.Е. Бирюча Балка 2. Многослойный палеолитический памятник на Северском Донце // Археологические вести.-№14.-Москва, 2007.-С.20-42.

Степанчук В.М., Коєн В.Ю., Гераси-менко Н. П., Дамблон Ф., Езартц П., Журавльов О. П., Ковалюх М.М., Петрунь В.Ф., Пліхт Й., Пучков П.В., Рековець Л.І., Тернер Х.Г. Багатошарова стоянка Міра на Середньому Дніпрі: Основні результаті розкопок 2000 року // Кам'яна доба України. – Вип.5. – К., 2004. – С.62-98.

Степанчук В.Н. Нижний и средний палеолит Украины. – Черновцы, 2006.

Чабай В.П. Особенности перехода от среднего к верхнему палеолиту. – Stratum plus. – 2000. – №1. – С.54-83.

Чабай В.П. Средний палеолит Крыма. – Симферополь, 2004.

Chirica V., Borziac I., Chetraru N. Gisement du paleolithique superieur ancient entre le Dniestr et la Tissa. – Iasi, 1996. – 298 с.

Zalizniak L.L., Belenko M.M., Ozerov P.I.

VIS SITE AND ITS PLACE IN THE UPPER PALAEOLITHIC OF UKRAINE

Paper is devoted to publication of materials of new upper Palaeolithic site Vis nearby Novomyrgorod town in Kirovograd region. Lithic inventory of the site demonstrates direct analogies in materials of sites of Seletian technocomplex of Upper Dniester and Moldova (Stinka, Gordineshty, Brinzeny, Bubuleshty, Buzduzhany), Streletska culture sites from Russia (Birucha Balka,Kostenky 1 (levels 2, 3), Kostenky 6, 11, 12).

Кам'яна доба України.– Вип.11.– К.: Шлях, 2008.– С.75-81.

Матвіїшина Ж.М., Пархоменко О.Г.

ҐРУНТИ ДАВНЬОЇ СТОЯНКИ ВИСЬ НЕПОДАЛІК С.ШМИДОВЕ НА КІРОВОГРАДЩИНІ ЯК ІНДИКАТОР ПРИРОДНИХ УМОВ МИНУЛОГО

Matviishina Zh. M., Parkhomenko O.G.

SOILS OF ANCIENT SITE OF VYS' NEARBY SHMYDOVE VILLAGE IN KIROVOGRAD REGION AS INDICATOR OF PAST ENVIRONMENTS

У статті представлені результати мікроморфологічного аналізу відкладів пізньоплейстоценового – голоценового часу на стоянці Вись поблизу с. Шмидове Новомиргородського району. Наводяться дані щодо індивідуальних ознак окремих стратиграфічних горизонтів, ґенези ґрунтів, з якими пов'язаний археологічний матеріал.

Розріз закладено на рівні II-III тераси, на північний схід від с.Шмидове. З розрізу відібрано 15 зразків на мікроморфологічний аналіз.

Палеопедологічний аналіз в археологічних дослідженнях успішно застосовується останнім часом для вирішення палеогеографічних і археологічних завдань і є допоміжним методом в археологічних дослідженнях. В Україні такі роботи проводили М.Ф. Веклич, Н.П. Герасименко, Ж.М. Матвіїшина, а в останні роки й О.Г. Пархоменко. Узагальнення даних з палеопедологічного дослідження археологічних пам'яток Київщини наведено в Київському географічному щорічнику [Матвіїшина, Пархоменко, Лисенко, 2006], в монографіях О.Л. Александровського [Александровский, Александровская, 2005], М.Ф. Веклича [Веклич, Матвиишина, Медведев, 1979], В.А. Дьомкіна [Демкин, 1997], І.В. Іванова [Иванов, 1979]. Методики палеопедологічних, у т.ч. мікроморфологічних досліджень детально охарактеризовані в монографіях М.Ф. Веклича, Ж.М. Матвіїшиної, В.В. Медведєва [1979] та ін. Суть мікроморфологічного аналізу полягає у вивченні природного співвідношення всіх частин ґрунтів у тонких зрізах в непорушеному стані під мікроскопом, а не в усередненому вигляді, як при інших видах аналізу. Аналізується будова, співвідношення скелету і плазми, склад, агрегати, пористість глини, новоутворення солей та ін. Мікроморфологічний аналіз сприяє уточненню генезису ґрунтів, виявляє індивідуальні ознаки окремих стратиграфічних горизонтів.

Далі наводимо дані палеопедологічного дослідження археологічного об'єкту Вись по розрізу ґрунту (рис. 1).

У розрізі простежується потужний лучний піщаний ґрунт (hl), рештки df- або ри2-матеріалу, малопотужний bg, майже умовно виділений, і три підгоризонти vtc, vtb2, vtb1. Артефакти приурочені до горизонту vtb2 на глибині 2,0 м від сучасної поверхні (кремінь).

Голоценовий ґрунт (0,0-1,0 м) має горизонти: Hd, H, H(ei).

Hd – 0,0-0,05 м – темносірий до чорного, супіщаний, зернистий, пухкий, коріння рослин у надлишку, перехід добре помітний за ущільненням, межа слабко-хвиляста, майже горизонтальна.

H – 0,05-0,25 м – темносірий до чорного, досить пухкий, з корінням рослин, грудкувато-зернистий, з міцними структурними окремостями, супіщаний, поодинокі чорні кротовини.

Під мікроскопом у зразках (шліф 1, рис. 2а) з гумусового горизонту виявляється нерівномірне темносіре забарвлення, матеріал супіщаний, зі складними мікроагрегатами II-III порядків (до 0,15 мм), розділені сіткою звивистих пор до 3 мм, округлі агрегати (IV порядку) до 1 мм в діаметрі, переважають для чорноземів. Основу мікроагрегатів складають згустки і грудочки гумусу (екскременти червів) діаметром до 0,02-0,04 мм. Пори займають 1/3 площу шліфа. Помітні відмиті ділянки, збагачені на зерна кварцу.

H(ei) – 0,25-0,35 м – світлосірий, щільніший за той, що лежить вище, проявляється незначне вимивання гумусу, супісок ущільнений, грудкувато-зернистий, з численними червориїнами, темносірими кротовинами до 15 см у діаметрі, перехід і межа поступові.

У шліфі з горизонту H(ei)(рис.2б) проявляються ознаки слабкого виносу гумусу, складні мікроагрегати проявляються лише на окремих ділянках, на інших вони об'єднуються і складають загальну масу, переважають агрегати II-III порядків, крупніші, ніж у горизонті, що лежить вище (до 4 мм у діаметрі), розподіл гумусу нерівномірний, є відмиті ділянки з накопиченням зерен кварцу, зерна мінерального скелету – до 70% площі шліфа

з окатаними піщаними зернами діаметром 0,1-0,2 мм.

H(p) – 0,35-0,7 м – сизувато-сірий до темносірого, пухкий, розсипчастий, грудкувато-зернистий, з корінням рослин, з кротовинами, з палево-світлосірим

Розгляд зразка ґрунту під мікроскопом з горизонту H(p) (рис.2в) виявив матеріал темносірого забарвлення, маса неоднорідна, спостерігаються складні мікроагрегати II-III порядків з грудочками і згустками гумусу (екскрементами червів), без ознак перерозподілу глин. Добре простежуються мікроагрегати, що складені екскрементами червів (0,1 мм), органо-глиниста плазма цементує зерна мінерального скелету (60% площі шліфа) з піщаними зернами.

Ph – 0,7-0,9 м – бурувато-світлосірий, з сизуватим відтінком, пухкий, грудкувато-розсипчастий, з неміцними структурними окремостями, супіщаний до піщаного, з корінням рослин, численними червориїнами, найбільша кількість кротовин, що містять матеріал породи. Перехід і межа поступові.

У шліфі 4 матеріал породи жовтувато-світлосірий (рис.2г), пухкого складу, з розгалуженими порами, з напівзруйнованими складними мікроагрегатами (грудочки гумусу поряд з лесовими часточками діаметром 0,03 мм), структура глин – лускувата, плазма скоагульована, незначною мірою просочена карбонатами, але вони не утворюють концентрацій.

P(h)к – 0,9-1,1 м – сірувато-бурий з палевим відтінком, світлішає донизу, зверху – супіщаний, пухкий, донизу зцементований карбонатами, озалізнений, з горіхуватими структурними окремостями, округлі кротовини з сірувато-бурим матеріалом (10-15 см у діаметрі), багато червориїн з чорним матеріалом, кипить з 10% HCl, перехід і межа поступові.

Шліф 5 з горизонту P(h)k незначною мірою відрізняється від попереднього, але в ньому яскравіше проявляються ознаки породи, відмічається світле забарвлення плазми, майже відсутній гумус, маса просочена мікрокристалічним кальцитом (рис. 2д), присутність карбонатів робить рельєф плоским.

Pik – (df, ри, або низи hl?) – ілювіальний горизонт. Можливо, в початкову стадію голоценового педогенезу лучний ґрунт формувався як лісовий.

1,1-1,3 м – досить щільний, сірувато-бурий, білястий від карбонатів, найщільніший із шарів. Про ознаки лісового генезису свідчить і мікробудова.

В шліфі 6 з глибини 1,1-1,2 м проявляється ущільнення, риси озалізнення і додаткового оглинення, матеріал має буре забарвлення, маса злита, розбита на окремі блоки, місцями проявляються грудочки і згустки гумусу, розвинена сітка спрямлених пор, виявляються ознаки перерозподілу оксидів заліза з неоднорідним забарвленням маси округлими мікроагрегатами I-II порядків (0,5 мм), щільною упаковкою зерен скелету у карбонатній плазмі. Очевидно, це матеріал ілювію лісового ґрунту, перетворений карбонатами наступного ґрунтоутворення. Ознаками лісового педоґенезу є: перерозподіл оксидів заліза, бурі відтінки забарвлення, спрощені крупні агрегати та їх нодульні форми, що свідчать про зміну режиму зволоження. Зерна мінерального скелету складають 30-40% площі шліфа, наявні пори-тріщини, майже не розвинена сітка внутрішньоагрегатних пор. Маса не однорідна: є ділянки пухкого і компактного складу.

Скипає з глибини 1,1 м, бурхливо кипить з глибини 1,5 м.

Матеріал ґрунту кипить від HCl і одночасно озалізнений, з міцними горіхуватими окремостями, з великою кількістю червориїн, кротовини виконані чорним матеріалом (7-10 см у діаметрі), з корінням рослин, з плівками гідрооксидів заліза по гранях структурних окремостей – ознаки лісового ґрунтоутворення. Водночас проявляються карбонати у вигляді міцелію, скупчення їх по тріщинах, відмічаються деякі ознаки перерозподілу оксидів заліза. Макро- і мікроморфологічні ознаки шару з глибини 1,1-1,3 м, ймовірніше за все, є ілювієм переробленого лісового ґрунту.

Ознаки голоценового ґрунту (макро- і мікроморфологічні) свідчать про розвиток процесів активного і потужного гумусонакопичення, що знайшло відображення у глибокому забарвленні маси гумусом, формуванні досить щільних ізотропних агрегатів I-IV порядків, основу яких складають екскременти червів – первинні мікроагрегати (0,01-0,02 мм) – щільні згустки і грудочки гумусу. Лише з глибини 0,7 м проявляється матеріал породи, а карбонатний ілювій розміщений на глибині 0,9 м. Відмічаються ознаки слабкого вилуговування (відмиті ділянки з накопиченням зерен кварцу). Ґрунт подібний до лучного або лучно-чорноземного вилугуваного, сформований у зоні сучасного південного лісостепу, на що вказує характерний комплекс макро- та мікроморфологічних ознак. Це підтверджується і величезною кількістю кротовин, що переробляють ґрунт.

В основі лучно-чорноземного ґрунту під карбонатним ілювієм на глибині 1,1-1,3 м простежується буруватий шар, збагачений на залізо, з хвилястою верхньою і язикуватою нижньою

межею. Кротовини в ньому виповнені чорним гумусовим матеріалом і, скоріш за все, пов'язані з наступним лучним ґрунтоутворенням. Можливо, це матеріал сформованого раніше лісового голоценового або середньопричорноморського ґрунту. Він відокремлений прошарком лесу і має інші ознаки, порівняно з підстилаючими витачівськими ґрунтами. Збереглися лише фрагменти ілювіального горизонту ґрунту. Його матеріал у шліфі 6 відрізняється щільним складенням навіть на тлі супіщаного матеріалу, переважає складення у формі злитих блоків, а всередині останніх проявляються карбонатно-залізисто-глинисті агрегати, що формуються при зміні режиму зволоження. Матеріал скоагульований і перероблений Рк вищезгаданого ґрунту, але ознаками лісового педогенезу можуть бути: перерозподіл оксидів заліза і гумусу, спрощені крупні нодульної форми, неоднорідність забарвлення, пори-тріщини, глинистість плазми. Можливо, це матеріал із фрагментів ілювіального горизонту лісового ґрунту або остеповілого лісового зі зрізаною верхньою частиною.

Бузький горизонт – 1,3-1,5 м – горизонт подібний до ри, брудно-палево-бурий, озалізнений, кипить з 10% HCl, пухкіший за матеріал, що лежить вище, ущільнений, з грудкуватими міцними окремостями. Перехід і межа помітні за побурінням забарвлення, з бурими і чорними кротовинами, червориїнами.

Матеріал шліфа 7 під мікроскопом має вигляд лесоподібного суглинка, світлопалевий, маса складена карбонатно-глинистими лесовими часточками (0,02-0,04 мм), співрозмірними із зернами крупного пилу з карбонатно-глинистими оболонками розділена розвиненою системою звивистих пор, маса просочена мікрокристалічним кальцитом (рис. 3а,б), зменшена частка піщаних зерен у плазмі, зустрічаються поодинокі крупні кристали кварцу. Зерна мінерального скелету складають 50-60% площі шліфа, переважає середньопилуваті часточки.

Макро- та мікроморфологічні ознаки дозволяють характеризувати цей матеріал як лес, утворений в холодний інтервал розвитку. Добре сортування свідчить про еолове походження, скоріш за все, в умовах холодного перигляціального степу.

Вітачівський горизонт (vt – 1,5-2,5 м) – складений двома ґрунтами, розділеними карбонатними прошарками: vtc, vtb_2, vtb_1. Їх матеріал – легкий до середнього грудкувато-розсипчастий суглинок. Vtb_2 потужніший, у порівнянні з верхнім vtc ґрунтом. Відрізняються ґрунти між собою сірувато-бурими відтінками забарвлення, монолітні, без чіткого поділу на генетичні горизонти, озалізнені, з кротовинами і червориїнами, мають чіткий карбонатний ілювій. Верхній і середній ґрунти сильно розбиті морозобійними тріщинами.

vtc – 1,5-1,75 м – світлобурий, без поділу на генетичні горизонти, щільний, темніший в нижній і середній частині, піщано-пилуватий середній до важкого суглинок, з бурими і сірими кротовинами (4-5 см у діаметрі), багато чорних червориїн.

Характерною особливістю мікробудови в шліфі 8 у ґрунті заключної стадії є сірувато-буре забарвлення і компактне складення зі злитими блоками (до 2 мм), в яких маса розділена спрямленими порами. Зерна мінерального скелету – переважно дрібно-пилуваті уламкові часточки, щільно упаковані у плазмі і складають 30-40% площі шліфа. Помітні окремі округлі мікроагрегати дульної форми концентричної будови (рис. 4а, б), оконтурені порами, частково гумус зосереджений в грудочках діаметром 0,02-0,04 мм. Зерна первинних мінералів з плівками гумусово-залізистої плазми, структура глин – дрібно лускувата, концентрична з ознаками переміщення глин лише всередині горизонту. Маса інтенсивно забарвлена гумусом, глиною та оксидами заліза.

Рк – vtc-b2 – 1,75 – 1,8 м – бурий, по сухій стінці білястий від численних карбонатів, світліший за над- і підстилаючі, піщано-пилуватий середній до важкого суглинок, перехід і межа помітні за забарвленням.

Матеріал має своєрідну мікробудову. У шліфі 9 з перехідного між vtc і vtb_2 підгоризонту – лесового прошарку і Рк ґрунту vtc – палево-бурий, неоднорідної структури, місцями зберігається будова у формі злитих блоків, між якими плазма зцементована оксидами заліза (рис. 4в), концентрації якого зосереджені навколо пор. Інші ділянки складені пухкими лесовими часточками, де зерна мінерального скелету скріплені залізисто-глинистою речовиною, помітні ознаки напливів речовини з надстилаючих горизонтів, наявні нодульні мікроагрегати з оболонками, дрібно лускувата концентрична структура глин.

vtb_2 – 1,8-2,2 м – бурий, монолітний, з жовтуватим відтінком, найтемніший в середній і нижній частині, щільний, розбитий зверху морозобійними тріщинами і світлим лесовим матеріалом по всій глибині. У середній частині вилугований, більш озалізнений, карбонати винесені в горизонт породи, проявляються у вигляді білуватої смуги і білястих напливів. Структура матеріалу – горіхувата, з міцними структурними окремостями, важкий суглинок, псевдоопіщанений, з карбонатами у

вигляді трубочок, просочень і міцелію, горизонт розсікають поодинокі морозобійні тріщини-клиння з великою кількістю темнобурих, чорних, бурих кротовин, з червориїнами, з карбонатами в лесі, що проявляється між бурими язиками, перехід і межа напливні, хвилясті.

У темносірому матеріалі шліфа з верхньої частини ґрунту vtb_2, проявляються плівки оксидів заліза і гумусу по гранях злитих блоків, переважають прості мікроагрегати до 0,1 мм, з грудочками і згустками гумусу всередині. Наявні ооїдні форми карбонатно-глинистої речовини (рис. 5а), що вказує на періодичність зволоження, плазму цементує мікрокристалічний кальцит, який концентрується навколо пор, ходів рослин, спостерігається перекристалізація кальциту, глинистий склад речовини. Відмічається перерозподіл оксидів заліза і глин у вигляді неоднорідності маси (бурі та світлі "відмиті" ділянки).

Рк – 2,2-2,5 м – заходить напливами і тріщинами з білуватим карбонатним матеріалом у верхню частину ґрунту, що лежить нижче. Однак, чітко прослідковується Рк між двома ґрунтами. Матеріал – середньо-, важкосуглинистий, з численними борошнистими карбонатами, без твердих конкрецій.

У шліфі 11 з карбонатного ілювію ґрунту vtb_2 маса хоча й забарвлена оксидами заліза, однак має ознаки Рк і лесового прошарку. Проявляється світло-палеве забарвлення оксидами заліза (рис. 5б-д), неоднорідна концентрація кальциту у плазмі, розвинені міжагрегатні пори. Зерна скелету складають 40-50% площі шліфа, формуються блоки, плазма в яких скріплена карбонатами, мікроагрегати до 0,2 мм, лесові агрегати 0,1-0,7 мм, на деяких ділянках проявляються спрямлені пори-тріщини.

Vtb_1 – 2,3-2,6 м – сірувато-бурий, насичений карбонатами, монолітний, однорідний, важко суглинистий, горіхуватий, з бурими кротовинами, з напливами карбонатів. Без чіткого Рк, як у ґрунті, що лежить вище, озалізнений, оглеєний, з бурими кротовинами, найбільш темно забарвлений у середній частині.

Під мікроскопом в шліфі 12 спостерігається бурий, озалізнений, неоднорідно забарвлений матеріал. Проявляються напливи оксидів заліза (рис. 6а,б), які цементують плазму. Наявні ділянки з просоченою мікрокристалічним кальцитом плазмою. Матеріал складений злитими блоками, нерозвинена система пор, структура глин – дрібно лускувата і перехресно-лускувата. Переважають процеси оглеєння, озалізнення і вторинного окарбоначення, 30% площі шліфа складає дрібний і крупний пил.

Вітачівський горизонт у цьому розрізі досить чітко виражений, представлений трьома ґрунтами, розділеними прошарками лесу. Ґрунт vtc – малопотужний (близько 0,25 м), але в ньому фіксуються всі характерні ознаки вітачівського ґрунтоутворення: монолітність будови, більша, порівняно з іншими ґрунтами, оглиненість і озалізненість матеріалу, інтенсивна розбитість верхньої межі морозобійними тріщинами з кишенями, заповненими бузьким лесом, найбільша оглиненість в середній частині профілю, язикувата нижня межа. В мікробудові найхарактерніша риса вітачівського ґрунту – органо-залізисто-глинисті нодулі, ооїдоподібна будова на тлі злитих блоків.

Ґрунт заключної стадії за сумою ознак близький до дерново-бурого степового, про що свідчать наявні бурі кротовини, короткий профіль і виразний Рк з цементацією плазми мікрокристалічним кальцитом. Формування ооїдоподібних форм агрегатів, злитість плазми свідчать про змінний (скоріш за все, сезонний) режим зволоження.

Ґрунти кліматичного оптимуму vtb_2 і vtb_1 мають розвинені профілі (до 0,5-0,6 м), розбиті морозобійними тріщинами або тріщинами висихання на окремі блоки, в яких теж виразно проявляється оглиненість, озалізненість матеріалу, особливо в середніх і нижніх частинах профілів, язикуватість нижньої межі. В ґрунтах крім нодульних форм фіксуються також стяжіння органо-залізисто-глинистої речовини з концентрично-лускуватим розміщенням глинистих часточок. Останнє вказує на контрастніший, порівняно з верхнім ґрунтом, режим зволоження (розчинення гідрооксидів заліза при зволоженні і формування ооїдів при просиханні і просоченні карбонатними розчинами). У нижніх частинах профілю і в підґрунті проявляються різноманітні форми концентрацій $CaCO_3$ – у вигляді просочення і цементації плазми, виділень криптокристалічного кальциту в порах і ходах корінців, ланцюжків крупних кристалів $CaCO_3$ нерідко перекристалізованих.

Нижній ґрунт vtb_1 порівняно з vtb_2 має деякі риси підвищеного озалізнення і оглеєння (щільні мікроорштейни, щільніше забарвлення оксидами заліза країв пор). В морфології ґрунтів проявляється також псевдоопіщаненість, їх гранулометричний склад – середньосуглинистий, на відміну від лесів і голоценових ґрунтів.

Характеризуючи вітачівські ґрунти можна відмітити наступне: якщо верхній ґрунт vtc можна віднести до дерново-бурих, то середній vtb_2 – до бурих, vtb_1 – перехідних до темнобурих (він відрізняється на тлі бурого забарвлення деякою

сіруватістю). Ґрунти формувалися в специфічних обстановках вологішого і теплішого ніж сучасний лісостепового помірного клімату. На це вказує озалізненість, вивітреність і оглинення маси. Чітко проявляється розбитість верхньої межі на переході від теплих умов ґрунтоутворення до холодних перегляціалу. Можливо, геоморфологічні умови не дуже змінилися з vt часу.

Рк+ud?? – 2,6-2,7 м – білясто-палевий, насичений мучнистими карбонатами по напливах, пухкіший ніж матеріал надстилаючого ґрунту, піщано-пилуватий середній суглинок, перехід помітний за забарвленням і карбонатністю.

У нижній частині ґрунту vtb_1 під мікроскопом простежується маса у формі блоків (рис. 6б-д), ооїдні карбонатно-глинисті агрегати складають крупні блоки до 0,1 мм, нерівномірно забарвлені і просочені гідрооксидами заліза, які цементують зерна скелету.

Удайський горизонт – (ud) – 2,7-3,0 м – (помітно) – жовтувато-палевий, однорідний за забарвленням, з сизуватим відтінком, пухкий, грудкувато-розсипчастий, без червориїн, з карбонатами у вигляді трубочок, міцелію, просочень.

Навіть у найнижчій частині ґрунту vtb_1 в карбонатному ілювії ще наявні ознаки проникнення оксидів заліза, будова маси у формі блоків, але є і ділянки з лесоподібними часточками і пухкою упаковкою матеріалу, з розвиненою сіткою звивистих пор, але місцями плазма з цементована гідрооксидами заліза.

У шліфі з глибини 2,9-3,0 м – маса пухкого складу (рис. 7а,б), світло-палеве забарвлення, 0,01-0,02 мм лесоподібні часточки, розвинена сітка пор, карбонатні оболонки, збільшується частка піщаних зерен, які пухко упаковані у плазмі, наявний дрібний і крупний пил.

Удайський лес, що є підстилаючою породою витачівських ґрунтів відрізняється від бузького меншою сортованістю матеріалу і деяким озалізненням (Fe_2O_3 у вигляді вкраплень і мікроортштейнів).

Стоянка Вись біля с.Шмидове сформована на низькій II-III терасі р.Вись. В археологічному розрізі представлений потужний голоценовий лучно-чорноземний ґрунт з мікроморфологічними ознаками, що вказують на близькість його з чорноземами. Можливо, проявляється лісова стадія голоценового педогенезу у вигляді решток бурого ілювіального горизонту. Bg (ри?) леси відділяють комплекс вітачівських ґрунтів, представлених варіантами дерново-бурого (vtc), бурого (vtb_2) і темнобурого (vtb_1). Археологічні знахідки приурочені лише до доголоценового комплексу вітачівських ґрунтів та удайського лесу. Ґрунти vt часу, судячи з низки ознак, скоріш за все, сформувалися в зоні тепло-помірного лісостепового клімату, в умовах тепліших і контрастніших за сучасні (інтенсивніше озалізнені, оглинені, з потужнішим карбонатним ілювієм).

ЛІТЕРАТУРА

Александровский А.Л., Александров-ская Е. И. Эволюция почв и географическая среда. Ин-т геогрфии РАН. – М.: Наука, 2005. – 223 с.

Веклич М.Ф. Проблемы палеоклиматологии. – К.: Наукова думка, 1987. – 203 с.

Веклич М.Ф. , Матвиишина Ж.Н. , Медведев В.В. и др. Методика палеопедологических исследований. – К.: Наукова думка, 1979. –176 с.

Демкин В.А. Палеопочвоведение и археология. – Пущино: ОНТИ ПНЦ РАН, 1997. – 213 с.

Иванов И.В. Эволюция почв степной зоны в голоцене. – М.: Наука, 1992. – 140 с.

Матвіїшина Ж.М., Пархоменко О.Г., Лисенко С.Д. Археологічні пам'ятки Київщини і природні умови проживання людини з пізнього палеоліту // Київський географічний щорічник. Наук. зб. – К.: КВ УГТ. – 2006. – Вип. 6. – С. 82–101.

Matviishina Zh. M., Parkhomenko O.G.

SOILS OF ANCIENT SITE OF VYS' NEARBY SHMYDOVE VILLAGE IN KIROVOGRAD REGION AS INDICATOR OF PAST ENVIRONMENTS

The site of Vys' nearby Shmydovo village is formed on low II-III terrace of Vys' river. Heavy Holocene meadow-humus soil with micro-morphological signs pointed to its closeness to chernozem is represented in archaeological profile. Artifacts are associated only with pre-Holocene complex of Vitachiv soils and Udai loess. Soils of vt age were formed, most likely, in zone of moderate warm forest-steppe, under the terms more warm and contrast than modern.

Кам'яна доба України.– Вип.11.– К.: Шлях, 2008.– С.82-95.

Залізняк Л.Л. , Вєтров Д.О. , Хоптинець І.М.

Zaliznyak L.L., Vetrov D.O., Khoptinetc I.M.

ДОСЛІДЖЕННЯ ГРАВЕТСЬКОЇ СТОЯНКИ ТРОЯНОВЕ 4 ПІД НОВОМИРГОРОДОМ У 2007 РОЦІ

INVESTIGATION GRAVETTIAN SITE TROYANOVE 4 NEARBY NOVOMIRGOROD IN 2007

У статті публікуються матеріали досліджень у 2007 р. першої в Центральній Україні граветської стоянки Троянове 4.

На початку 80-х років XX ст. великий ентузіаст археології краєзнавець з м.Новомиргорода на Кіровоградщині П.І. Озеров відкрив численні пам'ятки кам'яної доби в басейні р.Велика Вись. Сировинною базою нового куща палеолітичних стоянок у Центрі України були відслонення крем'яної сировини в районі с.Коробчине, що за 10 км західніше райцентру Новомиргород. Найбільш дослідженою з них є граветська стоянка Троянове 4 [Залізняк, Степанчук, Вєтров та ін.., 2007 а, б, в].

З моменту відкриття у 1983 р. П.І. Озеров систематично відвідував пам'ятку з метою збору підйомного матеріалу. Він неодноразово показував як саме місцезнаходження, так і зібрані на ньому кремені, різним дослідникам з Інституту археології НАН України (О.В. Цвек, Л.В. Кулаковській, В.М. Степанчуку, Л.Л. Залізняку). Стаціонарні розкопки на пам'ятці розпочалися навесні 2006 р. експедицією в складі співробітників відділу археології кам'яного віку ІА НАНУ Л.Л. Залізняка, В.М. Степанчука, М.Т. Товкайла, Д.О. Вєтрова, І.В. Сапожникова, викладачів кафедри археології КНУ ім. Тараса Шевченка М.І. Гладких, С.М. Рижова, студентів Черкаського педагогічного університету на чолі з викладачем М.В. Сиволапом та Національного університету „Києво-Могилянська академія". Протягом 2006 р. було досліджено 25 кв. м пам'ятки, а результати робіт опубліковані [Залізняк та ін., 2007 а, б, в].

У липні-серпні 2007 р. розкопки Троянового 4 продовжилися археологічною експедицією Національного університету „Києво-Могилянська академія" під керівництвом Л.Л. Залізняка. Керівником розкопу, на якому щоденно працювало від 10 до 20 студентів НаУКМА, було призначено Д.О. Вєтрова. Активну участь у роботах брав П.І. Озеров, керівники практики студентів – Ю.В. Кухарчук, В.О. Шумова, С.В. Конча, Н.Д. Довженко та студенти-магістри й бакалаври НаУКМА, що проходили археологічну практику в експедиції. За польовий сезон 2007 р. було досліджено 20 кв. м пам'ятки, а також шляхом буріння ручним буром виявлено і прошурфовано ще два скупчення аналогічного знайденому в розкопі кременю – Троянове 4В та Троянове 4С.

Виявлена розкопками 2007 р. стратиграфія та планіграфія культурного шару, як і власне знахідки, значною мірою ідентичні матеріалам та результатам досліджень попереднього 2006 р.

Стоянка розташована на мисі між двома відвершками Троянової балки, за 500 м на північний захід від крайніх хат с.Троянове Новомиргородського району на Кіровоградщині. Підйомний матеріал залягав нерівномірно, кількома скупченнями, на площі приблизно 100 х 50 м на оранці південно-західної частини мису, який здіймається над поверхнею ставка на 20 м. Усього виявлено три скупчення однотипного крем'яного матеріалу. Розкопом 2006-2007 рр. досліджувалося центральне скупчення – Троянове 4А, а скупчення Троянове 4В та 4С прошурфовані.

Стратиграфію пам'ятки подаємо з урахуванням палеогеографічних досліджень Ж.М. Матвіїшиної та О.Г. Пархоменка, які працювали на стоянці в липні 2007 р. Якщо на місці розкопу скупчення Троянове 4А частина четвертинних відкладів над культурним шаром була частково змита, то в межах скупчень Троянове 4С та 4В стратиграфічна колонка не постраждала від ерозійних процесів.

У шурфі на місці скупчення Троянове 4С крем'яні вироби залягали нижче голоценового ґрунту на глибині 1,0-1,2 м від поверхні, в бузькому лесі, який на глибині 2,4 м підстилається вітачівським похованим ґрунтом (рис. 1, *1*). Аналогічні умови залягання простежені і у скупченні Троянове 4В. На місці розкопу (скупчення Троянове 4А) крем'яний матеріал також знайдено під сучасним ґрунтом, але безпосередньо під тонким орним шаром (рис. 1, *2*). У даному конкретному випадку чорнозем потужністю 0,8-0,9 м з поступовим зниженням з глибиною вмісту гумусу і чітким карбонатним ілювієм був змитий і заміщений тонким (0,3 м) прошарком оранки, який ліг безпосередньо на бузький лес, що вміщував

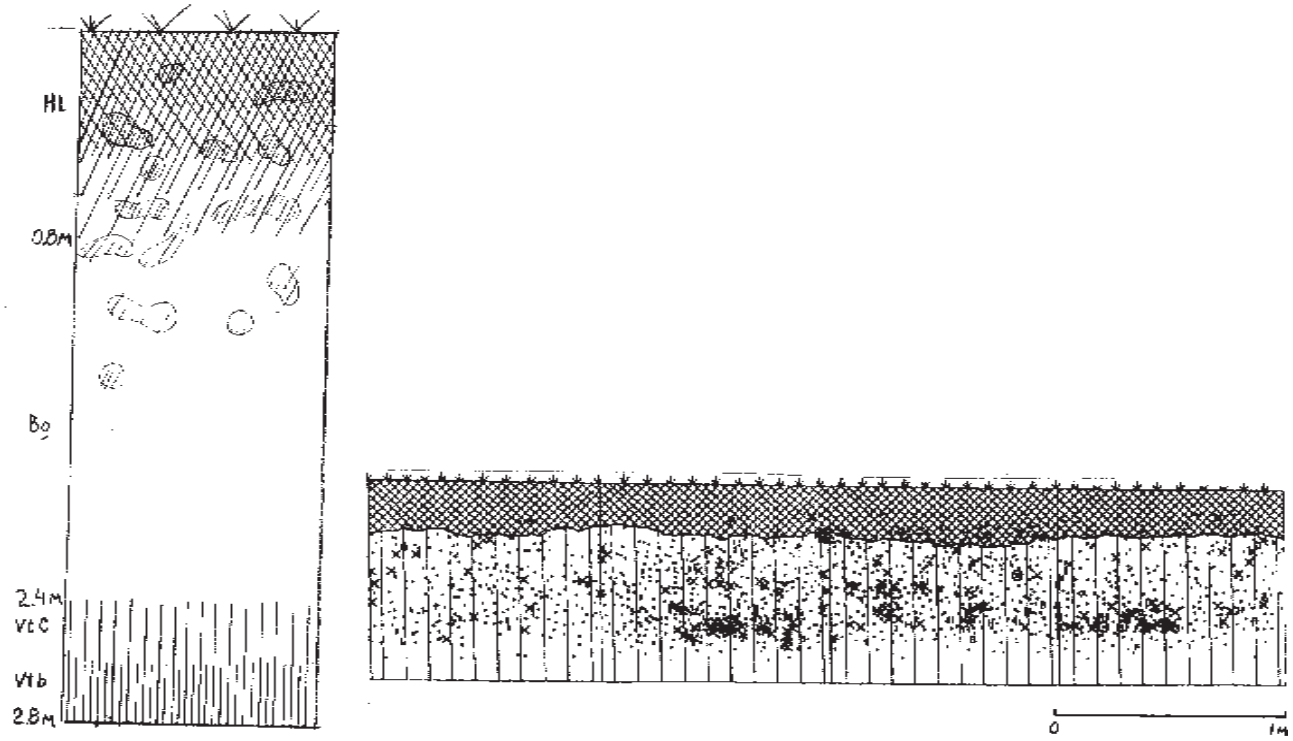

Рис. 1. Троянове 4-2007. Стратиграфія шурфу скупчення 4С (1) та розкопу Троянове 4А (2).

культурний шар стоянки (рис. 2).

Таким чином, в усіх трьох скупченнях пам'ятки кремені залягали практично на одному стратиграфічному рівні – у верхній частині бузького лесу, що утворився під час максимуму похолодання понад 20 тис. років тому. Ж.М. Матвіїшина та О.Г. Пархоменко вважають, що такі макро- та мікроморфологічні ознаки лесу, як освітленість, відсутність перетворення ґрунтовими процесами, типова лесова структура агрегатів (діаметром до 0,02-0,04 мм) і переважно пилуватих зерен первинних мінералів з карбонатно-глинистими плівками і оболонками, розділених розгалуженою сіткою звивистих пор, – свідчать про умови швидкого еолового лесонакопичення за межами льодовикової зони, але при існуванні на відстані зони пониженого тиску над льодовиком, що сприяло формуванню режиму антициклону. Вітри по периферії антициклону перевіювали моренний матеріал зандрових рівнин з виносом пилу на південь, що створило передумови для формування лесових відкладів. Леси, що вміщують артефакти, схоже, формувалися в холодному або помірно-холодному степу з поширенням зріджених лісів і чагарників у долинах річок та в балках.

Розкоп 2006 р. площею 6 х 4 м було закладено на найбільш насиченій підйомним матеріалом південній ділянці стоянки, на краю ледь помітної западини, що утворилася на місці давнього ярка чи невеличкої балки. Краї западини мають світліший колір внаслідок змиву ґрунту і руйнування плейстоценових суглинків оранкою. Свідченням такого руйнування є чіткий кордон між тонким (усього 0,2 м) шаром чорнозему та підстилаючим його палевим лесоподібним суглинком, що містить оброблений кремінь. Руйнування плугом верхнього горизонту культурного шару і спричинило концентрацію палеолітичних кременів на оранці вздовж краю згаданої западини.

Розкоп 2007 р. площею 20 кв. м прирізаний до розкопу 2006 р. у західному та південному напрямках (рис. 3). Культурний шар досліджувався, як і в попередній 2006 рік, у метровій сітці координат, горизонтами потужністю 10 см, які розбиралися ножами та лопатами. Шар пересіювався, а потім промивався через сито з отворами 3 х 3 мм. У розкопі знахідки зустрічалися з поверхні до глибини 0,9 м. Але найбільша їх концентрація пов'язана з глибинами 0,3-0,7 м (рис. 1-2). У межах розкопу глибше 1 м культурні рештки відсутні. На поверхні та в гумусі більшість кременів мали молочно-білу патину та ушкодження плугом внаслідок тривалого перебування в орному шарі. Патинізація артефактів із суглинків нерівномірна. Вапнякова кірка вкривала більшість кременів із суглинків, особливо їх нижній бік.

Горизонтальне положення кременів у культурному шарі, їх гострі краї, що не мають ушкоджень через переміщення матеріалу природними факторами, свідчать про непорушеність шару. Очевидно культурний шар стоянки нижче переораного гумусу не перевідкладався. Матеріали

Рис. 2. Троянове 4-2007. Крем'яні артефакти в культурному шарі.

в усій його товщі типологічно і морфологічно однорідні, тобто гомогенні. Про це свідчать знахідки фрагментів артефактів, які залягали на різній глибині, але виявилися уламками одного виробу. Значна товща єдиного культурного шару (приблизно 0,3-0,7 м від поверхні) можливо пояснюється швидким темпом накопичення лесів, тим більше, що ділянка мису зі стоянкою має невеликий ухил у бік балки. Не можна виключати можливості переміщення по вертикалі землерийними тваринами невеликої частини дрібних кремінців.

Більшість матеріалу з розкопу 2006 р. походить із великого скупчення різноманітних сколів та нуклеусів у південно-західному кутку розкопу (рис. 3). Це скупчення крем'яного бою з окремими знаряддями продовжувалося в стінку розкопу у південно-західному напрямку. Саме у цей бік прирізано розкоп 2007 р., який, однак, не вичерпав об'єкт, оскільки скупчення продовжилося далі на південний-захід та особливо на південь. У цей бік планується прирізатися в наступному 2008 р. Цей своєрідний точок з первинної обробки кременю містив також завершені знаряддя – різці, скребла на великих первинних відщепах, пластини з ретушшю. Поєднання інтенсивної первинної обробки кременю з виразними серіями завершених знарядь дає підстави віднести пам'ятку до стоянок-майстерень.

Крем'яним виробам властиві великі розміри. Багато відщепів завбільшки з долоню, товщиною 2-3 см і більше. Знайдено численні уламки великих пластин, ширина яких нерідко перевищує 4 см і часом сягає 5-6 см. Все це, разом з великими, масивними, не до кінця спрацьованими нуклеусами, свідчить про багату сировинну базу мешканців пам'ятки.

Сировиною для виготовлення знарядь на стоянці слугували досить великі жовна якісного темно-сірого кременю з первинних родовищ. Судячи з неекономного використання сировини, родовище розташоване десь неподалік від пам'ятки. Крем'яна сировина з околиць с.Коробчино, що усього за 5 км на південний захід від стоянки, в основній масі відрізняється кольором і гіршою якістю, порівняно з кременем стоянки Троянове 4, що дало підстави для припущень про походження кременю Троянового з якогось невідомого родовища. Однак у 2007 р. великі жовна дуже схожого на троянівський кременю було знайдено в одному з

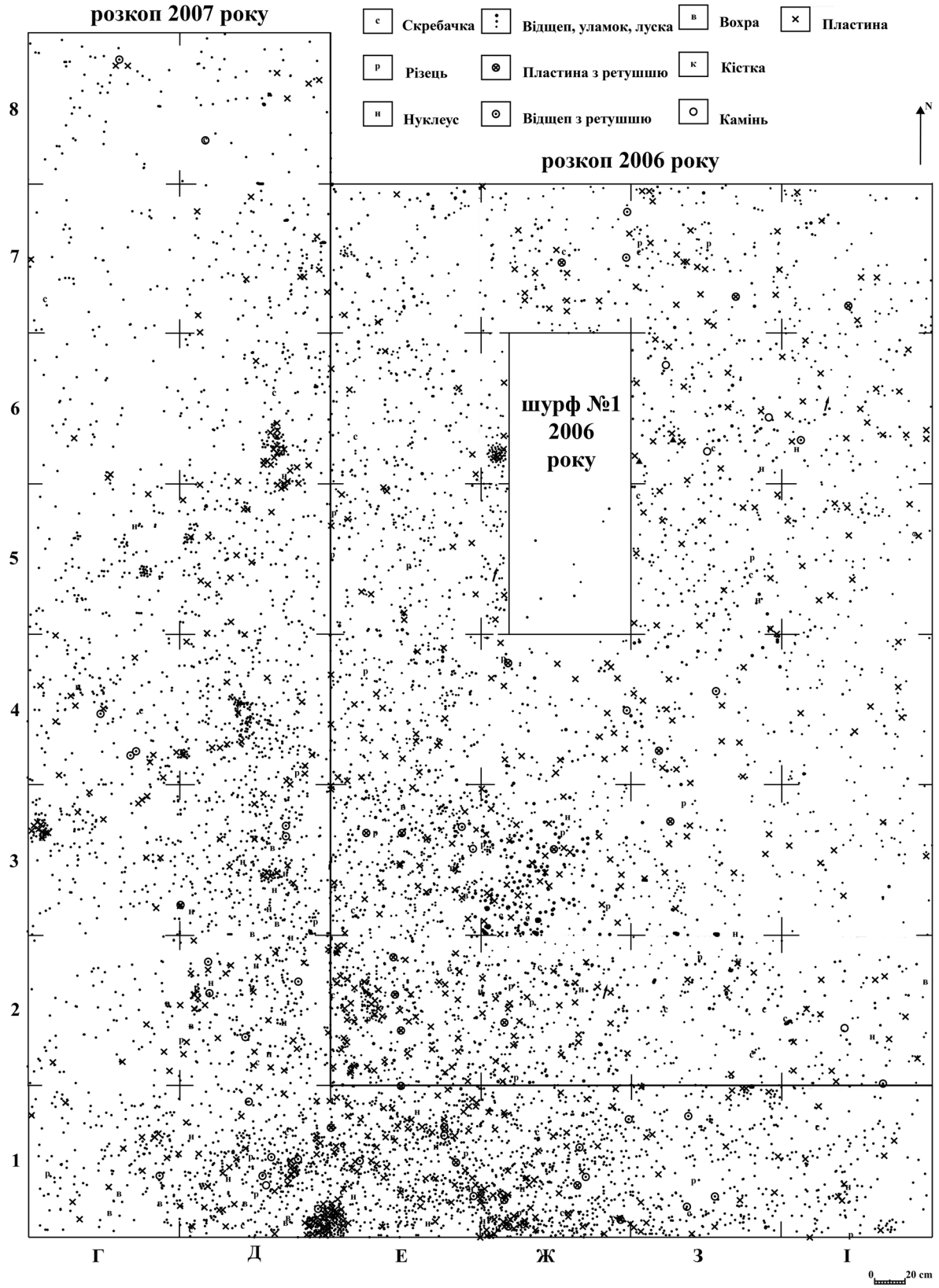

Рис. 3. Троянове 4-2007. План розкопів 2006 та 2007 рр.

ярів с.Коробчине, де могло бути джерело сировини для мешканців стоянки.

Два роки розкопок не виявили в культурному шарі пам'ятки справжніх фауністичних решток, хоча нечисленні дрібні фрагменти кісток, знайдені в процесі промивання культурного шару, дають надію на знахідку кісткового матеріалу у майбутньому. Наявність виразних різців для обробки кістки та рогу свідчить, що фауністичні рештки на стоянці були, але скоріш за все погано збереглися через несприятливий хімічний склад відкладів, у яких вони залягали. Цей висновок підтверджують дані

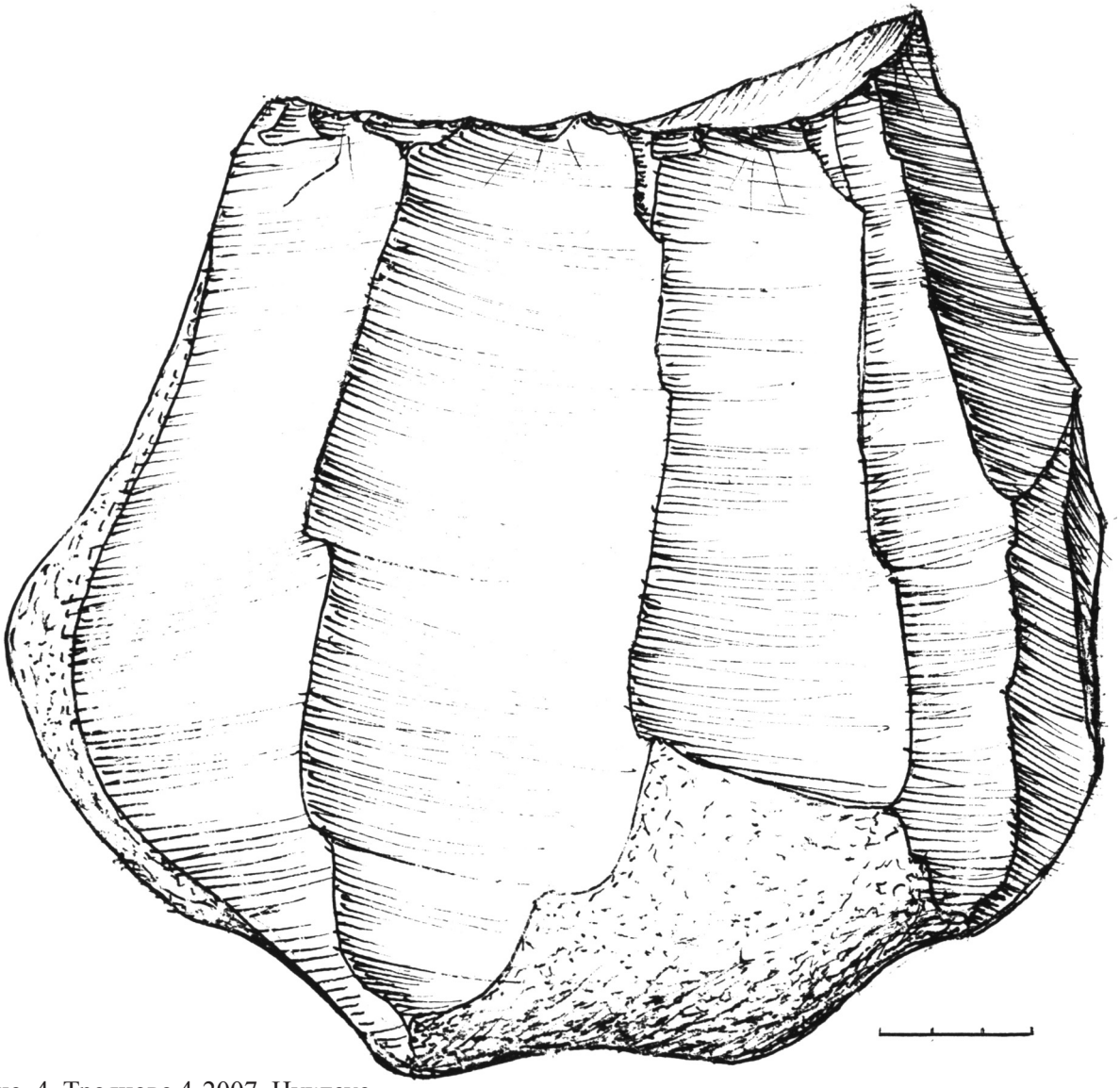

Рис. 4. Троянове 4-2007. Нуклеус.

трасології – частина знарядь стоянки несе сліди роботи з кісткою чи рогом.

Колекція кременю з розкопу 2007 р. стоянки Троянове 4, що зберігається в ІА НАНУ, нараховує 4888 артефактів.

Первинна обробка кременю, судячи з великих відбивних горбків первинних відщепів та відбійників на шматках кременю із зірчастою забитістю, відбувалася із застосуванням жорсткого крем'яного відбійника. Знайдені великі одно- та двоплощинні нуклеуси з ортогнатними чи злегка скошеними площинами (рис. 4-6). Серед двоплощинних представлені як однобічні (рис. 4-5), так і двобічні S-подібного профілю (рис. 6). Знайдено дуже велике сплощене одноплощинне ядрище розміром 20 х 22 см, з негативами пластин шириною до 6 см (рис. 4). Великі нуклеуси несуть сліди зняття крупних досконалих пластин. Їхні площини ретельно підправлені поперечними сколами, представленими в колекції кількома виразними авіважами.

Примітною особливістю є неглибокі негативи відбивних горбків сколів, перш за все пластин. Зняті з великих призматичних нуклеусів пластини демонструють плаский і широкий відбивний горбок з нависаючим над ним краєм ударної площини, так званою «губою». Саме такі особливості властиві техніці сколювання досконалих пластин за допомогою м'якого (рогового ?) відбійника, яка є характерною ознакою обробки кременю багатьох граветських пам'яток прильодовикової Європи. Застосування м'якого рогового відбійника пояснює цілковиту відсутність звичайних для більшості палеолітичних пам'яток відбійників з таких кристалічних порід, як граніт чи гнейс.

Поряд із великими ядрищами з ортогнатними чи злегка скошеними площинами зустрічаються й значно менші (рис 7, *1, 2, 3*). Присутні одно- та двоплощинні нуклеуси зі скошеними площинами (рис. 7, *4, 5*).

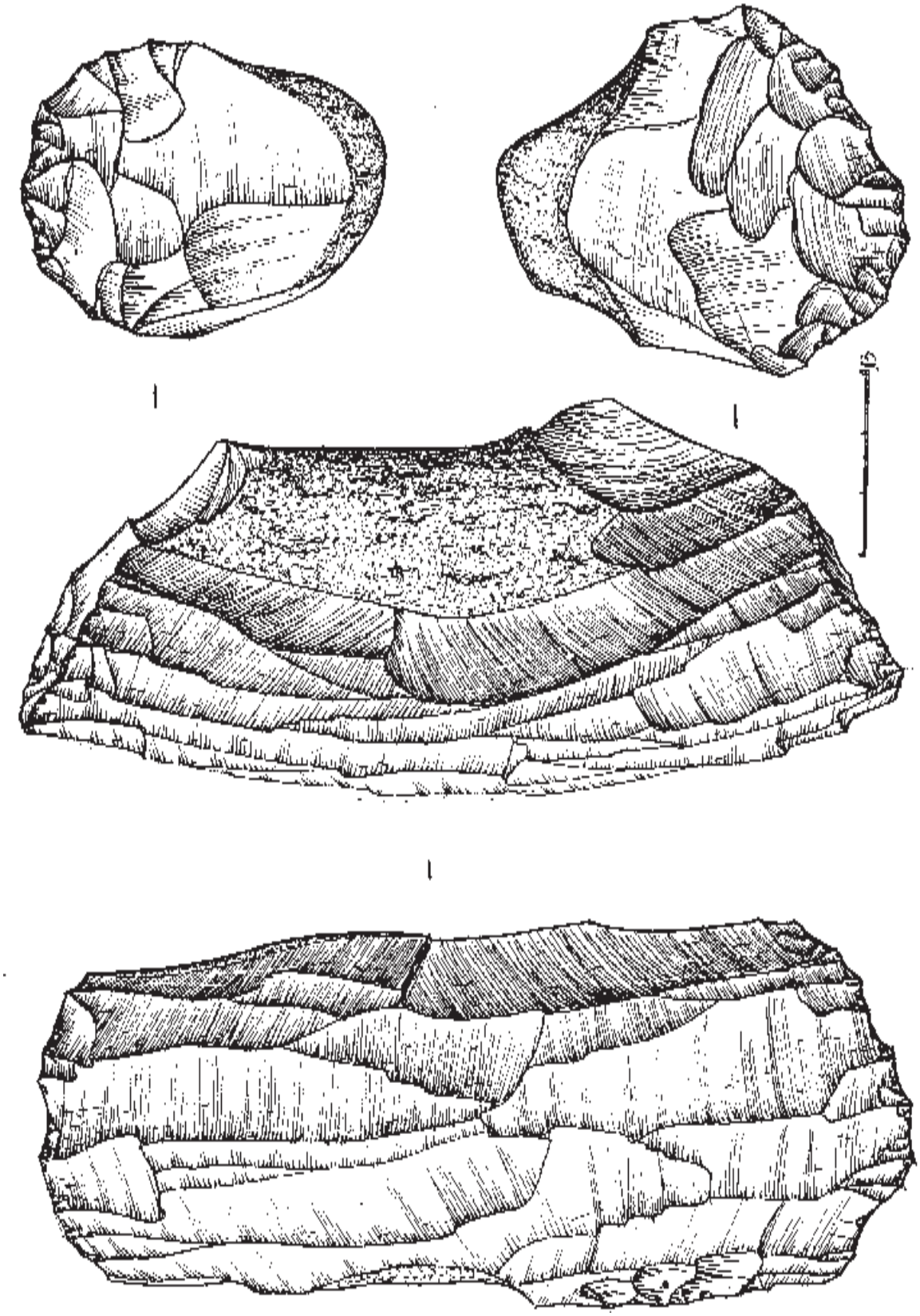

Рис. 5.Троянове 4-2007. Нуклеус.

Як зазначалося, колекції властиві значні розміри пластинчастих заготовок знарядь. Переважна більшість виробів з ретушшю зроблена на великих і дуже великих пластинах. 90% з них мають ширину від 2-х до 4-х см і навіть більше (рис. 8-10).

Розвинена техніка отримання досконалих, великих пластин Троянового 4 контрастує з широким використанням значних за розміром первинних відщепів для виготовлення знарядь, особливо зі скребковою функцією. Аналіз сколів пам'ятки свідчить про те, що певна частина продукції розщеплення на Трояновому 4 не призначалася для безпосереднього використання на місці. Колекція сколів демонструє ознаки

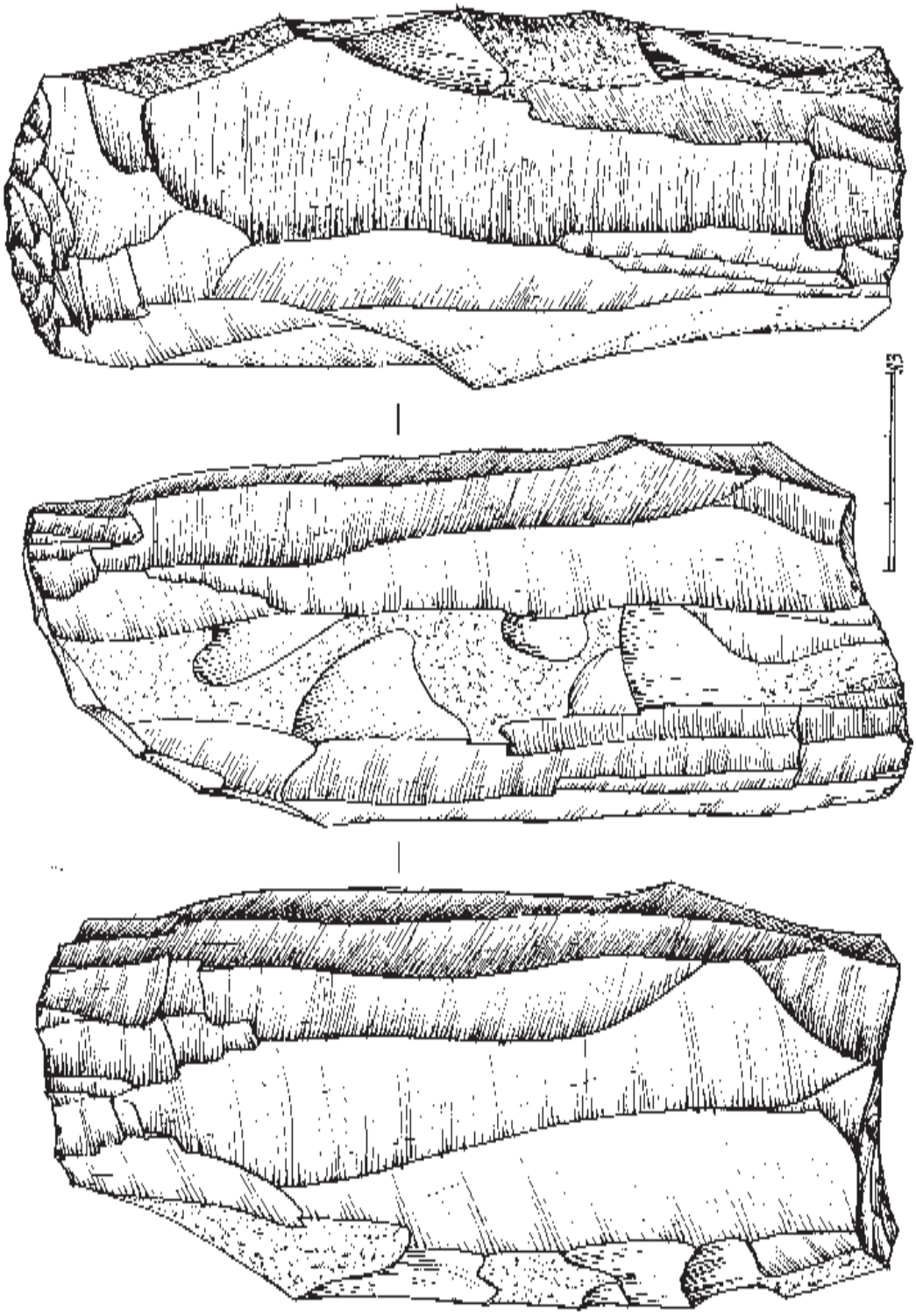

Рис. 6. Троянове 4-2007. Нуклеус.

відсортованості: в матеріалах стоянки, схоже, відсутня певна частина пластин. Все це дає підстави визначити пам'ятку, як спеціалізовану стоянку-майстерню з транспортуванням частини продукції за межі стоянки [Залізняк, Степанчук, Вєтров та ін., 2007, с.108].

Виробів зі слідами ретуші досить багато – 316 екземплярів, що становить більше 6 % усіх знахідок. Однак переважна більшість із них морфологічно невиразні. Зокрема 80-ма екземплярами представлені аморфні відщепи та уламки кременю з ретушшю, 77 скребел на первинних відщепах відзначаються переважно неправильною формою, понад 100 пластин мають спорадичну ретушшю та псевдо-ретуш, що виникла внаслідок їх використання у трудових операціях. Лише десяту частину виробів з ретушшю (31 екз. або близько 0,6 % знахідок) можна віднести до морфологічно завершених ретушованих знарядь. Отже, структуру комплексу виробів з ретушшю визначають п'ять головних категорій знарядь: різці, скребачки, пластини з ретушшю, пластинки

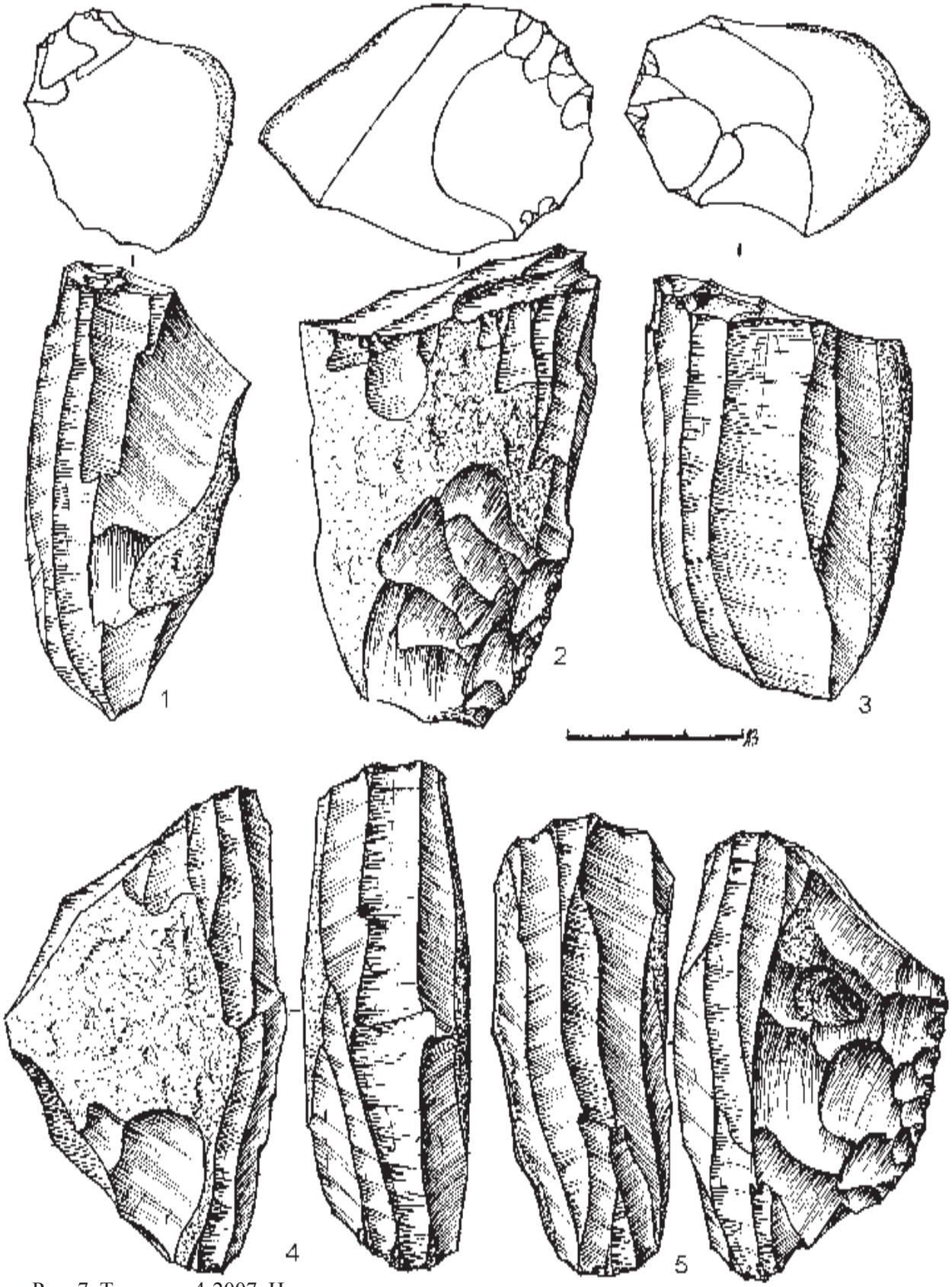

Рис. 7. Троянове 4-2007. Нуклеуси.

та вістря з притупленим краєм та скребла на відщепах.

Найбільш виразною категорією комплексу є різці (рис. 8-9). Більшість виготовлена на великих і дуже великих, досить масивних пластинах. Часом пластини мають грубу, східчасту ретуш чи ретушовані скобелеподібні виїмки по довгих краях (рис. 8, *3-4*). Значна частина знарядь дійшла до нас в уламках. Однак вцілілі екземпляри (рис. 8, *4-6*) дають уявлення про справжні розміри значної

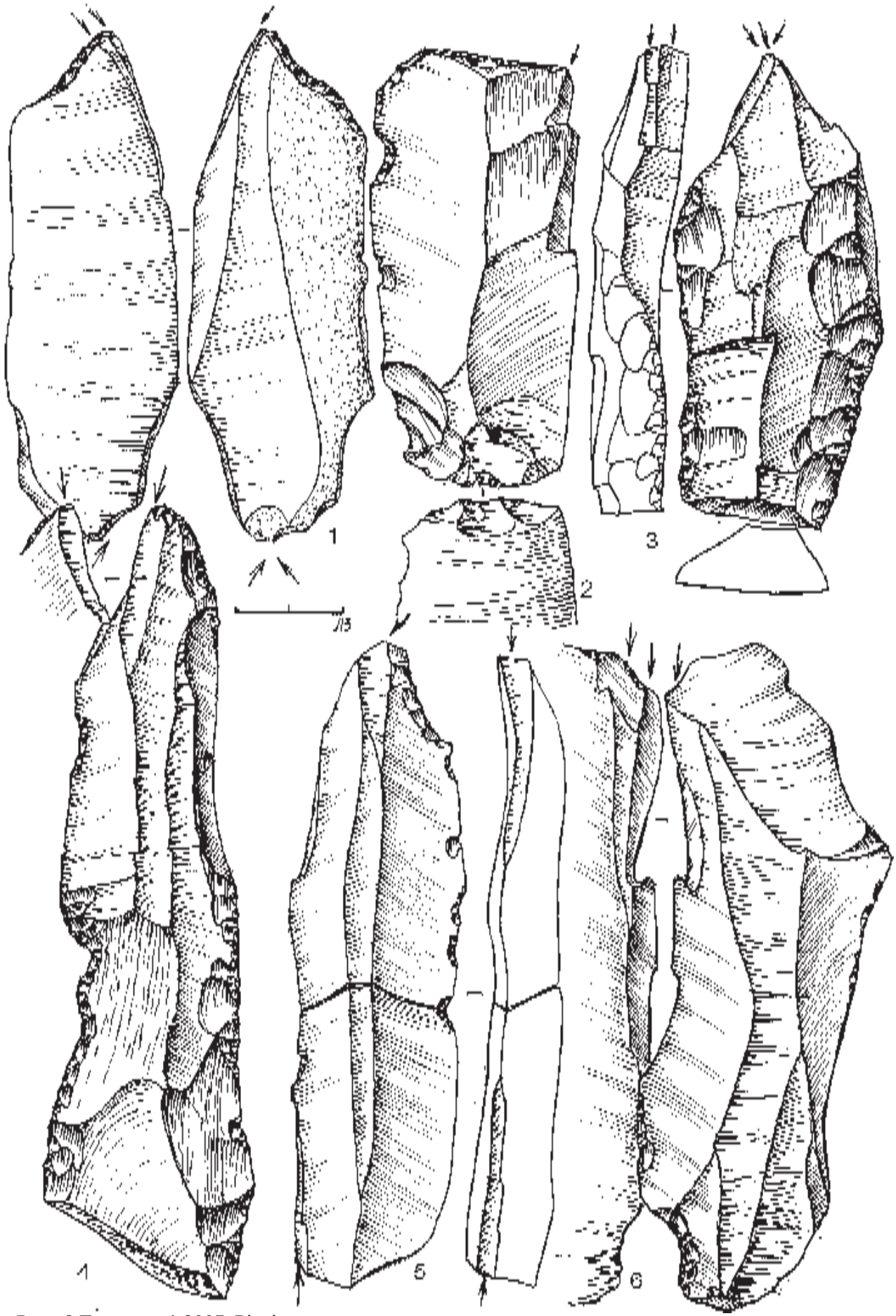

Рис. .8 Троянове 4-2007. Різці.

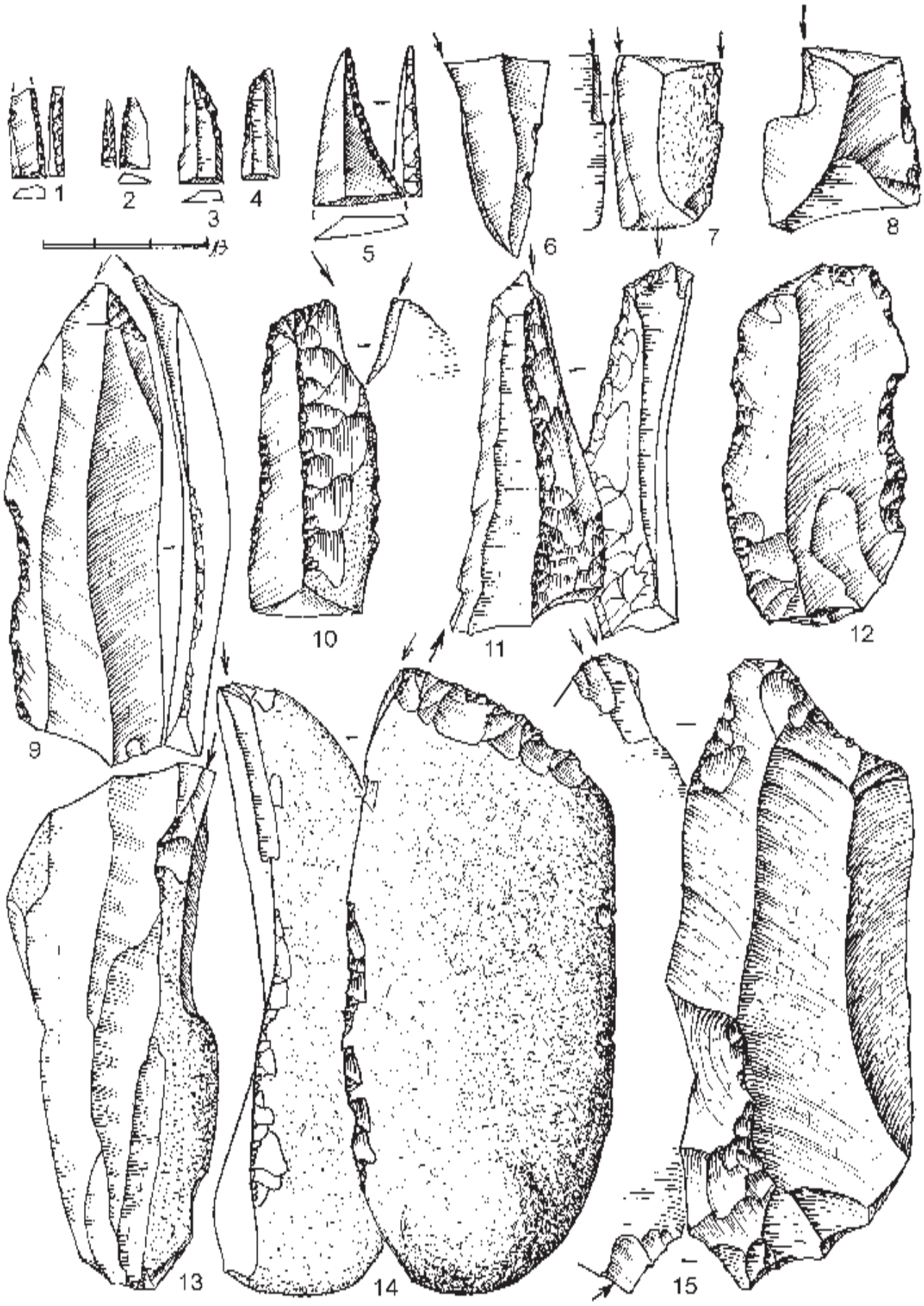

Рис. 9. Троянове 4-2007. Мікровкладні (1-5) та різці (6-15).

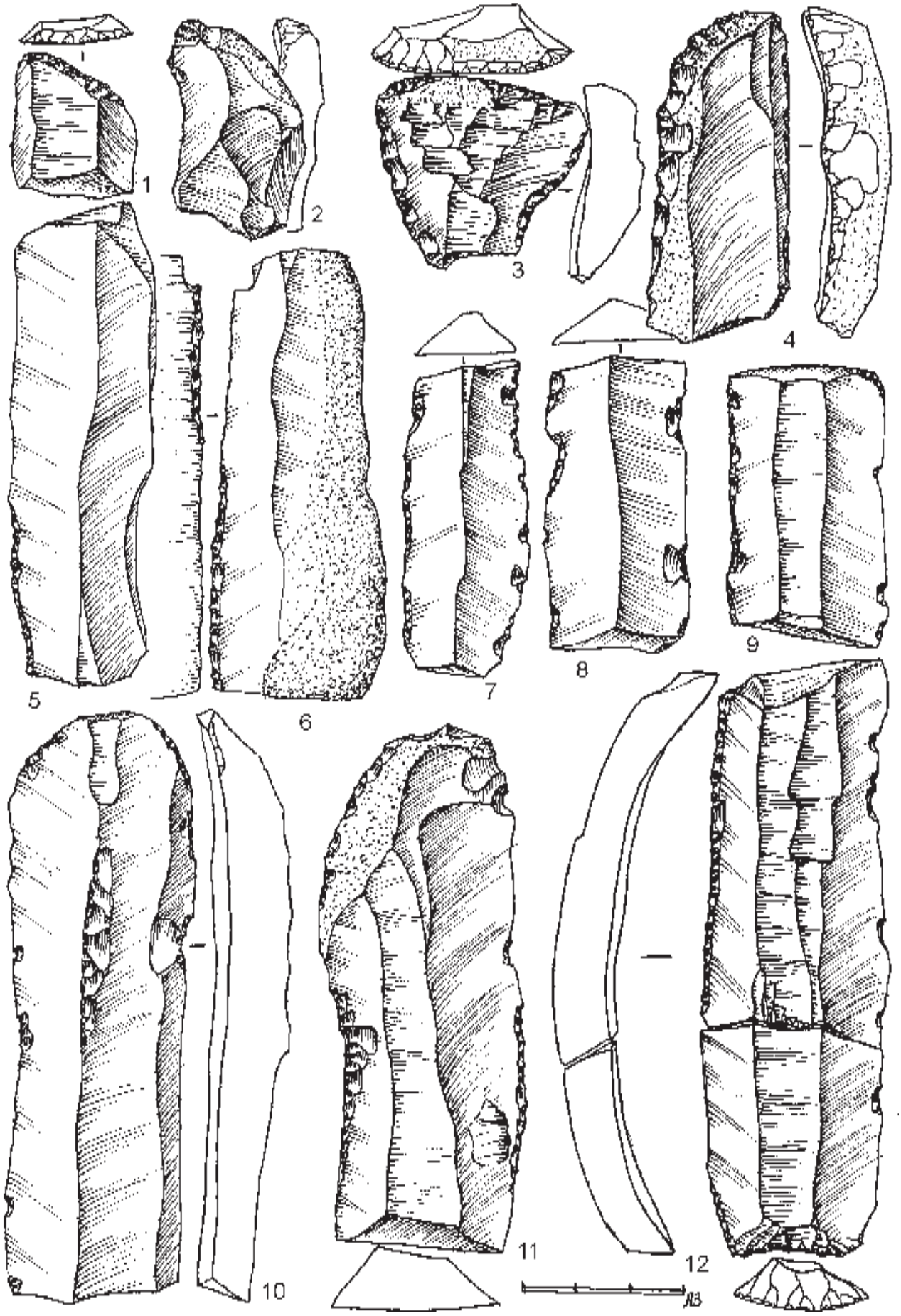

Рис. 10. Троянове 4-2007. Скребачки та пластини з ретушшю.

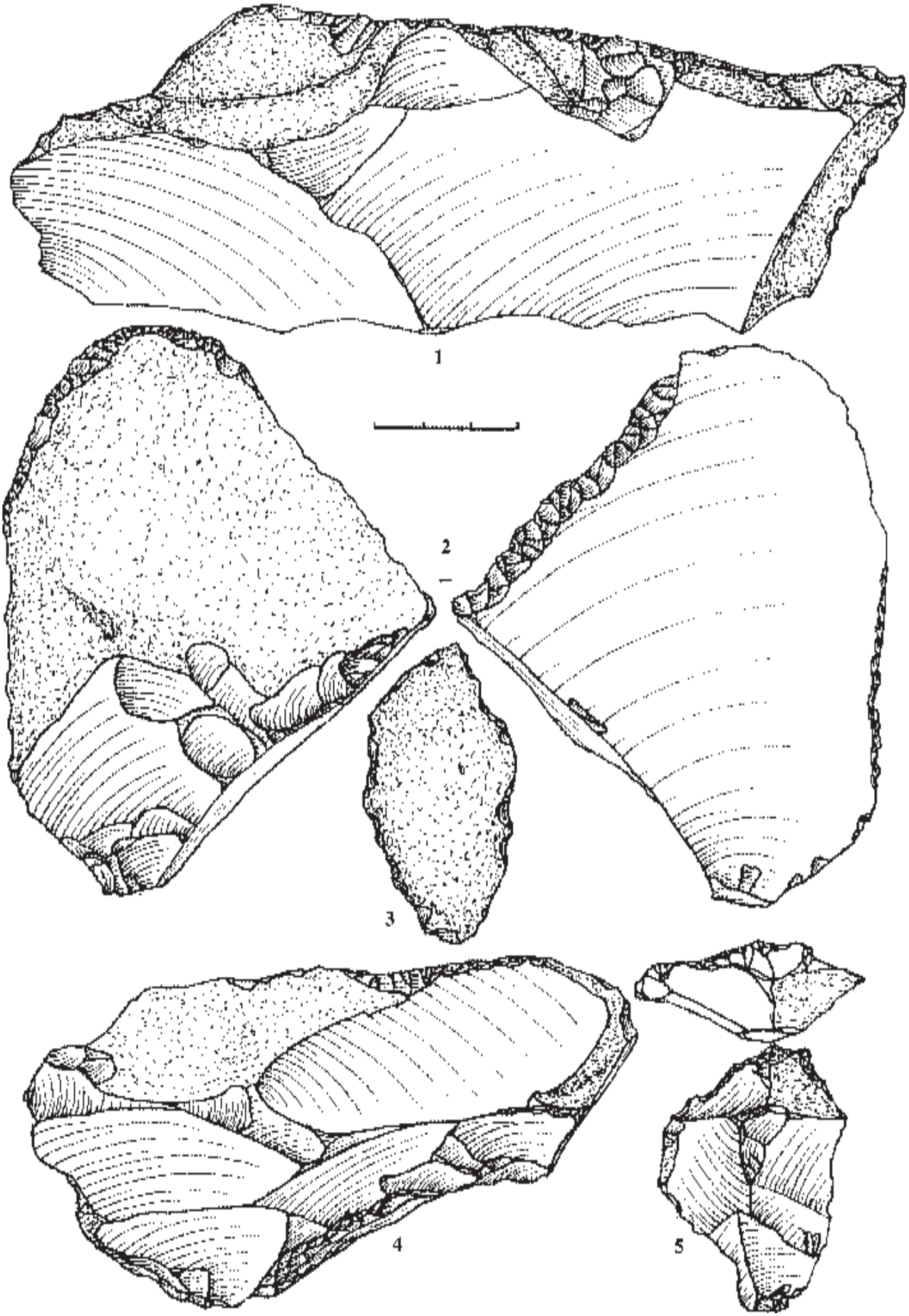

Рис. 11. Троянове 4-2007. Скребла на відщепах.

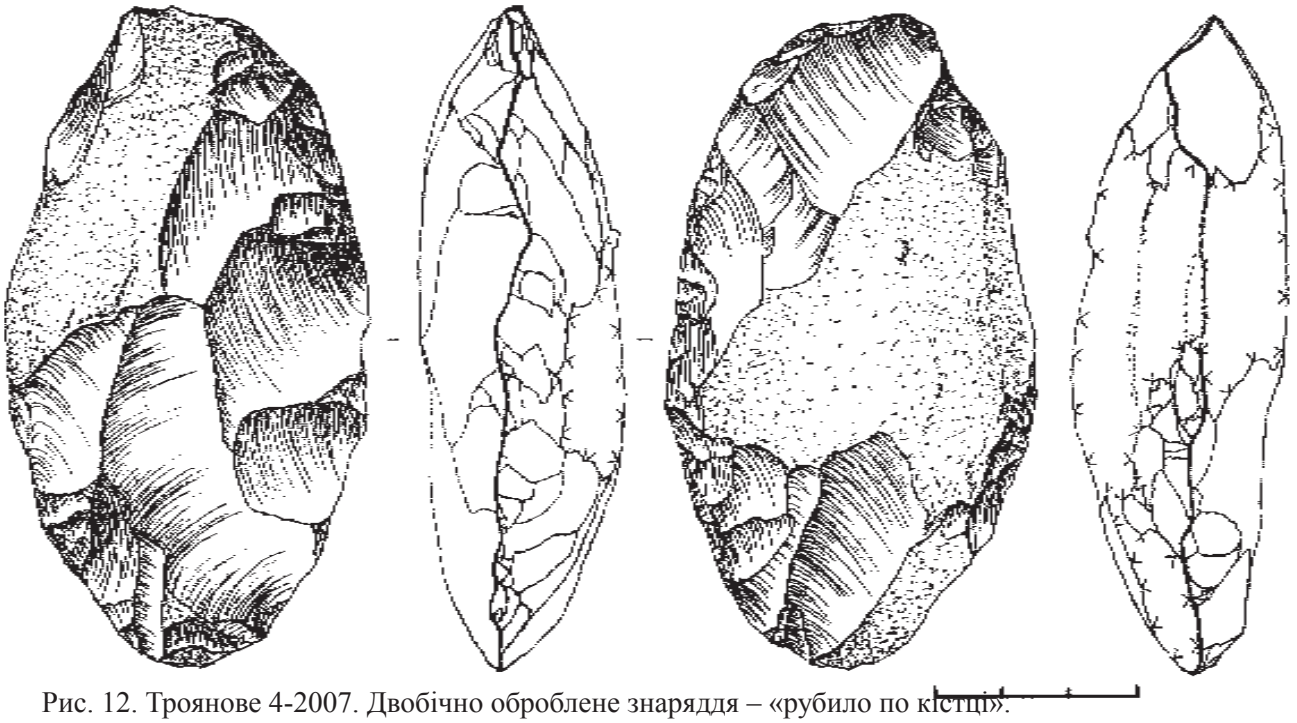

Рис. 12. Троянове 4-2007. Двобічно оброблене знаряддя – «рубило по кістці».

частини цих інструментів. Шість різців – на куту зламаної пластини (рис. 8, *2;* 9, *6-8, 13*). Сім – бічні ретушні (рис. 8, *1, 4-5;* 9, *9-11, 14-15*), три – серединні (рис. 8, *3, 6*). Частина різців подвійні (рис. 8, *1, 5-6*).

Особливої уваги заслуговує різець на куту уламка великої пластини, базальний кінець якої потоншений двобічною підтескою (рис. 8, *2*), властивою ножам костенківського типу.

На тлі яскравої серії різців скребачки виглядають невиразно. Привертає увагу висока скребачка з носиком оріньякоїдного типу на відщепі (рис. 10, *2*). Знайдено 2 атипові скребачки на пластині та відщепі (рис. 10, *1, 3*). Деякі пластини з ретушшю мають скребкоподібні заокруглення на кінцях (рис. 10, *4, 10-11*).

Невиразні скребачки пам'ятки компенсуються численною серією (77 екз.) грубих скребел на великих первинних відщепах (рис. 12). У більшості випадків ретуш груба, несистематична. Часом це псевдо-ретуш, що утворилася по краю масивних первинних відщепів, внаслідок їх використання в якості скребел.

Уламки великих пластин з ретушшю – найчисленніша категорія ретушованих виробів стоянки – 128 екз. Разом з тим, зазначимо, що по справжньому ретушованих знарядь небагато. Ретельно відретушовані один чи два довгі краї мають лише з десяток пластин (рис. 10). Переважна ж більшість виробів має нерегулярну, часто спорадичну ретуш або псевдо-ретуш, що виникає на окрайках пластин внаслідок їх використання у різноманітних трудових операціях. Подібна нерегулярна ретуш присутня і на окрайках пластинчастих заготовок різців (рис. 8-9). Часто на краю пластини є одна чи дві ретушовані виїмки, які свідчать про використання артефакту в якості скобеля по кістці, рогу чи дереву. Знайдена пластина з круто ретушованою виїмкою на кінці (рис. 10, *12*).

Відзначимо досить несподівану знахідку біфаса розміром 10 х 5,5 см і товщиною 3 см (рис. 12). Висловлено думку, що знахідка являє собою заготовку нуклеуса зі спеціально підготовленим поперечними сколами ребром для зняття первинної реберчастої пластини. Однак цьому припущенню суперечать значні розміри нуклеусів стоянки. Величина найменших залишкових ядрищ (рис. 7) дорівнює, а часом і перевищує розміри згаданого біфаса. Г.В. Сапожниковоа після трасологічного обстеження артефакту визначила його функцію як «рубило по кістці», яким розрубували або трощили кістку.

Культуровизначальними виробами для пам'яток кам'яної доби є оснащення метальної зброї. У комплексі з розкопу 2007 р. наявні 3 уламки пластинок з притупленим краєм (рис. 9, *1-2*). Вони притуплювалися крутою, як правило зустрічною ретушшю, яка далеко заходила в тіло заготовки. В колекції є дві пластинки зі скошеним крутою ретушшю кінцем, одна з яких (рис. 9, *5*), можливо, демонструє початковий етап виготовлення граветського вістря.

Особливості виготовлення мікровкладнів з притупленим краєм, разом з іншими характеристиками крем'яного комплексу

Троянового 4 (техніка м'якого відбійника, набір різців, ніж костенківського типу), властиві носіям граветських культурних традицій середнього етапу верхнього палеоліту Європи. У центрі Східної Європи, а саме в басейнах Десни, Дону, Оки граветський технокомплекс представлений так званим Східним Граветом [Восточный граветт, 1998]. Однак властиві йому асиметричні наконечники відсутні в крем'яному комплексі Троянове 4. Останній більше схожий на матеріали пам'яток граветської традиції Центральної, навіть Західної Європи [Paglicci, 2004], і особливо Подністер'я (Молодове V, шари 10-7, нижні верхньопалеолітичні шари стоянок Молодове I, Кормань IV, Косоуци, Оселівка II, Вороновиця, Бабин I, Галич, Межигірці I тощо). Однак найближчі аналогії граветським матеріалам Троянового 4 маємо серед знахідок нижніх – 8-го та 7-го шарів багатошарової стоянки Володимирівка [Черниш, 1953, с.25, Залізняк та ін.., 2007 а, б, в], дослідженої О.П. Чернишом у 1946 та 1947 рр. за 70 км на захід від Троянового на р.Синюха.

Пам'ятки граветського технокомплексу поширені в середній смузі Східної Європи – Західна Україна, Верхній Дністер, Верхів'я Південного Бугу та його притоків, Середня та Верхня Десна, Ока, Верхній Дон. На півдні, у степовій смузі граветські пам'ятки невідомі. Судячи з матеріалів стоянок Сагайдак 1, Анетівка 1, Гордашівка, Муралівка, Золотівка, Північне Надчорномор'я та Надазов'я в середині верхнього палеоліту населяли носії епіоріньяцьких культурних традицій. Граветські пам'ятки басейну Синюхи (Троянове 4, Озерове, Володимирівка, 7-8 шари) розташовані на порубіжжі з епіоріньяком Надчорномор'я. Саме контакти гравету з епіоріньяком 20-18 тис. р. тому призвели до формування такого домінуючого на території Україні у пізньому льодовиків'ї явища, як мікрогравет або епігравет [Залізняк та ін., 2007 а].

Враховуючи нечисленність граветських пам'яток у Центральній Україні, стоянка Троянове 4 є перспективною пам'яткою, що потребує подальших досліджень. Зокрема варто прирізатися у південному напрямку від розкопу 2006-2007 рр., та закласти новий розкоп на місці шурфу, поставленого на відкритому у 2007 р. скупченні Троянове 4В.

ЛІТЕРАТУРА

Залізняк Л.Л., Степанчук В.М., Вєтров Д.О., Товкайло М.Т., Озеров П.І. Граветська стоянка Троянове 4 під Новомиргородом // Кам'яна доба України. - № 10.- 2007а.- с.102-125.

Залізняк Л.Л., Степанчук В.М., Вєтров Д.О., Товкайло М.Т., Озеров П.І. Гравет Центральної України та його історичні долі // Археологія. - 2007б. - № 2. - С.3-9.

Залізняк Л.Л., Степанчук В.М., Вєтров Д.О., Товкайло М.Т., Озеров П.І. Троянове 4 – перша граветська пам'ятка у Середньому Подніпров'ї // АДУ 2005-2007. - К., 2007в. - с.165-168.

Восточный граветт. – М., 1998. – 330 с.

Черниш О.П. Володимирівська палеолітична стоянка. - К., 1953. – 76 с.

Paglicci. L'Aurignaziano e il Gravettiano antico. - Roma, 2004.

Zaliznyak L.L., Vetrov D.O., Khoptinetc I.M.

INVESTIGATION GRAVETTIAN SITE TROYANOVE 4 NEARBY NOVOMIRGOROD IN 2007

Paper is devoted to publication of materials of new studies on the first in the Central Ukraine Gravettian settlement Troyanove nearby Novomirgorod town. Flint assemblage of Troyanove 4 site has analogies in materials of the lower layers of Volodimirovka in Bug area, as well as inX-VII layers of Molodova V, and in Central European Gravettian.

Кам'яна доба України.– Вип.11.– К.: Шлях, 2008.– С.96-115.

Залізняк Л.Л.

Zalizniak L.L.

ДОБА КАТАСТРОФ У ПЕРВІСНІЙ ЄВРОПІ ТА ЇЇ ІСТОРИЧНІ НАСЛІДКИ

THE EPOCH OF CATASTROPHES IN PREHISTORIC EUROPE AND ITS HISTORICAL EFECTS

Стаття присвячена кільком катастрофічним подіям, що сталися наприкінці льодовикової доби і суттєво вплинули на історію людства.

Планета Земля протягом мільярдів років своєї історії пережила численні катастрофи, що не раз ставили на грань виживання усе живе на планеті, в тому числі людство. Зокрема є дані, що близько 300 млн. р. тому Земля пережила потужній потік ультрафіолетового випромінювання спричинене вибухом наднової зірки. Наслідком опромінення смертоносним ультрафіолетом стала загибель 70% живих організмів планети.

Однак наймасштабніший катаклізм стався в епоху народження Землі. Мається на увазі зіткнення нашої планети з дещо меншою, що масою приблизно дорівнювала Марсу. Внаслідок удару вивільнилася величезна кількість енергії, Земля розплавилася, а на її орбіту було викинуто велику кількість матеріалу, що тривалий час обертався навкруг землі по замкнутій орбіті. Саме з нього сформувався супутник нашої планети Місяць.

Новонароджений супутник спочатку був у п'ятнадцять разів ближче до Землі ніж у наш час. Поверхня Місяця вкрита численними великими та малими кратерами від постійного бомбардування метеоритами, астероїдами, кометами. Вчені вважають, що на Землю їх падало більше ніж на значно менший супутник, однак наявність атмосфери та води сприяло стиранню цих шрамів на тілі нашої планети. Разом з тим геологам відомі сотні метеоритних кратерів на нашій планеті. Діаметр деяких сягає 300 км. Рештки такого величезного кратера досліджені у Південній Африці. Ударний кратер діаметром 24 км від падіння 15 млн. років тому метеору діаметром 1,5 км відомий на півдні Німеччини. У штаті Оризона (США) досліджено досить «свіжий» метеоритний кратер діаметром 1,5 км. Метеоритні кратери досліджені на Черкащині, Житомирщині, інших регіонах України. Сто років тому 1908 р небесне тіло діаметром 50-100 м вибухнуло над сибірською річкою Тунгуска, породивши численні легенди про Тунгуський метеорит.

Загроза з космосу усьому живому на планеті існувала завжди. Існує вона і в наш час. Бомбардування Землі астероїдами у кілька кілометрів діаметром суттєво впливало як на формування планети, так і на зародження і розвиток життя на ній. Зокрема висловлено припущення, що життя на Землю було занесене з космосу якимось астероїдом. Інша гіпотеза наводить аргументи на користь того, що воду наша планета отримала також з космосу в тілі численних астероїдів, що бомбардували поверхню планети.

Астероїд – убивця динозаврів.

Проблема катастрофічних наслідків зіткнення Землі з астероїдами стала особливо актуальною з початку 80-х років XX ст., коли був встановлений факт падіння 65 млн. років тому гігантського метеора, що поклав край пануванню рептилій на планеті. Американські вчені звернули увагу на геологічний прошарок, який містив велику концентрацію рідкоземельного елементу іридію, якого дуже мало на Землі, але багато в космічних тілах. Виникло припущення, що іридій у згаданому геологічному горизонті, що датується 65 млн. р. тому, має космічне походження і був занесений на землю астероїдом. Якщо в районі Карибського моря потужність цього шару сягала кількох десятків сантиметрів, то з віддаленням від Центральної Америки він тоншав. В решті решт в районі півострова Юкатан на півдні Мексики знайшли величезний кратер метеоритного походження. Він мав діаметр 180 км і був зруйнований природною ерозією. Встановлено, що кратер утворився 65 млн. років тому внаслідок падіння космічного тіла діаметром близько 10 км.

Потужний вибух знищив усе живе в радіусі тисяч кілометрів. В стратосферу було викинуто величезну кількість земного матеріалу, який випав метеоритним дощем на поверхню планети, спричинюючи планетарні пожежі. Пил від вибуху на кілька років затьмарив сонце. Температура на землі понизилася, що призвело до вимерзання багатьох живих організмів. Однак найгіршим для життя на землі стало різке гальмування рослинного фотосинтезу через зниження рівня сонячної радіації. Більшість рослин вимерло, спричинивши

загибель травоїдних, що у свою чергу викликало голод і смерть хижаків. Протягом короткого часу на планеті вимерло близько 70% видів живих організмів. Дещо менше постраждали мешканці океанів, зниження температури яких відбувалося повільніше ніж на суші. Тому в морях так багато реліктових видів живих істот.

На той час на землі панували рептилії, в тому числі найбільші з них – динозаври. Різке пониження температур стало смертельним для холоднокровних плазунів, які не могли регулювати температуру тіла. Врятувалися лише ті, хто зарився в землю (ящірки, змії) та мешкав у водоймах (черепахи, крокодили).

Падіння астероїду знищило світ рептилій мезозойської ери, але відкрило новий кайнозойський етап розвитку життя на землі – епоху ссавців. Останні з'явилися ще у Мезозої в добу динозаврів. Вони дещо нагадували щурів, які вели нічний спосіб життя. На відміну від рептилій ссавці регулюють температуру свого тіла. Ця особливість допомогла їм пережиту планетарну зиму і після вимирання рептилій завоювати увесь світ. Кайнозой характеризується надзвичайним видовим різноманіттям ссавців, серед яких з'являються примати, розвиток яких в решті решт призвів до появи людини.

Отже, падіння астероїдів не тільки нищило усе живе на Землі, воно було могутнім стимулом до розвитку життя, в тому числі і появи людини. Існує концепція, прибічники якої вважають, початок новим етапам розвитку життя на землі поклали планетарні катаклізми – падіння астероїдів чи катастрофічні виверження вулканів.

Вулкан, що мало не знищив людство

На початку 80-х рр. XX ст., коли у Карибському басейні розпочалися пошуки слідів падіння астероїда, сліди ще однієї планітарної катастрофи були знайдені в льодовиках Гренландії. Внаслідок буріння Гренландського крижаного щита виявлений прошарок льоду, що містив величезну кількість сульфідів (сполук сірки) і датувався 75 тис. р. тому. Дослідження мікроскопічних молюсків форамініфер у придонних відкладах океанів зафіксували різке падіння температур (на 5-6 %) у шарах, що датуються часом близько 75 тис. р. тому. Геологічні шари цього ж часу на півдні Азії (узбережжям та острови Індійського океану, Малайзії, Китайського моря) містять відклади вулканічного попелу своєрідної структури. Кожен вулкан під час виверження викидає властивий лише йому попіл. Пошуки джерел вулканічного попелу з Південної Азії привели на острів Суматра на засипані таким попелом і залиті вулканічною лавою та пемзою береги озера Тобо. Фактично воно являє собою залитий водою величезний вулканічний кратер розмірами 100х30 км.

Зусиллями різних вчених вдалося реконструювати явища, що стали наслідком грандіозного виверження супервулкана на острові Ява 75 тис. р. тому. Величезна кількість вулканічного попелу та сірчаних сполук було викинуто в атмосферу. Сульфати утворювали сріблясті хмаринки і разом з хмарами попелу у стратосфері Землі різко зменшили кількість сонячної радіації на поверхні землі. Це не тільки призупинило фотосинтез, але й призвело до різкого похолодання, що разом спричинило масове вимирання рослин і тварин. Сульфіди, з'єднуючись з атмосферною вологою випадали у вигляді дощів сірчаної кислоти. Вулканічний попіл являв собою мікроскопічні уламки кварцу, який при вдиханні травмував легені тварин та людей. Ці смертельно небезпечні фактори призвели до масового вимирання не тільки флори та фауни, але й первісних людей.

На думку деяких дослідників внаслідок вибуху вулкану Тоба 75 тис. р. тому загинуло 3/4 людства. Особливо постраждало населення наближеної до вулкану Південної Азії. На час виверження тут мешкало два різновиди людських істот: пітекантропи, що просунулися в регіон з Африки ще близько 1 млн. р. тому та перші Homo Sapiens, що саме розпочали освоєння Азії. Виверження фактично знищило пітекантропів і скоротило популяцію людини розумної до критичної межі. Деякі дослідники вважають до кількох десятків людей. Саме з цих решток азійських сапієнсів пізніше розвинулася європейська (біла) та азійсько-американська (жовта) раси людини розумної. Представники обох мають споріднений, але дуже бідний генний набір. Це свідчить, що їхній спільний пращур пройшов через так зване «пляшкове горло» розвитку популяції, коли остання мало не припинила своє існування, вірогідно, через вибух вулкану Тоба.

Катастрофи епохи танення льодовика.

Людство протягом трьох мільйонів років своєї історії пережило велику кількість різноманітних катастроф. Були навіть періоди коли кількість природних негараздів різко збільшувалася. Такою добою катастроф для прильодовикової Європи, зокрема України, можна вважати час інтенсивного танення останнього льодовика 14-10 тис. років тому за некаліброваною шкалою, коли відступаючий на північ льодовик звільнив від криги ложе Балтії (рис. 1). Ця заключна сторінка

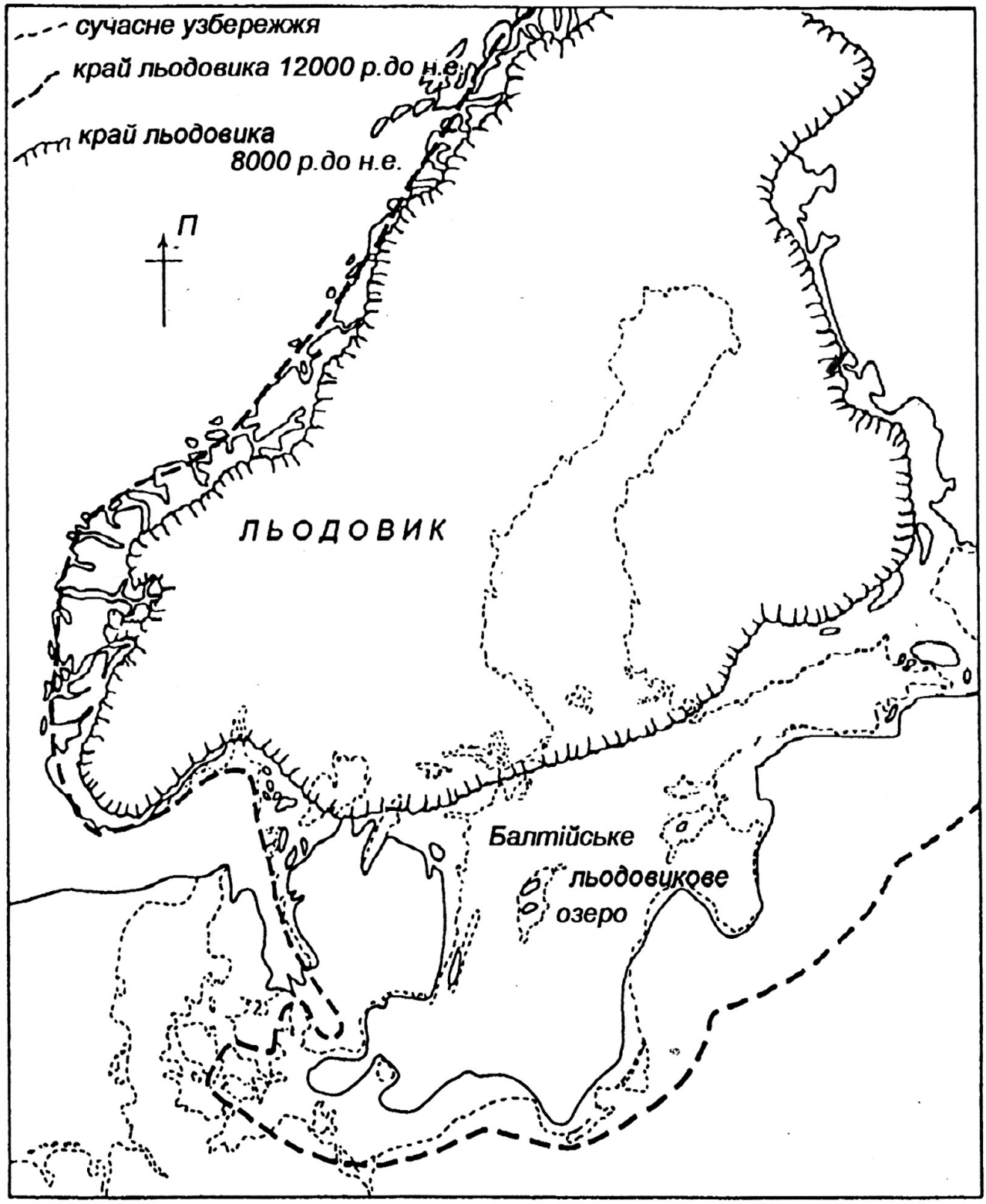

Рис. 1 Балтійське льодовикове озеро у фінальному плейстоцені 13-10 тис. років тому.

льодовикової епохи за археологічною періодизацією відома під назвою фінальний палеоліт або епіпалеоліт (Final Paleolithic, Terminal Paleolithic, Epipaleolithic). Вона має численні палеогеографічні термінологічні відповідники – дріасовий період, фінальний плейстоцен, пізньольодовиків'я, пізній чи фінальний гляціал, тардигляціал.

На території України фінальний палеоліт розпочався катастрофічним потоком з Поліського озера, що прокотився долиною Дніпра до Чорного моря. Закінчився ця епоха відомою Білінгенською катастрофою, коли близько 10300 років до наших днів за некаліброваною шкалою холодне Балтійське прильодовикове озеро прорвало крижану греблю в районі Данських проток. Внаслідок раптового зникнення величезного Балтійського холодного

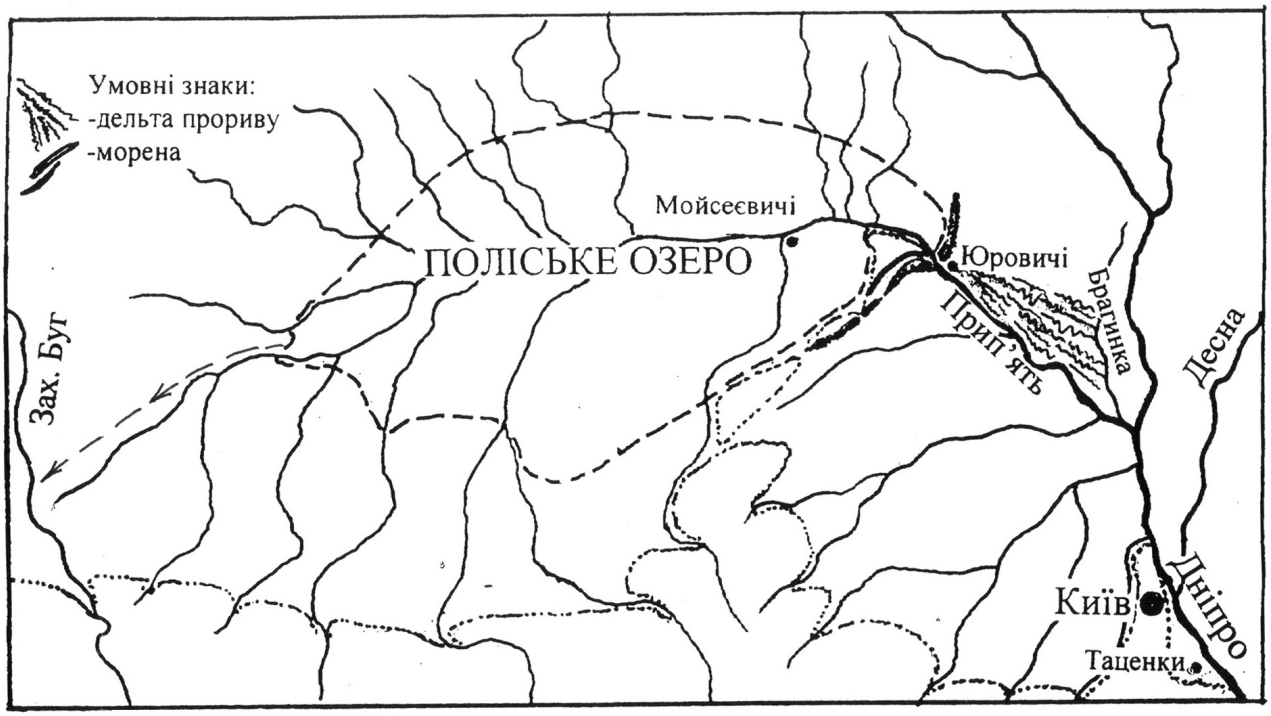

Рис. 2. Поліське прильодовикове озеро 14 тис. років тому.

басейну сталося різке потепління і в Європі сформувався сучасний помірний клімат. Швидке танення льодовиків у фінальному плейстоцені зумовило надходження величезних мас талої води у світовий океан, рівень якого різко підвищився. Це стало причиною затоплення низинних ділянок суші і утворення сучасних материкових шельфів. Зокрема узбережжя Чорного моря просунулося у північно-західному напрямку на 200-250 км і залило величезні ділянки надчорноморських степів, які в наш час лежать на дні Одеської затоки між Західним Кримом та гирлом Дунаю. Існує навіть катастрофічна версія раптового затоплення чорноморського шельфу внаслідок прориву через гірську гряду в районі Босфору океанічних вод із Середземного моря [Ryan, Pitman, 1999; Залізняк, 2005б].

Тривале нарощування маси льодовиків в періоди похолодань, за своєю суттю, було накопиченням величезної потенційної енергії, яка надовго консервувалася в тілі льодовиків у холодні періоди. Потепління призводили до швидкого танення льодовиків, тобто звільнення накопиченої в них потенційної енергії, яка за короткий час переходила в кінетичну енергію бурхливих водних потоків.

Уздовж південного краю льодовика формувалися гігантські гряди фронтальних морен. Маючи висоту до кількох десятків метрів, вони паралельними рядами тяглися на сотні кілометрів уздовж краю льодовикового щита, підпружуючи воду з його танучої поверхні. Як наслідок, в моренній зоні зледеніння, що тяглася на тисячі кілометрів у широтному напрямку через північ Німеччини, Польщу, Білорусію на Верхню Волгу і далі на північний схід, виникали численні прильодовикові озера, які нерідко утворювали цілі каскади між паралельними моренними грядами. В періоди потеплінь поверхня крижаного щита інтенсивно танула. Величезні маси води переповнювали озера і, прориваючи моренні запруди, утворювали катастрофічні потоки. Потрапляючи в долини річок грандіозні потоки з льодовика спричинювали потужні гідравлічні удари, які суттєво переоформлювали не тільки русла рік, а й борти їхніх долин.

Таким чином, періоди танення та деградації льодовиків супроводжувалися катастрофічними повенями, грандіозними зсувами та селевими потоками, затопленням величезних ділянок материкових шельфів через різке підняття рівня світового океану, що відбувалося внаслідок надходження сотень тисяч кубічних кілометрів води з танучих льодовиків.

Наслідки танення великого льодовика залежали від рельєфу прильодовикових регіонів. Так, територія Німеччини та Польщі мають ухил у північно-західному напрямку. Тому талі води з льодовика накопичувалися біля його підніжжя в Померанії та Польському Помор'ї і стікали уздовж його краю на захід в басейн Нижньої Ельби і далі в бік Північного моря. Оточена узвищеннями Поліська низовина на південному сході має вихід в долину Дніпра, що було передумовою дренажу прильодовикових озер з території Білорусі Дніпром у Чорне море. Останній прорив Поліського при-

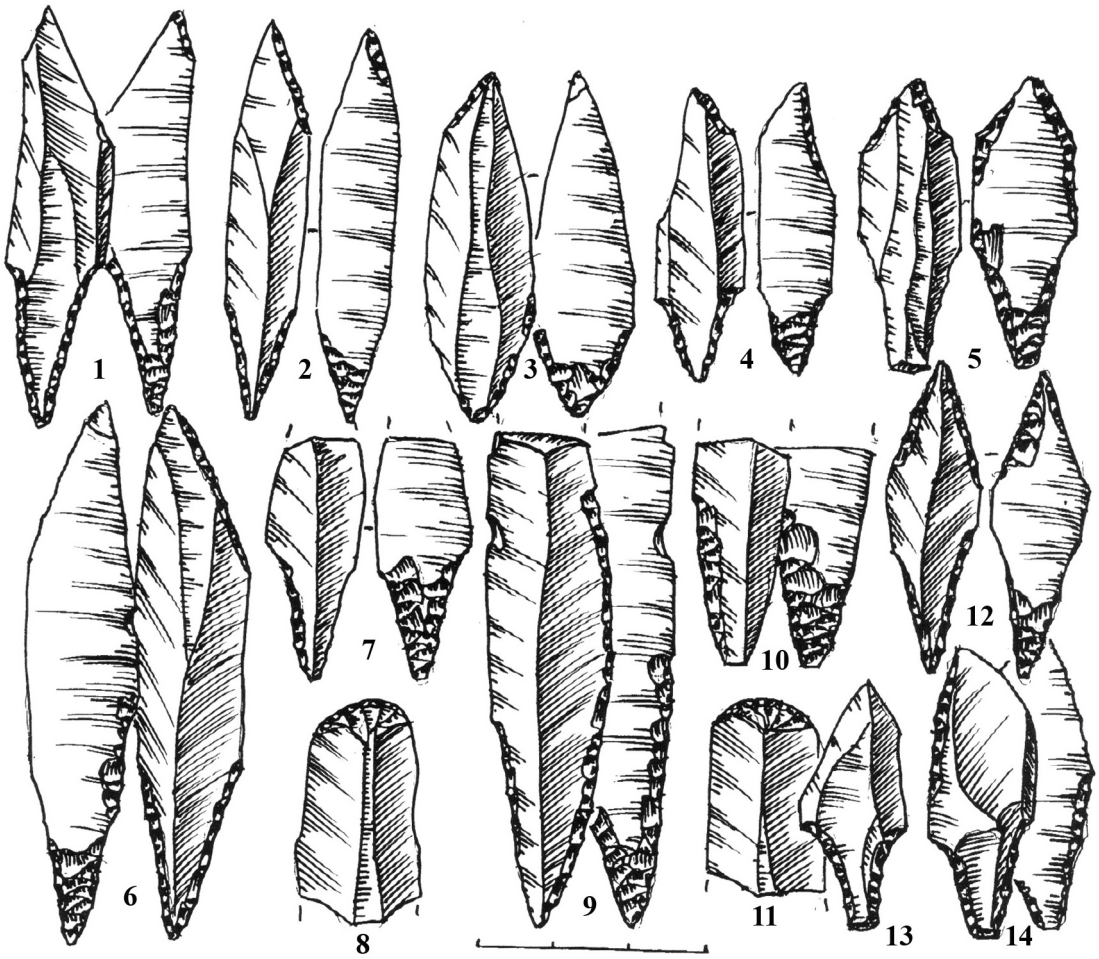

Рис.3. Крем'яні наконечники стріл та скребачки зі свідерських стоянок Нижньої та Середньої Прип'яті: Юровичі II (1-5), Рожава (6-8), Білосорока (9-11), Лясковичі (12), Мойсеєвичі (13-14), [Исаенко, 1967, с.46, 47].

льодовикового озера в долину Дніпра стався наприкінці льодовикової доби. Нещодавно цю важливу для археологів України проблему підняв викладач географічного факультету Київського національного університету ім. Т.Шевченко В.Г.Пазинич у своїй книзі «Геоморфологічний літопис великого Дніпра», Ніжин, 2007.

ПОЛІСЬКО-ДНІПРОВСЬКА ПОВІНЬ

Прип'ятьська низовина, якою нині тече р. Прип'ять та її притоки має форму блюдця, східний край якого обмежували гряди льодовикових морен в районі міста Мозир, що на Нижній Прип'яті. Мозирські морени утворилися в максимум дніпровського (риського) зледеніння приблизно 300-250 тис. років тому. Їхні пасма піднімаються над поверхнею Прип'ятської западини на 30-50 м, перекриваючи вихід на схід в долину Дніпра, який несе води в південному напрямку до Чорного моря. Фактично мозирська морена тривалий час служила вододілом між басейном Балтійського та Чорного морів. Блюдцеподібна западина на місці сучасної р.Прип'ять та її приток з природною моренною греблею на сході створила передумови для утворення і тривалого існування Поліського прильодовикового озера (рис. 2).

Концепція Поліського озера та його періодичних проривів в долину Дніпра протягом плейстоцену розроблялася геологами протягом усього XX ст. Значний доробок у цю проблематику вніс Д. Соболєв [1931], який дійшов висновку, що загальний ухил поверхні Поліської низовини створює умови стоку води з сучасної долини Прип'яті не на схід у Дніпро, а на захід у басейн Західного Бугу. Він же припустив можливість існування в минулому в басейні Прип'яті замкнутого озера. Цю ідею розвивав П.Тутковський, який звертав увагу на поширення в Поліссі озерних відкладів і розробив концепцію озерних лесів [1912]. У другій половині XX ст. білоруські дослідники М.Цапенко [1960] та Е.Мандер [1973], спираючись на геологічні дані про наявність потужних плейстоценових озерних відкладів в басейні Прип'яті, визначили приблизні межі Поліського озера, що мало стік в басейн Західного Бугу в напрямку від Пінську на Брест. На сході озеро підпружувалося в районі м. Мозиря моренною грядою дніпровського зледеніння.

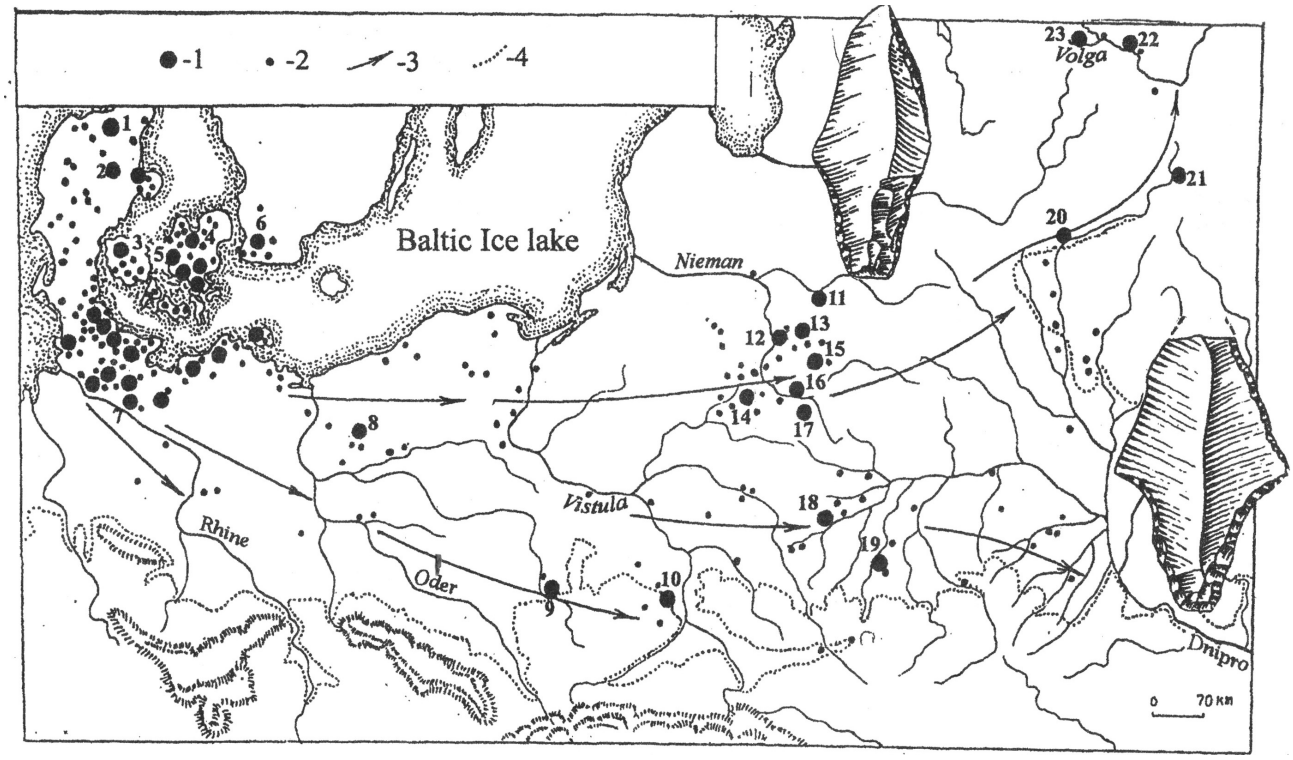

Рис. 4. Карта поширення пам'яток типу Лінгбі близько 11 тис. р. тому.

Умовні позначення: 1- стоянки культури Лінгбі, 2- місцезнаходження окремих наконечників Лінгбі, 3- напрям міграції носіїв культури Лінгбі, 4- південний та східний кордони зандрових низин.

Стоянки: *1- Норе Лінгбі; 2- Ланга; 3- Бро; 4- Броме; 5- Стоксб'єрг; 6- Зегебро; 7- Толк; Вернек-Міте; 8- Сугесков; 9- Трзебча; 10- Ридно Х; Новий Млин 1А, 1Б; 11- Вільнюс; 12- Ежярінас 8, 15, 16; 13- Маскаука 6; 14- Богатирі Лясні 2, Волкуш 3; 15- Дяряжнічя 31; 16- Ковалівка; 17- Красносільськ 5; 18- Лютка; 19- Великий Мідськ; 20- Берестеневе; 21- Аносово; 22- Троїцьке III; 23- Поділ III.*

Останній прорив озера в долину Дніпра стався, за визначенням згаданих білоруських дослідників, у кінці Валдайського зледеніння. Сліди цього прориву М.Цапенко відшукав за 20 км на південний схід від Мозиря біля білоруського села Юровичі на Нижній Прип'яті (рис. 2).

В.Г.Пазинич [2007, с.108-118] не тільки узагальнив напрацювання попередників, а й зробив власний суттєвий внесок у розвиток концепції Поліського прильодовикового озера. Зокрема він вважає, що це озеро протягом плейстоцену та голоцену виникало і дренувалося в долину Дніпра неодноразово, таким чином суттєво впливаючи на формування долини головної річки України. При чому останній пізньовалдайський прорив не був наймасштабнішим. Західний край озера В.Г.Пазиніч розміщує в районі нижньої течії р.Стоход, де абсолютна висота сягає 143 м над рівнем моря, з якої відбувався стік надлишків озерної води у Західний Буг. Окресливши межі водойми по цій гіпсометричній відмітці (рис. 2), дослідник отримав приблизні межі озера: 300 км із заходу на схід (від гирла р.Стоходу до с. Юровичі), та 130 км в меридіональному напрямку при максимальній глибині більше 20 м у східній частині водойми. Отже, озеро було відносно неглибоким, зате мало величезну площу і накопичило великі маси води з танучих льодовиків. Якщо взяти за середню глибину водойми 10 м, то виявиться, що обсяг води в ній сягав приблизно 400 кубічних кілометрів.

Придніпровська низовина, якою тече Дніпро, є реліктовою западиною на місці древнього палеогенового моря. Як зазначалося, протягом плейстоцену долина Дніпра зазнала кількох потужних гідравлічних ударів внаслідок прориву Поліських прильодовикових озер, що утворювалися в Прип'ятській западині в різні періоди льодовикової доби.

Зрозуміло, що прорив сотень кубічних кілометрів води в Дніпро мав катастрофічні наслідки як для його долини, так і для її мешканців. Наприкінці льодовикової доби потужний гідравлічний удар викинув через проривне гирло в моренній гряді біля с. Юровичі величезну кількість моренного матеріалу (піску, гравію, глини). В.Г.Пазинич відшукав сліди цієї дельти прориву Поліського озера на знімках з космосу [Пазинич, 2007, с. 112,

113]. На них видно пасма моренного матеріалу, що простяглися від гирла прориву озером моренної запруди біля с. Юровичі майже на 100 км у південно-східному напрямку в долину Дніпра (рис. 2). Внаслідок занесення матеріалом з дна озера русла ріки, річище Дніпра було відсунуте на 10-12 км східніше. В наш час старе русло Дніпра являє собою систему боліт, які з'єднує невеличка річка Брагинка, що впадає у Київське море між гирлами Дніпра та Прип'яті.

Насичена піском, гравієм, глиною величезна маса води з Поліського озера покотилася долиною Дніпра на південь у Чорне море, руйнуючи схили терас і полишаючи на дні долини потужні відклади піску, гравію, глини. Геоморфологи бачать сліди цього руйнівного потоку в рельєфі сучасної долини Дніпра. Зокрема, на думку В.Г.Пазинича, слідами селевого потоку з Полісся є багатокілометровий піщаний масив у заплаві правого берега Дніпра нижче Києва. В наш час на ньому розташовані села Чапаївка, Підгірці, Таценки та елітне дачне містечко Конча-Заспа [Пазинич 2007, с.261-269]. Сліди цієї ж катастрофічної події дослідник бачить у гирлі р.Самари під Дніпропетровськом.

Катастрофічний потік з Полісся міг бути одним з важливих факторів формування Ігреньського півострова, що в гирлі Самари на східній околиці Дніпропетровська. Відомий в науці численними землянками доби мезоліту півострів має гранітну основу вкриту кількома метрами намитих річковим потоком алювіальних пісків. Піски були нанесені ще у кінці льодовикової доби, про що свідчать зуби мамонтів знайдені у білому стерильному піску, в який були впущені котловани жител найдавніших мешканців півострова – мезолітичних мисливців 9-8-го тисячоліть до наших днів [Телегін, 2002; Залізняк, 2005, с.76-79]. Досить вірогідно, що поліський потік фінального плейстоцену намив принаймні якусь частину ігреньських пісків. Тим більше, що сліди цього потоку В.Г.Пазинич [2007, с.242-261] відзначає поруч з Ігренським півостровом у гирлі р. Самари. Інакше кажучи, гранітна основа Ігренського півострова опинилася на шляху потоку і була замита кількома метрами алювіальних пісків в процесі грандіозної повені.

Схожу ґенезу, вірогідно, мали піщані відклади островів Кізлевий, Шулаїв, Сурський та ін. у порожистій частині Дніпра. До їх затоплення Дніпрогесом вони являли собою гранітну скелю («голову») з довгим піщаним «хвостом». Про давній вік піщаних шлейфів островів свідчать численні стоянки доби мезоліту та неоліту на них. Особливо показовими є матеріали стоянки №5 на пісках острова Сурський. За типологією виробів пам'ятка датується не пізніше рубежу плейстоцену та голоцену. Цей факт, а також відсутність на острові більш ранніх знахідок, свідчить на користь утворення піщаного шлейфу острова у самому кінці палеоліту.

Можливо тим же потоком з Полісся і у той же час утворено піщаний шлейф південної частини острова Хортиця в Запоріжжі.

Катастрофічна повінь з Полісся, на думку В.Г.Пазинича [2007, с. 336-338], сформувала неподалік від гирла Дніпра під Херсоном відомі Альошкінські піски. При проходженні через Надпоріжжя потужний потік набув імпульсивного характеру. Це пояснюється тимчасовим блокуванням насиченої піском води на гранітних порогах вузької долини Дніпра в місцях прориву ріки через кристалічний масив. Імпульси потоку з Поліського озера вихлюпувалися з русла Дніпра поблизу дельти. Внаслідок розтікання окремих вихлюпів потоку по рівнині течія різко сповільнювалася і тверда фракція випадала на поверхню, формуючи характерні піщані язики на Олешші. Так на південь від гирла Дніпра утворилося п'ять (за іншими даними сім) піщаних арен. Вони перекрили суглинки більш давньої рівнини і місцями піднімаються над нею на кілька метрів.

Датувати час катастрофічної повені, що прокотилася долиною Дніпра з Полісся до Чорного моря дозволяють археологічні пам'ятки розміщені безпосередньо на піщаних відкладах потоку. Раннім мезолітом (9,5-8 тис. р. тому) датуються стоянки кудлаївської культури Білосороки [Исаенко, 1976, с.16, 46] на Нижній Прип'яті та Таценки [Зализняк, 1976; 1984, с.36-40] південніше Києва. Мезолітом датується стоянка Ігрень 8 та численні пам'ятки Алешкінських пісків [Оленковський, 1984, с.75-90]. Отже подія сталася раніше початку голоцена. Про це ж свідчать знахідки фінальнопалеолітичних речей на полишених поліським потоком пісках південніше Києва біля с.Чапаївка (свідерській наконечник) [Телегин, 1966, с.102, рис. 2, *15*] та біля с.Підгірці (азильський сегмент) [Залізняк, 1981, с.10, рис.37]. Аналогічний сегмент фінальнопалеолітичного часу походить з Нової Каховки на Алешківських пісках.

На час дренажу Прип'ятського озера вказують знахідки типових знарядь свідерської культури (11 тис. р. тому) на піщаних узвищеннях над Середньою Прип'яттю, де колись розміщувався центр озера. Зокрема вони знайдені поблизу с.Дорошевичі та с.Лясковичі (рис. 3, *12*) [Исаенко, 1976, с.16, 46-49]. А біля с.Мойсейовичі, на піщаному пагорбі при впадінні р.Уборть в Прип'ять знайдені не тільки свідерські, а й більш давні черешкові наконечники

типу Красносілля та Лінгбі, які датуються кінцем 12 – початком 11 тис. р. тому (рис. 3, *13, 14*).

Знахідки показових виробів свідерської культури по Нижній Прип'яті біля сіл Рожава (рис. 3, *6-8*), Білосорока (рис. 3, *9-11*), на досить низьких гіпсометричних рівнях краю першої надзаплавної тераси річки також свідчать про дренаж озера ще до 11 тисячоліття. У противному випадку ці пам'ятки були б змиті селевим потоком з місця прориву.

Великий науковий інтерес являє собою власне місце прориву Поліським озером Мозирської моренної гряди, що розташоване на 20 км на південний схід від Мозиря (рис. 2). Води прильодовикового озера промили у довгій гряді у кілька десятків метрів заввишки своєрідні ворота шириною 2,5 км, через які в наш час тече Прип'ять. Безпосередньо у воротах прориву розташоване с.Юровичі, на південно-західній околиці якого на піщаному узвищенні, що на кілька метрів піднімається над заплавою Прип'яті, зібрана виразна серія характерних наконечників (рис. 3, *1-5*) свідерської культури [Исаенко, 1976, с. 16, 46, 47], яка датується 11 тисячоліттям до наших днів. Зрозуміло, що свідерці могли мешкати безпосередньо у воротах прориву озера лише коли його вже не існувало, а по колишньому озерному дну протікала Прип'ять.

Таким чином, виразні свідерські матеріали зі стоянок по Нижній та Середній Прип'яті (Лясковичі, Мойсеєвичі, Юровичі, Дорошевичі, Білосорока) зображені на рис. 3 переконливо свідчать, що в останньому тисячолітті льодовикової доби (11 тис. р. тому) Поліського озера вже не існувало, а його територію успадкувала річка Прип'ять з притоками.

Визначення точної дати прориву Поліського прильодовикового озера в долину Дніпра є справою майбутнього. Разом з тим, можна припустити, що цю катастрофічну подію стимулювало надходження до озера великої кількості води. Адже греблі рвуть великі повені. На нашу думку спричинити прорив Поліського озера могло потепління Рауніс, що сталося в 14-му тис. до наших днів. З ним пов'язують значні природні зміни в Європі. Саме в цей час вимирають мамонти і небувалого поширення набувають північні олені. Починається доба північного оленя в прильодовиковій Європі або фінальний палеоліт чи епіпалеоліт [Зализняк, 1989; 2005, с.29].

Прямим наслідком Рауніського потепління був відхід Валдайського льодовика на північ від кінцевих морен в Померанії (Північна Німеччина), в Помор'ї (північ Польщі), від брацлавської морени на півночі Білорусії (рис. 2). Деградація льодовика супроводжувалася надходженням величезної кількості талої води з крижаного щита в прильодовикові озера моренної зони, що тяглася через північ Німеччини, Польщу, на Полісся і далі на Верхню Волгу. Бурхливі потоки талої води з відступаючого льодовика зумовили прорив озером Мозирської гряди і винос величезних обсягів піску, гравію та глини у східному напрямку [Пазинич, 2007, с.113, рис. 3.*13*]. Це понизило рівень дна східної частини озера, що поліпшило стік води з території колишнього озера не на захід, як раніше, а на схід в долину Дніпра. Так створилися умови для формування сучасного басейну річки Прип'яті, яка власне й утворилася після і внаслідок поліського-дніпровської катастрофи фінального палеоліту. Грандіозна повінь, викликана проривом Поліського озера 14-13 тис. р. тому, була останнім природним фактором, що суттєво вплинув на формування сучасної долини Дніпра в межах України.

Звільнення від льодовика близько 13 тис. р. тому Південної та Південно-Східної Балтії, в процесі чого сталося осушення, дренаж величезної кількості прильодовикових озер, в тому числі Поліського, створило умови для заселення людиною безкраїх зандрових низин, що тяглися уздовж краю льодовика від Англії до Німану, Верхнього Дніпра та Верхньої Волги. Однак придатними для мешкання людей Середньоєвропейські низини (Північнонімецька, Польська, Поліська, басейн Німану) стали не зразу, а лише в середині фінального палеоліту (або дріасового періоду) близько 12,5-12 тис. р. тому.

Палеогеографічні дані свідчать, що у ранньодріасовий час Середньоєвропейські зандрові низини, внаслідок спричиненої деградацією льодовика зміни водного режиму, перетворилися в непридатну для життя, заозерену арктичну пустелю з надзвичайно суворим кліматом. Сучасна гідросистема лише починала формуватися, і недостатній врізрусел річок заважав дренуванню зандрових рівнин. Інтенсивне танення льодовика в умовах низинного рельєфу зумовлювало заозерення та заболочення низинних територій, які були непридатними для життєдіяльності людей. Зокрема подібна ситуація реконструйована палеогеографами для початку дріасового періоду в Поліссі [Вознячук, 1973, с.62; Якушко, Махнач, 1973, с.79].

Поліпшення природно-кліматичних умов на зандрових низинах, зокрема в Поліссі, сталося лише в середині фінального палеоліту. Поглиблення річкових долин в Аллереді, сприяло дренуванню низинних територій, а також спричинило формування сухих піщаних борових терас, придатних для влаштування стоянок. Беллінзьке

і, особливо, Аллередське потепління 12 тис. р. тому сприяли розвитку рослинності на звільнених від льодовика зандрово-моренних рівнинах і поширенню далеко на північ численної популяції північних оленів.

Судячи з археологічних матеріалів, терени зандрової смуги Східної Європи у середині фінального палеоліту зайняли мігранти з заходу, а саме мисливці на північного оленя Західної та Південної Балтії зі специфічними наконечниками стріл на пластинах (культури Гамбург, Лінгбі, Східний Аренсбург або Красносілля, Свідер). Витоки цих культурних явищ сучасна археологія бачить в пізньому мадлені Франції. Зокрема на багатошаровій стоянці Ля П'єр о Фе (Північна Франція) шар фінального Мадлену перекритий горизонтом з типовими вістрями з плечем. Вважається, що під час белінзького потепління фінальномадленські мисливці з Паризького басейну просунулися на північ, започаткувавши споріднені культури Крезвель Англії та Гамбург Північної Німеччини [Burdukiewicz, 1987, s.176-180]. Носії традицій гамбурзької культури з пониззя Ельби під час беллінзького потепління 12,5 тис. р. тому почали просуватися на схід в басейни Одеру, Вісли, Німану, Прип'яті.

Вважається, що культура Лінгбі Західної Балтії сформувалася під час Аллередського потепління внаслідок просування мадленського населення групи Тейєт з півночі Франції у Південну Скандинавію [Taute, 1968, s.282; Залізняк, 1999, с.211-216]. Припускають, що Лінгбі могла бути пов'язана з Мадленом Північної Франції через похідну від нього гамбурзьку культуру. Північний варіант останньої (група Хавелте) Данії, Швеції та Нідерландів, схоже, доживає до Аллереду, коли з'являються найдавніші лінгбійські стоянки типу Броме. Висловлено припущення, що наконечники типу Лінгбі можливо походять від черешкових вістер типу Хавелте [Satavicius, 2002, s.185].

Розселення лінгбійської людності на схід Південною Балтією (рис. 4), схоже, почалося ще під час аллередського потепління. В басейнах Німану, Прип'яті, Верхнього Дніпра та на Верхній Волзі матеріальна культура прибульців набула певної специфіки що стало підставою появи терміну Східне Лінгбі [Римантене, 1971; Зализняк, 1989, 1999]. Зокрема поширилися великі лінгбійські наконечники з суцільно ретушованим крутою ретушшю одним краєм (Ежярінас 17, Подол III), які набули подальшого розвитку пізніше в красносільській культурі Полісся. Різке похолодання на початку Дріасу III додатково стимулювало відхід лінгбійської людності з Ютландії на південь і її розселення у лісотундрах басейнів Одеру, Вісли [Schild, 1975, s.333; Kozlowski, 1975], Німану [Римантене, 1971], Прип'яті, Верхнього Дніпра [Залізняк, 1984 б, с.15; 1986, с.141; 1989, с.12-20; 1999] до верхів'їв Волги [Синицына, 1996] (рис. 4). Саме на цьому підґрунті в останнє тисячоліття льодовикової доби (11 тис. р. тому) на Північно-Німецькій низовині формувалася аренсбурзька культура; на Верхній Вислі, Західному Бузі та на Верхній Прип'яті — свідерська, а ще східніше, в Поліссі, на Верхньому Німані та Дніпрі – красносільська.

Так, в останнє тисячоліття плейстоцену Середньоєвропейські рівнини були заселені людністю споріднених спільним походженням від культури Лінгбі Західної Балтії культурних явищ. Їхні носії полювали на північного оленя і були найпівнічнішими мешканцями тогочасної Європи.

ПРОБЛЕМА ЧОРНОМОРСЬКОГО ПОТОПУ

Наприкінці льодовикової доби подібні до поліcько-дніпровської повені відбувалися по всій прильодовиковій зоні північної півкулі. Величезні маси талої води з грандіозних льодовиків Скандинавії, Сибіру, Північної Америки потрапляли до Світового океану невпинно піднімаючи його рівень. Низини уздовж материкових узбереж були затоплені морем і перетворилися на материкові шельфи. Зокрема, внаслідок трансгресії Чорного моря його північне узбережжя просунулося вглиб материка на 150-200 км, утворивши Одеську затоку та Азовське море. Загальну картину поступового наступу Чорного моря наприкінці льодовиковох доби реконструйовано завдяки зусиллям багатьох вчених [Щербаков, 1976, 1978, 1983, Федоров, 1982 а, б, Серебрянный, 1982, Гожик, 1992б, Deuser, 1972, Ross, Deges, 1974].

Концепція поступового підняття рівня Чорного моря.

Під час максимального похолодання 20-18 тис. р. тому величезні маси води були скуті льодовиком і рівень Світового океану впав на 130 м., а Чорного моря – на 100 м. Як наслідок шельфові зони континентів з глибинами менше 100-130 м від сучасного рівня океану стали сушею. Зникли неглибокі моря вздовж північного узбережжя Євразії. Зокрема суходіл простирався між Британією та Скандинавією, а північне узбережжя Сибіру проходило на сотні кілометрів північніше від сучасного. На той час не існувало Берингової протоки між Азією та Північною Америкою, На місці сучасного Берингового моря простиралась рівнина Берінгія, по якій 17-13 тис.

років тому вихідці з Азії заселили Американський континент.

Глибоководні дослідження підводних схилів континентів фіксують по їх периметру чітку берегову лінію на глибині 130 м нижче сучасної поверхні океанів з характерними піщаними та гравійними пляжами, дюнами, береговими урвищами тощо [Fairbanks, 1989].

Внаслідок падіння рівня Середземного моря увірвався зв'язок з Чорним через Босфор і Дарданелли. Цей фактор разом з різким зменшенням притоку річкової води через сухий і холодний прильодовиковий клімат періоду максимального похолодання призвели до опріснення і швидкого пониження на 100 м рівня Чорного моря. Оголилися від води неглибокі ділянки дна водойми уздовж його узбереж – чорноморський шельф (Рис. 5). Північно-Західне узбережжя прісноводного Чорного озера проходило на 200 км південніше від Одеси. Азовського моря взагалі не існувало, а по його майбутньому дну тік Дон, що впадав у Чорне прісноводне озеро південніше Керченського півострова. Рівнина між Кримом та гирлом сучасного Дунаю являла собою низину, прорізану долинами Дунаю, Дністра, Дніпра. Близько 100 км на південь від сучасної Одеси Дністер впадав у Дніпро, гирло якого було розташоване приблизно на широті Сімферополя. Оскільки шельф уздовж західного узбережжя моря також був сушею, то дельта Дунаю знаходилася за 100 км на схід від сучасної.

Гідрографічні дослідження та донне буріння північного шельфу Чорного моря виявило рельєф поверхні та характер седиментації властивий для алювіальних рівнин пониззя великих рік. Межиріччя нижніх течій згаданих рік займали лесові відклади, а річні долини – алювіальні низини, болота, старичні озера (Рис. 5). Сухий, трав'янистий плейстоценовий степ з фауною бізона, коня та інших травоїдних наприкінці льодовикової доби простирався далеко на південь від сучасного степового Надчорномор'я і займав усю територію Азовського моря та Одеської затоки. По краю чорноморського шельфу на глибинах близько 100 м зафіксована стародавня берегова лінія з характерним береговими урвищами, гальковими та піщаними пляжами, дюнами тощо.

Наприкінці льодовикової доби 17-10 тис. р тому внаслідок інтенсивного танення льодовиків рівень морів і океанів поступово, але невпинно піднімався, наближаючись до сучасного. Підвищенню рівня Світового океану відповідає новоевксинська трансгресія Чорного моря, яка почалася з мінімального рівня моря – 100 м за одними даними 17 тис. р. тому, а за іншими – 15-12 тис. р. тому [Серебряний, 1982, с.161, Федоров, 1982, с.151, Щербаков, 1983, с.20] і закінчилася у ранньому голоцені на порозі атлантикуму 8 тис. років тому*, коли прісноводна водойма стала солоноводним морем. Однак через відсутність зв'язку зі Світовим океаном новоевксинське підняття рівня Чорноморської водойми у пізньольодовикову добу не було синхронне підняттю океану і мало власну специфіку.

Внаслідок інтенсивного танення льодовиків 15-10 тис. р. тому різко зросла повноводність річок Чорноморського басейну. Дніпром та Доном дренувалися на південь талі води від підніжжя Валдайського льодовика. Дунай ніс величезні маси води з деградуючих льодовиків Альп та Карпат, а Кубань – з Кавказу. Через Кумо-Маницьку западину у Чорне озеро стікали надлишки прісної води з переповненого Каспійського басейну [Фролов, 1982, с.192]. Навіть сухий, різкоконтинентальний клімат пізньольодовиків'я не міг спричинити випаровування величезних мас талої води, яка на той час потрапляла у Чорне озеро. Тому його рівень в останні тисячоліття льодовиків'я нерівномірно, але невпинно зростав, що призвело до поступового затоплення шельфових ділянок узбережжя.

Під час новоевксинсьої трансгресії море піднімалося зі швидкістю 1 см на рік. На початок голоцену його рівень на думку П.Ф.Федорова [1982, с.152] був усього на 15-20 м нижчим за сучасний, а на думку Л.Р.Серебрянного [1982, с.163] – на 40 м. Однак загальноприйнятої точної схеми темпів післяльодовикових трансгресій Чорноморського басейну не існує й понині. Зокрема, складну картину коливань рівня Чорного моря у фінальному палеоліті навів М.Ф.Веклич [1987, с.161, 162].

Сягнувши Босфорської сідловини (-34 м від сучасного рівня океану) у фінальному плейстоцені прісні чорноморські води почали переливатися через Босфор і Дарданелли у Середземне море [Щербаков, 1983, с.20-24], рівень якого був нижчим дна Босфору принаймні до раннього голоцену. Середземне море сягнуло дна Босфорської сідловини близько 9,5-9 тис. р. тому, коли морська вода потрапила до Чорного озера, поступово збільшуючи його солоність до наших днів включно [Deuser, 1972, Ross, Deges, 1974, Щербаков, 1983, с.23]. Ця подія призвела до поступового засолення Чорного моря та утворення на його дні сірководневого шару. Підняття Середземного моря до рівня Босфору 9500-9000 р. тому, тобто на самому початку голоцену, уможливило подальший поступовий наступ Чорного моря синхронно з підняттям Світового океану до сучасного

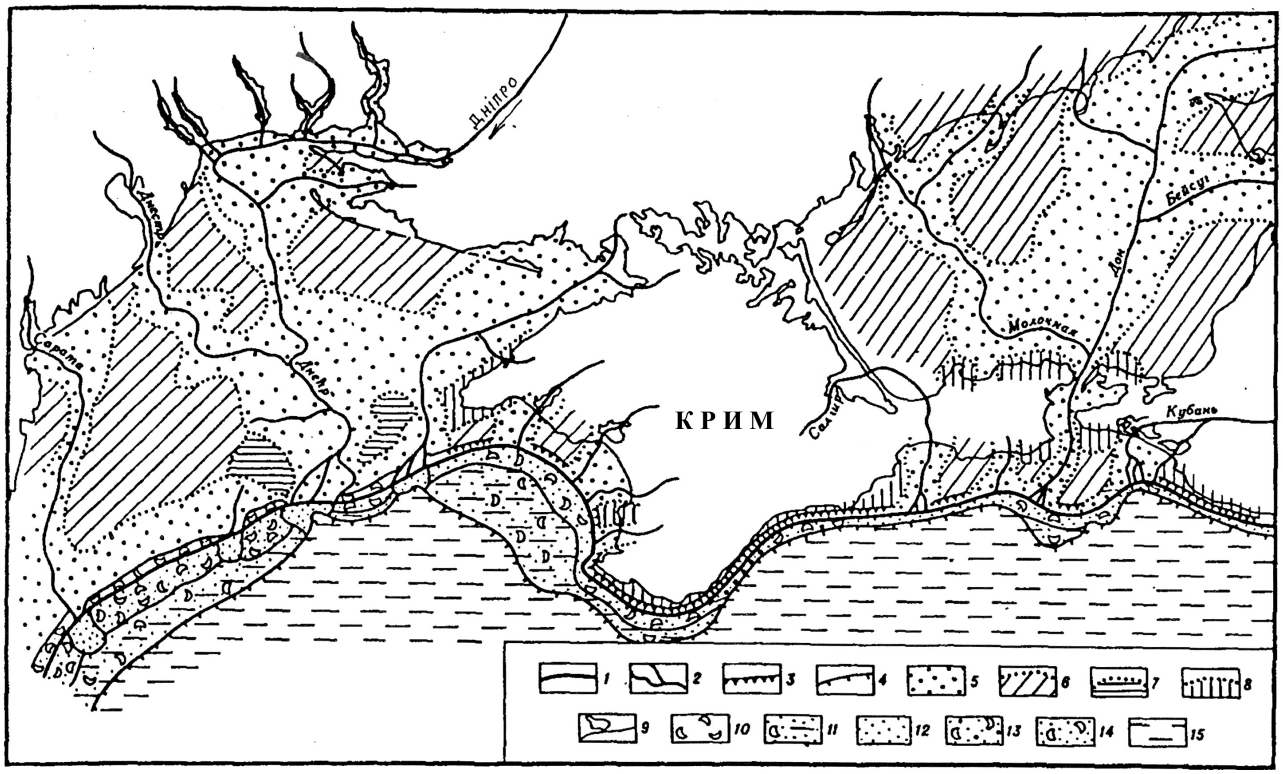

Рис. 5. Північне узбережжя Чорного моря 20-17 тис. р. тому. За Ф.А. Щербаковим [1983, рис.26]

Умовні позначення: 1. давня берегова лінія, 2 – палеоріки, абразивні уступи, 4- край шельфу, 5- плейстоценовий алювій палеорік, 6- лесові відклади, 7- глини і піски пліоцену, 8- інші до четвертинні породи, 9- сучасна берегова лінія, 10- ракушечники давньої берегової зони, 11- пісково-ілисті відклади шельфу, 12- авандельти палеорік, 13- грубі відклади з мушлями, галькою та гравієм, 14- відклади з мушлями давнього підводного берегового схилу, 15- алеврито-глинисті мули континентального схилу.

рівня. Однак наступ моря не був рівномірним. Трансгресії теплих кліматичних періодів змінювалися регресіями зпід час похолодань.

Внаслідок нерівномірного, але невпинного підняття рівня Чорного моря наприкінці льодовикової доби безкраї степи Північного Надчорномор'я та Надазов'я з численними стоянками палеолітичних мисливців опинилися на дні Одеської затоки та Азовського моря.

Концепція раптового затоплення чорноморського шельфу

Альтернативою поданій вище версії поступового підняття рівня Чорного моря є концепція катастрофічного Чорноморського потопу. Народилася вона 1993 р. під час міжнародної наукової експедиції вздовж чорноморського шельфу на судні „Акванавт", яку очолювали дослідники з Колумбійського університету США У.Раен та У.Пітмен [Залізняк, 2005 а, с. 19-24; 2005 б]. Результати цих досліджень побачили світ в інтригуючій за назвою книзі згаданих керівників експедиції „Ноїв потоп" [Ryan, Pitman, 1999].

Прибічники концепції Чорноморського потопу дійшли висновку, що у період максимального похолодання 18 тис. р. тому, коли рівень Світового океану був на 130 м нижчим за сучасний, на місці сучасного Босфору існувала гряда пагорбів, що поєднувала Європу з Азією.

Внаслідок інтенсивного танення льодовиків наприкінці плейстоцену рівень океану значно піднявся, але ще на початок голоцену 10 тис. р. тому Босфорська природна гребля продовжувала відділяти Чорноморське прісне озеро від Середземного моря. У.Раєн, У.Пітмен та їх прибічники вважають, що на відміну від Середземного моря, рівень ізольованого від Світового океану Чорноморського басейну, не піднімався і був нижчим від сучасного на 150 м. Тому Одеської затоки не існувало, а берегова лінія тяглася фактично від сучасного Севастополя на захід в напрямку гирла Дунаю.

Поки на початку голоцену Чорне озеро пересихало на кшталт сучасного Аральського рівень Світового океану невпинно підвищувався. Близько 7600 р. тому (6700 р. В.С. cal.), на думку прибічників Чорноморської катастрофи, води Середземного моря сягнули Босфорської сідловини, через яку гігантським солоним водоспадом висотою за різними даними від 156 до 100 м перелилися в прісне Чорне озеро. Морська

вода швидко промила і поглибила Босфор. Потік солоної води був настільки потужний, що рівень Чорного озера піднімався на 15 см щоденно, а наступ моря на низину, яка простиралася на місці сучасної Одеської затоки відбувався зі швидкістю кількох кілометрів на місяць. За 2-3 роки рівень Чорноморської водойми піднявся мінімум на 100 м і затопив не менше 100 тис. кв. км суші, переважно низини вздовж західного і особливо північного узбережжя (Рис. 5). Рівень Чорного моря стабілізувався на позначці – 15 м нижче сучасного, відповідно тогочасному рівню Світового океану [Ryan, Pitman, 1997, 1999, Dimitrov, Solakov, et al., 1999, Ballard et al., 2000, Терехин, 2001].

Швидке засолення прісноводного озера морською водою виявилося фатальним для його флори і фауни. Практично одномоментне вимирання майже всього живого призвело до випадіння на дно нового моря потужного шару мертвих організмів, з яких утворився горизонт геологічних відкладів органічного походження (сапропелів) завтовшки 1,5-2 м. Продукти розпаду мертвих організмів в умовах нестачі кисню призвели до зараження сірководнем глибинних шарів Чорного моря [Терехин, 2001].

Драматична концепція Чорноморського потопу попри зростаючу популярність, має слабкі місця, за що зазнає критики з боку традиціоналістів, які стоять на позиціях поступових трансгресій Чорного моря. Зокрема важко пояснити „усихання" Чорноморського озера за часів максимального танення льодовиків у фінальному палеоліті 15-10 тис. р. тому [Залізняк, 2005 б, с.7]. Адже на той час внаслідок інтенсивного танення Скандинавського, Альпійсько-Карпатського, Кавказького льодовиків різкого збільшилася повноводність Дунаю, Дністра, Дніпра, Дону, Кубані. Лише внаслідок дренажу Поліського прильодовикового озера у Чорноморський басейн потрапило близько 400 кубічних кілометрів води. Тому рівень Чорного озера в останні тисячоліття льодовикової доби повинен був не падати, як вважають катастрофісти, а навпаки підніматися, при чому швидше ніж Світового океану. Це неминуче призвело б протягом фінального плейстоцену спочатку до затоплення шельфових ділянок узбережжя (новоевксинська трансгресія), а потім до зливу надлишків прісної води через Босфор у Середземне море, рівень якого, як зазначалося, піднявся до рівня Босфору значно пізніше на початку голоцену. Сказане узгоджується з традиційною і суперечить новітній катастрофічній версії підняття рівня Чорноморської водойми на межі плейстоцену та голоцену.

Ф.А.Щербаков [1983, с.25] вважав, що на кінець новоевксинської трансгресії і на початок засолення Чорноморської водойми 7-8 тис. р тому (тобто на час катастрофи) рівень Світового океану становив – 15 м від сучасного, а Чорного моря – 30 м. Тобто перепад між водами Середземного і Чорного морів за Ф.А.Щербаковим становив усього 15 м, а не 150 м, як вважають У.Раєн У.Пітмен [1999]. У такому випадку на цей час майже увесь шельф був уже затоплений, і прорив Босфору не мав катастрофічних наслідків.

Слабкість і контроверсійність багатьох положень концепції Чорноморського потопу змушують її фундаторів визнати її „робочою гіпотезою", що потребує додаткової аргументації.

Отже поки що немає підстав заперечувати поступове новоевксинське затоплення чорноморського шельфу у пізньольодовикову добу прісними водами Чорного озера, рівень якого на той час піднімався внаслідок збільшення притоку талих льодовикових вод. Наведені контроверсійні положення новітньої версії Чорноморської катастрофи свідчать про необхідність обережного ставлення до неї. Паралельне існування кількох можливих концепцій розвитку Чорноморського басейну протягом останніх 20 тис. років свідчить, що реальна історія Чорного моря ще не написана. Отже концепція Чорноморського потопу знаходиться на стадії робочої гіпотези і потребує тривалих досліджень та додаткової аргументації [Залізняк, 2005 а, с. 19-24; 2005 б].

Іншими словами, більшість сучасних дослідників схиляється до думки, що затоплення чорноморського шельфу сталося не за сценарієм У.Раєна та У.Пітмана, в наслідок одномоментного катастрофічного прориву Босфору водами Середземного моря, а поступово протягом тисячоліть в режимі тривалого і нерівномірного наступу моря на низинні прибережні рівнини.

Разом з тим, далекосяжні археологічні висновки з цієї, ще далеко не доведеної, катастрофічної події вже зроблені.

Зокрема, її прибічниками припускається, що біблійний сюжет про всесвітній потоп та Ноїв ковчег нібито описує катастрофічне затоплення Чорноморського узбережжя. Справедливості ради зазначу, що самі У.Раєн та У.Пітмен вважають більш реальним претендентом на місце прототипу біблійної легенди не Чорноморський, а Персидський потоп. Мається на увазі затоплення Персидської затоки наприкінці льодовикової доби внаслідок вже згадуваного підняття рівня Світового океану. Затоплення не було катастрофічним, але масштабним: довжина Персидської затоки близько 1000 км. Та й біблійне свідчення, що „вікна небесні

відчинилися і лився на землю дощ сорок днів і сорок ночей" більше нагадує тропічні мусонні дощі на узбережжі Індійського океану, ніж повінь у помірному кліматі Північного Надчорномор'я [Ryan, Pitman, 1999; Dimitrov, Solakov, et al., 1999].

Висловлено припущення, що відоме свідчення Платона про Атлантиду – це згадка про втоплену на дні Чорного моря Понтійську цивілізацію [Dimitrov, Solakov, etc., 1999]. Однак сучасна археологія не дає ніяких підстав говорити про загибель якоїсь цивілізації на дні Одеської затоки. Якщо море насувалося на сушу зі швидкістю кількох кілометрів на місяць, як твердять катастрофісти, то більшість населення затоплених територій мала можливість врятуватися. Однак після потопу в середині VII тис. В.С. ні в Західному, ні в Північному Надчорномор'ї не зафіксовано ніяких слідів суспільств, що у своєму культурно-соціальному розвитку сягнули рівня цивілізації. Останній, як відомо, передбачає наявність міст, писемності, держави. Не підходить для цієї ролі і знаменитий Варненський могильник у Болгарії з його численними золотими прикрасами. По-перше, людність, що його лишила знаходилася на додержавній і дописемній стадії розвитку, а по-друге, він більш ніж на тисячу років пізніший за дату потопу визначену його прибічниками.

Виглядає умоглядною і гіпотеза, що Шумер Месопотамії засновано людністю Понтійської цивілізації, яка врятувалася від Чорноморського потопу [Ryan, Pitman, 1999]. Нібито ці люди принесли з Надчорномор'я легенди про всесвітній потоп у Месопотамію. На їх підставі виник шумерійський міф про Гільгамеша, який нібито пізніше трансформувався в біблійну оповідь про Ноїв ковчег. Месопотамія не потребує експорту легенд про катастрофічні потопи бо має для них власне багате підґрунтя – щорічні потужні розливи рік Тигр та Євфрат, а також згадуване затоплення Перської затоки Індійським океаном.

Припущення про початок неолітизації Балкан і Подунав'я внаслідок вимушеної міграції найдавніших землеробів та скотарів з родючих рівнин сучасного чорноморського шельфу, де нібито зародилося землеробство і скотарство [Ryan, Pitman, 1999], теж не витримує критики. Адже доместиковані тварини (вівця, коза) та культурні рослини (пшениця, ячмінь) на Балканах з'явилися принаймні за тисячоліття до потопу, який дослідники датують приблизно 6,7 тис. В.С. Так дрібна домашня худоба в докерамічному неоліті Східної Греції поширилася близько 8000 В.С., велика рогата худоба – 7000 В.С. [Hassan, 2000, p.13], а культурні пшениця та ячмінь – у кінці VIII тис. В.С. [Colledge et al., 2004, p.47]. Крім того, найдавніші культурні рослини (пшениця, ячмінь) і доместиковані творини (вівця, коза) походять з Близького Сходу. Тут і зараз ростуть і водяться їхні дикі пращури, які не відомі у Північно-Західному Надчорномор'ї.

Однак якщо на початку голоцену катастрофічної повені не було, то трансгресія моря зафіксована багатьма дослідниками. Післяльодовикове затоплення значних ділянок чорноморського узбережжя, в тому числі і в межах сучасної України, є доконаним фактом. Тому не варто виключати певну стимуляцію наступаючим морем переселення якщо не найдавніших, то ранніх землеробів з Нижнього Подунав'я на родючі алювіальні рівнини Північно-Західного Надчорномор'я. Тим більше, що прихід в регіон перших неолітичних переселенців припадає на ранній Атлантикум (VII тис. В.С.), коли за даними геології сталася потужна трансгресія Чорного моря і його рівень піднявся на 45 м [Веклич, 1987, с.162, 163].

Якщо якусь міграцію у регіоні і можна пов'язати з цією трансгресією моря початку атлантичного періоду, то це досить несподівану і масову появу на Одещині та Миколаївщині численних пам'яток гребеникіської культури [Станко, 1982, Залізняк, 1995, 2006]. Їх розвинений крем'яний інвентар не має генетичних попередників у Північно-Західному Надчорномор'ї і з'явився в регіоні у цілком сформованому стані десь у другій половині – кінці VII тис. В.С.

Типологія та технологія її крем'яних виробів знаходить прямі паралелі в докерамічному та раннє-керамічному неоліті Балкан та Подунав'я (стоянки Протосескло, Аргіса, Криш, Старчево, Куйна Туркулуї Дубова). Це стало підставою для висновку, що властива Гребеникам протонеолітична техніка обробки кременю була принесена в Україну у пізньому мезоліті з балкано-дунайського регіону [Залізняк, 1995, с.6, 1998, с.183]. Саме тут на зорі неоліту мігрантами з Близького Сходу поширилася відтискна техніка кременеобробки, органічним елементом якої є гребеникіські трапеції. Тому її найдавніші прояви маємо в докерамічному неоліті Фесалії – Аргіса, Протосескло, Неа Нікомедія, що датуються першою половиною VII тис. В.С. Ще до поширення кераміки ця технологія

* Межу між плейстоценом і голоценом в наш час датують близько 10,3 тис. р. тому за некаліброваною шкалою або 12 тис. р. тому за календарною (каліброваною) хронологією. Далі калібровані (календарні) дати подаються з абревіатурою до н.е. або В.С. на відміну від некаліброваних з позначкою „тому" або В.Р.

сягнула Подунав'я (Лепинський Вир), території Румунії (Рипічені, Ізвор), Подністров'я (Сороки, докерамічні шари). Археологічним відповідником цих протонеолітичних мігрантів з південного заходу є безкерамічна гребениківська культура Одещини [Залізняк, 1995, 1998, 2006], крем'яний інвентар якої є типовим прикладом згаданої протонеолітичної техніки обробки кременю Балкан та Подунав'я.

Картографування стоянок з кременем гребениківського типу свідчить про потужну міграцію цього населення з Подунав'я через Північно-Західне Надчорномор'я у басейн Південного Бугу, далі у Надпоріжжя і навіть у Надазов'я (Кам'яна Могила 3 на р.Молочній, Матвіїв Курган під Таганрогом). Гребениківські мігранти відкрили шлях новим хвилям неолітичних переселенців з Подунав'я на Правобережну Україну, що врешті решт призвело до неолітизації регіону. Маються на увазі носії культурних традицій Протокриш та Криш кінця VII – початку VI тис. В.С., лінійно-стрічкової кераміки (ЛСК) середини VI тис. В.С., Кукутені-Трипілля кінця VI тис. В.С. Просуванню ранніх землеробів у Південно-Західну Україну сприяв м'який і вологий клімат атлантичного періоду голоцену.

Започаткована гребениківцями неолітизація Правобережної України відбувалася за своєрідним принципом доміно. Кожна наступна хвиля неолітичних переселенців виштовхувала попередню далі на північний схід. Неолітичні прибульці передавали навички відтворювального господарства та керамічного виробництва мезолітичним аборигенам, з якими контактували на колонізованих землях. Останні під тиском з південного заходу переселялися далі у північно-східному напрямку, несучи неолітичні новації автохтонам Подніпров'я та Полісся .

Зокрема мисливці та рибалки кукрецької культури басейну Південного Бугу у другій половині VII тис. В.С. сприйняли від гребениківських та кришських переселенців з Подністров'я неолітичну відтискну техніку обробки кременю, перші навички керамічного виробництва, землеробства та скотарства. Внаслідок синтезу місцевих кукрецьких та принесених з південного заходу неолітичних традицій постала синкритична бугo-дністровська культура (БДК), ранні пам'ятки якої синхронні гребениківським. Протягом VI тис. В.С. буго-дністровська людність була витіснена з Побужжя новими хвилями неолітичних мігрантів з Подністров'я (культури ЛСК, Кукутені-Трипілля) у Середнє Подніпров'я та Київське Полісся, де вплинула на формування дніпро-донецької та німанської неолітичної культур [Залізняк, Манько, 2004].

Отже. масштабний процес неолітизації Правобережної України балкано-дунайськими переселенцями започаткувала потужна гребениківська міграція другої половини VII тис. В.С., одним з вірогідних стимуляторів якої могла бути трансгресія Чорного моря.

БІЛЛІНГЕНСЬКА КАТАСТРОФА

На початку статті говорилося про тисячі великих і малих озер, що в кінці льодовикової доби утворилися уздовж підніжжя танучого льодовика і живилися талими водами з його поверхні. Найбільшим з них було не згадане Поліське, а Балтійське прильодовикове озеро, яке в останнє тисячоліття льодовикової епохи займало ложе сучасного Балтійського моря (рис. 1).

Відступ південного краю Скандинавського льодовика з Південної та Південно-Східної Балтії, що розпочався 13 тис. р. тому і спричинив прорив Поліського озера в долину Дніпра, призупинився приблизно через два тисячоліття. На початок 11 тисячоліття до наших днів його південний край стабілізувався на півдні Скандинавського півострова, а східний – на території Фінляндії (рис. 1). Величезний льодовий язик перегородив гирло Балтії на півдні Швеції. Гігантська крижана гребля відокремила Балтійський басейн від Світового океану і стала причиною утворення холодного Балтійського озера біля підніжжя Скандинавського льодовика. Воно живилося холодними льодовиковими водами і мало стік на схід у Біле море. За північний берег водойми правила суцільна крижана стіна. Від неї відколювалися айсберги, що плавали Балтійським льодовиковим озером, рівень якого був на 20-30 м вищим за рівень світового океану [Долуханов, 1969].

Величезний холодний басейн напівночі Європи зумовив надзвичайно холодний і сухий клімат північніше Альп, Карпат, надчорноморських степів. Безкраї низини середньої смуги Європи від Англії на заході до Верхньої Волги на сході займали холодні тундро-степи, заселені незчисленними стадами північних оленів. Панівне становище у фауні та в мисливському господарстві тундрового оленя в останні тисячоліття льодовикової епохи дало підстави назвати фінальний палеоліт добою північного оленя [Зализняк, 1989].

Кінець льодовикової доби ознаменувався драматичними подіями, відомими як Біллінгенська катастрофа. Назва походить від гори Біллінген на півдні Швеції, де ще у XIX ст. було виявлено гігантське сточище, яке виявилося наслідком

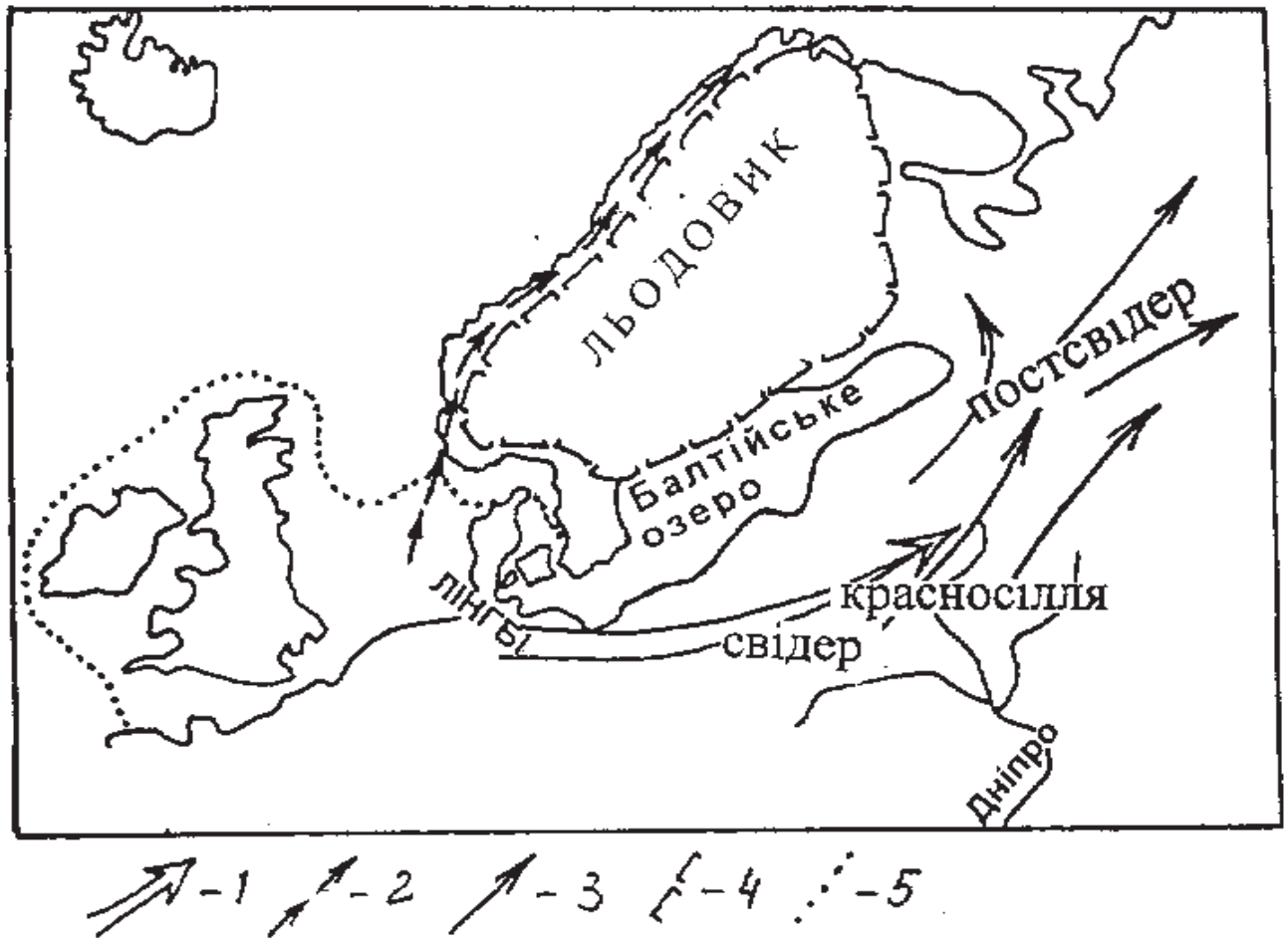

Рис. 6. Карта заселення півночі Європи 11-9 тис. років тому.

Умовні позначення: 1- міграція носіїв культури Лінгбі; 2- міграція носіїв культури Аренсбург; 3 - розселення нащадків Свідеру; 4- кордон льодовика; 5-кордон суші до 14 тис років тому.

прориву вод Балтійського озера в Атлантичний океан. Танення льодовика призвело до руйнації крижаної греблі, що відділяла Атлантику від Балтії, і швидкого дренажу в океан переповненого льодовиковими водами озера, рівень якого за рік понизився на 30 м і зрівнявся з рівнем Світового океану. Теплі і солоні води Атлантики проникли в Балтійський басейн і холодне озеро перетворилося у відносно тепле солоне море.

Геологам вдалося визначити дату Біллінгенської катастрофи шляхом підрахунку стрічкових глин на дні льодовикових озер Південної Скандинавії. Спочатку роком прориву крижаної греблі льодовиковими водами визнали 8213 р. до н.е. Останнім часом цю дату переглянули у бік подавнення на 430 років, що дає підстави поглибити в часі і початок голоцену [Matiskainen, 1996, p.252].

Утворення теплого Балтійського морського басейну спричинило різке пом'якшення клімату над Європейським континентом, стимулювало подальший відступ льодовика, який в горах Норвегії проіснував ще 2 тисячі років до остаточного свого зникнення. Біллінгенська катастрофа знаменувала кінець льодовикової доби (плейстоцену) та початок післяльодовиків'я –голоцену. За археологічною періодизацією ця подія розмежовує в Європі палеоліт і мезоліт.

Деградація Скандинавського льодовика спричинила зміну циркуляції повітряних мас над Європою: на зміну холодним і сухим вітрам з льодовика прийшли теплі і вологі повітряні маси з Атлантики. Різке пом'якшення клімату зумовило радикальну перебудову природного середовища.

Внаслідок потепління безкраї холодні тундростепи прильодовикової Європи швидко заросли сосново-березовими лісами. Замість північного оленя поширилися нестадні лісові копитні: лось, тур, благородний олень, косуля, кабан. Тундрові олені відходять далеко на північ до Льодовитого океану. Слідом за ними на звільнені від льодовика обшири рухалися первісні колективи, що спеціалізувалися на промислі оленів.

Як зазначалося, в останнє тисячоліття льодовикової доби носії культур лінгбійської традиції Середньоєвропейських низин (Аренсбург,

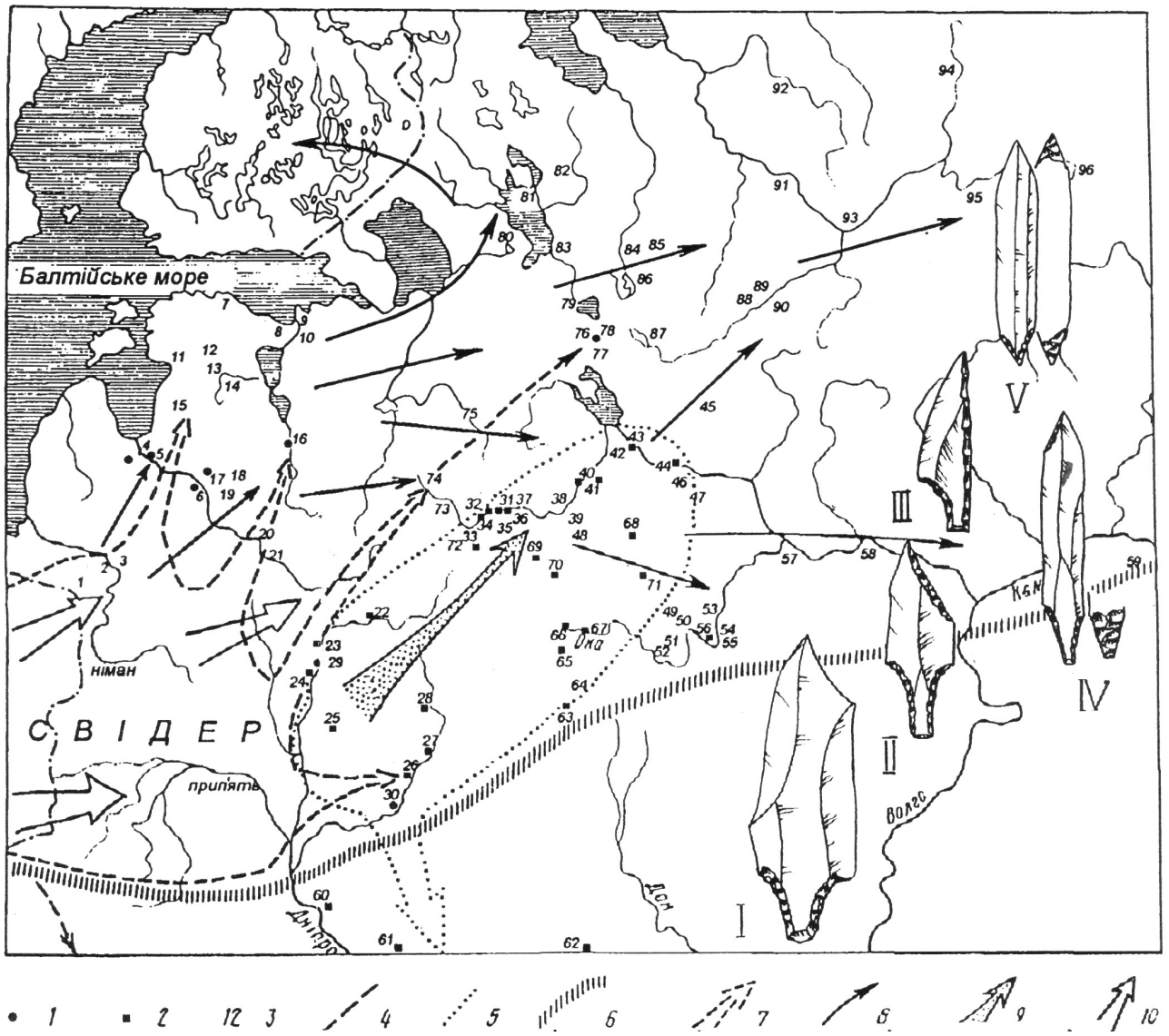

Рис. 7. Карта поширення постсвідерських і посткрасносільських пам'яток у мезоліті Східної Європи.

Умовні позначення: 1-свідерські пам'ятки за межами поширення культури, 2- мезолітичні пам'ятки лінгбійської традиції (Гренськ, Пісочний Рів, Єнево), 3- постсвідерські стоянки, 4- кордони свідерської культури, 5- кордон суцільного поширення пам'яток лінгбійської традиції, 6- південний кордон лісової зони, 7- міграція свідерського населення на межі плейстоцену та голоцену, 8- міграція постсвідерського населення в ранньому мезоліті, 9- міграція красносільської людності на межі Дріасу III та Пребореалу,

Свідер, Красносілля) були найпівнічнішими мешканцями прильодовикової Європи. Тому вони відіграли провідну роль в первинному заселенні півночі Європейського континенту після танення скандинавського льодовика. Крім загального потепління клімату, останнє зумовило підняття рівня світового океану і затоплення суші між Ютландією та Британією на місці сучасного Північного моря. Аренсбурзькі мешканці Північноморського континенту та їх нащадки були змушені рухатися на північ, уздовж щойно звільненого від крижаного покриву західного узбережжя Скандинавії (рис. 6).

Другий потік мігрантів на північ Східної Європи обходив Балтію зі сходу. Це були свідерські мисливці на північного оленя басейнів Німану та Прип'яті, які мігрували на північ слідом за об'єктом полювання або ж просто на території, що стали доступними для заселення після поліпшення природно-кліматичних умов. Як зазначалося, нащадки свідерських мисливців протягом раннього мезоліту (10000-8000 р. В.Р.) заселили північ Східної Європи від Фінляндії та Естонії до Північного Уралу (рис. 6, 7). На їхній базі сформувалася група мезолітичних постсвідерських культур тайгової смуги Східної Європи [Залізняк, 1989, с.80-89; 1999 а, с.232-248;

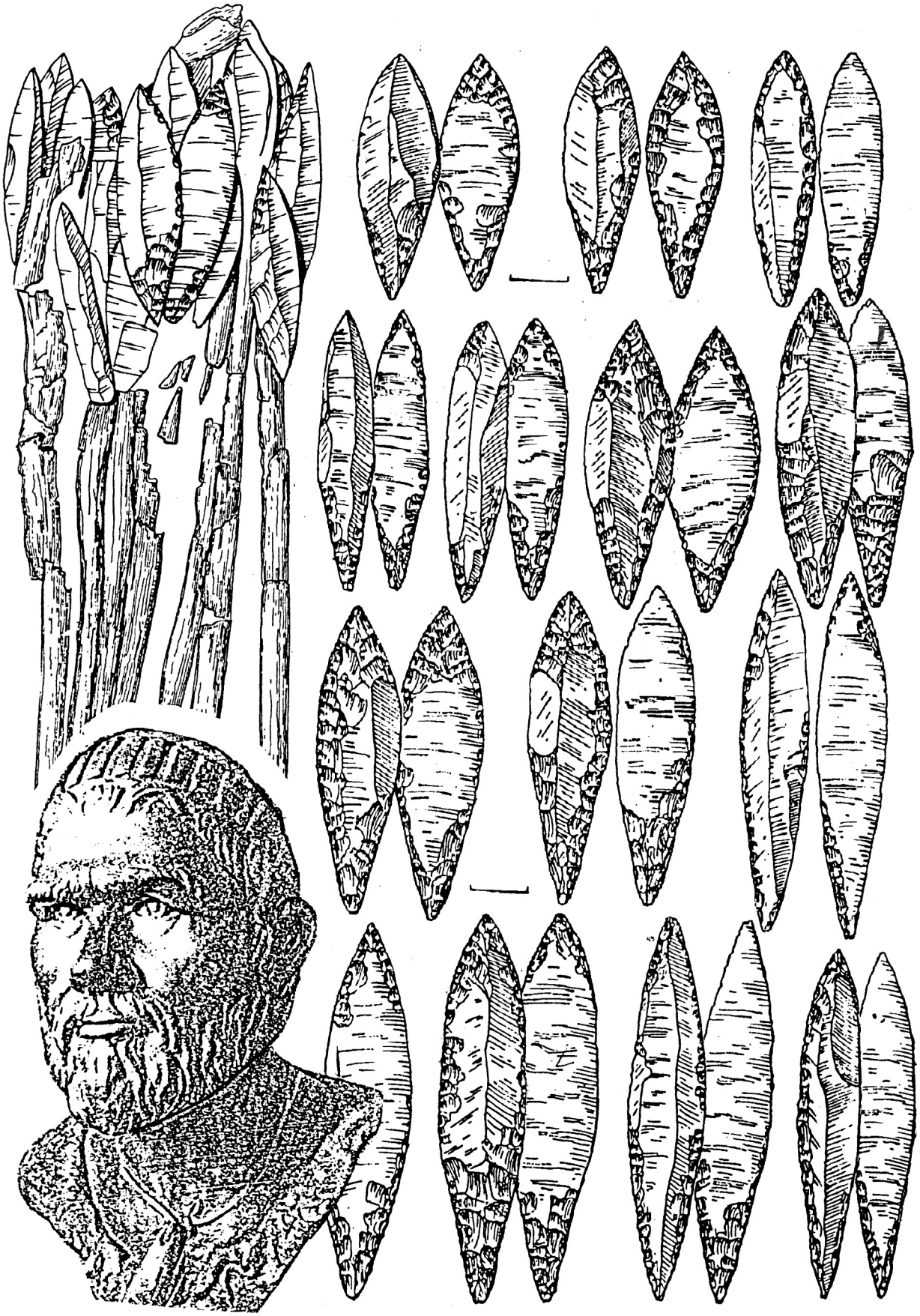

Рис. 8. Постсвідерські наконечники стріл та реконструкція за черепом північного європеоїда з могильника Оленячий острів на Онезькому озері в Карелії.

Сорокин, 1990; Кольцов, Жилин, 1999].

Схоже, що аренсбурзькі нащадки кроманьйонців прильодовикової Європи, що на грані палеоліту та мезоліту просунулися західним узбережжям Скандинавії на північ, були пращурами народу саамі півночі Норвегії, а постсвідерці півночі Східної Європи стали підґрунтям формування фінських та угорських народів. Саме так можна інтерпретувати дані палеоантропології та новітніх генетичних досліджень ДНК народів Європи. Вони свідчать, що саами й фінські народи півночі Східної Європи являють собою хоча й окремішні, але споріднені популяції європейського походження, генетично пов‘язані з архаїчними Homo sapiens прильодовикової Європи. Їхній генотип західний європейський, а не східний сибірський [Cavalli-Sforza L. e.a., 1994].

За даними палеоантропології, першими післяльодовиковими мешканцями півночі Східної Європи були масивні, широколиці європеоїди архаїчного типу, морфологічно спорідненого з кроманьйонцями верхнього палеоліту Європи. Маються на увазі антропологічні матеріали з найдавніших поховань Оленячого Острова на Онезькому озері в Карелії (Рис.8), Звейнієкі 2 в Латвії, Попово на Архангельщині [Денисова, 1975; Гохман, 1986; Ошибкина, 1994, с.55]. За типологією виробів ці пам’ятки належать до постсвідерської єдності Півночі Східної Європи. Зазначені антропологічні особливості постсвідерських попередників фінських народів тайгової зони Східної Європи пояснюються їх генетичним зв’язком з людністю свідерської культури, яка через культуру Лінгбі була пов‘язана з прильодовиковими мисливцями Європи [Залізняк, 1999 а, с.244, 2000 б].

З кроманьйонцями Мадлену Франції через ту ж культуру Лінгбі, схоже, були генетично пов‘язані і перші мешканці півночі Скандинавії, які були далекими пращурами саамів. Не випадково антропологічний тип та генетика саамів споріднює їх з деякими найбільш архаїчними популяціями сучасного населення Європи, які фахівці вважають далекими нащадками прильодовикового населення палеолітичної Європи. Маються на увазі альпідний тип Центрального масиву Франції, Альп, Апеннін, деякі групи басків, ірландців, валлійців [Тищенко, 2001, с.78].

Сліди протофіннського мовного субстрату в кельтських (ірландська, валлійська, бретонська) та германських (англійська, німецька) мовах [Тищенко, 2001, с.79-81] свідчать про дуже давні контакти пращурів фінів з аборигенами Центральної та Західної Європи. На думку автора, це сталося ще у фінальному палеоліті 12-10 тис. р. тому, коли на європейських низинах від Британії до Полісся на основі Мадлену Західної Європи склалася культурна спільнота з наконечниками стріл на пластинах (Лінгбі, Аренсбург, Свідер, Красносілля). Після різкого потепління близько 10 тис. р. тому ці носії протоуральських діалектів, як зазначалося, рушили на північ в обхід Балтії, двома шляхами (рис. 6). З Північноморського континенту норвезьким узбережжям у Лапландію просунулися пращури саамів. З басейнів Вісли, Німану та Прип‘яті через Східну Балтію на північний схід рухалися далекі пращури фінів та угрів. Полісся було одним із резервуарів, звідки розселялися на північ Східної Європи нащадки свідерців, які могли бути носіями протофіноугорських діалектів (рис. 7, 8) [Залізняк, 2000 б; Zaliznyak, 2002].

Однак найважливішим наслідком доби катастроф кінця льодовикової доби (13,5 – 10,3 тис. р. тому) була різка трансформація природної обстановки північної півкулі. На зміну холодному, різко континентальному клімату прильодовиків’я прийшов помірний, відносно теплий клімат сьогодення. Відбулася зміна геологічних та історичних епох. Плейстоцен змінився голоценом, а на зміну палеоліту прийшов мезоліт – доба лучних мисливців лісів післяльодовикової Європи. Внаслідок швидкого танення льодовиків піднявся рівень Світового океану, що призвело до затоплення материкових шельфів і суттєвого зменшення площі материків, в тому числі Європи. Зокрема в межах України водами Чорного моря затоплені величезні степові простори між Кримом та гирлом Дунаю. Внаслідок дренажу Поліського озера величезні низинні простори басейнів Прип’яті та Верхнього Дніпра були заселені мисливцями на північного оленя свідерської та красносільської культур, носії яких близько 10 тис. років тому заселили лісову смугу півночі Східної Європи від Балтії до Північного Уралу.

Таким чином, масштабні природно-кліматичні зміни фіналу льодовикової доби, що супроводжувалися грандіозними катаклізмами, сформували сучасні контури Європи, створили природні передумови для заселення півночі континенту, заклали підвалини етно-культурної карти півночі Євразійського континенту.

ЛІТЕРАТУРА:

Веклич М.Ф. Проблемы палеоклиматологии. – К., 1987. – 190 с.

Вознячук Л.Г. К стратиграфии и палеогеографии неоплейстоцена Белоруссии и смежных территорий // Проблемы палеогеографии антропогена Белоруссии. –Минск, 1973.

Гожик П.Ф. История лиманов Причерноморья // История озер Восточно-Европейской равнины. – СПб, 1992. – С.195-203.

Гохман И.И. Антропологические особенности древнего населения севера Европейской части СССР и пути их формирования // Антропология современного и древнего населения Европейской части СССР. – Л., 1986.

Денисова Р.И. Антропология древних балтов. – Рига, 1975.

Долуханов П.М. История Балтики. – М.: Наука, 1969. – 115 с.

Залізняк Л.Л. Мезолітичні пам'ятки типу Таценки – Кудлаївка // Археологія. – № 20. – 1976. – С. 60-66.

Зализняк Л.Л. О генетической подоснове Таценки-Кудлаевской мезолитической культуры // Древности Среднего Поднепровья. – К., 1981. – С.5-12.

Зализняк Л.Л. Мезолит Юго-Восточного Полесья. – К.: Наукова думка, 1984. – 120 с.

Зализняк Л.Л. Охотники на северного оленя Украинского Полесья в эпоху финального палеолита. – К.: Наукова думка, 1989. – 182 с.

Залізняк Л.Л. Пізній мезоліт України // Археологія. – 1995. – №4. – С.3-16.

Залізняк Л.Л. Передісторія України X-V тис. до н.е. – К., 1998. – 307 с.

Залізняк Л.Л. Заселення півночі Східної Європи за даними археології // Етнічна історія народів Європи. – Вип.5. – К., 2000. – С.4-9.

Залізняк Л.Л.Фінальний палеоліт і мезоліт континентальної України. - К., 2005а. – 184 с.

Залізняк Л.Л. Чорноморський потоп та його археологічні наслідки // Археологія. – 2005б. – №3. – С.3-12.

Залізняк Л.Л., Манько В.О. Стоянки біля с. Добрянка на р. Тікич та деякі проблеми неолітизації Середнього Подніпров'я // Кам'яна доба України. – №5. – К., 2004. – С.137-168.

Исаенко В.Ф. Неолит Припятского Полесья. – Минск: Наука и техника, 1976. – 127 с.

Ксензов В.П. Палеолит и мезолит Белорусского Поднепровья. – Минск, 1988. – 132 с.

Мандер Е.П. Антропогеновые отложения и развитие рельефа Белоруссии. –Минск, 1973. – 128 с.

Оленковский Н.П. Позднемезолитические и неолитические стоянки в Нижнем Поднепровье // Материалы каменного века на территории Украины. – К.: Наукова думка, 1984. – С. 75-90.

Ошибкина С.В. Мезолитические погребения Восточного Прионежья. – Археологические вести. – № 3. – СПб., 1994. – 48-57.

Пазинич В.Г. Геоморфологічний літопис Великого Дніпра. – Ніжин, 2007. – 371 с.

Римантене Р.К. Палеолит и мезолит Литвы. – Вильнюс: Минтис, 1971. – 203 с.

Серебрянный Л.Р. Колебания Уровня Черного моря в послеледниковое время и их сопоставление с историей оледенения Кавказа // Колебания уровня морей и океанов за 15 000 лет. – М., 1982. – С.161-167.

Синицына Г.В. Исследование финальнопалеолитических памятников в Тверской и Смоленской областях. – СПб., 1996. – 51 с.

Соболев Д. О геологи и геоморфологи Полесья // Вісник Української районної управи. – 1931. – Вип.16. – С.3-40.

Станко В.Н. Мирное. Проблема мезолита степей Северного Причерноморья. – К., 1982. – 173с.

Телегин Д.Я. Мезолит Левобережной Украины

и его место в сложении днепро-донецкой неолитической культуры // МИА. – № 126. – М.-Л., 1966. – С.99-107.

Телегін Д.Я. Ігренське поселення на Подніпров'ї та проблема житлобудування в мезоліті Східної Європи. – Луганськ, 2002. – 92 с.

Терехин Ю.В. К проблеме сероводородного заражения Черного моря // Экологическая безопасность прибрежной и шельфовой зон и комплексное использование ресурсов шельфа. – Севастополь, 2001. – С.124-128.

Тутковський П.А. О происхождении озерных лессов. Труды общества исследователей. – Житомир, 1912. – 240 с.

Федоров П.В. Послеледниковая трансгрессия Черного моря и проблема изменений уровня океана за последние 15 000 лет // Колебания уровня морей и океанов за 15 000 лет. – М., 1982а. – С.151-156.

Федоров П.В. Основные проблемы плейстоценовой истории Черного моря // Стратиграфия и палеогеография антропогена. – М., 1982б. – С.117-187.

Цапенко М.М. К истории геологического развития территории Белорусской ССР в антропогеновое время // Тр. Инст. геол. наук БССР. – 1960. – Вип.2. – С.12-21.

Щербаков Ф.А. и др. Шельф северо-западной части Черного моря в плейстоцене – голоцене // Четвертичный период. – 1976. – Вып.16. – С.141-152.

Щербаков Ф.А. и др. Осадконакопление на континентальной окраине Черного моря.— Москва, 1978. – 212 с.

Щербаков Ф.А. Материковые окраины в позднем плейстоцене и голоцене. – М.,1983. – 214с.

Якушко О.Ф., Махнач Н.А. Основные этапы позднеледниковья и голоцена Белоруссии // Проблемы палеогеографии антропогена Белоруссии. – Минск, 1973.

Ballard R.D., Coleman D.F., Rosenberg G.D. Futher Evidence of Abrapt Holocene Drowning of the Black Sea Shelf // Marane Geology. – 2000. – № 170. – P.253-206.

Burdukiewicz J.M. Poznopleistocenskie zespoly z jednozadziorcami w Europie Zachodniej. – Wroclaw, 1987.

Cavalli-Sforza L. e.a. The History and Geography of human Genes. – Princeton, 1994. - 1975. – 259p.

Colledge S., Connoly J., Shennan S. Archeobotanical Evidence for the Spread of farming in the Eastern Mediterranean // Current Antropology. – Vol.45. – 2004. – P.35-58.

Deuser W.G. Late Pleistocene and Holocene History of the Black Sea as indicated by stable isotope studies // Journal Geophysics Research. – 1972. – №77. – P.1071-1077.

Dimitrov P., Solakov D., Slavova K., Dimitrov D. Geocatastrophic at boundary Playstocene-Holocene into the Black sea and Worldwide flood // Геология и полезные ископаемые Черного моря. – К., 1999. – С.314.

Fairbanks R.G. A 17000 years glacio-estatiics sea level record influence of glacial melting rates. On the Younger Dryas event and deep-ocean circulation // Nature. – 342. – London, 1989. – P.637-642.

Hassan F.H. Spread of Food Production in the Middle East // A Semi-Annual Archaeological Refereed Journal on the Arab World. – Issue. – №1. – January, 2000. – P.7-28.

Kozlowski S.K. Cultural differentiation of Europe from 10 th to 5 th millenium b. c. – Warsaw, 1975. – 217 p.

Ross D.A., Degens E.T. Recent sediments of the Black Sea // The Black Sea Geology, Chemistry and Biology. – 1974. – Vol.20. – P.183-199.

Ryan W., Pitman W. et al. An Abrupt Drowning of the Black Sea shelf // Marane Geology. – 1997. – № 138. – P.119-126.

Ryan W., Pitman W. Noah's Flood. The Scientific Discoveries about the Event that Changed History. – New York, 1999. – 319 c.

Satavicius E. Hamburgo kulturos radiniai Lituvoje // Lietuvos archeologija. – № 23. – 2002. – С.163-186.

Schild R. Pozny paleolit // Prahistoria ziem polskich. – T. I. – Paleolit i mezolit. – Warszawa. – S.159-338.

Taute W. Die Stielspitzen – Gruppen im nordlichen Mitteleuropa. – Koln – Graz, 1968. – 326 s. – 190 tafl.

Zaliznyak L.L. The primary population of East European North according to archaeology data // The Roots of Peoples and Languages of Northern Eurasia IV. – Oulu, 2002. – P.301-317.

Zalizniak L.L.

THE EPOCH OF CATASTROPHES IN PREHISTORIC EUROPE AND ITS HISTORICAL EFFECTS

Paper deals with several catastrophic events of Final Paleolithic time, which essentially affected the Prehistory of European continent. Problems of so called Black Sea Flood, blow-out of Polissia periglacial lake into the valley of Dnieper river, Billingen catastrophe, all took place at the end of Glacial epoch and caused by rapid melting of Glacial are discussed in detail.

Кам'яна доба України.– Вип.11.– К.: Шлях, 2008.– С.116-119.

Пясецький В.К.

Piasetsky V.K.

ПІЗНЬОПАЛЕОЛІТИЧНА СТОЯНКА РАДОМИШЛЬ. ПИТАННЯ СТРАТИГРАФІЇ

LATE PALAEOLITHIC SITE OF RADOMYSHL'. THE QUESTION OF STRATIGRAPHY

У статті розглядається стратиграфія палеолітичної стоянки Радомишль у Житомирському

Стоянка Радомишль, яка знаходиться в Житомирському Поліссі, була відкрита у 1954 році. Розкопувалась вона І.Г. Шовкоплясом у 1957, 1959 та 1963 роках [Шовкопляс, 1964, с.89-101]. Дослідник відніс стоянку до ранньої пори пізнього палеоліту, до оріньяку, як і деякі інші археологи.

У 1984 році висновки І.Г. Шовкопляса були переглянуті [Рогачев, Аникович, 1984, с.176]. Автори пишуть, що "оріньякоїдність" крем'яних виробів ще не свідчить про те, що ці вироби ранні в межах пізнього палеоліту, бо подібні вироби зустрічаються і в середню пору пізнього палеоліту (Костьонки I, III шар). Щодо виробів мустьєрських форм Радомишля, то вони нечисленні і типологічно нестійкі.

На Волинській височині тепер теж відома стоянка, в інвентарі якої є оріньякські типи знарядь у вигляді кінцевих скребків на пластинах з боковою крутою ретушшю і невеликою кількістю кареноїдних нуклеподібних скребків. Це Мирогоща I. Проте комплекс знарядь цієї стоянки в цілому вже не оріньякський. Мирогоща I датується ранньопричорноморським часом [Пясецкий, 1999, с.98-107].

Плідною є думка про те, що Радомишльську стоянку потрібно відносити або до кінця мологошекснинського часу, або до початку осташківського [Рогачев, Аникович, 1982, с.177], в інших термінах – до кінця дофіновського часу (штильфриду В) – початку причорноморського.

Наведемо геологічний розріз Радомишля, за даними І.Г. Шовкопляса [1964, с.93].

І.Г. Шовкопляс не дає стратиграфічної назви

1. Сучасний ґрунт, сірий, піщанистий	0,2 м
2. Суглинок сірувато-бурувато-жовтий з коренеточинами сучасних рослин і сучасними кротовинами, заповненими осадами, які залягають вище і нижче. На глибині 0,6-0,8 м у ньому залягають культурні залишки стоянки	0,87 м
2а. Суглинок сірувато-жовтий, з багатьма кротовинами та вапняковими дутиками	0,66 м
2б. Суглинок жовтий, пористий, з вапняковими дутиками у верхній товщі та кротовинами	0,87 м
3. Похований ґрунт темно-сірий, у верхній частині жовтувато-сірий, піщанистий	0,70 м
4. Пісок сірий, місцями іржаво-вохристий, різнозернистий, з поодинокими чималими зернами кристалічних порід. Донизу пісок темно-сірий, зцементований глинистими часточками	0,80 м
5. Глибше йде червоно-бура валунна глина, дуже піщаниста, з нечисленними гальками кристалічних порід (діаметром до 20 мм) та залізисто-марганцевими включеннями.	

літологічним шарам чи горизонтам стоянки. Таку спробу знаходимо в статті 2006 року [Кононенко, Корнієць, Пеан, 2006, с.241].

У цій статті у авторів є примітка, що стратифікацію стоянки виконала Н.П. Герасименко, за що автори їй щиро дякують. Та чи варто дякувати, побачимо далі.

Геологічний розріз у вказаній статті запозичений у І.Г. Шовкопляса, не змінена і нумерація літологічних шарів. Сучасний дерново-підзолистий ґрунт до глибини 0,2 м інтерпретується як вірогідно гумусово-елювіальний горизонт. Суглинок шару 2 – як вірогідно ілювіальний горизонт. Суглинок шару 2а – як вірогідно ілювіально-карбонатний горизонт. Суглинок шару 2б – як бузький горизонт. Похований ґрунт шару 3 – як витачівсько-прилуцький нерозчленований горизонт. Пісок шару 4 – як кайдацький ґрунт, сформований водно-

льодовиковим відкладами дніпровського часу. Нижче – морена дніпровського зледеніння.

Як бачимо, шари 1, 2 і 2а Н.П. Герасименко віднесла фактично до голоцену. Виходить так, що культурний шар стоянки залягає в голоценових відкладах, причому на 0,73 м. вище їх підошви, а це просто неймовірно, адже культурний шар не перевідкладений. Отже Н.П. Герасименко "заблокувала" (і мабуть свідомо) подальше вивчення стратиграфії стоянки. І дійсно, навіщо стратиграфію вивчати, коли за Н.П. Герасименко і так все зрозуміло, – "маємо те, що маємо".

Щоб ще більше "заблокувати" питання, пов'язані зі стратиграфією Радомишля, у статті, яка тут розглядається [Кононенко та ін., 2006, с.241], є й посилання на авторитети, на М.Ф. Веклича, який писав: "Радомишльська стоянка розташована... на низьких (1-3 м) горбках, що мають, можливо, насипне (антропогенне) походження (щоб це означало? – В.П.). Культурні рештки стоянки залягають переважно в горизонті сучасного підзолистого ґрунту на глибині до 1 м. Нижче ґрунту лежить морена дніпровського зледеніння".

Оскільки І.Г. Шовкопляс зустрів шурфом дніпровську морену на гл. 4,1 м, а М.Ф. Веклич – на гл. 1,0 м, то це означає, що покрівля морени нерівна, чим, скоріше всього, і зумовлено виникнення підвищень на рівнині, на якій знаходиться стоянка. Дані по шурфу М.Ф. Веклича тільки свідчать, що закладений цей шурф був невдало. Інший шурф М.Ф. Веклич проходити не став, бо в той час стратиграфії верхнього палеоліту у нас ще не існувало і важливо було довести навіть, що культурний шар ранньої пори пізнього палеоліту (як тоді вважалось щодо Радомишля) залягає стратиграфічно вище дніпровських моренних відкладів. А це М.Ф. Веклич довів.

Спробуємо "розблокувати" стратиграфію Радомишля. Автор багато років працював у Житомирському Поліссі геологом і переважно не в камеральних умовах, а в полі, коли бурові роботи велись у дві зміни впродовж всього року. За ті роки довелось вивчити розрізи багатьох сотень свердловин, бачити деякі відслонення, яких взагалі-то на Поліссі мало, вивчати розрізи стінок кар'єрів по видобутку ільменіту (руда на титан), бачити розрізи невеликих зумпфів для бурового розчину. У кожному разі зустрічались переважно підзолисті ґрунти і часто піщанисте буре підґрунтя (ілювіальний підгоризонт) загальною потужністю до 0,5-0,6 м. Про це добре знають і археологи, які проводили археологічні розкопки на Поліссі.

Немає жодного сумніву, що в Радомишлі голоценовий ґрунт представлений тільки шаром 1 і має потужність лише 0,2 м. У зв'язку з тим, що він являє собою піщанистий підзол, то повністю виключається, що нижче, до гл. 1,73 м, залягає суглинистий ілювіальний підгоризонт і суглинистий, та ще й зі стяжіннями карбонатів, ілювіально-карбонатний горизонт (шар 2а). Варто погодитись з Н.П. Герасименко, що шар 2б відноситься до бузького часу, причому дійсно бузького, за М.Ф. Векличем. Автору, на жаль, не доводилось, як це зрозуміло, бачити розрізи Радомишля. Проте схоже, що шар 2б, оскільки це жовтий пористий суглинок, який містить стяжіння карбонатів (дутиків), має еоловий генезис. Схоже, що це лесоподібний суглинок. Дуже можливо, що він утворився тільки на невисоких підвищеннях, які вже існували і має дуже локальне розповсюдження. За даними останніх геолого-зйомочних досліджень масштабу 1:200000, на Поліссі (аркуші "Житомир" та "Луцьк") досить часто зустрічаються невеликі лесові острови, подібні до тих, на якому розташована стоянка Радомишль. Як глибина залягання морени в даній місцевості, так і розповсюдження шару 2б можуть бути легко встановлені ручним буром, хоч ці питання прямого відношення до визначення віку стоянки не мають. Слід погодитись, що шар 3 – це витачівсько-прилуцький ґрунт, а шар 4 – водно-льодовикові піски дніпровського зледеніння, але питання, чи вони мають сліди кайдацького педогенезу залишається відкритим.

Немає сумніву, що суглинки шару 2, у підошві яких (на 7 см вище від неї) залягає культурний шар стоянки, – це субаеральні плейстоценові утворення. Дуже можливо, що сірувато-жовтий суглинок шару 2а це похований ґрунт. Деяким підтвердженням, що це дійсно ґрунт, може свідчити той факт, що карбонатні утворення в шарі 2б приурочені до верхньої частини цього шару (див. розріз стоянки за І.Г. Шовкоплясом), що в дійсності це ілювіально-карбонатний підгоризонт похованого ґрунту шару 2а. По тій причині, що гіпотетичний поки що похований ґрунт шару 2а залягає на дійсно бузьких утвореннях, то цей ґрунт повинен датуватись дофіновським часом (штильфридом В), за стратиграфічною схемою М.Ф. Веклича, але не за Н.П. Герасименко. У такому разі культурний шар Радомишля повинен датуватися ранньопричорноморським часом, і тим самим повинен бути виключений з кола власне оріньякських індустрій.

І справді, оріньяк Франції, навіть пізній (оріньяк IV), не виходить за часові межі штильфриду В [Демиденко, 2003, с.154]. Оріньяк V, який є молодшим від штильфриду В, був виключений із кола оріньякських пам'яток [там само, с.155-

156].

Щось подібне можна сказати і про територію України. Про Мирогощу І йшла мова вище. Пізній, на наш погляд, оріньяк стоянки Ворона 3 на Дніпрі знаходиться в покрівлі дофіновського ґрунту (штильфриду В) [Нужний, 1994, с.204-216]. Оріньякські риси цього крем'яного комплексу здаються вже дещо розмитими. Крем'яний комплекс місцезнаходження Берегове ІІ в Закарпатті, який С.В. Смирновим був віднесений до оріньяку, виявлений, очевидно, в причорноморських відкладах. Суто оріньякських ознак у ньому небагато [див. Смирнов, 1973, с.63. рис.1], тому його можна віднести до епіоріньяку. Не зовсім зрозуміла стратиграфічна позиція оріньякського, за С.В. Смирновим, шару стоянки Берегове І. Кремені зображені як у покрівлі похованого паудорфського ґрунту, так і в підошві причорноморського лесу [Смирнов, 1974, с.34, рис.2]. Втім, автор розкопок пише, що культурний шар післяпаудорфський [там само, с.33]. Уявляється, що і ця стоянка епіоріньякська.

Індустрію Радомишля, на нашу думку, за типологічними ознаками теж можна віднести до епіоріньяку. Власне оріньякських знарядь у крем'яному комплексі не так і багато, з чим погоджується Д.Ю. Нужний (усне повідомлення). За даними І.Г. Шовкопляса, це кінцеві скребки на пластинах чи видовжених відщепах з крутою боковою ретушшю, такі ж самі пластини. Є кареноїдні нуклеподібні скребки, але вони атипові, а типові – з лямелярною ретушшю – відсутні. Багатофасеткові серединні різці, яких в Радомишлі багато, не можуть вважатись оріньякською ознакою, бо їх немало в деяких досить ранніх комплексах неоріньякського кола пам'яток, наприклад, на ранньопричорноморській стоянці Грядки на Волинській височині [Пясецкий, 2001, с.45-54], на якій уперше виділені ще більш грубі багатофасеткові різці, так звані "блок-різці" [там само, с.49, рис.4, *22*; с.50, рис. 5, 6, 9; Пясецький, у друці]. Немає в Радомишлі скребків з рильцем, кареноїдних різців, які особливо характерні для пізньоорінькських пам'яток. Такі різці, за даними Д.Ю. Нужного, є на пізньоорінькській стоянці Ворона 3.

Якби довести, що вік культурного шару Радомишля ранньопричорноморський, то все чудовим чином було б узгоджено, як це випливає з написаного вище. Для цього на стоянці потрібно пройти новий шурф. Щоб не потрапити в халепу, цей шурф потрібно закласти поблизу шурфа І.Г. Шовкопляса, адже із звітів відомо, напевно, де ставив шурф цей дослідник. Для економії сил і часу новий шурф можна довести тільки до глибини 2,15 м, – до середини бузького суглинку, а це зробити неважко. Особливу увагу при цьому потрібно приділити якомога детальнішій характеристиці літологічних шарів, зокрема виявити чим заповнені кротовини в шарі 2а, як тут залягають вапнякові конкреції, чи немає в цьому шарі виразних псевдоміцелярних виділень. Потрібно точно вказати інтервал, у якому знаходяться карбонатні конкреції в шарі 2б, розмір конкрецій і т. ін.

Але головне – конче необхідно провести палінологічні аналізи осадів. Добре відомо, що палінологічні аналізи тепер дорогі, мало хто в нас ними займається. Тому в даному разі можна відібрати невелику кількість зразків: з бузького суглинку – один зразок, з суглинку шару 2а – три зразки і один зразок з рівня залягання культурного шару. Якщо з допомогою аналізів буде встановлено, що при накопиченні шару 2б існував холодний клімат, шару 2а – відносно теплий, чи навіть бореальний, а при накопиченні шару 2 – знову холодний, то все сказане вище буде доведено. Якщо ж буде встановлений якийсь інший клімат, то це теж не стане трагедією, бо дасть інформацію для подальших роздумів.

О. Кононенко, звичайно, захистить дисертацію по стоянці Радомишль, в цьому немає жодного сумніву. Вона виявить дрібні і найдрібніші особливості крем'яного інвентарю, але археологічна суть його, а тим більше геологічний вік, так і залишаться на сучасному рівні, бо вже тепер зрозуміло, в значній мірі з публікації І.Г. Шовкопляса, що собою являє крем'яний комплекс Радомишля. Тому цій дослідниці уже тепер потрібно зробити все можливе, щоб закласти на стоянці шурф, охарактеризувати детально його відклади і відібрати зразки на палінологіний аналіз. Після захисту дисертації інтерес до цієї стоянки у палеолітознавців скоріше всього згасне надовго, а між тим і в майбутньому "віз і нині буде там".

ЛІТЕРАТУРА

Демиденко Ю.Э. Ориньяк Западной и Центральной Европы: систематизация данных и парадигмы интерпретаций // Кам'яна доба України. – Вип. 4. – Київ – Полтава: Шлях, 2003. – С.150-175.

Кононенко О., Корнісць Н., Пеан С. Характеристика скупчень кісток мамонта верхньопалеолітичної стоянки Радомишль I // Європейський середній палеоліт. – К.: Шлях, 2006. – С.241.

Нужний Д.Ю. Пізньопалеолотична стація Ворона 3 на дніпрових порогах та її місце серед оріньякських пам'яток Східної Європи // Археологический альманах. – Донецк, 1994. – № 3. – С.204-216.

Пясецкий В.К. Позднепалеолетическая стоянка Мирогоща I (Поле Вотрубы) // Российская археология, 1999. – № 3. – С.98-107.

Пясецкий В.К. Верхнепалеолетическая стоянка Грядки в восточной части Волынской возвышенности // Археологический альманах. – Донецк, 2002. –№ 10. - С.45-54.

Пясецький В.К. Палеоліт Волинської височини і Малого Полісся. (У друці).

Рогачев А.Н., Аникович М.В. Поздний палеолит Русской равнины и Крыма // Палеолит СССР. – М.: Наука, 1984. – С.176,177.

Смирнов С.В. Крем'яний комплекс оріньякського місцезнаходження Берегове II в Закарпатті // Археологія. – 1973. – № 8. – С.59-67.

Смирнов С.В. Пізньопалеолітична стоянка Берегове I на Закарпатті // Археологія. – 1974. – № 13. – С.32-41.

Шовкопляс І.Г. Палеолітична стоянка Радомишль (попереднє повідомлення) // Археологія. – 1964. – T.XVI. – С.89-101.

Piasetsky V.K.

LATE PALAEOLITHIC SITE OF RADOMYSHL'. THE QUESTION OF STRATIGRAPHY

Paper discusses the attempt of N.P. Gerasimenko to "block" the stratigraphy of the Late Palaeolithic site of Radomyshl'. The author supposes - and there are grounds for this - the cultural layer of this site is situated practically in the lowermost part of Prichernomorie sub-aerial loams, on the buried soil of Dofinovka age (Still-fried B). Industry of Radomyshl', according to its typological peculiarities, is epi-Aurignacian, to the author notion. It is very likely, that it might be confirmed by the stratigraphy of the site. As it stressed, the portion of profile has signs of aeolian or aeolian-deluvial genesis, signs of loess-like loams.

Кам'яна доба України.– Вип.11.– К.: Шлях, 2008.– С.120-121.

Гладилін В.М.

ПРО ВИПЕРЕДЖАЮЧУ РОЛЬ РОЗВИТКУ ФІЗИЧНОГО ТИПУ ЛЮДИНИ В ПРОЦЕСІ СТАНОВЛЕННЯ ПАЛЕОЛІТИЧНОГО ВИРОБНИЦТВА

Gladilin V.M.

ON LEADING ROLE OF EVOLUTION OF PHYSICAL TYPE OF MAN IN THE PROCESS OF RISE OF PALAEOLITHIC PRODUCTION

"*Спочатку було слово...*"

Євангеліє від Іоанна

Упродовж всього процесу становлення палеолітичного суспільства розвиток фізичного типу людини, насамперед розвиток мозку, завжди випереджав розвиток її знарядь праці.

Найближчі предки людини на її генеалогічному древі, австралопітеки, ще не виготовляли знарядь праці. У за такі правили природні предмети – необроблені камені, палиці, кістки тварин.

Першим, найдавнішим виробником знарядь праці був гомо габіліс. Зовні він не дуже відрізнявся від своїх безпосередніх попередників – австралопітеків. Головна відмінність – більший обсяг мозку та вміння виготовляти примітивні знаряддя праці – так звані галькові вироби.

Утім, виготовляти знаряддя праці гомо габіліс почав не відразу. Перші габіліси з'явилися приблизно 2,5 млн. років тому, коли в еволюції австралопітеків відбувся поділ (кладогенез) на кілька ліній: пізні масивні австралопітекові форми Південної та Східної Африки і власне габіліси, що належали до нового роду – гомо. Найдавніші ж знаряддя праці, знайдені разом із залишками гомо габіліса в Олдуваї, відносяться до часу близько 1,8 млн. років тому. Тобто, минув майже 1 млн. років, перш ніж габіліс виготовив перші знаряддя праці з каменю.

Габіліси проіснували до 1,5 млн. років тому і тривалий час співіснували з гомо еректусом, що з'явився приблизно 1,8 млн. років тому. Ранні еректуси продовжували користуватися властивим для габілісів набором галькових знарядь, найбільш характерними з яких були так звані чопери. Значно пізніше з'являються перші рубила й різноманітні знаряддя на відщепах, що знаменують перехід від олдувайскої епохи раннього палеоліту до ашельскої.

Хронологічний розрив між появою більш розвинених, у порівнянні з еректусами (архантропами), людських істот – палеоантропів, з одного боку, і властивого останнім набору знарядь праці – з іншого, фіксується й для наступної за ашельською – мустьєрскої епохи. Спочатку палеоантропи користувалися властивими архантропам знаряддями праці і лише через певний час перейшли до власне мустьєрского виробничого інвентарю з різноманітними виробами на сколах – відщепах і пластинах.

Те ж саме трапилося й при заміні палеоантропів людьми сучасного фізичного типу – гомо сапієнсами. Останні з'явилися на історичній арені десь близько 150 тис. років тому і довгий час співіснували з палеоантропами, продовжуючи виготовляти характерні для цих останніх мустьєрські знаряддя праці. Типовий пізньопалеолітичний набір виробничих інструментів, провідними типологічними формами в якому були скребки й різці на призматичних пластинах, оформився значно пізніше – у проміжок часу між 65 і 40 тис. років тому.

Простежується, таким чином, виразна закономірність у протіканні процесу антропогенезу в палеолітичний час, що відбилася у більш ранньому формуванні нового фізичного типу людини, у порівнянні з розвитком його знарядь праці: щораз поява нових, більш розвинених за своєю фізичною будовою людських істот відбувалася раніше, ніж оформлявся новий характерний для них набір знарядь.

Причини цього явища потрібно вбачати в різних складових процесу становлення палеолітичного виробництва: одні з них лежали у біологічній площині – розвиток фізичного типу людини, інші – у соціальній (розвиток її знарядь праці). Кожна з цих форм руху матерії розвивалася за своїми особливими законами, в основі їх лежали різні рушійні сили, викликані, втім, єдиною

першопричиною – багаторазовими змінами природного середовища.

Якщо на криву змін природи в четвертинному періоді накласти стрибки в розвитку фізичного типу людини, виявиться, що останні припадають на теплі проміжки часу між періодами похолодань (інтергляціали й інтерстадіали). Мабуть, у ці проміжки потеплінь відбувалося прискорення мутаційних процесів, викликане, в першу чергу, посиленням природного радіаційного фону в умовах зростання супутнього потеплінням космічного радіаційного випромінювання [Матюшин, 1986].

Навпаки, оформлення характерного для тієї чи іншої палеолітичної епохи набору знарядь припадає на періоди похолодань. Так, олдувайский набір знарядь праці оформився під час дунайського похолодання, ашельський – у період гюнцського й міндельського зледенінь, мустьєрський – у рисі, пізньопалеолітичний виробничий ансамбль – у вюрмі. Тут діяли інші закони, інші рушійні сили, ніж ті, які визначали власне антропологічні процеси. Періодичне похолодання призводило до різкого скорочення рослинних харчових ресурсів. Продукти для життя поставляло тепер майже виключно полювання, засоби й обробка продуктів якого вимагали, в міру неухильного збідніння тваринної харчової бази, постійного вдосконалення знарядь праці [Гладилин, 1974].

Спочатку розвиток мозку, а потім (на основі цього процесу й завдяки йому) з більшим або меншим відставанням, виникнення й подальше стрибкоподібне вдосконалювання знарядь праці – такі дві головні хронологічно послідовні складові поступального процесу становлення палеолітичного виробництва.

ЛІТЕРАТУРА

Матюшин Г.Н. Три миллиона лет до нашей эры. – М., 1986., с.91-111.

Гладилин В.Н. Роль народонаселения в процессе взаимодействия природи и общества в каменном веке // Первобытный человек и природная среда. – М.: Наука, 1974. – С.71-72.

Gladilin V.M.

ON LEADING ROLE OF EVOLUTION OF PHYSICAL TYPE OF MAN IN THE PROCESS OF RISE OF PALAEOLITHIC PRODUCTION

Primarily progress of brain, and then, on the base of this process and due to it, with greater or lesser arrears, rise and further saltatory elaboration of tools and labor activity – such are the main two chronologically consequent components of progressive process of rise of Palaeolithic production.

Кам'яна доба України.– Вип.11.– К.: Шлях, 2008.– С.122-130.

Ступак Д.В.

Stupak D.V.

ЗНАРЯДДЯ ПАЛЕОЛІТИЧНОЇ СТОЯНКИ БУЖАНКА 2 НА СЕРЕДНІЙ ДЕСНІ

TOOLS OF PALAEOLITHIC SITE BUZHANKA 2 ON THE MIDLLE DESNA RIVER

В даній роботі розглядаються вироби з вторинною обробкою епіграветтської стоянки Бужанка 2, розташованої на Середній Десні. Згідно їх аналізу Бужанка 2 є найбільш північною стоянкою з знаряддєвим комплексом,подібним до комплексів типу Межиріч.

Серед стоянок верхнього палеоліту Середнього Подесеннння самими південними є стоянки, виявлені біля с. Бужанка Коропського р-ну Чернігівської обл. (Рис. 1). Вони розташовані не далеко від відомої Мізинської стоянки, приблизно в 25 км на південь.

Інформація про те, що біля сіл Бужанка і Вишеньки, що в 4-х км нижче по Десні, знаходять у великій кількості кістки мамонта а також кремені була відома ще до Другої світової війни [Рекогносцировка Абрамова І.С. ..., 1930, с.76; Рудинський, 1931, с.150].

У 1961 році Ю.Г. Колосовим була знайдена стоянка Бужанка 1. Вона займала високий правий берег Десни в 1 км нижче села. На момент відкриття стоянка майже повністю була знищена повінями Десни [Бачинский, Колосов, 1963, с.556-559; Колосов., 1965, с.324-326; Ступак, 2006, с.74-76].

У 2003 році виявлена нова стоянка Бужанка 2. Вона розташована безпосередньо в центрі села Бужанка і займає низинну ділянку мису, що розташований у верхів'ї давньої балки, між двома її рукавами, яка прорізала правий берег Десни (Рис.2). З півночі і заходу стоянка закрита від вітру більш високими ділянками тераси Десни. Від самої ріки вона знаходиться на відстані приблизно 1 км. Від стоянки Бужанка 1, вона знаходиться на відстані трохи більше 1 км.

Весною 2003 року під час грейдерних робіт на грунтовій дорозі по вул. Мельниківка мешканцями села були виявлені кістки мамонта. Як повідомили місцеві селяни через інтенсивне розмиваня дороги весною, грейдерні роботи на ній проводились ледь не кожен рік. В результаті їх проведення рівень дороги суттєво понизився і майже зрівнявся з рівнем залягання культурних решток. А на окремих ділянках дані роботи пошкодили культурний, або ж культурні шари стоянки. [Ступак, 2005, с.40-53; 2006, с.74-85].

Стаціонарні дослідження на стоянці проводились протягом 2003, 2006 та 2007 р.р. Вони велись безпосередньо на дорозі і фактично носили охоронно-рятувальний характер. Під час робіт 2003,2006 р.р. були виявлені і досліджувались два культурні шари – Верхній та Нижній.

В розкопі 2007 року над Верхнім шаром, на трьох квадратних метрах, виявлений ще один рівень залягання знахідок. На сьогодні його співвідношення з Верхнім шаром чітко не визначене. Не виключено, що це окремі два шари, що утворились з невеличким проміжком часу. Можливо це культурні рештки Верхнього шару, які сповзли з більш високих ділянок давньої поверхні стоянки. До даних матеріалів нами використовується робоча назва Верхній шар 1.

Відсутність даного рівня залягання культурних решток у площині розкопів 2003 та 2006 років, як мінімум частково можна пояснити тим, що рівень дороги на даних ділянках особливо близько підішов до рівня Верхнього культурного шару і на окремих ділянках археологічні матеріали зустрічались вже безпосередньо на поверхні. Вірогідніш за все, що якщо Верхній шар 1 і був на цих ділянках, то він був зруйнований грейдерними роботами.

Матеріали Верхнього шару 1 залягали вище Верхнього шару на 1-14 см. Він складався переважно з незначної кількості фрагментів мамонтових (Mammuthus primmigenius) кісток та камґяних артефактів. Стан збереженості кісток подібний до стану збереженості кісток з Верхнього шару. Особливо слід відмітити знахідку у Верхньому шарі 1 анатомічної групи лівої задньої кінцівки вовка (Canis lupus) та фрагменту черепа ведмедя (Ursus sp.) (Тут і надалі визначення д-ра Стефана Піана (Франція).

Матеріали Верхнього шару досліджені на площі 13 кв.м. На частині квадратів Вархній шар залягав безпосередньо під поверхнею дороги і на окремих ділянках був пошкоджений грейдерними роботами. Давня поверхня на якій лежать знахідки Верхнього шару має нахил з заходу на схід, що відповідає конфігурації мису на якому розташована стоянка. Товшина культурного шару як правило не перевищує 5 – 6 см. Він складається перевжно з

Рис. 1. Карта розташування стоянки Бужанка 2 та найвідоміших стоянок типу Межиріч.

кісток мамонта та їх фрагментів, кісткового вугілля і кам'яних виробів. Окрім кісток мамонта виявлені фрагменти бивня. Вироби з бивня представлені лише медіальним фрагментом невеличкого вістря [Ступак, 2005, рис.5.1; 2006, рис.3.1].

Окрім мамонтових кісток у Верхньому шарі виявлені кістки вовка (Canis lupus), лисиці або песця (Alopex lagopus/Vulpes vulpes), ведмедя (Ursus sp.) та північного оленя (Rangifer tarandus).

У південній частині розкопу зафіксована западина, походження якої ще незрозуміло. В ній сконцентрована значна частина великих кісток мамонта.

З Верхнім же шаром пов'язана яма 1, розташована у північній частині розкопу. Вона має підокруглі контури. Стінки слабо нахилені до дна ями. Її максимальний діаметр – 145-155 см, глибина – 55-60 см. Збереженість кісток в ямі 1 така ж, як кісток з Верхнього шару 1 та Верхнього шару. Зв'язок ями 1 з Нижнім шаром поки ніяким чином не простежений.

Основу заповнення ями складають великі кістки мамонта, в першу чергу це шелепи та ребра, а також бивні та їх фрагменти, більшість з яких мають сліди обробки, переважно поздовжнього членування. Окрім мамонтових кісток в ямі 1 виявлені кістки лисиці або песця (Alopex lagopus/Vulpes vulpes), вовка (Canis lupus), а також дистальну фалангу ведмедя (Ursus sp.). Значною кількістю представлені кам'яні знахідки. Також в ямі були виявлені фрагменти вохри, крейди та білемнітів.

З ями 1 походить радіокарбонова дата, зроблена по трубчастій кістці молодого мамонта – 14350 +/– 60 BP (GrA-38555).

Нижній шар відокремлений від Верхнього стерильним прошарком товщиною від 10 до 32 см і відрізняється від нього значно меньшою потужністю, характером знахідок і планіграфією. Він досліджений на площі 10 кв.м.

Судячи по відмітках глибин знахідок Нижнього шару відчувається, що давня поверхня на якій вони лежать, як і та на якій лежать знахідки Верхнього шару мала нахил з заходу на схід.

Фауністичні рештки з Нижнього шару представлені кістками мамонта які мають гіршу збереженість, за рахунок чого їх легко відрізнити від кісток Верхніх шарів. Також з цього шару походить платівка з бивня та фрагмент бивня із слідами обробки. Кісткове вугілля представлене лише кількома фрагментами. Кам'яний комплекс представлений переважно кременем.

В усіх трьох шарах використовувались три види сировини: кремінь, кварцит та аргіліт.

Кремінь типовий деснянський жовновий чорного або темно-сірого кольору, іноді з світло-сірими цятками. Як правило кремінь не патинований. Точне розташування покладів цього кременю в безпосередній близькості від стоянки нам невідомо. Але, згідно повідомлень місцевих мешканців, уламки кремґяних конкрецій знаходили приблизно в 4 км північніше стоянки, біля с. Розлети.

Кварцит, має переважно сірий колір різних відтінків – від темно-сірого до світло-сірого.

Рис. 2. Топографічний план розташування стоянки Бужанка 2. (за О. Коротею та Є. Осадчим).

Використаний на стоянці кварцит мав плитчату форму. Виходи такого кварциту, схожого по кольору, формі і якостях з кварцитом, який використовувався на стоянці Бужанка 2 виявлені нижче по Десні, в 6 км від с. Бужанка. Також, по повідомленню міцевих мешканців, кварцит знаходили біля с. Розлети, там же, де і кремінь.

Аргіліт (визначення д.г.н. К. Деревської) представлений в усіх шарах поодинокими екземплярами. Він має сіро-зелений колір. Поклади аргіліту відомі біля Десни, на відстані меньш ніж кілометр від стоянки.

Якщо кремінь та кварцит були видами сировини, які цілеспрямовано постачались на стоянку, то аргіліт вірогідніш за все потрапляв на стоянку випадково, впершу чергу завдяки близькості

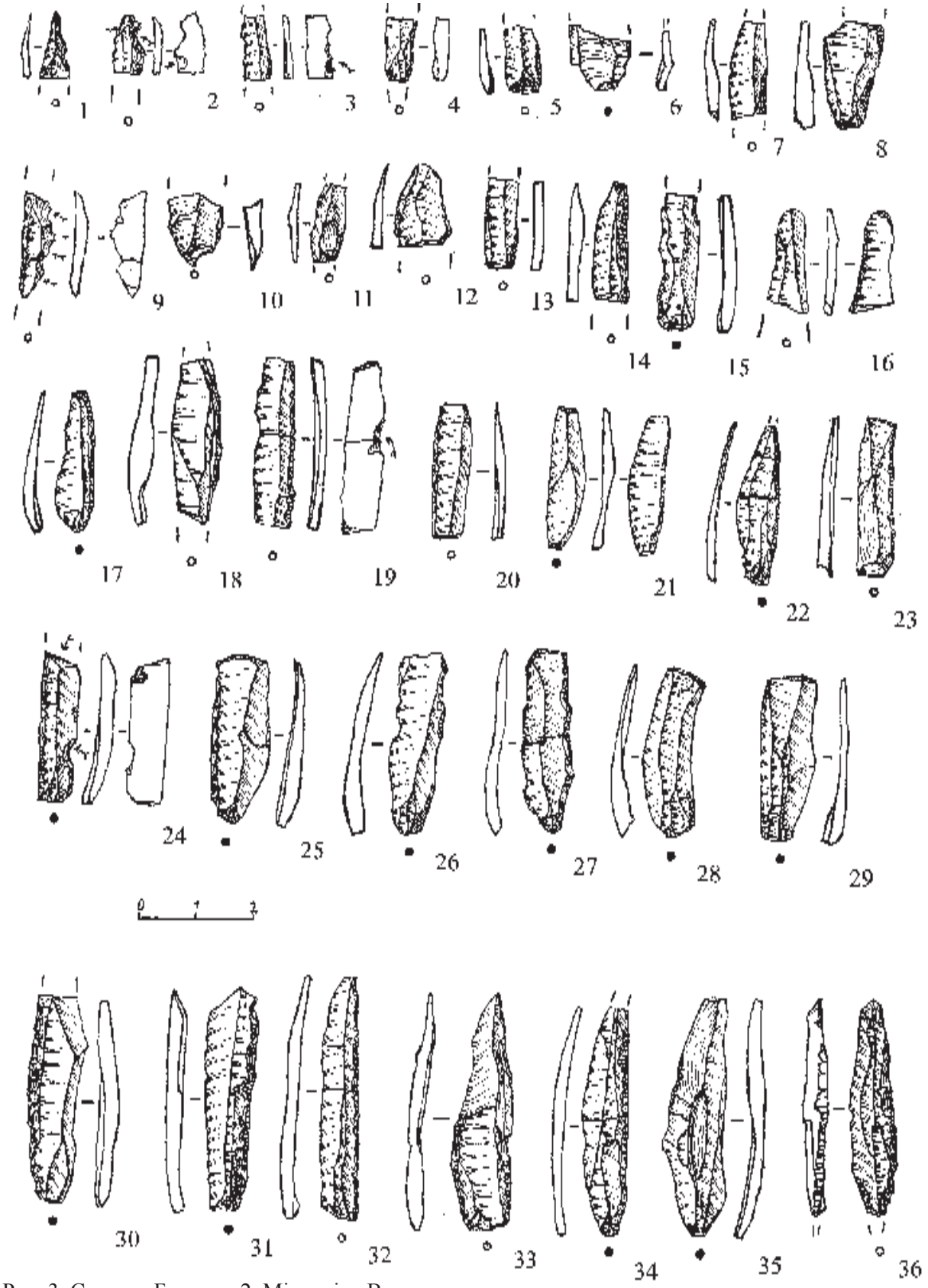

Рис. 3. Стоянка Бужанка 2. Мікроліти Верхнього шару.

розташування його покладів до стоянки. Вірогідно, окремі частини аргіліту періодично приносились на стоянку і після апробації відбраковувались.

У Верхньому шарі 1 було виявлено 133 кам'яні знахідки. Крем'яних та кварцитових приблизно порівну. Крем'яних виявлено 64 (48,1%), кварцитових - 68 (51,2%). Аргіліт представлений лише одним (0,7%) відщепом (Табл. 1).

Вироби з вторинною обробкою представлені виготовленими з кременю кінцевою скребачкою

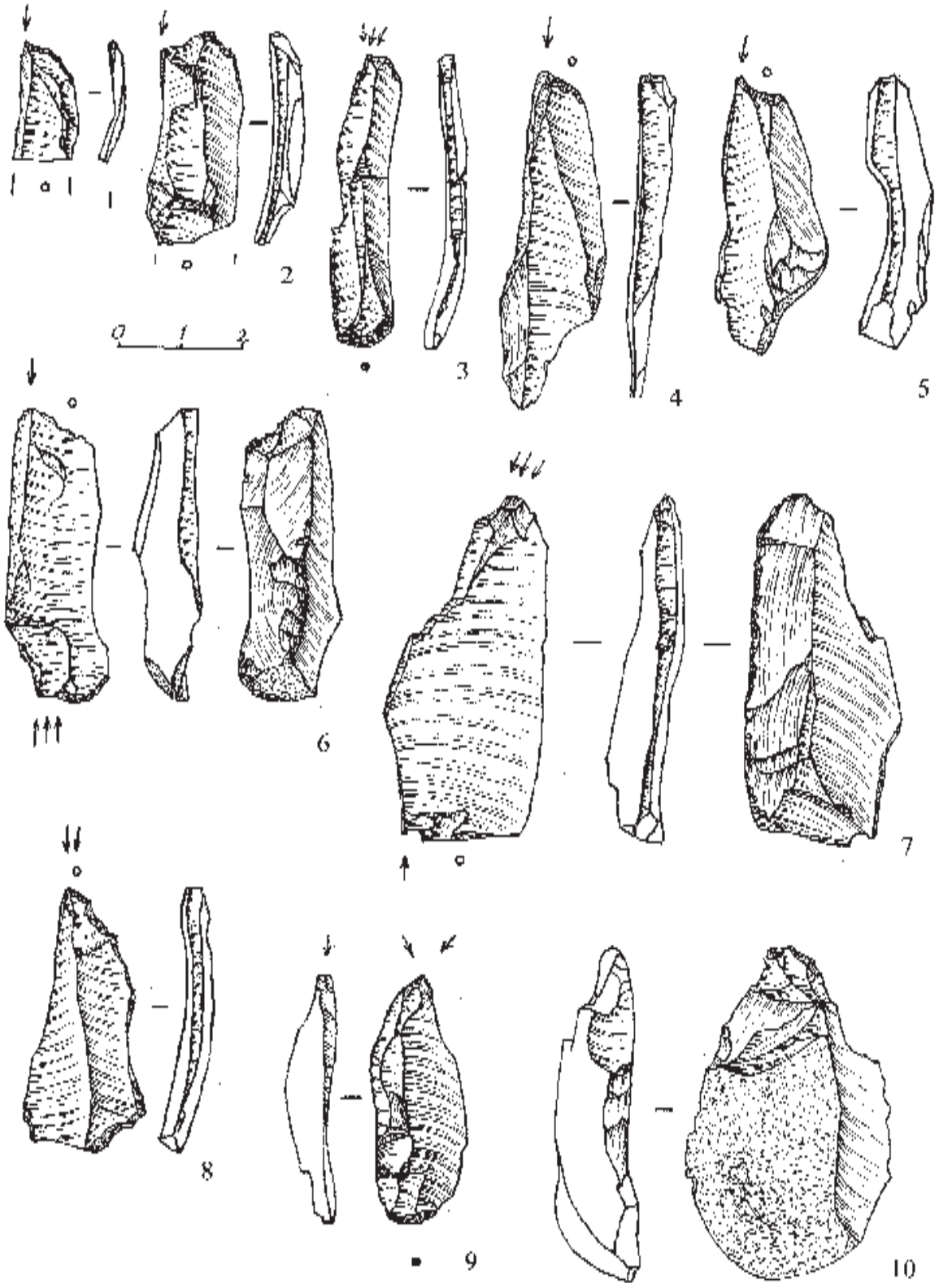

Рис. 4. Стоянка Бужанка 2. Різці Верхнього шару.

(Рис. 5.4) та проксимальною частиною платівки з ретушшю.

Найбільш представницькими є матеріали Верхнього шару. Всього в ньому виявлено 5764 кам'яні знахідки: крем'яних знайдено 2384 (41,3%), кварцитових - 3354 (58,1%) та 26 (0,4%) аргілітових (Табл. 1).

Самою численною категорією є лусочки (Табл.1). Якшо їх не враховувать, то серед 1179 виробів кремґяні складають 626 (53,1%), кварцитові - 539 (45,7%) і аргілітові - 14 (1,2%).

У Верхньому шарі виявлено 54 вироби з вторинною обробкою, що становить 4,6% від камґяних знахідок без урахування лусочок.

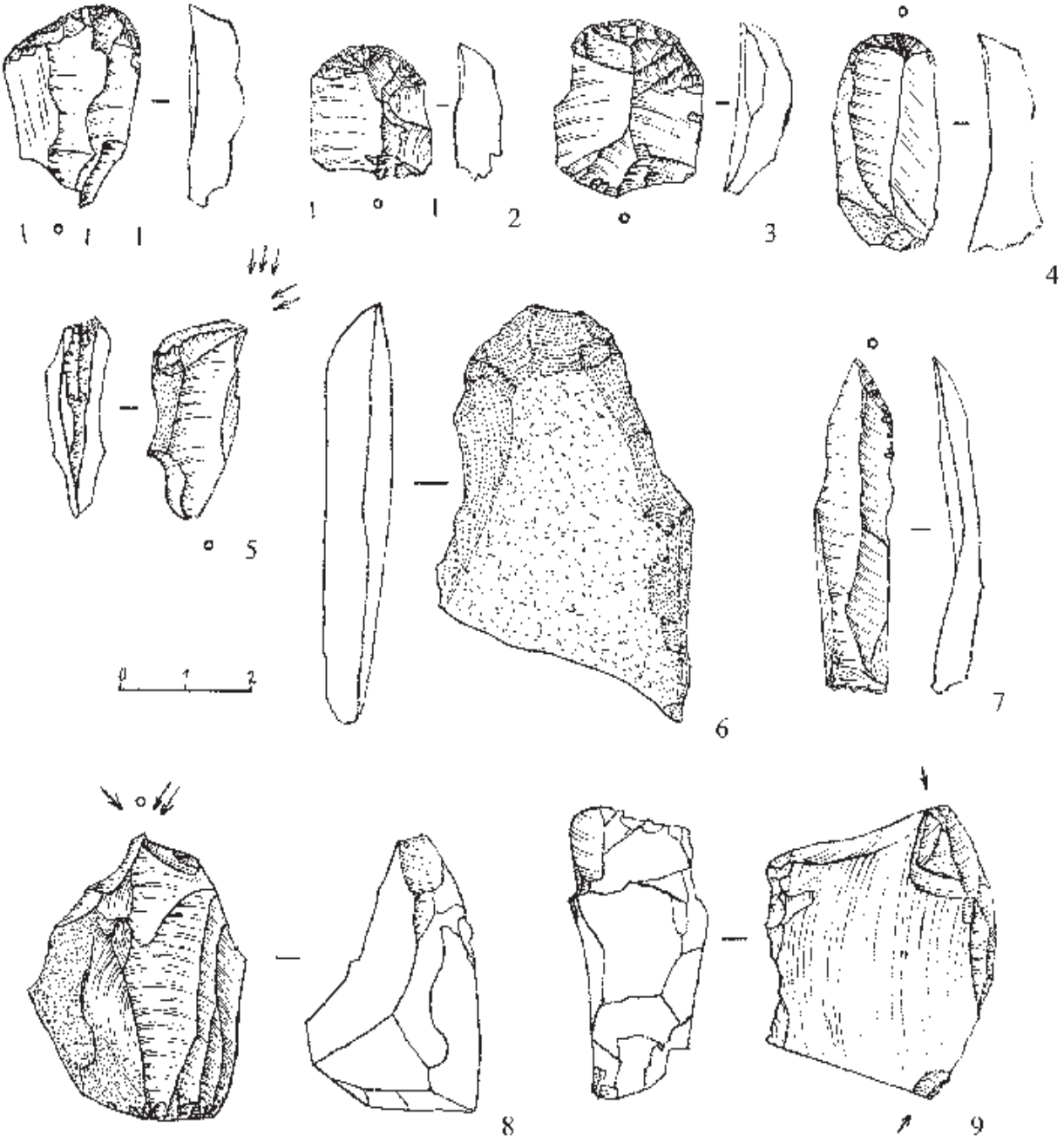

Рис. 5. Стоянка Бужанка 2. Скребачки з Верхнього шару – 1, 6, скребачки, знайдені не in situ – 2, 3, скребачка з Верхнього шару 1 – 4, різці з Верхнього шару – 5, 8, 9, діагонально тронкована платівка з Верхнього шару – 7.

Для виготовлення знарядь в першу чергу використовувався кремінь. З нього виготовлено 53 екз. На кварцитовій заготовці зроблена лише одна скребачка.

Самою численною группою є мікроліти. Вістер, прямокутників та їх уламків – 36 (Рис. 3.1-36). Для їх виготовлення застосовувалась дрібна стрімка та напівстрімка ретуш, яка як правило майже не змінювала обриси заготовок. Вентральна ретуш застосована лише для виготовлення двох мікролітів (Рис. 3.16,21). Для вістер типовим є розташування бойової частини на дистальній частині заготовки (Рис. 3.22,24,30-36). Серед прямокутників переважають атипові форми. Більшість з них, як і вістря, зберегли свою базальну частину не обробленою (Рис. 3.17,20,21,23,25-29). Найдовші зразки мають розмір 41 мм. Ширина як цілих, так і фрагментованих екземплярів коливається в межах 5-10 мм.

Різців та їх уламків виявлено – 13. Переважну більшість складають бічні діагонально- та опуклоретушні на платівках - 8 (Рис. 4.1-8). Серед них один комбінований з кутовим (Рис. 4.7), один - бічний двосторонній (Рис. 4.6). Три різця є

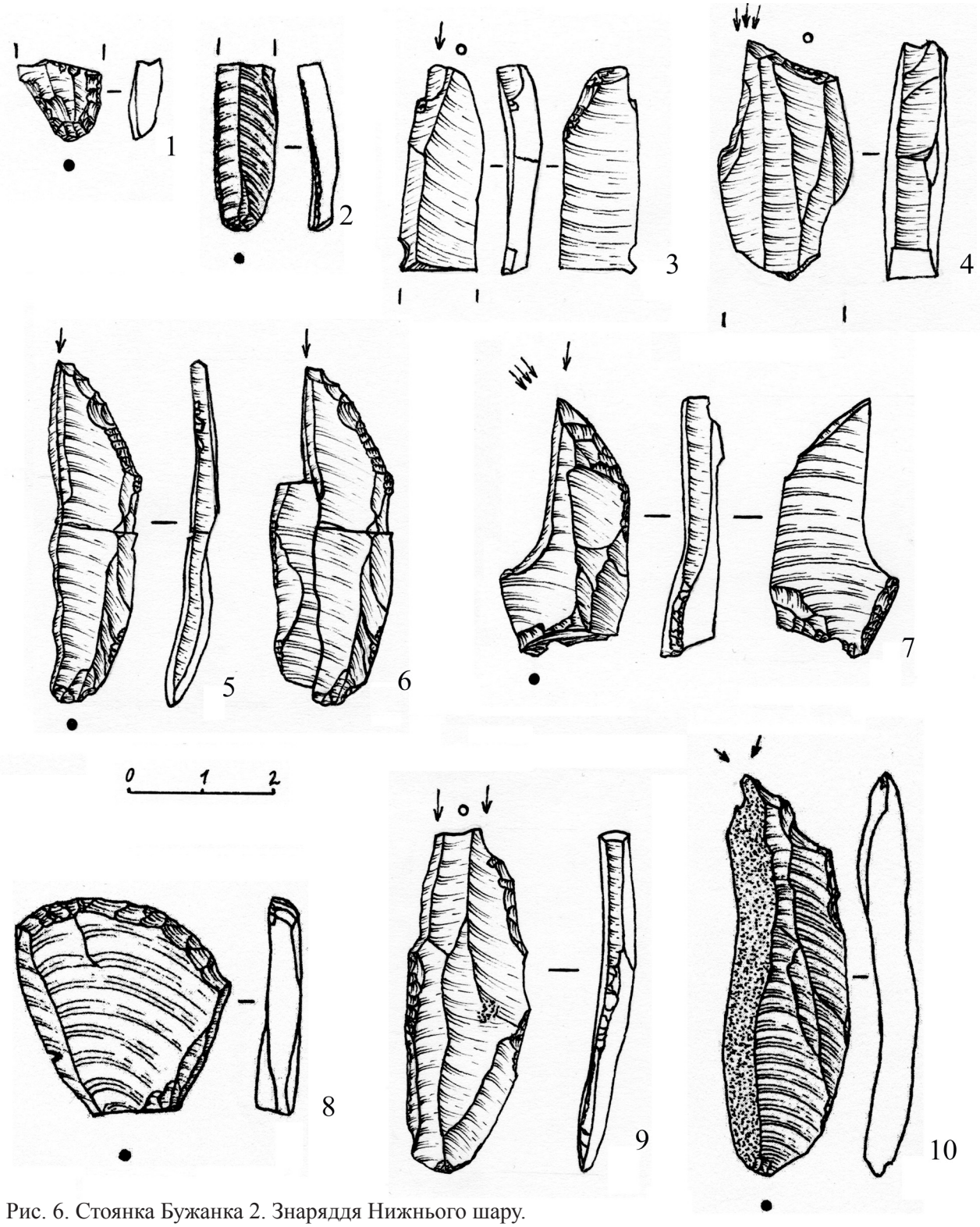

Рис. 6. Стоянка Бужанка 2. Знаряддя Нижнього шару.

багатофасетковими (Рис. 4.3,6,7). Серединні різці представлені трьома екземплярами. З них два виготовлені на платівках (Рис. 4.9; 5.5) один - на відщепі (Рис. 5.8). Ще два екземпляри являють собою кутовий на уламку кременю (5.9) та уламок різця (4.10).

Скребачки представлені 1 кінцевою на платівці, виготовленою з кременю (Рис. 5.1) та 1 кінцевою, виготовленою на уламку кварциту (Рис. 5.6). Вірогідно, дві кінцеві скребачки, виявлені на ділянках стоянки, пошкоджених дорогою належать до матеріалів Верхнього, або ж Верхніх шарів (Рис. 5.2,3).

Також до виробів з вторинною обробкою належать діагонально тронкована платівка (Рис. 5.7), відщеп з ретушшю та невизначимий фрагмент знаряддя.

Виходячи із специфіки виготовлення мікролітів

Таблиця 1. Типологічне співвідношення кам`яних виробів.

	Верхній шар 1			**Верхній шар**			**Нижній шар**		
НАЗВА ВИРОБУ	Кремінь	Кварцит	Аргіліт	Кремінь	Кварцит	Аргіліт	Кремінь	Кварцит	Аргіліт
Пренуклеуси				1					
Нуклеуси				9	5				
Фрагменти нуклеусів				5	1				
Уламки				2	10				
Платівки	12	7		348	275	2	8		
Відщепи	5	8	1	179	247	12	5	1	
Лусочки	45	53		1758	2815	12	92	3	2
Різцеві сколи				29			5		
Знаряддя	2			53	1		10	1	
Разом	**64**	**68**	**1**	**2384**	**3354**	**26**	**120**	**5**	**2**

– застосування при їх виготовленні дрібної стрімкої та напівстрімкої ретуші, яка як правило майже не змінювала обриси заготовок, наявність на багатьох екземплярах відбивного горбка, перевага бічних діагонально- та опуклоретушних різців на платівках та по іншим особливостям знаряддєвий комплекс Верхнього шару і особливо елементи оснащення метальної зброї, найбільш подібний до комплексів пам'яток типу Межирич [Нужний, 2002, с.64,65; Komar, Kornietz, Nuzhnyi, Pean, 2003, p.264-265]. Враховуючи, що пам'ятки данного типу індустрії розташовані більш ніж на 100 км південніше, Бужанка 2 є найпівнічнішою стоянкою з подібною індустрією.

Кам'яний комплекс Нижнього шару представлений 127 знахідками. Переважають крем'яні – їх 120 (94,5%), кварцитових – 5 (3,9%), аргілітових – 2 (1,6%) (Табл. 1).

Найбільшими категоріями в Нижньому шарі є лусочки та вироби з вторинною обробкою (Табл.1).

Виробів з вторинною обробкою знайдено 11 (36,7%) (без урахування лусочок). Усі окрім відщепу з ретушшю виготовлені з кременю. Переважають різці. Усі виготовлені на платівчастих заготовках. 3 з них бічні (Рис. 6.3-6). До одного з них підібрався фрагмент різцевого сколу (Рис. 6.5,6). 2 – серединні (Рис. 6.7,10), 1 – кутовий (Рис. 6.9).

Мікроліти представлені 2 фрагментами (Рис. 5.1,2). По типу ретуші та тим, що на обох зберігся відбивний горбок, вони нагадують вироби з Верхнього шару.

Також до виробів з вторинною обробкою, виготовлених з кременю, належить скребачка на відщепі (Рис. 6.8) та платівка з ретушшю.

Таким чином, виходячи із специфіки знаряддєвого комплексу і особливо мікролітів Верхнього шару, Бужанка 2 є найбільш північною стоянкою з крем'яним комплексом, подібним до комплексів типу Межиріч. Матеріали Верхнього шару 1 та Нижнього шару, безумовно належать до епіграветтського часу. Нажаль незначна кількість знарядь не дозволяє точно визначити їх культурну приналежність. Вірогідніш за все, що вони є однотиповими з матеріалами Верхнього шару. Але це питання для майбутніх досліджень.

ЛІТЕРАТУРА

Бачинський Г.О., Колосов Ю.Г. Нова пізньопалеолітична стоянка на Україні // Доповіді АН УРСР. – 1963. - №4. - С. 556 – 559.

Колосов Ю.Г. К изучению палеолита бассейна среднего течения Десны // Материалы по четвертичному изучению Украины (к VII конгрессу ИНКВА в США). - К., 1965. - С. 321-328.

Нужний Д.Ю. Верхньопалеолітичні пам'ятки типу Межиріч та їх місце серед епіграветтських комплексів Середнього Дніпра // Кам'яна доба. – К.: Шлях, 2002. – С. 57-81.

Ступак Д.В. Нова верхньопалеолітична стоянка Бужанка 2 у Подесенні // Матеріали конференції "Фастівщина та проблеми археології Середнього Подніпров`я". - Київ-Фастів, 2005 - С. 40-53.

Ступак Д.В. Верхнепалеолитические стоянки

возле с.Бужанка // Деснянские древности. - Брянск, 2006 - №4 - С. 74-85.

Рекогносцировка Абрамова І.С. по узбережжю Десни біля м. Новгородсіверського // Хроніка археології та мистецтва. - К., 1930 - Ч.1 - С. 76.

Рудинський М. Я. Деякі підсумки та ближчі завдання палетнологічних вивчень у межах УСРР // Антропологія. - К., 1931 - №IV - С.144-184.

Komar M.S., Kornietz N.L., Nuzhnyi D. Yu., Pean S. Mezhirich uper paleolithic site: the reconstruction of environmental conditions of the late pleistocene and human adaptation in the Middle Dnieper basin (Northern Ukraine) // Кам'яна доба. – К.: Шлях, 2003. - №4 – P. 262-277.

Stupak D.V.

TOOLS OF PALAEOLITHIC SITE BUZHANKA 2 ON THE MIDLLE DESNA RIVER

In 2003 year in Middle Desna region was discovered new epigrawettian site Buzhanka 2. Typologicaly, tool complex of Upper layer more closer to Mezhirich type complex. Thus, Buzhanka 2 is more northen situate site whith this type of industry. The Upper layer 1 and Lower layer belong to epigravettian time. Unfortynately, little quantity of tools dont give possibility for more exact cultural and chronology definition.

Кам'яна доба України.– Вип.11.– К.: Шлях, 2008.– С.131-137.

Федорченко О.С.

Fedorchenko O.S

ПРОБЛЕМА ЗАЛУЧЕННЯ ЕТНОГРАФІЧНИХ АНАЛОГІЙ В АРХЕОЛОГІЇ. ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ

THE PROBLEM OF APPLICATION OF ETHNOGRAPHIC ANALOGIES IN ARCHAEOLOGY. HISTORIO-GRAPHICAL ASPECT

У статті запропоновано історіографічний аналіз проблеми залучення етнографічних аналогій у первісній археології.

У археологічній літературі неодноразово підкреслювалося, що кінцевим результатом археологічного дослідження має стати моделювання способу життя та суспільного устрою первісних колективів [Борисковский, 1957, с. 175; Binford, 1972, p. 81]. Зараз мало хто сумнівається стосовно доцільності залучення етнографічних аналогій для археологічних інтерпретацій, адже розгледіти за матеріальними знахідками економічні та соціальні аспекти способу життя первісних колективів можна лише на основі комплексного міждисциплінарного підходу. Щоправда, й досі етноархеологічні дослідження, окрім жвавого інтересу, подекуди зустрічають і скептичні відгуки. У чому ж тут проблема? Чи то в упередженому ставленні археологів до етноаналогій взагалі, чи у нерозробленості механізмів/шляхів залучення етноаналогій. Спробуймо за допомогою історіографічного аналізу віднайти витоки та причини цієї проблеми і запропонувати шляхи її вирішення.

Питання залучення етнографічних джерел у первісній археології періодично обговорювалось як західними [Binford, 1972; Gould, Watson, 1982; Wylie, 1985; Kelly, 2007 та ін.], так і вітчизняними дослідниками [Кабо, 1979; Массон, 1978 та ін.]. Найгостріші дискусії з цього приводу припадають на XX століття, а саме на 60-80-ті роки, коли у західній науці входить в моду так звана етноархеологія. Основну увагу дослідники приділяли двом аспектам цієї проблеми: питанню ролі й місця етнографічних аналогій у первісній археології та питанню шляхів залучення етнографічних свідчень.

Роль етноаналогій у первісні археології

Вислів на кшталт "якби не етнографічні свідчення, то б…" є надзвичайно популярним серед етноархеологів та їхніх симпатиків. Звичайно, не варто абсолютизувати роль етнографічних даних, проте не слід і применшувати її. По-перше, етнографічні свідчення та описи дозволили зрозуміти призначення багатьох крем'яних знахідок, побачити в "громових стрілах Бога Перуна" знаряддя людини кам'яної доби – наконечники списів та стріл, сокири тощо. По-друге, до термінологічного словника археології потрапили і суто етнографічні поняття, як то община, рід, плем'я та ін. По-третє, археологічна пам'ятка так і залишилася б виключно "геоархеологічним феноменом" [Александрова, 1998, с. 142], якби дослідники не спробували дешифрувати археологічний контекст та матеріальні залишки, зазирнувши у світ етнографічних мисливців-збирачів. Більше того, зв'язок етнографії та археології вплинув і на формування статусу археології передусім як історичної, соціальної, а не природничої науки. Зрештою, така близька взаємодія цих двох наук спричинила появу ще одного проблемного моменту.

Проблема залучення етноаналогій в археології часом межує з питанням ефективності власне археологічних методів на інтерпретаційному рівні і здатності археології до самостійних узагальнень. Ті дослідники, які виступають проти етнографічних аналогій, зазвичай підкреслюють величезний потенціал археологічних методів і наголошують на необхідності подальшого їх удосконалення [Gould, Watson, 1982]. Однак залучення етноаналогій для археологічних реконструкцій, по суті, також є археологічним підходом, який хоча й має свої слабкі сторони, але реалізується саме в археології. Тому нелогічно виокремлювати цей підхід з методичного арсеналу археології (окремим методом, зокрема, вважає залучення етноаналогій Елісон Вілі [Wylie, 1985, p. 81), навпаки, його необхідно розробляти поряд з іншими методами. Врахуймо й те, що аналогії та інші індуктивні форми мислення цілком прийнятні та допустимі у науковому дослідженні [Graves, Zubrow, 2007, p. 13].

Уцілому підтримуючи тих, хто вбачає в залученні етноаналогій один із методів археологічного дослідження, все ж спробуємо окреслити ті обмеження, які слід враховувати при його застосуванні.

Нерідко недоліком даного методу називають

суб'єктивізм і так званий презентизм (осучаснення об'єкту минулого), який теж у деяких рисах є проявом суб'єктивізму. Однак питання суб'єктивізму в науках гуманітарного кола, зокрема й в археології, стало вже "одвічним", філософським. Адже принцип верифікації (К. Поппер) дуже складно реалізується, і тому будь-яке судження дослідника можна назвати суб'єктивним. Навішуючи ярлик "суб'єктивного" та "осучасненого" на всі інтерпретації та реконструкції, які побудовані із залученням етноаналогій, ми тим самим уникаємо визначення та вирішення багатьох проблемних аспектів. Доказом такого "уникнення" може бути "фундаментальна дилема": досліджувати суттєві, важливі речі – нехай не надто досконалим методом, чи речі тривіальні, але за допомогою більш надійних методів [Wylie, 1985, p. 81].

Парадоксальність ситуації, яка виникла в археології довкола етноаналогій, на думку Е. Вілі, полягає у тому, що, з одного боку, "аналогії вкрай необхідні і обов'язкові в археологічних інтерпретаціях а, [з іншого боку *авт.*], вони завжди потенційно оманливі" [там само]. Відтак, більш доцільним виходом із цієї ситуації є прийняття методу етноаналогій як рівнозначного в археологічному дослідженні та його подальша розробка, яка має бути спрямована на пошук: 1) критеріїв, за якими можна порівнювати етнографічні та первісні суспільства; 2) принципів відбору етноаналогій. Визначення цих ключових критеріїв та принципів дозволить відповісти й на друге ключове питання: на підставі чого можна залучати етнографічні дані.

Пошук шляхів залучення етноаналогій у первісній археології

Протягом XIX та XX століть прибічники та критики залучення етноаналогій в археології так чи інакше торкалися питань, пов'язаних з вибором критеріїв порівняння та принципів відбору етноаналогій. Тож коротко охарактеризуємо основні етапи цього процесу.

Перший етап – визначення критеріїв щодо залучення етноаналогій

У XIX столітті в науці панував еволюціонізм, найяскравішими представниками якого були Е. Тайлор, Г. де Мортільє, Л. Мануврієр, Г. Морган, А. Бастіан та ін. У вітчизняній археології ідеї пізнього еволюціонізму розвивали прибічники палеоетнологічного напряму – Ф. Вовк, П. Єфименко, С. Руденко, Л. Чикаленко та ін. [Платонова, 2004, с. 63, 68]. Розробки еволюціоністів у радянській історіографії 30-х років сприймались критично. Їх звинувачували і в неправильному застосуванні типологічного методу, і у "фетишизмі" ("підміні історії розвитку суспільства історією розвитку окремих продуктів суспільної праці"), і у біологізованому еволюціонізмі [Борисковский, 1931, с.17-18]. Критикували еволюціоністів і за некоректне залучення етноаналогій, а точніше за пряме перенесення етнографічних даних на археологічний матеріал [Васильев, 2001-2002, с. 54], та за уніформітаризм (нерозривність та єдність причин і процесів) [Sullivan III, 2007, p. 44].

Лише останнім часом почали з'являтися роботи [Васильев, 2001-2002; Платонова, 2004], в яких переосмислюються здобутки дорадянської археології. На тому рівні розвитку археологічного знання і, головне, за того обсягу джерельної бази, залучення етноаналогій було невід'ємною частиною ґрунтовного археологічного дослідження. Дійсно, у працях еволюціоністів розвиток людини, суспільства, культури подавався як поступальний, однонаправлений та прогресивний рух від найнижчих стадій до найвищих. Тому абсолютно логічним і виправданим здавався шлях прямого перенесення етнографічних свідчень на археологічний матеріал, – вважалося цілком імовірним, що так звані відсталі або примітивні етнографічні колективи репрезентують той самий нижчий етап розвитку суспільства, на якому знаходились і первісні мисливці-збирачі. Іншими словами, у цей період уперше було поставлено питання щодо критерію, за яким можна порівнювати етнографічне і первісне суспільства. Таким критерієм було уявлення про належність цих суспільств до однієї й тієї ж стадії економічного, соціального, технічного розвитку.

Ідею стадіального розвитку суспільства, але на основі східчастого розвитку його виробничих сил, почали розробляти радянські історики-марксисти 30-х років. У результаті замість вивчення конкретних давніх суспільств та виявлення локальних відмінностей у первісній культурі дослідники відтворювали єдині стадії розвитку для великих територій [Формозов, 1959, с.6]. Роль етнографічних даних при цьому повністю нівелювалася. Наприклад, А.В. Арциховський підкреслював, що археологія здатна до самостійних соціологічних узагальнень без залучення даних етнології, які могли б використовуватися лише у якості ілюстрацій [Арциховский, 1932, с. 47]. Щоправда, ця критика лишалася на рівні порожніх декларацій, адже на практиці етноаналогії продовжували залучати – чи то в якості ілюстрацій, чи для переконливості висновків. Подекуди етнографічні приклади з праць Г. Моргана та Ф. Енгельса перекочовували і до вітчизняних

робіт.

Проблема обережного залучення етноаналогій найгостріше торкається саме первісної археології, на що звертали свого часу увагу П.П. Єфименко та П.Й. Борисковський. Зокрема, П.Й. Борисковський застерігав дослідників кам'яної доби від пастки, до якої може потрапити той, хто ладен сприйняти окремий випадок за закономірність [Борисковский, 1957, с. 175] і потім ілюструвати/підкріплювати його етнографічним прикладом. На його думку, залучення етноаналогій необхідне, але не для пошуку подібних поверхневих паралелей, а задля вивчення пережитків у етнографічних суспільствах [Борисковский, 1934, с. 63].

П.П. Єфименко, який займає особливе місце в радянській археології цього періоду, є непростою фігурою вітчизняної історіографії. Він був, мабуть, єдиним із представників палеоетнологічної школи Ф. Вовка, кому пощастило не тільки уникнути репресій, а ще й блискуче реалізувати свій дослідницький потенціал. Знайшлося в його роботах місце і для етноаналогій. Учений першим звернув увагу на подібність господарства степової пізньопалеолітичної області до способу життя північноамериканських індіанців, хоча й підкреслював різний ступень розвитку, на якому знаходились "неолітичні племена індіанців Північної Америки та пізньопалеолітичні мешканці наших степів" [Ефименко, 1960, с. 22]. Критерієм для залучення етноаналогій П.П Єфименко вважав рівень економічного, технологічного, соціального розвитку суспільств. Впливовим фактором був для нього і характер природного оточення та залежність способу життя первісної людини від умов навколишнього середовища [Ефименко, 1934, с. 94].

У західній науці в цей час схожих поглядів щодо проблеми етноаналогій в археології дотримувався Г. Кларк. Він не раз наголошував, що етнографічні дані збагачують та зміцнюють археологічні інтерпретації минулого, хоча й застерігав, що їх слід застосовувати до вивчення первісних спільнот обережно і з певними обмеженнями, оскільки первісні колективи могли виробити відмінні способи адаптації до змін тогочасного природного середовища [Clark, 1957, p. 172-173). Г. Кларк вважав, що саме подібність умов природного середовища та способу життя мають стати тими критеріями, за якими можна проводити аналогії між етнографічним та первісним суспільствами [Clark, 1953, p. 355].

Таким чином, на середину XX століття в археології – як у західній, так і у вітчизняній – було сформульовано два основні критерії, на основі яких можна шукати етноаналогії первісним суспільствам: рівень розвитку суспільства і природні умови існування.

Другий етап – трансформація інтуїтивного пошуку етноаналогій у науковий підхід.

У 60-ті роки XX ст. пожвавлюється науковий інтерес до проблеми етноаналогій в археології. У західній науці причиною цьому стала поява "нової археології" та перегляд попередніх концепцій і підходів до вивчення первісних мисливців-збирачів на конференції "Man the Hunter", яка пройшла у 1966 році в Чикаго [Kelly, 2007, p. 14]. Зокрема обговорювалися методологічні засади використання етнографічних свідчень в археологічних реконструкціях [Binford, 1972, p. 59].

Прибічники "нової археології" розкритикували способи залучення аналогій у археології, що традиційно застосовувалися доти [Binford, 1967; Binford, 1972, p. 33]. Лунали й зовсім песимістичні висловлювання щодо можливості залучення аналогій у археології, а особливо в палеоантропології [Graves, Zubrow, 2007, p. 13]. Утім, варто наголосити, що негативно-критичною була реакція не так на присутність етноаналогій в археології взагалі [Wylie, 1985, p. 84-85], як на методи їх застосування. Так, Л. Бінфорд поділяв погляди Г. Чайлда щодо важливості епістемологічної функції етноаналогій, які спрямовують наші інтелектуальні пошуки на інтерпретацію археологічних знахідок [Childe, 1956, p. 49; Binford, 1972, p. 52]. Але водночас він вважав помилкою проведення аналогій між первісними культурами й етнографічними спільнотами, зазначаючи, що "в минулому могли існувати форми, які взагалі не збереглися в етнографічних прикладах" [Binford, 1968, p. 13-14].

Натомість Л. Бінфорд запропонував "новий підхід" до використання аналогій у археологічних дослідженнях. Цей підхід складався із чотирьох ступенів [Binford, 1972, p. 47-48]. На першому ступені встановлювалася формальна аналогія між класами феноменів, які простежуються археологічно та етнографічно, а також оцінюється доцільність використання певних аналогій у залежності від просторово-часових показників. На другому ступені слід віднайти спільний поведінковий контекст для археологічно та етнографічно зафіксованих явищ та речей. На думку Л. Бінфорда, це має бути аксіомою (незмінним законом людської поведінки) при інтерпретації археологічних даних. Третій ступінь – це висунення гіпотез, які піддаються перевірці. На цьому ступені вивчаються окремі характеристики

та особливості етнографічного та археологічного контексту та корелюються між собою. І нарешті, на останньому ступені дослідник знов має повернутися до розгляду археологічних матеріалів, і всі спочатку нерозпізнані взаємозв'язки та складні для пояснення варіації в археологічних джерелах мають стати зрозумілими.

Схема Л. Бінфорда характеризує нову логіку наукового пізнання. Це спроба перетворити інтуїтивний підбір етноаналогій на археологічний метод з елементом верифікації або перевірки інтерпретаційних суджень. Для того, щоб надати чіткості цій схемі та подолати суб'єктивізм, про який ішла мова вище, Л. Бінфорд вводить поняття "аксіоми", або незмінного закону людської поведінки, який можна простежити і в етнографічних прикладах, і спробувати розгледіти в археологічному матеріалі. Тож такий критерій, як рівень розвитку суспільства, стає вторинним, виступає вже в ролі результату адаптації людини (моделі поведінки) до природного середовища.

Справедливості ради слід зазначити, що ідею пошуку загальних принципів поведінки або адаптації ще в 1957 році висловив британський археолог Грехем Кларк. Роботу археолога-реконструктора він порівняв із діяльністю палеонтолога, "який намагається реконструювати життя первісних організмів через розуміння принципів існування тих, які вижили" [Clark, 1957, p. 170], тобто через знання закономірностей поведінки. Однак у процесуалізмі подібність людської поведінки в певних умовах стає критерієм, за яким можна залучати етнографічні дані в археології, і перетворюється у предмет дослідження. Нагадаємо, що в 70-х роках завдяки зусиллям дослідників із університету штату Арізона Майкла Шиффера, Джеферсона Рейда та Вільяма Ратьє виникає навіть окремий напрям – поведінкова або біхевіористська археологія [Schiffer, 1996, p. 644].

Протягом 60-80-х років XX століття подібні процеси відбуваються і у вітчизняній археології. Критерії залучення етноаналогій у первісній археології були запропоновані для концепції господарсько-культурних типів (ГКТ), яку ще з середини 1950-х років почали розробляти радянські етнографи і яка на початок 1970-х років сформувалась як закінчена наукова теорія [Левин, Чебоксаров, 1955; Андрианов, Чебоксаров, 1972; Андрианов, Марков, 1990]. Вона ґрунтується на уявленні про те, що населення на певному етапі соціально-економічного розвитку у певних природно-ландшафтних умовах виробляє чітко визначену, сталу модель поведінки, або ГКТ [Балакин, 1985, с. 98; Залізняк, 1990, с. 6-7].

Розробки вітчизняних археологів додали конкретики в питанні про можливість використання етнографічних даних в археології. Чіткішим стало уявлення, яким саме чином можна порівнювати та залучати етнографічні дані про ті суспільства, які перебувають на певному етапі соціально-економічного розвитку та мешкають у приблизно подібних природно-ландшафтних умовах, тобто належать до одного господарсько-культурного типу. На відміну від процесуалістської схеми, в теорії ГКТ модель поведінки є результатом адаптації, в ній немає установки на пошук загальних законів людської поведінки, а рівень соціально-економічного розвитку є незалежним фактором.

У 70-80-ті роки XX століття з'являється низка теоретичних схем реконструкції. В цих схемах дослідники або спирались на теорію ГКТ [Массон, 1976, с. 24-33], або пробували запропонувати власний підхід, але обов'язково із залученням етноаналогій [Кабо, 1979, с. 86]. Разом з тим, практичне використання етнографічної за змістом концепції господарсько-культурних типів викликало і серйозні зауваження.

Одне з можливих рішень проблеми, що постала, було запропоноване Л.Л. Залізняком. Спираючись на концепцію ГКТ або моделей господарської адаптації вітчизняних та зарубіжних учених [Андрианов, Чебоксаров, 1972; Гладких, 1977; Массон, 1978; Кабо, 1979; Binford, 1968 та ін.], він запропонував власну схему реконструкції мисливських суспільств на основі етноархеологічного моделювання. За Л.Л. Залізняком, процес реконструкції стародавнього суспільства через його ГКТ має пройти чотири етапи [Залізняк, 1988; Зализняк, 1989; Залізняк, 1990, с. 11]: 1) визначення ГКТ суспільства, що відтворюється; 2) побудова етнографічної моделі цього ГКТ; 3) перенесення в минуле відтвореної моделі; 4) визначення індивідуальних особливостей даного суспільства.

Запропонована схема реконструкції первісного суспільства через етноархеологічне моделювання містила принципово нові аспекти. В її основу лягла ідея, що модель господарської адаптації (або ГКТ, за радянською термінологією), внаслідок жорсткої залежності первісних колективів від природного оточення і, перш за все, об'єктів полювання, була значною мірою була соціальною калькою з поведінки останніх. Особливо це стосується вузько спеціалізованих колективів (мисливців на оленів, бізонів, мамонтів). Оскільки поведінка (етологія) є видовою ознакою кожного біологічного виду, то моделі поведінки спеціалізованих мисливців на будь-яких тварин (в т.ч. на бізонів)

відзначаються стабільністю, незалежно від часу й місця функціонування мисливського суспільства [Залізняк, 1990, с. 11].

Отже, і вітчизняною археологією була запропонована "аксіома", а саме прогнозована, незмінна рік-у-рік поведінка основного об'єкту полювання, яка, на відміну людської поведінки, не відрізнялася значною пластичністю.

Ефективність запропонованої схеми була продемонстрована в процесі реконструкції суспільства мисливців на північних оленів фінального палеоліту [Зализняк, 1989] та лісових мисливців мезоліту [Зализняк, 1991]. Схему етноархеологічного моделювання Л.Л. Залізняк застосовував і до реконструкції моделі адаптації степових мисливців пізнього плейстоцену та раннього голоцену [Залізняк, 1988; 1989; 1990; 1991; 1996]. У цих працях дослідник визначив головні параметри суспільств степових мисливців, що стосуються їх способу життя, соціальної структури, економіки та річного господарського циклу. Ці дослідження стимулювали спроби реконструкцій способу життя первісних мешканців України іншими дослідниками [Кротова, 1988; Краснокутский, 1992; Миньков, 1991 та ін.], що становить уже сучасний етап досліджень.

Основними ж здобутками цього періоду є спроба перетворити інтуїтивні пошуки етноаналогій у науковий метод, віднайти "незмінний" елемент або "аксіому", на яку можна було спиратися при реконструюванні минулого. Було також запропоновано новий критерій щодо залучення етноанаологій – модель поведінки або адаптації.

Якщо у вітчизняній первісній археології сучасний етап досліджень (90-ті роки XX ст. – початок XXI ст.) відзначається новими пошуками в галузі етноаналогій, зокрема спробами моделювання способу життя мисливців палеоліту, то в західній науці етноархеологічні дослідження поступово затухають.

З появою у 80-90-х роках XX століття постпроцесуалізму, який став "реакцією на процесуальну археологію" [Hodder, 2003, p. 94], під вогнем опинились як загальні наукові цілі та судження, так і методологічна серцевина "нової археології" – теорія середнього рівня. Апологети постпроцесуалізму вважають, що археологічні реконструкції або неможливі взагалі, або ж допустимі лише для пізнання сучасного світу. Зокрема, Стівен Мітен пропонує розвивати реконструктивні можливості археології для того, щоб пізнавати сучасний світ, а також еволюцію та діяльність людського мислення й психології [Mithen, 2001, p. 102]. Головною ідеєю постпроцесуалістів є застереження, що використання аналогій призводить до зростання імовірності здійснення логічних помилок та призводить до появи "уніформітаризму" (uniformitarianism), суб'єктивізму та осучаснення минулого [Sullivan III, 2007, p. 44].

Щоправда, переважають у західній науці (передусім у США) помірно налаштовані дослідники, які наслідують процесуалістський погляд на етноаналогії в археології. Так, Роберт Келлі вважає необхідними і корисними етнографічні дані про мисливців-збирачів для побудови моделей в археології [Kelly, 2007, p. XIII]. Разом з тим, дослідник наголошує, що "було б неправильним розглядати як основу наших реконструкцій етнографічні дані, проте в той же час не можна і недооцінювати ці дані як незамінне та нескінченне джерело ідей та гіпотез… Буде помилкою розглядати сучасних мисливців-збирачів в якості аналогій первісним суспільствам, однак можна використовувати дані щодо них для перевірки деяких ідей та суджень про людську поведінку [там само, p. XIV].

З огляду на те, що постпроцесуалісти, окрім критики методів залучення етноаналогій попередниками, не запропонували свого власного методологічного підходу, і тому у сучасній науці продовжують панувати ідеї та підходи процесуалістів, можна вважати наше сьогодення другим етапом розробки концепції етноаналогій в археології.

Висновки

Етнографічні свідчення тим чи іншим чином залучаються в археології не тільки на інтерпретаційному рівні, а й на джерелознавчому. Тому заперечувати їх вплив неможливо. Вони відіграють позитивну роль – спрямовують наукові пошуки щодо можливої інтерпретації археологічного матеріалу [Childe, 1956, p. 49], а також виступають "джерелом ідей та гіпотез" [Kelly, 2007, p. XIV]. Разом з тим, етноаналогії можуть бути оманливими і спричиняти логічні помилки в інтерпретаціях [Sullivan III, 2007, p. 44], внаслідок недостатньої розробленості критеріїв та принципів їх залучення в археології.

Питання застосування етноаналогій розглядалося багатьма дослідниками протягом всієї історії існування археології. Однак умовно можна виділити два етапи у його розробці. На першому етапі (від XIX ст. до 50-х років XX ст.) дослідники намагались виділити основні критерії, за яким можна коректно використовувати дані етнографії. Цими критеріями стали подібність соціально-економічного розвитку суспільств та близькість природного оточення. На

другому етапі (60-90-ті роки XX ст.) залучення етноаналогій перетворюється у науковий підхід, ведуться пошуки його "незмінного" елементу, який дозволив би подолати суб'єктивізм і надати реконструкціям первісності більшої строгості, науковості. У цей час дослідники намагаються структурувати механізм залучення етноаналогій, виділити стадії зіставлення археологічних джерел та етнографічних даних, створити етноархеологічні типи або моделі та розробити методи перевірки цих теоретичних висновків [Binford, 1972, p. 48; Кабо, 1979, с. 86; Ричков, 1997, с. 96].

Подальші дослідження у цьому напрямі, на думку автора, слід спрямувати, насамперед, на більш ретельне вивчення та подолання слабких сторін у застосуванні етноаналогій, а не цілковиту відмову від їх використання в археології, як це вже пропонувалося в недалекому минулому. Зокрема, необхідно розробити інструменти, які б дозволяли оцінювати обгрунтованість та відповідність створених за допомогою етноаналогій моделей реальним первісним спільнотам [Wylie, 1985, p. 80, 94]. А для цього першочергову увагу слід звертати увагу на так на подібності, як на розбіжності.

ЛІТЕРАТУРА

Александрова М.В. "Идеология" раскопок и приоритеты археологического исследования (у истоков советской методики раскопок палеолитических поселений) // Восточный граветт / Отв. ред. Х.А. Амирханов. – М.: Научный мир, 1998. – С. 142-150.

Андрианов Б.В., Марков Г.Е. Хозяйственно-культурные типы и способы производства // ВИ. – № 8. – 1990. – С. 3-15.

Андрианов Б.В., Чебоксаров Н.Н. Хозяйственно-культурные типы и проблема их картографирования // СЭ. – № 2. – 1972. – С. 3-16.

Арциховский А.В. Возникновение, развитие и исчезновение "марксистской археологии" // СГАИМК. – 1932. – № 1-2. – С. 46-48.

Балакин С.А. Концепция хозяйственно-культурного типа (современное состояние и перспективы применения в археологическом исследовании) // Археология и методы исторических реконструкций / [Сборник науч. тр.]. – К.: Наук. думка, 1985. – С.91-106.

Борисковский П.И. Методология А. Вайзона // СГАИМК. – 1931. – № 7. – С. 17-20.

Борисковский П.И. Некоторые вопросы развития позднепалеолитической культуры Русской равнины // МИА. – 1957. – № 59. – С. 174-190.

Борисковский П.И. Об изучении нижнепалеолитических материалов // Проблемы истории докапиталистических обществ. – 1934. – № 2. – С. 63-69.

Васильев С.А. Изучение палеолита в России: прошлое, настоящее и перспективы на будущее // Stratum plus. – 2001-2002. – № 1. – С. 21-170.

Гладких М.И. К вопросу о разграничении хозяйственно-культурных типов и историко-этнографических общностей позднего палеолита // Палеоэкология древнего человека. – М.: Наука, 1977. – С. 112-117.

Ефименко П.П. Маркс и проблемы древнейшего периода первобытнокоммуни-стического общества // Карл Маркс и проблемы истории докапиталистических формацій / [Сборник к 50-летию со дня смерти Карла Маркса]. – М.-Л.: ОГИЗ, 1934. – С. 91-117.

Ефименко П.П. Переднеазиатские элементы в памятниках позднего палеолита Северного Причерноморья: к происхождению мадленской культуры Восточной Европы // СА. – № 4. – 1960. – С. 14-25.

Залізняк Л.Л. Мисливці прильодовикової Європи в кінці палеоліту-на початку мезоліту // Археологія. – № 64. – 1988. – С. 11-21.

Зализняк Л.Л. Население Полесья в мезолите. – К.: Наук. думка, 1991. – 160 с.

Зализняк Л.Л. Охотники на северного оленя Украинского Полесья эпохи финального палеолита. – К.: Наук. думка, 1989. – 176 с.

Залізняк Л.Л. Палеоекономічна реконструкція суспільства степових мисливців // Археологія. – № 3. – 1996. – С. 29-39.

Залізняк Л.Л. Реконструкція первісних суспільств за їх господарсько-культурним типом // Археологія. – № 4. – 1990. – С. 3-12.

Кабо В.Р. Теоретические проблемы реконструкции первобытности // Этнография как источник реконструкции первобытного общества. – М.: Наука, 1979. – С. 60-107.

Краснокутский Г.Е. Охотничий промысел бизонов в позднем палеолите Северо-Западного Причерноморья. (Автореф. канд. дис.) – К.: ИА АНУ, 1992. – 18 с.

Кротова О.О. Про господарську діяльність пізньопалеолітичного населення степової зони Східної Європи // Археологія. – № 64. – 1988. – С. 1-10.

Левин М.Г., Чебоксаров М.М. Хозяйственно-культурные типы и историко-этнографические

области: к постановке вопроса // СЭ. – № 4. – 1955. – С. 3-17.

Массон В.М. Системный подход и исследование палеоэкономических структур // КСИА. – 1978. – Вып. 152. – С. 30-36.

Массон В.М. Экономика и социальный строй древних обществ. – Л.: Наука, 1976. – 192 с.

Миньков Е.В. Охотничье хозяйство населения Северного Причерноморья в эпоху позднего палеолита: опыт реконструкции. (Автореф. канд. дис.) – М.: МГУ, 1991. – 19 с.

Платонова Н.И. Истоки Санкт-Петербургской школы археологии (конец XIX – 1 треть XX века: Н.П. Кондаков, В.Р. Розен, А.А. Спицын, Ф.К. Волков, А.А. Миллер) // Археолог: детектив и мыслитель: Сборник статей, посвященный 77-летию Льва Самойловича Клейна / Отв. ред. Л.Б. Вишняцкий, А.А. Ковалев, О.А. Щеглова. – СПб.: Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2004. – С. 43-71.

Ричков М.О. Реконструкція минулого в археології // Археологія. – № 3. – 1997. – С. 93-100.

Формозов А.А. Этнокультурные области на территории Европейской части СССР в каменном веке. – М.: Изд-во АН СССР, 1959. – 125 с.

Binford L. R. Archaeological Perspectives // In An Archaeological Perspective / With Contribution by George I. Quimby. – New York and London: Seminar Press, 1972. – P. 78-104.

Binford L.R. Archaeological Perspectives // New perspectives in archeology / Edit. By Sally R. Binford and Lewis R. Binford. – Chicago: Aldine Publishing Company, 1968. – P. 5-32.

Binford L. R. Methodological Considerations of the Archaeological Use of Ethnographic Data // In An Archaeological Perspective / With Contribution by George I. Quimby. – New York and London: Seminar Press, 1972. – P. 59-67.

Binford L. Smudge Pits and Hide Smoking: The Use of Analogy in Archaeological Reasoning // American Antiquity. – 1967. – Vol. 32. – № 1. – P. 1-12.

Binford L. R. Smudge Pits and Hide Smoking: The Use of Analogy in Archaeological Reasoning // In An Archaeological Perspective / With Contribution by George I. Quimby. – New York and London: Seminar Press, 1972. – P. 33-51.

Childe G. V. Piecing Together the Past. – Praeger, New York, 1956. – 176 p.

Clark G. J. Archaeology and Society. Reconstructing the Prehistoric Past. - Cambridge-Massachusetts: Harvard University Press, 1957. – 264 p.

Clark G. J. Archaeological Theories and Interpretation: Old Word // Anthropology Today / Edited by A. L. Kroeber. – Chicago: University of Chicago Press, 1953. – P. 343-383.

Gould R.A., Watson P.J. A Dialogue on the meaning and use of analogy in ethnoarchaeological reasoning // Journal of Anthropological archaeology. – 1982. – № 1. – P. 355-381.

Graves M.W., Zubrow E.B.W. The Intellectual Legacies of an Archaeological Paradigm. / Archaeological anthropology. Perspectives on Method and Theory. / Edited by James M. Skibo, Michael W. Graves, and Miriam T. Stark. – Tucson: The University Arizona Press, 2007. – P. 3-20.

Hodder I. Archaeology beyond Dialogue. – Salt Lake City: University of Utah Press, 2003. – 199 p.

Kelly R. L. The Foraging Spectrum. Diversity in hunter-gatherer lifeways. – New York: Percheron Press, 2007. – 446 p.

Mithern S. Archaeological Theory and Theories of Cognitive Evolution // Archaeological Theory Today / Edited by Ian Hodder. – Malden: Polity Press, 2001. – P. 98-121.

Schiffer M. B. Some Relationships between Behavioral and Evolutionaty Archaeologies // American Antiquity. – 1996. – Vol. 61. – № 4. – P. 643-662.

Sullivan A. P. III. Archaeological Anthropology and Strategies of Knowledge Formation in Americal Archaeology // Archaeological Anthropology. Perspectives on Methods and Theory / Edited by James M. Skibo, Michael W. Graves, and Miriam T. Stark. – Tucson: The University Arizona Press, 2007. – P. 40-56.

Wylie A. The Reaction against Analogy // Advances in Archaeological Method and Theory / Edited by Michael B. Schiffer. – Vol. 8. – 1985. – P. 63-111.

Fedorchenko O.S.

THE PROBLEM OF APPLICATION OF ETHNOGRAPHIC ANALOGIES IN ARCHAEOLOGY. HISTORIOGRAPHICAL ASPECT

This article is dedicated to the historiographical analysis of the question how to use ethnographical analogies in archaeology.

Кам'яна доба України.– Вип.11.– К.: Шлях, 2008.– С.138-143.

Пазинич В.Г.

ПАЛЕОГЕОГРАФІЧНА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ДЕЯКИХ АРХЕОЛОГІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ БАСЕЙНУ ДНІПРА

Pazynych V.G.

PALEOGEOGRAPHY INTERPRETATIONS OF SOME ARCHEOLOGICAL RECORDS FROM DNIPRO RIVER BASIN

Знайомство з матеріалами археологічних досліджень із різних регіонів України показало, що результати їх комплексного аналізу з урахуванням даних ландшафтно-геоморфологічних досліджень можуть бути корисними для обох наук. Вивчення стратиграфії археологічних пам'яток дає важливу інформацією для вирішення проблем прикладної та теоретичної географії. Наведемо деякі приклади плідного співробітництва геоморфологів з археологами.

Пониззя долини Ворскли. На Ворсклі комплексні дослідження торкнулися місць розміщення неолітичних стоянок [Мокляк та ін., 2007] на відрізку між Старими Санжарами, Новими Санжарами та Біликами. Тут відкрито більше десяти неолітичних стоянок, існування яких відноситься до періоду 5-3 тисячоліття до н.е. Обстеження неолітичної стоянки на лівому березі Ворскли в містечку Нові Санжари (неподалік дитячого табору "Фонтан") показало, що в уступі русла знизу вгору відслонюються: 1 – алювіальна товща (2-3м); 2 – викопний ґрунт (0,3 м) з добре збереженими рештками рослин, кістками тварин, гілками та стовбурами дубів (рис.1).; 3 – різнозернистий пісок, частково перероблений еоловими процесами (2-4м). До викопного ґрунту прив'язані усі неолітичні стоянки цього відрізку долини Ворскли. За даними геологічного [Веклич, 1977] та геоморфологічного картографування [Соколовський, 1979], сучасна денна поверхня віднесена до першої надзаплавної тераси верхньочетвертинного віку. Факт наявності похованих ґрунтів зафіксований на геоморфологічній карті в "Атласі природних умов… " [Маринич, 1978].

Напрошується висновок, що вік тераси перевищує 10 тис. р., а викопний ґрунт повинен бути ще давнішим. Але така хронологія заперечується археологічними знахідками, найпізніші з яких датуються 3-м тисячоліттям до Р. Хр. Схоже, ця дата є часом утворення верхньої піщаної товщі. Оскільки археологічні відкриття були зроблені пізніше виходу друком згаданих карт, то, зрозуміло, їх автори не могли вірно визначити вік похованого ґрунту та час формування над ним піщаної товщі. Фактично, археологічні відкриття 80-х років XX ст. мали б стати підставою для перегляду деяких концепцій, покладених в основу геоморфологічної карти та карти четвертинних відкладів басейну р.Ворскли. На жаль, цього не сталося і карти, які увійшли до "Національного атласу…" несуть у собі певні протиріччя.

Радіовуглецевий аналіз гілки мореного дуба, добутої з товщі викопного ґрунту, показав, що її консервація відбулася 4930±90 років тому. Ця дата збігається з верхньою хронологічною межею функціонування згаданих неолітичних поселень. Трьохметровий шар алювіального піску з законсервованими в ньому віковими дубами, що перекрив культурні шари неоліту [Мокляк та інш., 2007], наводить на думку про потужний водний потік, який пройшов долиною Ворскли приблизно 5 тис. р. тому. До його геоморфологічних наслідків слід віднести також засипання піском відрізку долини Тагамлика від Старих Санжар до Біликів та виникнення в межах його прадолини ланцюжка замкнутих боліт. На новоутвореній піщаній товщі цієї ділянки долини Ворскли залягають значно пізніші матеріали поселень скіфського часу та черняхівської культури, вік яких не перевищує 2,7 тис. р.

Причини катастрофи та місце її зародження сьогодні достеменно не відомі, але час, коли вона сталася (середина голоцену) змушує замислитися над тим, а чи все ми знаємо про екзогенні процеси в сучасних умовах і чи не можуть подібні явища і в подібних масштабах періодично повторитися.

Відрізок долини Псла від м. Шишаків до гирла Удаю. Дослідження цієї ділянки розпочалося у 2004 році, коли в глинищі, розташованому на західній околиці с. Каленики, були зафіксовані два чіткі контакти у відкладах долинного комплексу. Обидва фіксували різку зміну умов, що відбилося в розривах та консервації кротовин. Особливості будови стінки кар'єру дозволяють говорити про, як

мінімум, два катастрофічні потоки, пізніший із яких пронісся близько 6,3 тис. р. тому (дату визначено по ґрунту, замитому в кротовину). Вік давнішого потоку не встановлено, оскільки зафіксовані під час першого обстеження глинища (травень 2004 р.) дві зачищені та законсервовані кротовини були пізніше знищені кар'єром.

За даними радіовуглецевого аналізу гілки мореного дуба зі стінки русла Псла біля м. Шишаки, вік ще одного катастрофічного потоку, який, можливо, відповідає нижньому зрізу в глинищі біля с. Каленики, становить 5,5 тис. р. На цій ділянці верхня частина алювіальної товщі складена наступним чином. Викопний ґрунт потужністю близько 0,5 м залягає на висоті близько 1 м над рівнем води. Ґрунт перекривають піски, суглинки та перемиті крейда чи мергель. Їх потужність трохи перевищує 2 м. Різнорідність верхньої пачки говорить про те, що ця товща були сформована або потоками не дуже розірваними у часі, або ж одним потоком, який мав кілька висхідних пунктів. Зокрема присутність крейди (мергелю) може пов'язуватися з ділянками, що розташовані значно північніше, де ці породи лежать близько до поверхні.

Отримані результати незаперечно доводять існування катастрофічних потоків у басейні Дніпра в недалекому минулому.

Причинами виникнення цих екстремальних потоків на Ворсклі та Пслі були, на думку автора, погодні чинники, приміром тривалі дощі, на кшталт таких, які пройшли на більшій частині території України у вересні 2008 року. Не виключено також, що їх спричинили значні нагромадження снігу та льоду при короткотривалому похолоданні, ознаки якого несуть зрізи дерев. На чотирьох із п'яти зрізів видно, що за кілька років до катастроф ширина річних кілець значно зменшується (рис.2).

На користь першого варіанту пояснення можна навести два приклади. Це – селевий потік 1895 року з південного схилу Овруцького кряжу [Тутковский, 1911], який призвів до виникнення делювіальної тераси, та селевий потік 1905 року з південного схилу Канівських гір [Кришталь, 1947], який замулив відрізок долини Росі від гирла до с. Гамарня, блокувавши стік води і призвівши до виникнення озера. Роботи по створенню нового русла тривали до 1913 року. В обох випадках найбільш вірогідною причиною катастроф були метеорологічні чинники. Другий варіант пояснення потребує подальших вивчень зразків мореної деревини з цих та інших річок.

Пояснення причин невідповідності між хронологічними показниками на опублікованих картах та визначеннями віку мореної деревини в долині Псла стосується й долини Ворскли.

Палеолітична стоянка Міра.

Відкрита 1995 р. стоянка Міра знаходиться у місці виходу долини Дніпра з кристалічного масиву на Причорноморську рівнину (рис.3). Заглиблення долини в районі пам'ятки сягає 80-100 м (профіль A-B), а її ширина становить 10 км. Стоянка розташована на правому березі Дніпра на південній околиці с. Канівське (рис.3). Культурний шар лежить над рівнем плеса Каховського водосховища на висоті трохи більше 10 м, а над природним рівнем Дніпра – приблизно 11 м. Стоянка приурочена до схилу, загальна висота якого перевищує 20 м (профіль C-D). Перекриває культурний шар піщано-суглиниста шарувата товща потужністю 13-15 м. За даними численних радіовуглецевих аналізів, вік стоянки дорівнює 27-28 тис. років [Степанчук та ін., 2004].

Виходячи з дати, отриманої для стоянки, а також факту присутності поверх її культурного шару ґрунту, що продовжував формуватися вже після того як вона була полишена людьми, вік товщі, до якої вона приурочена, повинен бути молодшим за 27 тис. років. Але як і у двох попередніх випадках, на опублікованих картах її хронологічна позначка є значно давнішою. Так, за визначеннями Л.Соколовського [1979] та М.Веклича [1977], ця поверхня належить до п'ятої тераси Дніпра (окський час); на інженерно-геологічній карті [Пономарев, 1968] вона визначена як алювіальна нерозчленована товща четвертинного періоду; на геоморфологічній карті "Атласу природних…" – як тераса середньочетвертинного періоду [Маринич, 1978]. На картах, які вийшли друком вже у 2008 році і увійшли до "Національного атласу України" [2008], ця товща віднесена до алювіальних утворень нижнього й середнього неоплестоцену (карта четвертинних відкладів, автори Б.Возгрін і П.Гожик) та до першої й другої верхньочетвертинних надзаплавних терас.

Таким чином, порівняння дат, вказаних на зазначених картах, з археологічними матеріалами стоянки Міра незаперечно свідчить про їх помилковість. Визначення ж цієї поверхні як верхньочетвертинної (геоморфологічна карта, автори М.Барщевський, Я.Кравчук, А.Матошко, В.Палієнко), на перший погляд, виглядає цілком узгодженим. Але слід зауважити, що ґрунт та культурний шар залягають на глибині 13-15 м від поверхні, а ширина тераси сягає 4 км. Виходячи з цього, а також враховуючи дані гіпсометричних профілів A-B та C-D, можна говорити про те, що ширина русла Дніпра 27 тис. р. тому сягала 10 км, а

Рис.1. Фото уступу лівого берега Ворскли (м. Нові Санжари).

Рис.2. Зріз деревини з русла Псла.

його глибина перевищувала 20 м. Потім рівень води піднявся до позначки 35 м, при збереженні ширини русла. Після цього максимального підйому рівня води рівень води у Дніпрі впав протягом часу, що минув до наших днів, на 25 м – до позначки 10м.

Можна висунути дві версії пояснення цього феномену. Перша – це значна зміна водності Дніпра. Друга – інтенсивні короткотривалі коливальні рухи земної кори.

Розглянемо першу версію. Припустимо, що 27 тис. р. тому стоянка розміщувалася на кілька метрів вище рівня води у річці. Тоді ширина русла Дніпра становила приблизно 10 км при глибині близько 20 м. Якщо виходити тільки зі співвідношення

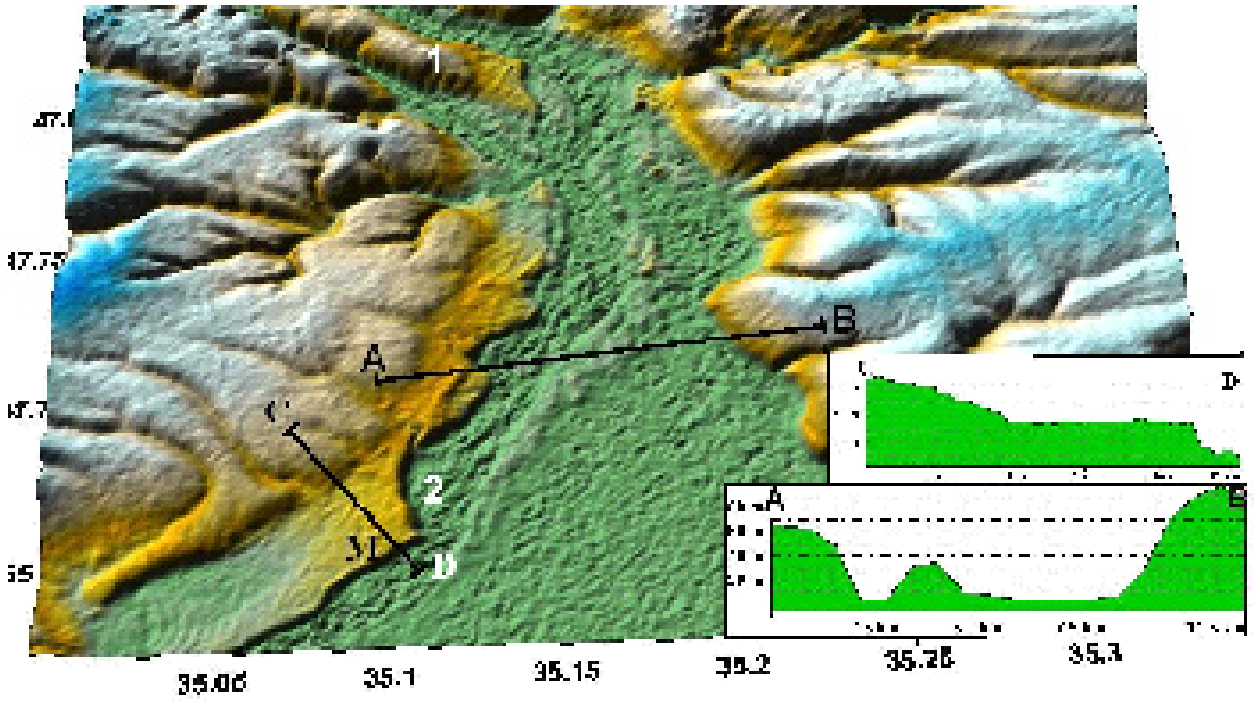

Рис.3. Об'ємна висота та гіпсометричні профілі через долину Дніпра в районі палеолітичної стоянки Міра. 1. Острів Хортиця. 2. Русло Дніпра до заповнення водосховища. М: палеолітична стоянка Міра.

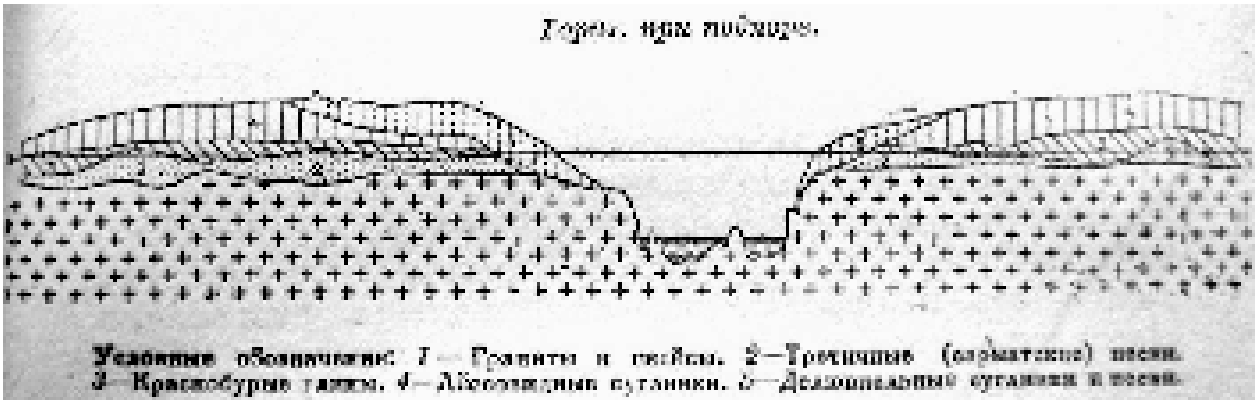

Рис.4. Геологічний розріз по вісі греблі Дніпрогесу.

перетину русла, то водність Дніпра у той час мала більш ніж у 10 разів перевищувати сучасну. А при врахуванні збільшення значень падіння русла ця цифра може вирости до 20-ти. У період же максимального підйому поверхні плеса (35 м абс. вис.) ширина русла збільшилася б до 12 км, а водність, відповідно, зросла б утричі і в 60 разів перевищувала б сучасну. Думати, що така зміна водності сталося за рахунок збільшення кількості атмосферних опадів не доводиться. Так само як і шукати її причину в перебудові басейну Дніпра, тим паче, що у ті часи в його структуру не входив такий важливий елемент як басейн Прип'яті [Пазинич, 2007].

Базуючись на тих самих орографічних показниках, можна припускати таку послідовність розвитку подій в умовах короткотривалих коливальних неотектонічних рухів та за умови стабільної водності Дніпра. У цьому разі необхідною умовою для формування двадцятиметрової піщано-суглинистої товщі ця територія за проміжок часу від 27 тис. р. тому до наших днів мусила б спочатку

опустилася на 15 м, а потім піднялася на 25 м. Щоб уникнути безплідної теоретичної дискусії, чи подібне явище можливе взагалі, звернемося до карти "Неотектонічних рухів земної кори" з того ж таки "Національного атласу" (В.Палієнко). З карти видно, що цей відрізок долини Дніпра знаходиться в зоні, амплітуда неотектонічних рухів якої після пізнього палеозою фактично дорівнює нулю.

Таким чином, обидві розглянуті версії пояснення виникнення тераси, у товщі якої лежить стоянка " Міра", є хибними.

Ті ж самі розбіжності, що й у двох наведених прикладах стосовно долини Дніпра біля стоянки Міра, наявні і у визначенні віку геолого-геоморфологічних об'єктів. Ці розбіжності ще можна зрозуміти стосовно карт, які були видані в 60-70-і роки XX ст. Але невиправданою є їх присутність у сучасних виданнях, через 15-20 років після археологічних відкриттів 80-90-х років.

Надто велика потужність відкладів, що перекривають культурний шар стоянки, здіймаючись над природним рівнем Дніпра більш як на 30 м, змушує поставити питання про причини та характер їх утворення. Шаруватість піщано-суглинистих верст та близькість долини Дніпра наводить на думку про їх алювіальне походження. Однак, в історії вивчення Дніпровського Надпорожжя відомі й інші погляди стосовно генезису даної товщі. На рис.4. вміщено профіль через долину Дніпра по осі греблі Дніпрогесу, складений під час її будівництва Ф.Саваренським [1932]. З профілю видно, по-перше, що ця товща насправді є наймолодшою, по-друге, що Ф.Саваренський визначив її походження як делювіальне. Хоча на профілі схили, з яких міг бути знесений матеріал, відсутні.

Другим відкритим питанням, залишається проблема гіпсометричних співвідношень між рівнем води у Дніпрі, висотним положенням культурного шару та поверхні. Як зазначалося, над колишнім рівнем Дніпра культурний шар лежить на висоті 11 м. За даними гідрологічних спостережень, високими повенями на Дніпрі вважаються ті, що перевищують на 6,6 м його середній рівень [Швець, 1960]. В ході розкопок 2008 р. біля гори Щекавиці авторові, який брав у них безпосередню участь, вдалося встановити, що рівень води під час однієї з найбільших повеней в історії Дніпра, 945 року, зріс майже на 10 м.[1] Отже, нема підстав для припущення, що територія стоянки зазнавала затоплень. А за нормальних умов течія Дніпра не могла сформувати алювіальну товщу потужністю 13-15 м, поверхня якої перевищує його природній рівень на 20-23 м.

Природа та час утворення цієї товщі пов'язані, на нашу думку, з однією з катастрофічних повеней, що сталися в долині Дніпра у плейстоцені – внаслідок танення льодовика. Останню з них, яка відбулася у фінальному палеоліті, близько 13 тис. р. тому, аналізує з позицій археології Л.Л. Залізняк [2008, с.3-9]. Геологія стоянки Міра свідчить, що фінальнопалеолітичному "потопу" в долині Дніпра передував значно потужніший, який стався близько 23-24 тис. р. тому.

Катастрофічні повені у перигляціалі пояснює концепція, що базується на енергетичній оцінці різних стадій зледеніння. В її основі лежить принцип етапності переходу від льодовикових до теплих періодів [Пазинич, 2007]. Етапу становлення та розвитку льодовиків, незалежно від їх розмірів, у загальній енергетичній схемі відводиться роль накопичення потенційної енергії. На етапі танення льодового покриву накопичена енергія перетворюється в кінетичну і реалізується через стік (рух) талої води. Але окрім прямого стоку до світового океану, частина води затримується в озерах, які виникали в заглибленнях льодовикового рельєфу та за греблями, утвореними крайовою мореною. Переповнення водойм, природне старіння конструкцій гребель та регресивна ерозія призводили до раптового скиду води в напрямках, які визначалися топографією поверхні. Разом з водою в долину скидався й матеріал, накопичений у водоймі впродовж її існування.

Причини та час катастрофічної повені, що призвела до формування потужної товщі відкладів над культурним шаром стоянки Міра, вже розглядалися в літературі [Пазинич, 2008]. Потік пройшов усією долиною Дніпра аж до Чорного моря. За своєю природою він нічим, крім масштабу, не відрізнявся від вже згаданих потоків, які зовсім недавно мали місце в долинах Псла, Ворскли та інших річок. Одним із його наслідків було виникнення потужної піщано-суглинистої товщі на правому березі в районі с. Канівського та на інших ділянках долини Дніпра, в проході через кристалічний масив (Міра) і до самого гирла. Останньою ланкою повені стали Олешківські піски, які утворилися внаслідок виходу потоку за межі русла Дніпра.

Головним наслідком цього потоку стало відновлення басейну Дніпра як водної артерії. Це сталося після розблокування стоку Дніпра на відрізку між долинами Псла та Ворскли, зникнення середньодніпровського озера та приєднання до басейну Орілі-Самари. Помітним природним явищем того періоду стали Канівські дислокації. За результатами радіовуглецевого аналізу викопних ґрунтів з південно-західної крайової

зони Канівських дислокацій, цей катастрофічний потік стався 23-24 тис. р. тому.

Наведені приклади комплексного аналізу геоморфологічних та археологічних даних переконливо доводять доцільність співробітництва у цьому напрямі. Обопільна користь полягає у тому, що такі археологічні дані, як точне датування стратифікованих знахідок, чітка прив'язка до геоморфологічних поверхонь та верств гірських порід, дозволяють виявити хиби сучасних геоморфологічних побудов, внести в них необхідні корективи і вже з огляду на встановлені закономірності розглянути структурні особливості та пояснити причини її змін.

ЛІТЕРАТУРА

Веклич М.Ф. Карта четвертичных отложений Украинской и Молдавской ССР – К.: Трест „Киевгеология", 1977.

Залізняк Л.Л. Поліcько-дніпровська катастрофа фінального палеоліту з позиції археології // Археологія 2008. – № 3. – С.3-8.

Кришталь О.П. Канівський біогеографічний заповідник. Збірник праць Канівського біогеографічного заповідника. Т.1. – Вип.1. – К.: КДУ, 1947. 138 с.

Маринич А.М. Геоморфологическая карта Украинской и Молдавской ССР // Атлас природных условий и естественных ресурсов Украинской и Молдавской ССР. – К.: Изд-во АН УССР, 1978. – С. 3-4.

Мокляк В.О. та інш. Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область / Новосанжарський район/. – Полтава: Дивосвіт, 2007. – 178 с.

Національний атлас України (електронна версія). (За редакцією Л.Г.Руденка). – К., 2008.

Пазинич В.Г. Геоморфологічний літопис Великого Дніпра (археолого-геохронологічні аспекти). – Географія в інформаційному суспільстві. Зб. наук. праць. – Т.1. – К.: Обрії, 2008. - С.208-218.

Пазинич В.Г. Геоморфологічний літопис Великого Дніпра. – Ніжин: Гідромакс, 2007. – 372 с.

Пономарев В.С. Инженерно-геологическая съемка территории УССР. М: 1: 500000. – К., 1968.

Саваренский Ф.П. Четвертичные отложения в районе Днепростроя // Путеводидель екскурсий второй четвертично-геологической конференции. – М.-Л., 1932.

Соколовский И.Л. Геоморфологическая карта Украинской и Молдавской ССР. М 1: 1000000. – К.: ЦТЭ, 1979.

Степанчук В.М. та інш. Багатошарова стоянка Міра на середньому Дніпрі: основні результати розкопок 2000 року. – Кам'яна доба України. – Вип.5. – К.: Шлях, 2004 – С.62-99.

Тутковский П.А. Правобережье р. Норынь. // Труды об-ва естествоиспытателей. Т.4. – Житомир, 1911. – С.87-220.

Швець Г.І. Водність Дніпра. – К.: Вид-во АН УРСР, 1960. – 123 с.

Pazynych V.G.

PALEOGEOGRAPHY INTERPRETATIONS OF SOME ARCHEOLOGICAL RECORDS FROM DNIPRO RIVER BASIN.

Paper deals with comparison of geomorphology of two archeological sites. In the lower part of Vorskla River the artifacts lies on buried soil that contain remains of bog oak. Artifact age is about 5000 years. The age of bog oak, according to C14 analysis, constitutes 4920 years. At the same time, this level is defined as Wьrmian terrace on the geomorphology maps. Similar situation exists on some other sites, for example on Paleolithic site of Mira, situated on the left bank of Dnipro River, next to Konevske village.

Кам'яна доба України.– Вип.11.– К.: Шлях, 2008.– С.144-175.

Манько В.О.

Manko V.O.

ПИТАННЯ ПРО АБСОЛЮТНУ І ВІДНОСНУ ХРОНОЛОГІЮ КУЛЬТУРИ ТАШ-АЇР

THE QUESTION ABOUT CHRONOLOGY OF TASH-AIR INDUSTRY

У статті робиться спроба описати відносну і абсолютну хронологію старожитностей культури Таш-Аїр, засновану як на радіокрбонних датах, так і на підставі аналізу появи і зникнення окремих типів артефактів, особливо різноманітних типів геометричних мікролітів і кераміки. Робиться висновок про те, що процеси зміни комплексів геометричних мікролітів у таш-аїрських комплексах відображували загальні тенденції розвитку техгологій виготовлення геометричних мікролітів на півдні Східної Європи. Доводиться, що культура Таш-Аїр є одною з найдавніших неолітичних культур Європи.

Пам'ятки культури Таш-Аїр. Сучасні уявлення про їх відносну хронологію

Культура Таш-Аїр, за нашою думкою, це явище атлантичного періоду, яке розвивалося в неоліті на території гірського і степового Криму, в степовій зоні України, а також на Чорноморському узбережжі Кавказу і в басейнах річок узбережжя. Культура виділена, перш за все, за аналізом крем'яної індустрії [Крайнов, 1960]. На наш погляд, її характеризують наступні риси: використання відтискної техніки, заснованій на розщепленні призматичних і підконічних одноплощинних нуклеусів, які були досить часто сплощеними; наявність низьких і середньовисоких трапецій з напівкрутою та пласкою ретушшю по краям; наявність низьких сегментів, в тому числі з крутою, напівкрутою, пласкою, а також з зустрічною ретушшю по дузі. Співвідношення між означеними провідними формами формують локальні особливості культури Таш-Аїр, можливо, її варіанти. Варіабельність комплексів також обумовлюється наявністю контактів з носіями тієї чи іншої сусідньої археологічної культури. Тим не менш, наявність стабільних компонентів дозволяє стверджувати, що всі перелічені пам'ятки відображують розвиток одного й того ж технологічного напрямку розвитку.

За думкою О.О.Яневича [Яневич, 2004, с.164-190] до таш-аірської культури належать стоянки Таш-Аір I (шари IX – Va, рис.1.40-59; 2.1-1, 42-54), Заміль-Коба II (шари VIII – V), Алимівський Навіс (верхній шар), Сюрень III, Буран-Кая 3 (шар 3), Буран-Кая навіс, Буран-Кая 4 (верхні шари), Кая-Араси (нижній шар), Денисівка, Константинівка II, Ат-Баш, Шпан-Коба (шар 1а), Аджи-Коба II, Баш-Текне I, Нікитська Яйла I, II, Домчи-Кая (шар В), Суук-Су та окремі дрібні місцезнаходження.

Деякі автори включають до складу культури крім гірськокримських неолітичних пам'яток також стоянки Керченського півострова [Мацкевой, 1977; Cohen, 1996, p.376. fig.1] та деякі стоянки Присівашшя [Cohen, 1996, p.376, fig.1, p.427; Оленківський, 1988]. Мабуть, з цим треба цілком погодитись, враховуючи, що всі згадані комплекси відповідають основним характеристикам культури Таш-Аїр.

До нашого часу сприйняттю згаданих комплексів як таш-аїрських заважав їх невизначений джерельний статус. Так, комплекси Керченського півострову є, в основному, мішаними. Таш-аїрські старожитності в 1 шарі стоянки Лугове 1 , 1 і 2 шарі Ленінського 1 і на стоянці Олексіївка 1, у більшості шарів Фроньового 1 змішані з мурзак-кобинськими матеріалами [Мацкевой, 1977, с.65-98]. В комплексі Тасуново 1 ми спостерігаємо суміш кукрецьких і таш-аїрських артефактів [Мацкевой, 1977, с.100].

Але є й зворотні приклади. Більш-менш чистим комплексом таш-аїрської культури є 3 шар стоянки Ленінське 1 [Мацкевой, 1977, с.83]. Також важливе значення мають матеріали нижніх шарів стоянки Фронтове 1 (рис.1.1-39) [Мацкевой, 1977, с.63-64].

Слід також відзначити, що таш-аїрськими пам'ятками є комплекси, які походять зі стоянок степового Криму, а саме – Ішунська (рис.2.12-30), Мартинівка, Долинка і Олексіївська Засуха (рис.2.31-41), які О.О.Яневич безпідставно, на мій погляд, виділяє у окреме культурне явище [Яневич, 2007, с.203-221].

Не виключено також, що з варіантом культури Таш-Аїр є так звана азово-дніпровська культура степової України, склад геометричних комплексів пам'яток якої частково співпадає з геометричними комплексами таш-аїрської індустрії Криму.

Слід відзначити, що, на наш погляд, територія розповсюдження таш-аїрської культури не

обмежується територією України. Всім ознакам таш-аїрської технології і типології відповідають деякі неолітичні пам'ятки Чорноморського узбережжя Кавказу. Ми маємо на увазі пам'ятки Кістрік [Лукин, 1950, с.247-283] і Нижню Шилівку [Бжания, 1996, с.73-86]. Не виключено також, що з культурою Таш-Аїр пов'язаний комплекс неолітичного шару Апіанчі [Бердзенишвили, Церетели, 1983, с.51-57], хоча останнє твердження може бути тільки гіпотетичним.

У Гірському Криму стоянки розташовуються у двох природно-географічних зонах – в районі Внутрішнього пасма Кримських гір і на плоскогір'ях (яйлах) Головного пасма, на Кавказі – на Чорноморському узбережжі і у долинах невеликих рік басейну Чорного моря. Стоянка Апіанча знайдена у печері підніжжя гори в ущелині, яка виходить до ріки Цібильди.

Як бачимо, носії таш-аїрської культури як у Криму, так і на Кавказі використовували різні форми ландшафту. Не виключено, що з узбережжям Чорного моря були пов'язані довготривалі поселення, з іншими ж районами – тільки тимчасові мисливські табори.

Питання хронології таш-аїрської культури неодноразово розглядалися в роботах українських і російських археологів [Крайнов, 1960; Яневич, 2004]. Тим не менш, ми вимушені констатувати факт, що наші знання в цій області є дуже непевними, залежать від досить тривалих стереотипів, пов'язаних з теоріями про походження і відносну хронологію вказаної культури.

Перший стереотип пов'язаний з нашими уявленнями про те, що культура Таш-Аїр походить від мурзак-кобинської культури [Яневич, 2004, с.164-190]. Другий – з уявленням про те, що мурзак-кобинська культура є безперечно більш ранньою, ніж таш-аїрська.

Між тим, обидва стереотипи, неодноразово продекларовані у багатьох статтях, не пов'язані з фактами, які дозволили б нам вважати наведені твердження аксіомами.

Автори обох тверджень не врахували наступних обставин.

По-перше, культура Таш-Аїр не може механічно продовжувати мурзак-кобинську, бо дуже важко пояснити, куди поділися мурзак-кобинські вістря і трикутники. Більш того, майже всі, хто стверджував, що Таш-Аїр з'явився внаслідок розвитку мурзак-кобинської індустрії, не пояснив, навіщо ж тоді треба було виділяти нову культуру. Винятком є позиція В.Ю.Коєна , який розглядав обидва явища в межах однієї культури [Cohen, 1996, p.426-427]. Всі такі точки зору є досить радікальними, вони не враховують типологічних розбіжностей між комплексами згаданих культурних явищ. А між тим, наявність таких розбіжностей дозволяє досить суворо розподіляти таш-аїрські і мурзак-кобинські старожитності і не дозволяє говорити про їх лінійну послідовність, яка виключає участь у формуванні перших якихось інших культурних явищ, крім Мурзак-Коби. Достатньо згадати, що мурзак-кобинська індустрія корелює з технікою розколювання, заснованій на використанні одноплощинних конічних і олівцеподібних нуклеусів, таш-аїрська – на використанні двоплощинних біпродольних. В комплексах культури Таш-Аїр відсутні виразні серії анкошів, спецефічні вістря, асиметричні трапеції з виїмками на верхній основі.

По-друге, досі не в неоліті Криму, ні в неоліті Кавказу ми не знайшли доказів того, що Таш-Аїр і Мурзак-Коба не могли співіснувати. Хрестоматійний приклад того, що таш-аїрський шар розташований над мурзак-кобинським у Шан-Кобі, не є достатнім, адже таш-аїрські старожитності Шан-Коби є досить пізніми, такими, що можна порівнювати з шаром 5а Таш-Аїру, але ні в якому разі не з 8-6 шарами. Для такого твердження ми маємо всі підстави, адже у шарі 1а Шан-Коби ми бачимо численну серію трапецій з повністю вкритими пласкою ретушшю спинками. Цей факт дає нам право стверджувати: населення, яке зупинялося на стоянці Шан-Коба, переслідувало мету зовсім іншу, ніж дати сучасним археологам уявлення про хронологічне співвідношення різних археологічних культур. Мешканці давніх стоянок не були зобов'язані давати нам повну хронологічну колонку, яка б характеризувала зміну населення. Випадок Шан-Коби досить чітко дає нам уявлення про те, що шар 5а Таш-Аїру є більш пізній, ніж більшість мурзак-кобинських комплексів, або може й мурзак-кобинської культури в цілому. Але питання про 8-6 шари Таш-Аїру залишається відкритим.

Нажаль, ми не можемо говорити про всі без виключення таш-аїрські комплекси. Багато з них втрачено, деякі відомі лише за фрагментарними публікаціями. Тим більш, важко іноді з високим ступенем вірогідності судити про таш-аїрські пам'ятки Кавказу. Тим не менш, ми просто зобов'язані якщо не вирішити проблему таш-аїрської хронології, то показати шляхи її вирішення, окреслити коло нез'ясованих питань.

Методичні основи вирішення проблеми хронології таш-аїрської культури

Майже єдиним засобом точного абсолютного датування в наш час є метод С14, який дозволяє отримувати прямі відповіді на прямі запитання.

Цей метод є дуже ефективним, оскільки дозволяє отримати форсоване рішення проблеми, однак в той же час застосування цього методу стосовно таш-аїрських старожитностей не дозволяє отримати стовідсоткову впевненість в тому, що дати відображують увесь спектр хронології в цілому. Справа в тому, що таш-аїрські стоянки досліджувалися протягом останніх 80 років. Зайве казати, що доступними для датування залишилися тільки ті комплекси, з яких не втрачений остеологічний матеріал. Той же матеріал, що зберігся, не є завжди повноцінним. Дуже шкода, але кістки зі стоянок, які розкопувалися у довоєнні роки (Шан-Коба), консервувалися якимось органічним розчином. У зв'язку з цим ми не можемо визнати повноцінними всі дати, отримані для цієї стоянки (табл.1). Звичайно, у Київській радіокарбонній лабораторії, де було проведено датування, зразки чистили від цієї органічної домішки. Однак, варто сказати, що проведені попередні хімічні аналізи навіть не дозволили встановити, що це була за речовина. Відповідно, отримані абсолютні значення дають нам змогу лише судити про те, що таш-аїрські старожитності Шан-Коби можна більш-менш вірогідно відносити до середини атлантичного періоду, не більше. Датовані кістки з Фатьма-Коби походять не з-під навісу, а з площадки. Варто й казати, що цей факт свідчить не на користь достовірності отриманих результатів. Дати ж, отримані по кісткам відносно недавно розкопаної стоянки Буран-Кая 3, можуть відображувати тільки хронологію пізніх фаз розвитку культури Таш-Аїр. Всі ці факти дозволяють нам стверджувати, що наявні дати можуть бути лише орієнтирами, але не основою для побудови цілісної концепції. Найбільш прикрою обставиною є й те, що єдина повноцінна таш-аїрська пам'ятка, епонімна багатошарова стоянка Таш-Аїр 1, не датована, а її матеріали, що зараз знаходяться в МГУ, абсолютно недоступні за технічними причинами. Відсутні також абсолютні дати для всіх без винятку кавказьких комплексів. Таким є невтішний підсумок 80-річного дослідження однієї з найяскравіших археологічних культур неоліту Східної Європи.

У зв'язку з викладеним ми вимушені засновувати концепцію абсолютного датування Таш-Аїру на архаїчному і неодноразово скомпрометованому методі поєднання стратиграфічних спостережень з формально-типологічним аналізом. Цей метод має багато хиб, які ми могли б проілюструвати на прикладі багатьох комплексів різних археологічних епох. Але ми обмежимося лише прикладами, які дає нам неоліт України.

За формально-типологічним аналізом тривалий час походження Буго-Дністровської культури (БДК) пов'язували з Гребениківською мезолітичною культурою (ГК). Майже беззаперечним був той факт, що гребениківські старожитності є більш ранні, ніж буго-дністровські. Про це «свідчив» той факт, що комплекси БДК виглядали більш розвиненими, порівняно з гребениківськими. Здавалося, що більша варіабельність знарядь, більш складна структура крем'яних комплексів є «свідченням» більш пізньої хронологічної позиції. Останні ж дослідження абсолютної хронології показали, що обідва явища існували синхронно, принаймні протягом періоду останньої третини VII тис. до н.е. Більш того, зараз ми не маємо жодної гребениківської дати, яка б була ранішою, ніж дати найдавніших комплексів БДК Сороки 1, Заньківці, Базьків остров, Добрянка III. Наведений факт є дуже значущим, враховуючи, що гребениківські комплекси, на відміну від буго-дністровських, не містять жодних ознак наявності відтворюючого господарства. Це свідчить, що наявність або відсутність кісток домашніх тварин, навіть на стоянках, розташованих на суміжних територіях, також не може бути основою для суджень про відносну хронологію археологічних комплексів.

Як бачимо, для неоліту нібито перевірені методи складання шкали відносної хронології не працюють у випадку з БДК і Гребениками. Відповідно, за аналогією, не може бути й мови про можливість побудови відносної, а тим більш абсолютної хронології культури Таш-Аїр на підставі формально-типологічного аналізу і його порівняння з типолистом інших археологічних культур. В умовах відсутності досить великої кількості абсолютних дат, до того ж коли наявні дати не завжди отримані за коректною процедурою відбору зразків, ситуація здається такою, що не має шляхів розв'язання.

Тим не менш, спроба побудови шкали відносної і абсолютної хронології можлива. Ми спробуємо застосувати метод відносного датування реліктових і інноваційних технологій. Справа в тому, що в матеріалах як стоянки Таш-Аїр, так і в матеріалах комплексів культури Таш-Аїр в цілому, присутні вироби, хронологію яких можна з'ясовувати окремо, поза контекстом самої культури. Така ситуація стала можливою завдяки наявності в мезоліті і неоліті Євразії стадіальних явищ, хронологія яких може бути відносно чітко з'ясована.

В комплексах культури Таш-Аїр артефактами, які відображують такі явища, є сегменти з крутою і напівкрутою ретушшю по дузі; сегменти і трапеції з зустрічною ретушшю, або з ретушшю, яка чергується; трапеції і сегменти з ретушшю,

яка заходить на спинки виробів; трапеції зі «струганими» спинками. Вказані артефакти, їх наявність або відсутність у конкретних комплексах, дають нам змогу встановлювати вузлові моменти розвитку культури Таш-Аїр, з великим ступенем надійності корелювати такі моменти зі шкалою абсолютної хронології, використовувати абсолютну хронологію комплексів, які не належать до таш-аїрського кола пам'яток. Такі артефакти ми надалі будемо називати ключовими.

Хронологія ключових кременевих артефактів культури Таш-Аїр в контексті розвитку неоліту Євразії

Сегменти з ретушованими дугами

Найбільш архаїчною формою серед ключових артефактів є сегменти з крутою ретушшю по дузі. Такі артефакти зустрічаються у 8 шарі стоянки Таш-Аїр 1 [Крайнов, 1960], Ішуньська, Фронтове I [Яневич, 2007, С.203-221], Шан-Коба, шар II. У більш пізніх шарах стоянки Таш-Аїр 1 такі артефакти повністю відсутні. Відповідно, час зникнення таких артефактів може досить чітко співпадати з часом появи таш-аїрської індустрії. В фінальному палеоліті і в мезоліті такі артефакти були присутні на території Криму та у суміжних регіонах в Шан-Кобинській культурі, в культурі Шейла-Кладовей-Лепенський Вір (або клісур'єн) [Boroneant, 1999, p.5], в совтерроїдних комплесах Угорщини [Kertesz, 1996, p.5-34, 58-62], а також у складі кількох культурних явищ Кавказу (Сатанай, Чох, Сосруко та інші) [Амирханов, 1986, 1987; Замятнин, Акритас, 1957].

Враховуючи важливість встановлення дати зникнення сегментів з крутою ретушшю по дузі, ми розглянемо всі згадані явища, незалежно від їх відстані від Криму.

Шан-Коба. Шан-Кобинська індустрія теріторіально частково співпадає з розповсюдженням таш-аїрських пам'яток. Тим не менш, для вирішення питання про зникнення вказаних артефактів абсолютні дати, не зважаючи на їх відносно велику кількість, майже нічого не дають. Справа в тому, що ми просто не маємо дат найбільш пізніх комплексів. В нас відсутні абсолютні дати шан-кобинських комплексів стоянок Сюрень 1 і 2, 5 і 4 шарів Шан-Коби. Дати Грота Скелястого відображують, скоріше, час появи, а не зникнення сегментів в Криму. Дати ж Фатьма-Коби і Білолісся більше відображують, на мій погляд, можливу дату зникнення сегментів.

Комплекси 5/6 шару Фатьма-Коби [Бибиков и др., 1994] та Білолісся [Станко, 1980, с.90-109] є одними з найпізніших серед шан-кобинських комплексів. Їх абсолютні дати (табл.1, 65-67) відносяться до середини бореалу. В цих комплексах серійно представлені сегменти з круторетушованими дугами, які є спільними типами для шан-кобинської і таш-аїрської індустрій. Присутні й сегменти з напівкрутою ретушшю. Дуже цікаво, що такі сегменти вказаних комплексів і дуже нагадують сегменти 8-6 шарів Таш-Аїру 1. Сегменти Фатьма-Коби та більшість сегментів Білолісся за формою нагадують відповідні вироби з шару III-3-X Грота Скелястого, але відрізняються тим, що ретуш по дугам сегментів є не біполярною, а крутою та напівкрутою лусчатою, з нахилом на дорсальну сторону. Саме подібні вироби, в дещо іншій модіфікації й стали провідними у таш-аїрських комплексах, коли кут нанесення ретуші став гострим. Подібну картину можно простежити і на прикладі стоянки Грот Водопадний.

В той же час ми не можемо механічно перенести фатьма-кобинські і білоліські дати на 8 шар Таш-Аїру, незважаючи на технологічну схожість сегментів. Комплекс Білолісся є поодиноким у Північно-Західному Причорномор'ї, саме тому нам невідомо нічого ні про попередній етап розвитку шан-кобинської культури у вказаному регіоні, ні про наступний. Відповідно, в нас немає підстав вважати сегменти Білолісся найбільш пізніми, такими, що є синхронними сегментам 8 шару Таш-Аїру 1. Не можемо ми й визнати більш інформативними дати Фатьма-Коби. Справа в тому, що зразок для датування був відібраний з площадки, на якій 5 і 6 шари знаходилися у змішаному стані. Саме тому ми не можемо судити, чи співвідносяться дати з раннім 6 або з пізнім 5 шарами. Якщо це дати 6 шару, то ми припускаємось думки, що подібні сегменти виготовлялися і в більш пізній час, який саме й може бути синхронним часу виготовлення сегментів 8 шару Таш-Аїру 1.

Як ми бачимо, шан-кобинські матеріали дозволяють нам продатувати початок розвитку таш-аїрської індустрії лише дуже приблизно. Ми лише можемо констатувати факт того, що цей розвиток, безсумнівно, почався пізніше, ніж середина бореалу.

Культура Шейла Кладовей - Лепенський Вір. За походженням ця культура пов'язана з так званим клісур'єном, тобто з пам'ятками, які традиційно пов'язувалися з колом азіль-романельських культур. Поняття «клісур'єн» було введено відносно недавно В.Боронеатом, який відніс до цієї групи пам'ятки Балканського півострова, зокрема епонімну пам'ятку печеру Клісура, а також пам'ятки Залізних воріт Кліменте 1 і 2, Куїна Туркулуй 1 і 2, а також Островул Банулуй I-IIIa [Boroneant, 1999, p.5]. Романелло-азільські традиції в регіоні Залізних

Ворот розвиваються майже до початку неоліту. Так у найдавніших шарах Лепенського Віру знайдені сегменти. В останній час з'явилася велика серія дат за матеріалами поселень і могильників культури Шейла Кладовей - Лепенський Вір. Дати могильників Шейла Кладовей і Власац дали серію з 12 дат, які дозволили досить впевнено датувати більшість поховань VIII тис. до н.е. Дати Лепенського Віру дещо пізніші. Серія з 5 дат вкладається в діапазон 7770-6910 ВР або 6621-5667 cal BC [Bonsall, Boroneant, Srejovic, 1996, p.7].

Таким чином, радіокарбонне датування показує, що вік останніх сегментів в Залізних Воротах може бути навіть в межах першої третини VI тис. до н.е.

Пам'ятки з совтерськими традиціями Угорщини. Найпізніші індустрії з сегментами в Угорщині представлені пам'ятками Яжберені 1 і Яжтелек 1 [Kertesz, 1996, p.5-34, 58-62]. За думкою С.Козловського і Я.Козловського мезоліт Карпатського басейну відображує мішані традиції тардигравету Балкан і культур Совтер і Бірон-Куінсі [Kozlowski J., Kozlowski S., 1978, p.93-104]. З цим твердженням погоджується і Р.Кертеш, коли інтерпретує комплекси Яжберені 1 і Яжтелек 1 [Kertesz, 1996, p.25]. Для нас ці пам'ятки цікаві насамперед тим, що тут знайдені серії дрібних сегментів з крутою ретушшю по дузі, симетричні низькі трикутники. За зовнішнім виглядом комплекс геометричних мікролітів згаданих угорських стоянок дуже нагадує геометричний комплекс 5-6 шарів Фатьма Коби. З фатьма-кобинським комплексом угорські комплекси подібні за манерою нанесення ретуші. Як правило, така ретуш на мікролітах нанесена під кутом 60-80 градусів, повністю вкриває дугу. З пізніми шан-кобинськими комплексами індустрію угорських пам'яток також споріднює наявність так званих «лимонних долек». Важливо також те, що в угорських комплексах зафіксована наявність використання мікрорізцевої техніки. Наявність таких широких паралелей з пізніми шан-кобинськими комплексами дає підстави для думок про певні стадіальні закономірності, дозволяє нам долучити угорські матеріали для вирішення питання про вік зникнення сегментів з шанкобинськими рисами.

Зараз відомі три дати стоянки Яжбрені 1 (табл.1). Найдавніша дата – 8030 ВР, пов'язана з початком атлантикуму. Ще дві дати – більш пізні: 7350 і 7154 ВР. Як бачимо, датування стоянки є досить непевним, адже наявні дати охоплюють проміжок часу близько тисячі календарних років. Однак, дуже вірогідно, що дві молодші дати слід пов'язувати з комплексом сегментів. Для цього ми маємо всі підстави. Справа в тому, що поодинокі сегменти наявні в кукрецьких і гребениківських комплексах. Вони є на гребениківській стоянці Карпово [Красковский, 1976, с.157-161], на кукрецьких стоянках Абузова Балка [Сапожникова и др., 1995] і Добрянка 1 [Залізняк, Манько, 2004, с.159]. Карпово не має радіокарбонних дат, але за аналогією з Гіржево можна вважати, що вік цієї стоянки становить близько 7300-7100ВР. Дати кукрецького комплексу добрянківського вузла – близько 7400-7030ВР (табл.1). Як бачимо, ці дати гарно узгоджуються з датами Яжбрені 1.

Показово те, що сегменти традиційного шан-кобинського вигляду доживають до неоліту. Ці обставини роблять угорські дати дуже інформативними для з'ясування віку останніх сегментів, виготовлених в традиційній шанкобинській технології.

Мезоліт Кавказу. Традиційно при співставленні шан-кобинських старожитностей з індустріями Кавказу використовують комплекси Сосруко (шар М-3), Гварджилас-Клде і Холодний Грот [Бадер, 1965, с.3-16]. Дійсно, сегменти, які зафіксовані у згаданих комплексах, дуже нагадують шан-кобинські. Слід тільки відзначити, що всі згадані комплекси, хоч і є стратифікованими, але не мають жодної абсолютної дати. Більш того, проблема їх датування далека від вирішення навіть на рівні припущень. Ми навіть не можемо вказати, чи є ці комплекси плейстоценовими чи голоценовими. Це стосується, перш за все, комплексу шару М-3 Сосруко. Моє ознайомлення з цим комплексом дало мені аргументи на користь припущення про його голоценовий вік, адже тут ми спостерігаємо, на мою думку, наявність відтискної техніки. Втім, я можу й помилятися. Здавалося б, немає жодних сумнівів у плейстоценовому віці комплексів з сегментами Гварджилас-Клде і Холодного Гроту, адже тут ми спостерігаємо багато речей, які ми повинні пов'язати з епіграветом. До того ж, в мене немає впевненості, що сегменти в данному випадку не є звичайною механічною домішкою і можуть мати значно менший вік, ніж епіграветські складові згаданих комплексів. Саме тому, використання матеріалів згаданих комплексів для вирішення питання про вік пізніх шан-кобинських сегментів є недоречним.

Набагато більше інформації дає нам аналіз комплексів Сатанай і Чох.

На перший погляд склад мікролітів комплексу Сатанай [Амирханов, 1986] виглядає досить дивним. Виникає думка, що ми маємо справу з мішаним комплексом. Тут присутні сегменти, в тому числі й з двобічною ретушшю, низькі й середньовисокі

трапеції, в тому числі й „рогаті", і з ретушшю по верхній основі, низький трикутник, вістря гравет, вістря з плечем, косі вістря з підтескою черевця, пластинки з притупленими краями, в тому числі з підтескою кінців з черевця. Є пластина з виділеною головкою з підтескою черевця. Така різноманітність не може не стати причиною критичного відношення до комплексу в цілому. Але є й багато фактів на користь гомогенності цього комплексу. По-перше, радіовуглецеві дати, отримані для двох горизонтів Сатанаю, дали дуже близькі значення в межах самого початку атлантикуму (табл.1). По-друге, більшість знайдених у Сатанаї виробів зафіксовані і в інших кавказьких пам'ятках з надійною стратиграфією.

Перш за все, для оцінки гомогенності Сатанаю слід згадати стоянку Чох [Амирханов, 1987]. Комплекси ні в якому випадку не можна вважати тотожніми, але важливо те, що у стратифікованих шарах Чоху можна знайти в тому чи іншому вигляді майже всі провідні типи Сатанаю. Так, шари 3-5 з розкопок 1955-57рр., які Х.А.Амірханов об'єднує у шар Д [Амирханов, 1987, с.55-61], містять низькі сегменти, рогаті трапеції, трикутники, вістря з плечем, граветоподібні вістря, косі вістря з підтескою проксимальної частини з черевця. Як бачимо, список спільних компонентів дуже великий. Це дозволяє припустити, що комплекс Сатанаю може бути гомогенним, містити матеріали якщо навіть не однієї, то кількох близьких за часом індустрій, доводе, що переднеолітичні комплекси Кавказу характеризувалися величезною варіабельністю геометричних комплексів.

Не знаходять аналогії у Чоху лише такі вироби, як власно сегмент з двобічною ретушшю, пластинки з підтесаними з черевця кінцями, паралелограми. Але ці вироби не є незвичайними для інших мезолітичних пам'яток Кавказу. Пластинки з підтесаними з черевця кінцями відомі зі стоянок Девіс-Хврелі, Мгимеві, Сакажія, Квачара, Яштхва та у інших [Бадер, 1965, с.3-16]. Комплекс Мгимеві до того ж містить паралелограми. Як ми бачимо, у комплексі Сатанаю поєдналися риси багатьох мезолітичних пам'яток Кавказу, які існували у мезолітичний час. Тому, як здається, немає підстав заперечувати хронологічну єдність сатанайського комплексу.

При аналізі Сатанаю і Чоху важливим є той факт, що тут сегменти з круторетушованими дугами однозначно доживають до атлантичного періоду, а у випадку з Чохом навіть зустрічаються у керамічних комплексах, які також датуються, за припущенням Х.А.Амірханова, початком атлантикуму.

***

Всі наведені приклади стосуються тих комплексів, де виготовлення сегментів з круторетушованими дугами зафіксовано в комплексах, в яких використання відтискних технологій або відсутнє, або знаходиться на рівні співіснування з традиційною ударною технологією отримання пластин, як в комплексах Сосруко і Чох. Всі більш пізні випадки серійного виготовлення сегментів пов'язані з комплексами, в яких відтискна техніка вже остаточно закріпилася. Більшість таких комплексів має інноваційні форми сегментів, таких як з зустрічною ретушшю по дузі. Оскільки поява таш-аїрської індустрії корелює з появою саме таких типів мікролітів, це дає нам гарний шанс для визначення стадіальної хронології культур, в яких співіснують як традиційні, так і інноваційні форми сегментів та інших геометричних мікролітів.

Геометричні мікроліти з зустрічною ретушшю

Сегменти з зустрічною ретушшю по дузі присутні у кількох комплексах таш-аїрської культури. Це, насамперед, 8 шар Таш-Аїру, Олексіївська Засуха, в 3 і 1 шарах Фронтового 1, в 1 шарі Ленінського 1 [Мацкевой, 1977]. Крім сегментів традиція зустрічного ретушування зафіксована і на трапеціях. Подібні вироби мають досить широку географію.

Традиційно, освітлюючи походження комплексів з подібними виробами, згадують натуфійську культуру. Однак, на мій погляд, в данному випадку це недоречно. Дійсно, описані сегменти мають багато спільного з формами, простеженими в епіпалеоліті Близького Сходу. Однак хронологія близькосхідних індустрій з такими сегментами майже виключає будь-яку можливість говорити про міграцію в Крим таких віддалених груп населення. Справа в тому, що подібні вироби вперше зафіксовані в комплексах негевської кебари близько 13000 ВР, а зникають вони в IX тис. до н.е., останній раз з'явившись в комплексах докерамічного неоліту А. (Відомий випадок «реанімації» вказаного типу мікролітів на Близькому Сході в V тис. до н.е. [Rosen, 1983, p.81-83], а також знахідки тих же мікролітів в ранньомайкопському комплексі Мішоко [Столяр, 1961, с.73-90], але це вже зовсім інший сюжет, не пов'язаний з проблемою, що розглядається).

Посилання на зарзійську культуру [Мелентьев, 1977, с.106] теж, здається, не зовсім коректні, як і посилання на кавказько-передньоазійську область [Комаров, 2002, с.10-15]. Дійсно, в ранніх зарзійських комплексах сегменти з зустрічною ретушшю присутні. Однак їх зовсім немає у пізніх зарзійських комплексах, таких як Пелегавра

[Braidwood, Howe, 1960, pl.24]. Відсутні вони і в комплексах культури Джармо, яка постала під зарзійським впливом [Braidwood, Howe, 1960, pl.18].

У зв'язку з викладеними обставинами, мені здається, що пошук генетичних попередників індустрій з сегментами з зустрічною ретушшю слід шукати набагато ближче, серед мезолітичних культур з сегментами Кавказу, Криму і Подунав'я, а хронологію відповідних комплексів таш-аїрської культури слід порівнювати з хронологією пам'яток Нижньої Волги, Дону, Центральної Європи.

Пам'ятки з сегментами з «хелванською», тобто зустрічною ретушшю по дузі дуже численні і стали відомими досить давно. Однак ситуація з їх хронологією залишається невизначеною через брак радіокарбонних дат. Крім того, існує певна плутанина з віднесенням комплексів до тієї чи іншої епохи. Деякі з них, безперечно, є неолітичними, про що красномовно свідчить наявність в комплексах керамічних виробів. Однак визначення багатьох комплексів як мезолітичних можливо піддати сумніву. Справа в тому, що більшість так званих мезолітичних комплексів вважається такими по єдиній причині – через відсутність кераміки.

«Мезоліт» і неоліт Північного Прикаспію. Яскравий приклад пов'язаний з мезолітом Прикаспію, де простежуються цілих три варіанти мезолітичної сіроглазівської кульури: істайський, же-калганський і харбинський [Васильев и др., 1988, с.3-41]. Однак більшість «мезолітичних» пам'яток» знайдені в пустелі на розвіяних дюнах, на яких не зберіглися кістки, дуже мало було шансів для збереження керамічних виробів. Стратиграфія на таких пам'ятках теж, як правило, не може бути вивченою. На багатьох таких «мезолітичних» пам'ятках присутні такі вироби, як трапеції з пласкою ретушшю. Наприклад, „мезолітичні" місцезнаходження Сарайдін 1 і 3 містять трапеції зі струганими спинками, Міндалі 2 – біфаціальний наконечник [Ластовский, Комаров, 1988, с.42-51], Істай 4в – сегмент з двобічною обробкою, але з пласкою ретушшю зі спинки, Істай 1 – трапецію зі струганою спинкою [Васильев, Выборнов, Комаров, 1988, с.18]. Звісна річ, ці знахідки не мають нічого спільного з мезолітом і повинні були б супроводжуватись керамікою. Але може бути так, що на розвіяних барханах кераміка просто не зберігається.

Все це нам дає підстави для сумнівів щодо великого хронологічного розриву між мезолітом, який насправді може бути докерамічним або бескерамічним неолітом, і власно неолітом Нижньої Волги.

Ми можемо взяти за основу дати, щойно опубліковані О.А. Виборновим [Выборнов, 2008, с.239-240], зокрема дати стоянок Кугат IV, Кулагайсі, Каіршак 3 (табл.1, 205-206) і Варфоломеївки (шар 3, 2Б., 204) в межах початку VII - початку VI тис. до н.е. Інші дати стоянки Варфоломеївка – другої половини VI тис. до н.е. Дати шару 2а стоянки Варфоломіївка показують, що сегменти з «хелванською» ретушшю могли дожити до середини VI тис. до н.е. І дійсно, якщо керамічні комплекси датуються часом 7950-6680ВР (табл.1, 200-206), то єдина дата для докерамічного комплексу Каіршак 5А є 7255±95ВР [Комаров, 2002а, с.3-10] (табл.1, 207).

Як бачимо, «мезоліт» і неоліт Північного Прикаспію є одночасними. Враховуючи все сказане, появу «хелванських» сегментів на Нижній Волзі слід відносити, скоріше за все, до 1 половини VII тис. до н.е.

Слід відзначити, що культури з сегментами на Нижній Волзі з'являються вже в сформованому вигляді, не мають коріння ні в ранньому мезоліті, ні в палеоліті не тільки Нижньої Волги, але й прилеглих територій. Все це може вказувати на ті обставини, що на суміжних територіях можуть знаходитися більш давні пам'ятки з подібними сегментами.

Важливим є також для з'ясування відносної і абсолютної хронології культури Таш-Аїр вік зникнення сегментів з зустрічною ретушшю. Саме на цей час, як здається, вказують пізні дати шару 2а Варфоломеївки (табл.1), скоріше за все, пов'язані з зміною індустрій, з появою трапецій зі струганими спинками, які в шарі 1 стають провідними формами геометричних мікролітів і в якому сегменти вже відсутні.

Мезоліт і неоліт Північного Кавказу. На Північному Кавказі відомі дві пам'ятки з сегментами з зустрічною ретушшю. Це відкрита стоянка Гофіцьке [Захариков, 2003, с.97-102] і гірський навіс Сатанай [Амирханов, 1986] (Губський навіс 7). Гофіцьке не має радіокарбонних дат, але для навісу Сатанай ми маємо дві дати, про які вже згадувалось. Ці дати (табл.1, 183, 184) дають самий початок Атлантикуму. Важливими ці дати є не тільки через їх відносну давність, але й тому, що ми в комплексі Сатанаю спостерігаємо сполучення класичних сегментів шан-кобинського вигляду і сегменту з зустрічною ретушшю. В той же час слід відзначити: в комплесі Сатанаю ми маємо лише 1 подібний сегмент. Це може свідчити про те, що на пам'ятці цей вироб є або свідоцтвом контакту з населенням, яке виготовляло такі сегменти, або навіть механічною домішкою. Але як би не було,

важливим є те, що цей сегмент знайшовся на стратифікованій стоянці і отримані дати коректно відображують вік цього сегменту. В той же час, ми не можемо бути впевненими, що наявні дати слід оголосити такими, що відповідають самому початку виготовлення подібних сегментів.

Особливим є питання про хронологічну позицію сегментів з зустрічною ретушшю Кавказу. Для комплексів Кістрік, Нижня Шилівка, Каменномостської печери ми не маємо жодної радіокарбонної дати. Треба лише відзначити, що мікроліти вказаних стоянок мають пласку ретуш на спинках, відносяться, без сумніву, до більш молодої епохи, ніж пам'ятки Подоння.

Неоліт басейну нижнього Дону. У басейні Нижнього Дону ми маємо за матеріалами стоянки Розсипна 6 [Цыбрий, Цыбрий, 2003, с.281-298] дуже давню дату комплексу з сегментами з зустрычною ретушшю– 8120±120ВР (табл.1, 197). Близькі дати отримані й по матеріалам нижнього шару стоянки Роздорська 2 (табл.1, 195-196). За матеріалами Розсипної 6 ми можемо судити про те, що саме наведена дата співвідноситься з сегментами з зустрічною ретушшю по дузі, тобто з тим явищем, яке називають платовоставською культурою [Манько, 2006]. Справа ускладнюється тим, що комплекс Розсипної 6 не є бездоганним з точки зору джерельної чистоти. Поруч з платовоставськими сегментами тут знайдені вістря з пласкою ретушшю енеолітичного вигляду. Датування ж Розсипної 6 дало взаємовиключні результати. Поруч зі згаданою вище датою отримані ще дві в межах V тис. до н.е. (табл.1, 198-199). Дві останніх дати відповідають загальновизнаній хронології середньостогівських старожитностей і, очевидно, не можуть мати відношення до комплексу з сегментами.

Таку само ситуацію ми спостерігаємо і по матеріалам і датам стоянки Кремінна 3 [Цыбрий, 2003, с.128-142] (табл.1, 193-194).

Досить велику серію радіокарбонних дат отримано за матеріалами багатошарової стоянки Кремінна 2. Три з них відповідають VII тис. до н.е., ще 4 – VI тис. до н.е., 2 – V тис. до н.е. Матеріали стоянки також містять речі, які я вважаю взаємовиключними. Поруч з сегментами тут присутні трапеції з напівкрутою ретушшю з черевця, які добре відомі в комплексах нижньодонської культури. В той же час, ми знаємо досить велику кількість нижньодонських пам'яток, в тому числі Роздорська 1 [Кияшко, 1994], 5-4 шари Ракушечного Яру [Белановская, 1995], Маріупольський могильник [Макаренко, 1933], в яких трапеції згаданого вигляду є, а от жодного сегменту не знайдено. При цьому, згадані дати Кремінної 2, пов'язані з VI тис. до н.е., добре узгоджуються з хронологією згаданих пам'яток нижньодонської культури (табл.1). Двобічнооброблені вістря знаходять відповідність у середньостогівських старожитностях і з ними, звичайно, і пов'язані наймолодші дати стоянки.

Таким чином, пам'ятки з сегментами з зустрічною ретушшю з'являються у Нижньому Подонні на межі бореалу-атлантикуму, існують протягом всього VII тис. до н.е. і, можливо, деякий час співіснують з ранніми нижньодонськими пам'ятками початку VI тис. до н.е. В цілому ж, нижньодонське населення, як здається, витісняє платовоставське з Подоння, враховуючи те, що вплив платовоставських технологій кременеобробки на нижньодонські був практично відсутнім.

Трапеції і сегменти з ретушшю, яка заходить на спинки виробів і трапеції зі «струганими» спинками

Безперечно, що особливості пізніх комплексів геометричних мікролітів таш-аїрських пам'яток пов'язані з пласким ретушуванням спинок. Ця обставина робить особливо важливим питання про вік появи плаского ретушування спинок геометричних мікролітів. Питання суттєво ускладнюється через те, що пласке ретушування в різних комплексах Східної Європи не є однаковим. Слід вирізняти як мінімум три типи оформлення геометричних мікролітів пласкою ретушшю.

1. Трапеції або сегменти мають круту ретуш по сторонам або по дузі, ретушовані частини виробу використовуються як площадка для нанесення на спинку виробу пласких сколів. Пласкі сколи наносяться як сколи з нуклеуса з підправленою платформою.

2. Трапеції мають неретушовані зламані сторони, злами використовуються як площадки для нанесення пласкої ретуші. Пласкі сколи наносяться як сколи з нуклеуса з простою платформою.

3. Трапеції або сегменти ретушовані напівкрутою ретушшю на вентральній частині, пласка ретуш розташована на дорсальній частині заготовки. Пласкі сколи наносяться як сколи при оформленні ребра нуклеуса.

4. Трапеції або сегменти ретушуються пласкою ретушшю таким чином, що площадки на сторонах або по дузі повністю знищуються. Такий засоб нанесення ретуші нагадує розщеплення кареноїдних нуклеусів.

Складності цим не обмежуються: по-перше, існують проміжні типи мікролітів з пласкою ретушшю; по-друге, розрізняються геометричні мікроліти з ретушшю, яка заходить на спинки виробів, і вироби з повністю або майже з повністю

ретушованими спинками. На пізніх стадіях неоліту з'являються мікроліти з пласкою ретушшю як на дорсальній, так і на вентральній сторонах. Ці вироби, як свідчуть дані відносної хронології, з'являються в різний час, не виключено – є зовсім різними за походженням.

Тим не менш, незважаючи на певні складнощі, з'ясування віку появи виробів зі «струганими» спинками взагалі, як і окремих їх типів, можливе. Радіокарбонні дати, хоч і в невеликій кількості, ми маємо. Невелика їх кількість в значній мірі компенсується тим, що вони отримані за матеріалами стратифікованих стоянок, в тому числі і з такої, як Ракушечний Яр [Белановская, 1995].

Перш ніж торкнутися хронології мікролітів зі «струганими» спинками, відзначимо, що не можна оголошувати цей прийом явищем стадіальним, «міжкультурним трендом» [Горелик, 1997, с.32-37]. Подібної картини не існувало.

Геометричні мікроліти з пласкою ретушшю на Близькому Сході. На Близькому Сході подібні вироби вперше з'являються у X тис. до н.е. Вони відомі як Nativ Hugdud trancations [Nadel, 1997, p.113], були побічним продуктом виробництва вістер типу El-Hiam [Nadel, 1997, p.113, p.86-87]. Виробництво подібних виробів зафіксовано на стадії Султан'єн докерамічного неоліту А. Наприкінці IX тис. до н.е. подібні вироби зникають, в комплексах докерамічного неоліту Б вони відсутні.

«Реанімація» технології плаского ретушування геометричних мікролітів на Близькому Сході пов'язана вже з керамічним неолітом, коли на базі черенкових вістер, які домінували в комплексах PPNB і PPNC з'являються поперечнолезові черенкові наконечники. Нажаль, мені такі типи мікролітів відомі лише у досить пізньому комплексі Нахал Іссарон [Gorring-Morris, 1993, p.65-89] (VI - V тис. до н.е.). Але поява подібних наконечників могла відбутися набагато раніше. Один подібний наконечник походить з натуфійського комплексу Маргарет-ель-Вад [Garrod, Bate, 1937]. Однак, враховуючи, що ця пам'ятка копалася ще в 30-і роки минулого століття, я б не взяв на себе сміливість стверджувати, що такі вироби могли бути органічною частиною натуфійського комплексу, а не є пізнішою домішкою.

Геометричні мікроліти з пласкою ретушшю на Балканах. Аналоги вістер з Маргарет-ель-Ваду і Нахал-Іссарону ми знаходимо у фінальномезолітичному і ранньонеолітичному комплексах Франкті на Пелопоннесі [Perles, 2001, p.33,48]. Авторка розкопок К.Перлес характеризує комплекс X шару як такий, що безпосередньо передував початку розвитку неоліту. Однак, К.Перлес сама ж спростовує свою думку, показуючи, що у седименті, в якому містилися знахідки X шару, присутній ячмінь. Вона ж вказує, що неможливо визначити, доместикований чи дикий вид ячменю тут знайдений, а також той факт, що ці спори не відрізняються від тих, що були простежені в неолітичних шарах стоянки. На мій погляд, саме «фінальномезолітичний» комплекс Франкті слід було б вважати «ініціальним» неолітичним. Це підтверджується не тільки наявнісю спор ячменю, але й наявністю технології виготовлення трансверсальних наконечників з пласкою ретушшю, походження яких, без сумніву, пов'язано з розвитком традицій технологій виготовлення обладнання метального озброєння PPNB. Технологія виготовлення подібних наконечників зберігається і у лінзі сірого кольору, яка перекриває фінальномезолітичний шар шар і яку К.Перле пов'язує з початком неоліту.

Як би там не було, вироби з пласкою ретушшю з Франкті є найдавнішими в Європі, які пов'язані з неолітичною епохою. Як не дивно, традиція виготовлення трансверсальних наконечників з пласкою ретушшю не закріпилася на Балканах. На стадії керамічного неоліту трансверсальні наконечники з пласкою ретушшю повністю поступилися місцем низьким і середньовисоким трапеціям, виготовленим з відтискних пластин.

На території Східної Європи ми не знаходимо аналогів виробів з пласкою ретушшю з Франкті. Тут всі геометричні мікроліти з пласкою ретушшю пов'язані з відтискними пластинами. Але за манерою нанесення ретуші таш-аїрські мікроліти є найбільш подібні франктійським. Це виробі 4 типу, тобто з площадкою, яка повністю знищена пласкими сколами.

Цей факт дає нам можливість визначити можливий момент появи індустрії Таш-Аїру. Для цього нам стає в нагоді досить велика серія дат, отриманих для IX шару Франкті, де простежується співіснування традицій плаского ретушування і відтискної техніки отримання пластин. Всі ці дати вкладаються в першу третину VII тис. до н.е. Відповідно, якщо таш-аїрська культура розвивалася під впливом докерамічного неоліту Греції, то виникнення цього явища в Криму слід було б відносити до часу 2-3 чверті VII тис. до н.е.

Нажаль, наші можливості для співставлення Таш-Аїру і Франкті дуже обмежені, тому запропонована гіпотеза повинна бути серйозно перевірена.

Геометричні мікроліти з пласкою ретушшю у Північному Прикаспії. Про найраніші прояви плаского ретушування геометричних мікролітів

свідчить комплекс 2 шару стоянки Джангар [Кольцов, 1988, с.52-91]. Для цього комплексу відомі три дати у межах 2-3 третин VI тис. до н.е. (табл.1). У складі згаданого комплексу знайдена трапеції і сегменти 3 типу з ретушшю, яка злегка заходить на дорсальні частини виробів. Цікаво, що подібні вироби не знайдені в 1 (пізньому) шарі Джангару, який містив, в основному, традиційні мікроліти без плаского ретушування. Єдине виключення – трапеція 3 типу з повністю вкритою струменистою ретушшю дорсальною поверхнею. Мабуть, саме з цією трапецією пов'язані 2 дати, які відносяться до 2 третини V тис. до н.е. (табл.1).

Другий датований стратифікований комплекс – Варфоломіївка [Юдин, 2004]. Тут ми зустрічаємо ситуацію, коли мікроліти з частково ретушованими дорсальними поверхнями відсутні, коли відразу з'являються трапеції зі струменистою ретушшю, які повністю вкривають дорсальні поверхні. Поява таких трапецій відбулася, судячи за радіокарбонними датами, на початку V тис. до н.е. (табл.1).

Аналогічні вироби зі стоянки Тентек-Сор 1 (тип 3) [Выборнов, 2008, с.265] датуються серединою V тис. до н.е. (табл.1).

Не виключено, що трапеції зі струменистою ретушшю, яка повністю вкриває дорсальні сторони, є найдавнішими у Східній Європі.

Геометричні мікроліти з пласкою ретушшю у басейні Нижнього Дону і у Північно-Східному Приазов'ї. Ще один шлях розповсюдження прийому плаского ретушування може бути пов'язаним з нижнім Подонням, де вперше пласка ретуш на геометричних мікролітах простежена за матеріалами 11 шару поселення Ракушечний Яр [Белановская, 1995].

Наприкінці минулого сторіччя датування ракушечноярських старожитностей здійснювалося у лабораторях Берліну і Ленінграду за вугіллям, а також в Київській радіокарбонній лабораторії за нагарами на стінках ракушечноярського посуду. Отримані дати, як і у випадку з єлшанською культурою, дали надзвичайно глибокі дати у проміжку 7930-6825ВР [Тимофеев и др., 2004] (табл.1, 35-43). Найдавніша дата була отримана для шару XX, що дає нам можливість припускати, що дата найнижчих шарів може бути ще давнішою.

Як ми бачимо з таблиці 1, отримані результати були досить фрагментарними, що було обумовлено неможливістю використання органічних решток з усіх шарів стоянки. Датування за зразками кераміки повинно було закрити лакуну в хронології ракушечноярської культури, а також послугувати перевірці вірогідності раніше отриманих дат. Таким чином були датовані шари XIII-X (рис.1, 3-8). Отримані результати дали можливість підтвердити вірогідність раніше отриманої серії, показали, що вони не суперечать їй, давши діапазон 7205-6810 ВР (шари XIII-X).

Таким чином, серія абсолютних дат, отримана за керамічними фрагментами, підтвердила достовірність раніше отриманих результатів, що дозволяє стверджувати, що поява трапецій з пласкою ретушшю відбулася в Нижньому Подонні на початку VI тис. до н.е.

Нажаль, за аналізом кременевого комплексу дуже важко навіть ставити питання про спорідненість таш-аїрських і ракушечноярських комплексів. Кременеві комплекси шарів XXIII-VI Ракушечного Яру є надзвичайно малочисельними, майже не містять якихось визначних форм. Тим не менш, мінімальний аналіз ми повинні зробити. Відтискна техніка в ракушечноярських комплексах з'являється тільки у верхніх шарах. Власно ракушечноярські шари демонструють нам індустрію, орієнтовану на використання призматичних нуклеусів з гладкими або двоскатними площадками при наявності нуклеусів кругового зняття. Для розколювання використовувалися важкі відбійники. Зафіксований навіть випадок використання в якості відбійника спрацьованого нуклеуса. Такі нуклеуси використовувались для отримання 2-3-скатних пластин з непаралельною огранкою. Різців немає, скребки виготовлені на відщепах овальної або круглої форми, поодинокі форми – кінцеві на широких (близько 2,5см) коротких пластинах. Наявні пластини з ретушшю. Перфоратори присутні в ракушечноярських комплексах тільки з XVI шару. Починаючи з XI шару в комплексах з'являються геометричні мікроліти у вигляді трапецій симетричних обрисів з ретушшю, яка заходить на спинки виробів. Не може не кидатися в очі той факт, що в Нижньому Подонні просто відсутні інші пам'ятки з кременевими комплексами такого вигляду.

Існуючі на суміжній території матвієвокурганська і платовоставська культури використовували відмінну відтискну техніку розщеплення, засновану на використанні сплощених двоплощинних нуклеусів (матвієвокурганська культура) та конічних і олівцеподібних нуклеусів (платовоставська культура). Відмінності в комплексах знарядь також виключають думки про наявність будь-яких генетичних зв'язків. Платовоставське населення виготовляло сегменти, в тому числі з зустрічною ретушшю по дузі; для Матвієва Кургану ж властиві трапеції симетричних обрисів з круторетушованими сторонами. Цікаво,

що навіть комплекс 1 шару Роздорського 1, де знайдена ракушечноярська кераміка, дає нам кременевий комплекс, відмінний від комплексів власно Ракушечного Яру, містить відтискні пластини і середньовисокі трапеції з напівкрутою ретушшю з черевця, тобто вироби, властиві для нижньодонської культури.

Подібна ситуація не дозволяє нам ставити питання про те, що традиція плаского ретушування геометричних мікролітів могла бути запозиченою таш-аїрським населенням з території Нижнього Подоння. Факт відсутності геометричних мікролітів будь-якої форми у 23-12 шарах Ракушечного Яру може свідчити про те, що ракушечноярська культура була скоріше не донором нової технологічної традиції, а навпаки, запозичила цю традицію від населення, носія цієї традиції. Не виключено, що прямо або опосередковано в Нижньому Подонні були засвоєні саме таш-аїрські традиції плаского ретушування. Тому й не дивно, що перші трапеції Ракушечного Яру – зі знищеними площадками. Останній факт дозволяє нам визначити, що традиція плаского ретушування в Таш-Аїрі є більш давньою і з'явилася до початку VI тис. до н.е.

Підтвердження моєї думки ми знаходимо в матеріалах стоянки Матвієв Курган 1 [Крижевская, 1992], в комплексі якого наявна трапеція класичного таш-аїрського вигляду – видовжених пропорцій симетрична з пласкою ретушшю по сторонам, пласка ретуш заходить на спинку і при цьому площадки, з яких вона нанесена, є знищеними. Аналог такої трапеції ми знаходимо в VIII шарі стоянки Таш-Аїр [Крайнов, 1960]. В той же час для Матвієва Кургану відомі радіокарбонні дати в межах другої половини VII тис. до н.е.

Трапеції з пласкою ретушшю у басейні Сіверського Донця. В басейні Сіверського Донця трапеції з пласкою ретушшю зустрічаються в комплексах, пов'язаних з донецькою і тубинською індустріями. Трапеції з пласкою ретушшю як в донецькій, так і в тубинській індустріях відносяться до 1 і 2 типів і не мають паралелей серед старожитностей таш-аїрських пам'яток, де переважна більшість мікролітів характеризують тип 4. Тим не менш, сам факт появи й розвитку прийомів плаского ретушування геометричних мікролітів може дати матеріали для аналізу як хронології розвитку технології плаского ретушування мікролітів в цілому, так і хронології таш-аїрської індустрії.

Найдавнішим комплексом з трпеціями з пласкою ретушшю є комплекс стоянки Старобільськ [Манько, 2002, с.132-153], яка віднесена нами до кола пам'яток тубинської індустрії [Манько, 2006], пов'язаної походженням з матвієвокурганською культурою. В комплексі присутні трапеції 1 і 2 типів з ретушшю, яка частково вкриває дорсальну поверхню. Радіокарбонні дати вказують на 2 чверть VI тис. до н.е. (табл.1).

Комплекс стоянки Туба 2 [Манько, 2006] містить трапеції 1 і 2 типів з ретушшю, яка частково вкриває дорсальну поверхню. Комплекс датується останнбою третиною VI тис. до н.е.

Дуже показово те, що поява трапецій 1 і 2 типу з ретушшю, яка майже повністю вкриває дорсальну поверхню пов'язана з 1 третиною V тис. до н.е. Саме так датуються комплекс стоянки Туба 1 [Манько, 2006] (табл.1). Подібні трапеції знайдені і в комплексі стоянки Зановське [Манько, 2006], яка датується 3 чвертю V тис. до н.е. (табл.1).

Перелік пам'яток, які містять трапеції з пласкою ретушшю, не обмежується згаданими. Але всі інші комплеки не мають радіокарбонних датувань.

Таким чином, хронологія розвитку технології плаского ретушування геометричних мікролітів комплексів регіону Сіверського Донця дає нам підстави стверджувати, що геометричні мікроліти з пласкою ретушшю з'являються в 2 чверті VI тис. до н.е., але вироби, в яких пласка ретуш повністю вкриває дорсальну частину з'явилися значно пізніше – на початку V тис. до н.е. Існування останніх продовжувалося як мінімум до 3 чверті V тис. до н.е.

Трапеції зі струменистою ретушшю в Північно-Західному Причорномор'ї і в колі пам'яток буго-дністровской культури (БДК). Фактично, єдиною пам'яткою регіону, яка містить вказані вироби, є стоянка Гіржево [Станко, 1966, с.96-103]. Отримані дати (табл.1) свідчать про дуже ранній час появи струменистої ретуші у Північно-Західному Причорномор'ї – остання третина VII тис. до н.е. Цікаво, що подібна картина дуже нагадує ту, що простежена в Приазов'ї, де так само рано з'являються прийоми плаского ретушування мікролітів. В цьому немає нічого дивного, адже гребениківська індустрія, яку репрезентує комплекс Гіржево, і матвієвокурганська індустрія, є фактичними аналогами. Для розуміння хронології таш-аїрської індустрії особливо важливо, що гіржевські трапеції відносяться до 4 типу, як і таш-аїрські.

В колі пам'яток БДК трапеції зі струменистою ретушшю також присутні, однак тільки в пам'ятках, які належатьдо бузького варіанту. Знахідки трапецій 4 типу пов'язані з комплексом стоянки Добрянка 1 [Залізняк, Манько, 2004, с.157], ці трапеції з частково ретушованими дорсальними поверхнями. Комплекс, судячи за датами (табл.1), датується

першою третиною VI тис. до н.е.

Трапеції типу 4 присутні в матеріалах стоянок Пугач 1, Гард і Гард 3 [Товкайло, 2005]. Найбільш архаїчними виглядають трапеції 4 типу стоянки Гард 3, які датуються першою половиною VI тис. до н.е. (табл.1). Ці трапеції цілком подібні трапеціям зі струменистою ретуншшю стоянки Гіржево. Трапеції стоянки Гард також відносяться до 4 типу, але вони більш пізні за морфологічними ознаками, струмениста ретуш в них вкриває більшу частину дорсальних поверхонь. Дати стоянки є також трохи більш пізніми, співвідносяться з 2-3 чвертями VI тис. до н.е. (табл.1).

Як здається, походження трапецій зі струменистою ретуншшю пізніх комплексів БДК пов'язано з гребеніківською індустрією а їх хронологічні позиції є найбільш інформативними для погодження питання про хронологію таш-аїрської індустрії.

***

Звичайно, наведений перелік комплексів з трапеціями зі струменистою ретуншшю є неповним. Але а своєму нарисі я торкався тільки тих пам'яток і індустрій, в яких хронологічні позиції трапецій зі струменистою ретуншшю визначені більш-менш коректно, де наявні серії радіокарбонних дат, які не протирічать відносній хронології і стратиграфічним спостереженням. Можливо, що в подальшому проведені дослідження слід було б доповнити спостереженнями по Присивашшю, Південно-Західному Приазов'ю, Середньому Подніпров'ю.

Хронологія керамічних комплексів культури Таш-Аїр

Керамічні вироби в таш-аїрських комплексах є нечисленними, часто не дуже яскравими і, тим більш, не завжди стратифікованими.

Зараз тільки 4 керамічних комплекси є більш-менш інформативними: це Кая-Араси, Ат-Баш, Таш-Аїр I (шар 5а) і Заміль-Коба (шар 5). Вивчення цих комплексів показало, що якогось особливого, «таш-аїрського» типу кераміки не існує, в різні часи носії таш-аїрської індустрії використовували різні за формою і орнаментацією форми, які знаходять аналоги в старожитностях суміжних територій, де вони, як правило, асоціюються з певними археологічними культурами.

Найбільш архаїчними виглядають знахідки гостродонного днища з комплексу Ат-Баш [Формозов, 1962, с.89-149] і знахідка нижньої частини шиподонного горщика з Балін-Кошу [Даниленко, 1969, с.20]. Не виключено, що подібні знахідки слід співставляти зі скібинецькою фазою БДК.

Є пласт знахідок, який можливо пов'язаний з сурською культурою. Це, перш за все, округле днище з шару VI стоянки Таш-Аїр I [Даниленко, 1969, с.20], а також орнаментовані фрагменти посуду стоянки Кая-Араси [Формозов, 1962, с.89-149]. Аналоги подібних орнаментованих горщиків ми знаходимо в комплексі нижнього шару стоянки Стрільча Скеля, який Н.С.Котова відносить до третього (пізнього) етапу сурської культури, який датується першою третиною VI тис. до н.е. [Котова, 2002].

Досить численний керамічний комплекс отриманий за матеріалами шару Va стоянки Таш-Аїр I [Крайнов, 1960, с.161-162]. Тут присутні дві основні групи кераміки: з лінійною і лінійно-накольчастою (група 1, рис.) і з гребінцевою (група 2, рис.) орнаментацією. Кераміка першої групи знаходить аналоги в комплексах тубинської культури [Манько, 2006], де переважання форм з подібною орнаментацією найбільш яскраво виражено в комплексі Туба 1, який датується першою третиною V тис. до н.е. (табл.1). Кераміка 2 групи не має чітких аналогів, але слід звернути увагу на співпадіння мотивів орнамен6тації з комплексами середньостогівської культури Хортиця, Кодачок, Собачки, які датуються другою половиною V тис. до н.е. (табл.1). Кераміка 2 групи знайдена також в 5 шарі стоянки Заміль-Коба II [Яневич, 2004, с.169-190].

Таким чином, наші знання про кераміку культури Таш_Аїр є фрагментарними. Ми маємо припускатися думки, що перші керамічні вироби в таш-аїрських комплексах з'являються одночасно з появою кераміки в комплексах БДК, спостерігаємо сурські впливи, але ніяким чином не можемо пояснити хіатус в керамічному виробництві протягом 2-3 чверті VI тис. до н.е. Не виключено, що причина цього – жалюгідний стан джерельної бази.

Хронологія культури Таш-Аїр

Враховуючи викладене, піддавши аналізу хронологічні рамки існування окремих типів геометричних мікролітів і кераміки, ми можемо скласти наступну періодизацію культури Таш-Аїр (рис.).

1. Друга половина VIII – VII тис. до н.е. Докерамічний етап, хронологічні рамки якого ще треба поточнювати. Не виключено, що цей єтап закінчуються десь в середині – кінці другої третини VII тис. до н.е., коли з'являється кераміка в середовищі БДК. Тільки на цьому етапі існують комплекси з класичними сегментами шан-кобинського вигляду. Основні комплекси – Таш-Аїр I (шар VIII), Фронтове I (нижній шар).

2. VII – початок VI тис. до н.е. Поява першої кераміки, період існування геометричніх мікролітів з зустрічною ретушшю. Скоріше за все, початок цього етапу слід відносити до другої половини VII тис. до н.е., адже поява кераміки в більш ранній час сумнівна. Основні комплекси: Ат-Баш, Балін-Кош, можливо – Таш-Аїр I (шар VII).

3. Кінець VII – початок VI тис. до н.е. Домінування кераміки сурського вигляду, геометричних мікролітів з ретушшю, яка частково вкриває дорсальні поверхні. Не виключено, що цей етап продовжувався й після зникнення сурської культури, адже традиції виробництва кераміки сурського типу існували більш тривалий час, ніж сама сурська культура, яка є керамічним етапом кукрецької культури. Основні комплекси: Таш-Аїр I (шар VI), Кая-Араси.

4. Кінець VI – 1-2 третини V тис. до н.е. Час геметричних мікролітів зі «струганими» спинками. На цьому етапі ккерамічні комплекси є синкретичними, відображують контакти носіїв таш-аїрської індустрії як з пізньонеолітичними, так і з енеолітичними культурами.

Не виключено, що таш-аїрська індустрія продовжувала існувати і далі. Шар Vb стоянки Таш-Аїр I досить красномовно свідчить про можливість співіснування з пізньонеолітичними комплексами. В згаданому шарі ми простежуємо повну зміну комплексу, пов'язаного з мисливським озброєнням при збереженні традиційної техніки розщеплення.

Таким чином, культура Таш-Аїр є, на мій погляд, однією з найдавніших неолітичних явищ не тільки України, але й Європи в цілому. Формування таш-аїрської індустрії відбувалося на місцевому шан-кобинському підгрунті, не було пов'язаним з будь-якими значними міграціями, що робить феномен Тащ-Аїру одним з найцікавіших явищ неоліту.

Таблиця 1. Радіокарбонні дати пам'яток, згаданих в статті.

№	Пам'ятка, матеріал для датування	Культура	Лаб. №	BP	BC (cal, 1σ)
	Білолісся				
1.	Кістка	Шан-Коба	Ki-10886	8900±190	8265-7760
	Буран-Кая-3				
2.	Шар 3, гор.3. Кістка	Таш-Аїр	Ki-6265	5180±50	4040-3828
3.	Шар 3, гор.2. Кістка	Таш-Аїр	Ki-6266	5070±40	3946-3840
	Варфоломеївка				
4.	Шар 3. Кераміка	Сіроглазово	Ki-14108	7760±100	6690-6460
5.	Шар 3. Кераміка	Сіроглазово	Ki-14142	7620±100	6600-6380
6.	Шар 3. Кераміка	Сіроглазово	Ki-14109	7250±80	6220-6020
7.	Шар 3. Кераміка	Сіроглазово	Ki-14143	7170±90	6100-5970
8.	Шар 3. Кераміка	Сіроглазово	Ki-14110	7080±80	6020-5870
9.	Шар 3. Кераміка	Сіроглазово	Ki-14144	7120±90	6070-5880
10.	Шар 2Б. Кераміка	Сіроглазово	Ki-14368	7230±90	6220-5990
11.	Шар 2Б. Кераміка	Сіроглазово	Ki-14369	6980±90	6600-6440
12.	Шар 2Б. Кераміка	Сіроглазово	Ki-14370	7070±90	6020-5840
13.	Шар 2Б. Кераміка	Сіроглазово	Ki-14374	7280±100	6230-6020
14.	Шар 2А. Кераміка	Сіроглазово	Ki-14371	6980±80	5850-5700
15.	Шар 2А. Кераміка	Сіроглазово	Ki-14612	5810±80	4730-4550
16.	Шар 2А. Кераміка	Сіроглазово	Ki-14372	7100±80	6030-5880
17.	Шар 2А. Кераміка	Сіроглазово	Ki-14375	6970±90	5910-5740
18.	Шар 2А. Кераміка	Сіроглазово	Ki-14613	6540±80	5560-5460
19.	Шар 2А. Кераміка	Сіроглазово	Ki-14373	6860±70	5810-5660
20.	Шар 2А. Кераміка	Сіроглазово	Ki-14637	6040±80	5040-4800
21.	Шар 2А. Кераміка	Сіроглазово	Ki-14614	5870±90	4810-4600
22.	Шар 2Б. Вугілля	Сіроглазово	ЛУ-2620	6090±160	5210-4840
23.	Шар 2Б. Вугілля	Сіроглазово	ЛУ-2642	6400±230	5565-5070
24.	Шар 3. Вугілля	Сіроглазово	ГИН-6546	6980±200	6000-5610
	Власац				
25.	Скелет 72	Клісур'єн	OxA-5824	10240±120	10317-9749
26.	Скелет 72	Клісур'єн	OxA-5825	10140±160	10222-9143
27.	Скелет 51a	Клісур'єн	OxA-5822	8760±110	7849-7585
28.	Скелет 83	Клісур'єн	OxA-5827	8200±90	7411-7039
29.	Скелет 54	Клісур'єн	OxA-5823	8170±100	7300-7033
30.	Скелет 24	Клісур'єн	OxA-5826	8000±100	7039-6655
	Гард 3				
31.	Кістка	БДК	Ki-6687	6640±50	5579-5450
32.	Кістка	БДК	Ki-6650	6865±50	5732-5638
33.	Кістка	БДК	Ki-6655	6930±55	5814-5698
	Гард 7				
34.	Кераміка	БДК	Ki-14789	6480±80	5520-5360
35.	Кераміка	БДК	Ki-14790	6630±90	5630-5480
36.	Кераміка	БДК	Ki-14791	6710±80	5720-5540
37.	Кераміка	БДК	Ki-14792	6520±80	5560-5460
38.	Кераміка	БДК	Ki-14793	6400±90	5480-5300
39.	Кераміка	БДК	Ki-14794	6360±80	5470-5260
	Гіржево				
40.	Кістка	Гребеники	Le-1703	7050±60	5958-5832
41.	Кераміка	Гребеники	Ki-1239	7200±220	
42.	Кераміка	Гребеники	Ki-1240	7390±100	
43.	Кістка	Гребеники	Ki-1241	7280±170	
	Джангар				
44.	Шар 3. Кераміка	Сіроглазово	Ki-14639	7080±90	6020-5840
45.	Шар 3. Кераміка	Сіроглазово	Ki-14640	6990±90	5920-5770
46.	Шар 2. Кераміка	Сіроглазово	Ki-14641	6780±90	5740-5610

47	Шар 2. Кераміка	Сіроглазово	Ki-14642	6680±90	5670-5510
48	Шар 1. Кераміка	Тентек-сор	Ki-14643	5480±90	4400-4240
49	Гор.2. Вугілля	Тентек-сор	Le-2564	6100±70	6420-6220
50	Гор.1. Вугілля	Тентек-сор	Le-2901	5890±70	4898-4694
	Добрянка I				
51	Горщик з гребінцевим орнаментом	БДК	Ki-14798	6880±90	5850-5660
52	Кераміка з кам'яної закладки	БДК	Ki-14799	6730±90	5720-5600
	Занівське				
53	Кістка	Матвієв Курган, керамічна фаза	Ki-8257	5460±90	4322± 99
54	Кістка	Матвієв Курган, керамічна фаза	Ki-8258	5420±80	4253± 90
	Каїршак 3				
55	Кераміка	Сіроглазово	Ki-14133	7950±90	7040-6740
56	Кераміка	Сіроглазово	Ki-14097	7890±90	6840-6640
57	Кераміка	Сіроглазово	Ki-14471	7780±90	6690-6470
58	Кераміка	Сіроглазово	Ki-14095	7740±70	6640-6470
59	Кераміка	Сіроглазово	Ki-14096	7680±90	6600-6430
60	Кераміка	Сіроглазово	Ki-14632	7530±90	6460-6330
61	Вугілля	Сіроглазово		6950±190	5792±161
62	Вугілля	Сіроглазово		6720±80	5579±65
	Каїршак 5А				
63	Кістка	Сіроглазово	Ki-7663	7255±95	
	Кремінна 2				
64	Вогн.29. Заповнення	Платовський Став	Le-6223	6030±120	5200-4730
65	Вогн.45. Заповнення	Платовський Став	Le-6224	6770±170	5840-5510
66	Вогн.27. Заповнення	Платовський Став	Le-6220	7600±110	6590-6265
67	Вогн.28. Заповнення	Платовський Став	Le-6221	7150±85	6157-5897
68	Вогн.40. Заповнення	Платовський Став	Le-6227	7130±170	6205-5805
69	Вогн.44. Заповнення	Платовський Став	Le-6222	6600±170	5705-5370
70	Вогн.47. Заповнення	Платовський Став	Le-6228	6450±160	5630-5320
	Кремінна 3				
71	Кістка	Платовський Став	Le-6868	5540±100	5200-4730
72	Кістка	Платовський Став	Le-6871	7060±190	6160-5730
	Кугат 4				
73	Кераміка	Сіроглазово	Ki-14500	7560±90	6470-6330
74	Кераміка	Сіроглазово	Ki-14501	7680±100	6600-6440
	Лепенський Вір				
75	Скелет 31а	Клісур'єн	OxA-5827	7770±90	6621-6462
76	Скелет 44	Клісур'єн	OxA-5830	7590±90	6463-6267
77	Скелет 32	Клісур'єн	OxA-5828	7270±90	6178-5897
78	Скелет 88	Клісур'єн	OxA-5831	7130±90	6159-5763
79	Скелет 35	Клісур'єн	OxA-5829	6910±90	5840-5667
	Матвієв Курган 1				
80	Вугілля	Матвієв Курган	Le-1217	7180±70	6112-5954
81	Вугілля	Матвієв Курган	GrN-7199	7505±210	6530-6050
	Нахал Іссарон				
82	Вугілля	Керамічний неоліт	RT-1630	5625 ± 70	4470 ± 80
83	Вугілля	Керамічний неоліт	RT-1506	5635 ± 70	4480 ± 80
84	Вугілля	Керамічний неоліт	RT-1608	5690 ± 55	4540 ± 70
85	Вугілля	Керамічний неоліт	RT-1663	5755 ± 85	4610 ± 100
86	Вугілля	Керамічний неоліт	Pta-3486	6130 ± 70	5080 ± 100
	Нетів Хагдад				
87	Вугілля	PPNA	Pta-4590	9700 ± 80	
88	Вугілля	PPNA	RT-762A	9680 ± 140	
89	Вугілля	PPNA	RT-762B	9600 ± 170	
90	Вугілля	PPNA	RT-762D	9400 ± 180	

91	Вугілля	PPNA	Pta-4557	9780 ± 90	
92	Вугілля	PPNA	Pta-4555	9780 ± 90	
93	Вугілля	PPNA	RT-762C	9970 ± 150	
94	Вугілля	PPNA	OxA-744	9700 ± 150	
95	Вугілля	PPNA	RT-762F	9780 ± 150	
96	Вугілля	PPNA	Pta-4556	9660 ± 70	
	Пугач 2				
97	Кістка	БДК	Ki-6678	6520±80	5218-5052
98	Кістка	БДК	Ki-6679	6560±50	5558-5437
99	Кістка	БДК	Ki-6648	6740±65	5664-5528
100	Кістка	БДК	Ki-6649	6780±60	5682-5590
101	Кістка	БДК	Ki-6657	6810±60	5694-5599
102	Кістка	БДК	Ki-6656	6895±50	5770-5676
103	**Раздорська 2**				
104	Вугілля	Платовський Став	Le-6950	7450±100	6420-6220
105	Вугілля	Платовський Став	Le-6873	7640±120	6640-6380
	Ракушечний Яр				
106	Шар 13, кераміка	Ракушечний Яр	Ki-11093	7205±150	
107	Шар 13, кераміка	Ракушечний Яр	Ki-11094	7130±150	
108	Шар 12, кераміка	Ракушечний Яр	Ki-11090	7090±110	
109	Шар 11, кераміка	Ракушечний Яр	Ki-11095	6850±160	
110	Шар 10-11, кераміка	Ракушечний Яр	Ki-11091	6955±160	
111	Шар 10-11, кераміка	Ракушечний Яр	Ki-11096	6810±140	
112	Шар 9, черепашка	Ракушечний Яр	Le-5344	7180±250	
	Розсипна 6				
113	Кістка	Платовський Став	Le-6869	8120±120	7350-6800
114	Кістка	?	Le-6870	5880±150	4920-4540
115	Кістка	?	Le-6872	5160±500	4600-3300
	Сатанай				
116	Гор.1. Кістка	Пізній мезоліт	Le-4981	7950±140	7000-6620
117	Гор.2. Кістка	Пізній мезоліт	Le-4982	7780±200	7000-6410
	Старобільськ				
118	Кераміка	Матвієв Курган, керамічна фаза	Ki-9437	6800±120	5656±107
119	Кераміка	Матвієв Курган, керамічна фаза	Ki-9438	6570±120	5494±94
120	Кераміка	Матвієв Курган, керамічна фаза	Ki-8290	6700±200	
	Стрільча Скеля				
121	Шар 4. Кераміка	Кукрек керамічний	Ki-7999	6740±90	
	Тентек-сор				
122	Гор.1. Кістка	Тентек-сор	ГИН-6177	5500±150	4510-4100
	Туба 2				
123	Кістка	Матвієв Курган, керамічна фаза	Ki-8253	6220±90	5152±104
124	Кістка	Матвієв Курган, керамічна фаза	Ki-8254	6270±90	5180±115
125	Кістка	Матвієв Курган, керамічна фаза	Ki-8255	6095±90	5058±130
126	Кістка	Матвієв Курган, керамічна фаза	Ki-8259	6360±90	5336±82
127	Кістка	Матвієв Курган, керамічна фаза	Ki-8260	6070±90	4950±133
128	Кістка	Матвієв Курган, керамічна фаза	Ki-8262	6215±80	5152±95
129	Нагар на кераміці	Матвієв Курган, керамічна фаза	Ki-10389	6260±150	5460-5000

130	Кераміка	Матвієв Курган, керамічна фаза	Ki-10388	6170±180	5305-4855
131	Кераміка	Матвієв Курган, керамічна фаза	Ki-10390	6290±180	5470-5045
132	Кістка	Матвієв Курган, керамічна фаза	Ki-8261	5840±80	4685±104
133	Кістка	Матвієв Курган, керамічна фаза	Ki-8263	5760±80	4601± 96
134	Кістка	Матвієв Курган, керамічна фаза	Ki-8264	5510±90	4353± 89
	Туба 1				
135	Кістка	Матвієв Курган, керамічна фаза	Ki-8407	5870±120	4700±109
136	Кістка людини	Матвієв Курган, керамічна фаза	Ki-8251	5975±80	4868±96
137	Кістка	Матвієв Курган, керамічна фаза	Ki-8404	5970±110	4865±100
138	Кістка	Матвієв Курган, керамічна фаза	Ki-8265	5480± 80	4332± 93
139	Нагар на кераміці	Матвієв Курган, керамічна фаза	Ki-8393	6130±160	
140	Кераміка	Матвієв Курган, керамічна фаза	Ki-8399	6240±170	
141	Кераміка	Матвієв Курган, керамічна фаза	Ki-8287	5520±130	4500-4170
142	Черепашки	Матвієв Курган, керамічна фаза	Ki-8252	5430±90	4256± 104
	Фатьма-Коба				
143	Шар 2, кістка	Таш-Аїр	Ki-10400	6440±120	5515-5295
144	Шар 2, кістка	Таш-Аїр	Ki-10399	6300±120	5465-5075
	Франкті				
145	Деревинне вугілля	Фінальний мезоліт	P-1536	8190±80	7429-6829
146	Карбонати	Фінальний мезоліт	P-1526	8020±80	7242-6610
147	Седимент з вугіллям	Докерамічний неоліт	P-2094	7930±100	7044-6479
148	Седимент з вугіллям	Докерамічний неоліт	P-1527	7900±90	7036-6473
149	Вугілля	Докерамічний неоліт	P-1392	7790±140	7034-6367
	Шан-Коба				
150	Шар 2. Кістка	Таш-Аїр	Ki-11081	5630±120	4600-4345
	Шейла Кладовей				
151	Скелет M52	Клісур'єн	OxA-4384	8570±105	7691-7496
152	Скелет M43	Клісур'єн	OxA-4379	8550±105	7588-7490
153	Скелет M55	Клісур'єн	OxA-4385	8510±105	7577-7443
154	Скелет M49	Клісур'єн	OxA-4382	8490±110	7573-7434
155	Скелет M46	Клісур'єн	OxA-4380	8460±110	7547-7425
156	Скелет M42	Клісур'єн	OxA-4378	8415±100	7535-7319
157	Скелет M48	Клісур'єн	OxA-4381	8400±115	7535-7303
158	Скелет M50	Клісур'єн	OxA-4383	8290±105	7479-7093
	Яшберені 1				
159	Черепашка	Совтер	Deb-1666	8030 ± 250	
160	Карбонати	Совтер	Deb-2466	7350 ± 80	
161	Карбонати	Совтер	Deb-3155	7154 ± 62	

ЛІТЕРАТУРА

Амирханов Х.А. Верхний палеолит Прикубанья.– М.: Наука, 1986.– 120с.

Амирханов Х.А. Чохское поселение.– М.: Наука, 1987.– 224с.

Бадер Н.О. Варианты культур Кавказа конца верхнего палеолита и мезолита // СА.– 1965.– №4.– С.3-16.

Белановская Т.Д. Из древнейшего прошлого Нижнего Подонья. – Санкт-Петербург: Изд-во Санкт-Петербургского ун-та, 1995.– 199с.

Бердзенишвили Н.З., Церетели Л.Д. К вопросам об истоках неолитической культуры Черноморского Побережья Грузии (по материалам пещеры Апианча) // Изыскания по мезолиту и неолиту СССР.– Л.: Наука, 1983.– С.51-57.

Бжания В.В. Кавказ // Неолит Северной Евразии.– М.: Наука, 1996.– С.73-86.

Бибиков С.Н., Станко В.Н., Коен В.Ю. Финальный палеолит и мезолит Горного Крыма. – Одесса: Весть, 1994. – 240 с.

Васильев И.Б., Выборнов А.А., Комаров А.М. Мезолитические памятники Северного Прикаспия // Археологические культуры Северного Прикаспия.– Куйбышев: КГПИ, 1988.– С.3-41.

Выборнов А.А. Неолит Волго-Камья. – Самара: Самарский государственный педуниверситет, 2008. – 490с.

Горелик А.Ф. Сложение донецкой культуры и некоторые методологические проблемы «неолитизации» мезолитических культур // Древности Подонцовья.– Луганск: Осирис, 1997.– С.32-37.

Даниленко В.Н. Неолит Украины: Главы древней истории Юго-Восточной Европы. – К.: Наукова думка, 1969. – 259 с.

Залізняк Л.Л., Манько В.О. Стоянки біля с. Добрянка на р. Тікич та деякі проблеми неолітизації Середнього Подніпров'я // Кам'яна доба України.– К.: Шлях, 2004.– Вип. 5. – С.135-168.

Замятнин С.Н., Акритас П.Г. Раскопки грота Сосруко в 1955 году // Ученые записки КБНИИ. – Т.12. – Нальчик, 1957.

Захариков А. П. Разведки памятников каменного века в Центральном Предкавказье в 2001 году // АЗ . - Вып. 3 . - 2003 . - С. 97-102.

Кияшко В.Я. Между камнем и бронзой.– Азов, 1994.– 132с.

Кольцов П.М. Неолитическое поселение Джангар // Археологические культуры Северного Прикаспия.– Куйбышев: КГПИ, 1988.– С.52-91.

Комаров А.М. Происхождение мезолита Северного Прикаспия (состояние проблемы) // Вопросы археологии Поволжья. – Вып.2. – Самара, 2002. – С.10-14.

Комаров А.М. Проблемы периодизации и хронологии мезолита Се5верного Прикаспия // Исторические исследования. – Вып.4. – Самара, 2002а.

Котова Н.С. Неолитизация Украины. – Луганск: Шлях, 2002. – 268 с.

Крайнов Д.А. Пещерная стоянка Таш-Аир I как основа для периодизации послепалеолитических культур Крыма. – М.: Изд-во АН СССР, 1960. – 190с.

Красковский В.И. Карпово – новый памятник каменного века в долине р.Свинной // Материалы по археологии Северного Причерноморья. – Вып. 8. – К.: Наукова думка, 1976. – С. 157–161.

Крижевская Л.Я. Начало неолита в степях Северного Причерноморья. – С.– Петербург, 1992. – 177 с.

Ластовский А.А., Комаров А.М. Памятники с микролитическим инвентарем низовьев реки Малый Узень // Археологические культуры Северного Прикаспия.– Куйбышев: КГПИ, 1988.– С.42-51.

Лукин А.Л. Неолитическое селище Кистрик близ Гадаут // СА.– 1950.– XII.– С.247-283.

Макаренко М.О. Маріюпільський могильник. – К., 1933.

Мацкевой Л.Г. Мезолит и неолит Восточного Крыма. – К.: Наукова думка, 1977. – 180с.

Мелентьев А Н. Мезолит Северного Прикаспия (памятники сероглазовской культуры) // КСИА. – 1977. – Вып 149.

Манько В.О. Неоліт Південно-Східної України. – К.: Шлях, 2006. – 284с.

Оленківський М.П. Сергіївка II – неолітична пам'ятка у Північному Присивашші // Археологія. – Вип. 64. – 1988. – С. 68–73.

Сапожникова Г.В., Коробкова Г.Ф., Сапожников И.В. Хозяйство и культура населения Южного Побужья в позднем палеолите и мезолите. – Одесса – СПб., 1995. – 198с.

Станко В.Н. Мезолитическая стоянка Гиржево в Одесской области // СА. – 1966. – №2. – С.96-103.

Станко В.Н. Ранний мезолит степей Северного Причерноморья // Первобытная археология – поиски и находки. – К.: Наукова думка, 1980. – С.90-109.

Столяр А.Д. Мешоко – поселение Майкопской

культуры. //Материалы по археологии Адыгеи. Майкоп. 1961. С. 73-90.

Тимофеев В.И., Зайцева Г.И., Долуханов П.М., Шукуров А.М. Радиоуглеродная хронология неолита Северной Евразии. – СПб., 2004.

Товкайло М.Т. Неоліт степового Побужжя. – К.: Шлях, 2005.

Формозов А.А. Неолит Крыма и Черноморского побережья Кавказа // МИА СССР. – М., 1962. – С.89-149.

Цыбрий В.В. Материалы позднего каменного века стоянки Кременная 3 // Археологические записки. Выпуск 3.– Ростов-на-Дону: Донское археологическое общество, 2003.– С.128-142.

Цыбрий В.В., Цыбрий А.В. Неолитические памятники бассейна Нижнего Дона, Восточного и Северо-Восточного Приазовья (по материалам Ростовской области) // Археологический альманах.– 2003.– №13.– С.281-298.

Юдин А.И. Варфоломеевская стоянка и неолит степного Поволжья. – Саратов, 2004.

Яневич О.О. таш-аїрська неолітична культура Гірського Криму. (Сучасний стан дослідження) // Кам'яна доба України.– К.: Шлях, 2004.– Вип. 5. – С.169-190.

Яневич О.О. Олексіївська неолітична культура рівнинного Криму. // Кам'яна доба України.– К.: Шлях, 2007.– Вип. 10. – С.203-221.

Boroneant V. The Mesolithic Habitation complexes in the Balkans and the Danube Basin // Living Past. – 1. – 1999.

Braidwood R.J., Howe B. Prehistoric Investigations in Iraqi Kurdistan. – Chicago: Cicago Press, 1960. – 184p.

Cohen Vadim. Neolithization of the Crimean Mountains // Prйhistoire Europйenne. – Vol. 9. – 1996. – p. 477–433.

Garrod D.A.E., Bate D.M. The Stone Age of Mount Carmel. – Oxford: Clarendon Press, 1937.

Goring-Morris A.N. From foraging to herding in the Negev and Sinai : the Early to Late Neolithic transition. // Palйorient. – Annйe 1993. – Volume 19. – Numйro 1. – P.65-89.

Kertesz R. The Mesolithic in the Great Hungarian Plain. A Survey of the Evidence // At the Fringles of three Worlds. Hunter-gatherers and Furmers in the Middle Tisza Valley. – Szolnok, 1996. – P.5-34.

Kozlowski J., Kozlowski S. Le substrat mesolithique dans le partie nord de l'Europe Centrale et le processus de la "neolithisation" // Godisnjak Centra Balkanoloska Ispitivanija Akademije Nauka I Umjetnosti Bosne I Hercogovine. – 1978. – 14. – P.93-104.

Nadel D. The Chipped Stone Industry of Native Hugdud // An Early Neolithic Village in the Jordan Valley. – Part 1. – Cambridge: MA, 1997. – P.71-149.

Perles C. The Early Neolithic in Greece. – Cambridge: University Press, 2001. – 305p.

Rosen S.A. The Microlithic Lunate: An Old-New Tool Type from the Negev, Israel // Palйorient. – Annйe 1983. – Volume 9. – Numйro 2. – P.81-83.

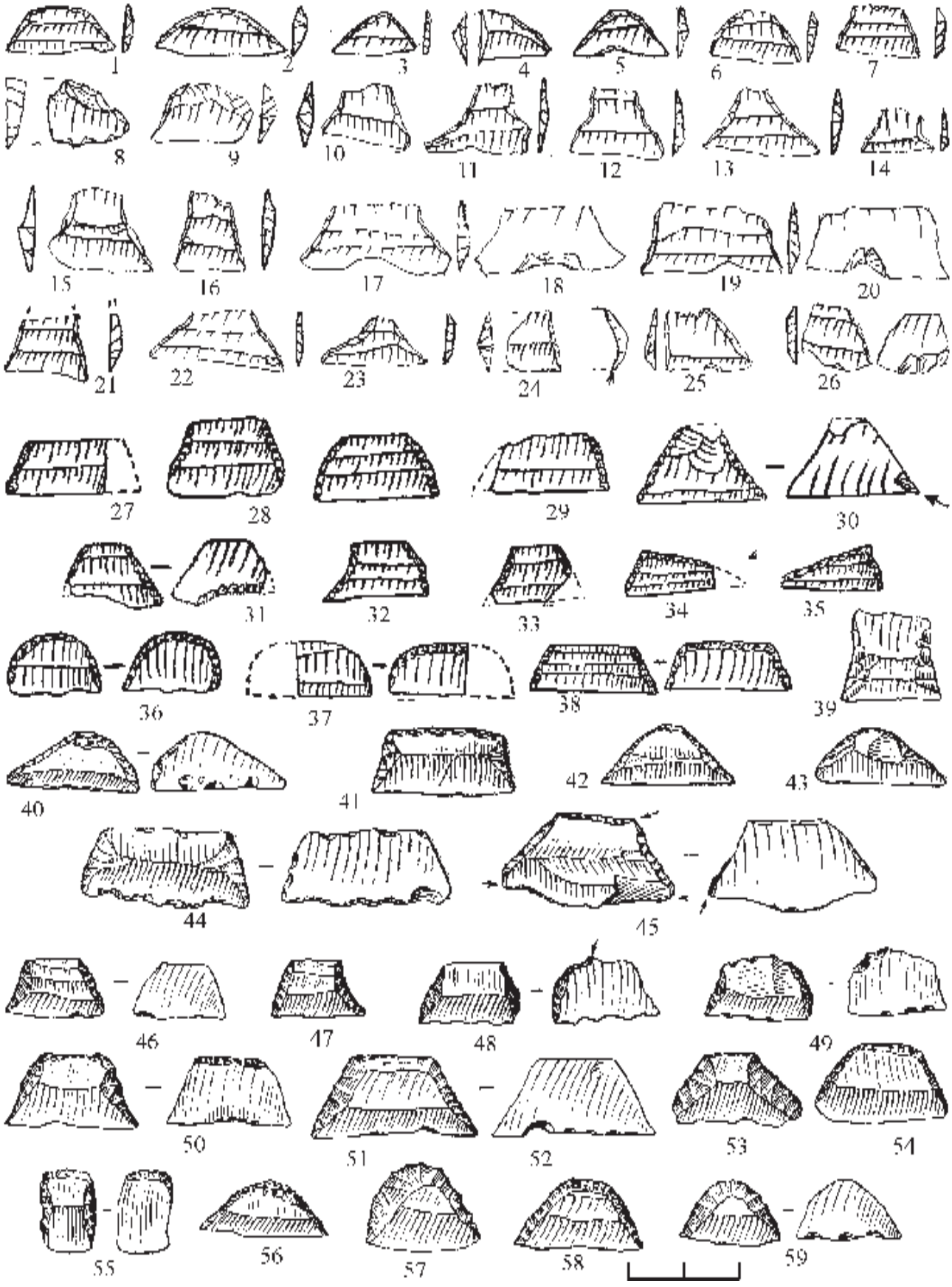

Рис. 1. Культура Таш-Аїр. Геометричні мікроліти. 1-26. Фронтове I (колекція Ю.Г.Колосова). 27-35. Фронтове I. Шар 4 (за Л.Г.Мацкевим). 36-39. Фронтове I. Шар 3 (за Л.Г.Мацкевим). 40-45. Таш-Аїр I. Шар VIII (за Д.А.Крайновим). 50-59. Таш-Аїр I. Шар VII (за

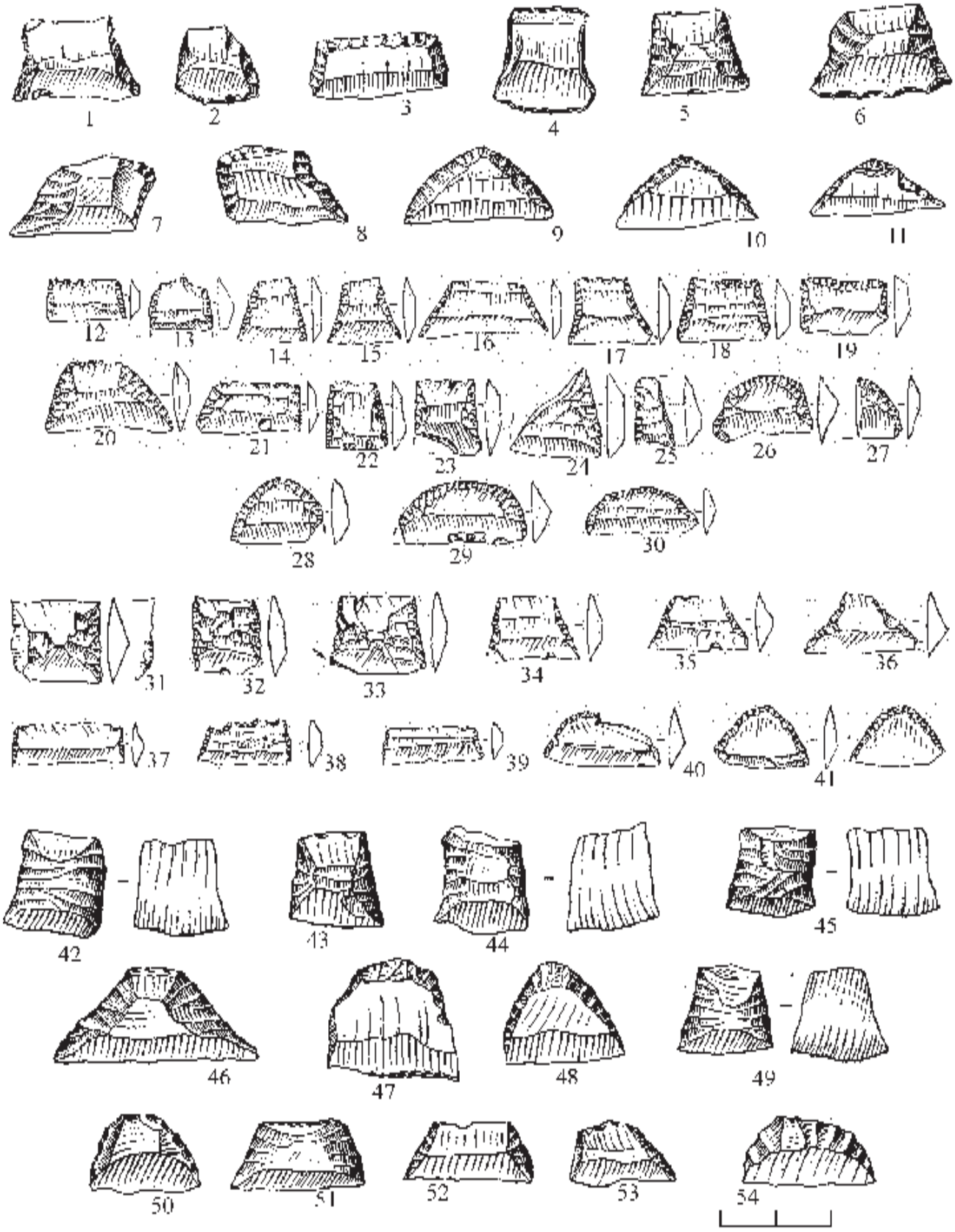

Рис. 2. Культура Таш-Аїр. Геометричні мікроліти. 1-11. Таш_Аїр I. Шар VI. За Д.А.Крайновим. 12-30. Ішунська (за О.О.Яневичем і Д.Л.Гаскевичем). 31-41. Олексіївська Засуха (за О.О.Яневичем). 42-45. Таш_Аїр I. Шар Va (за Д.А.Крайновим).

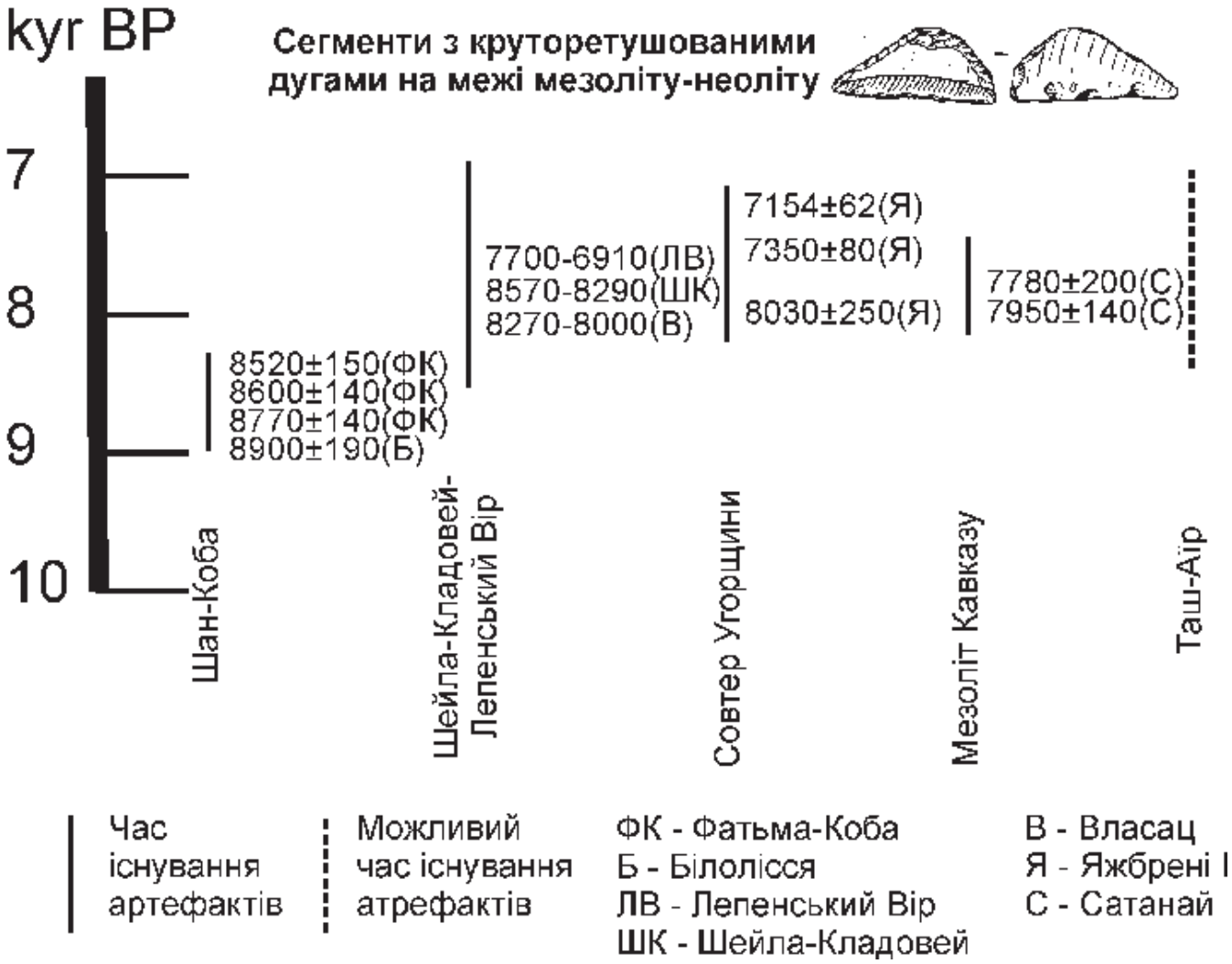

Рис. 3. Хронологія пізніх мезолітичних комплексів з сегментами з круторетушованими дугами.

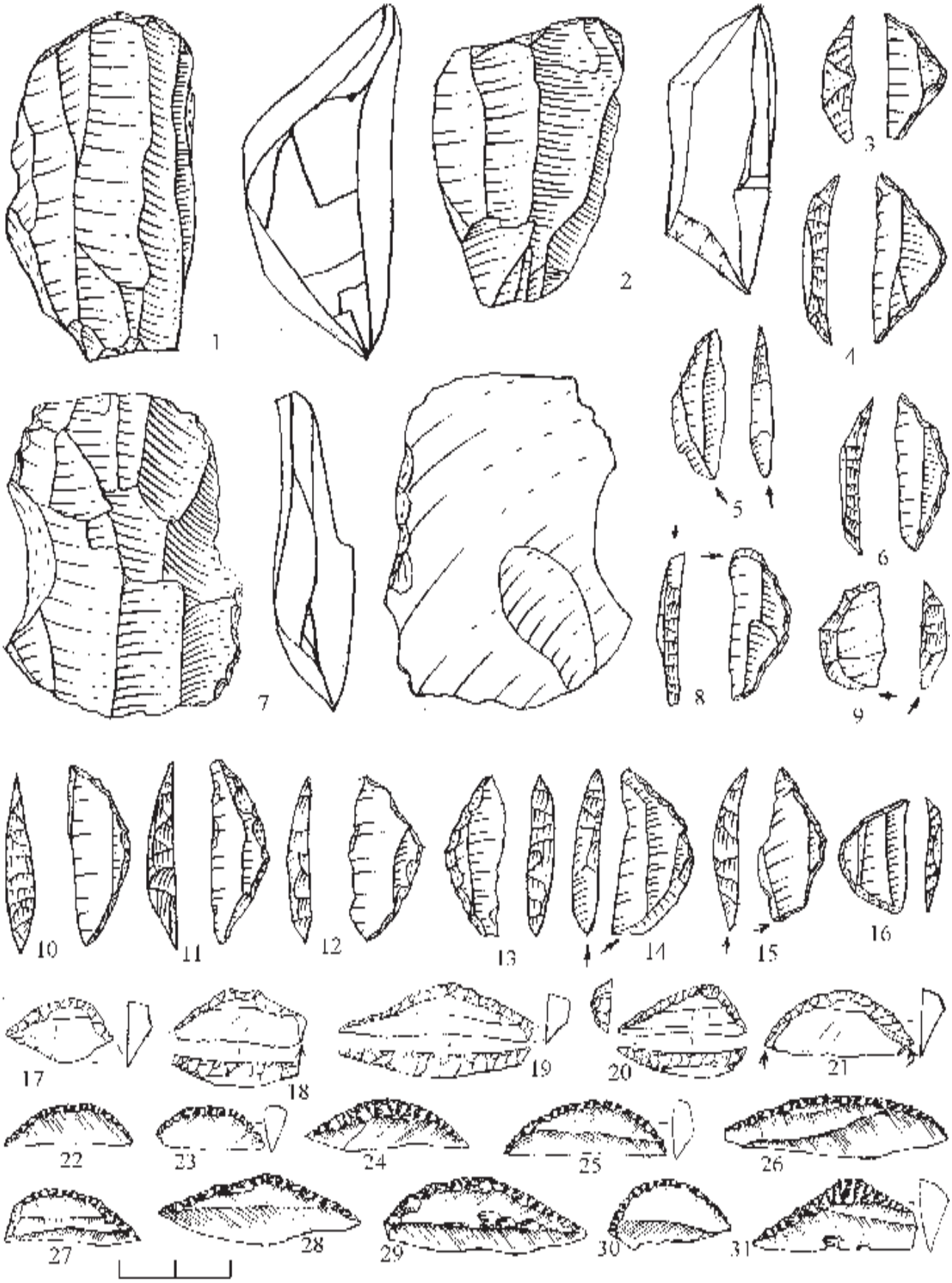

Рис. 4. Пізня шан-кобинська індустрія (ра Д.Ю.Нужним). Нуклеуси (1-2), відщеп з біпродольного нуклеуса (7), мікроліти (3-6, 8-31). 1-9. Грот Водопадний. 10-16. Фатьма-Коба. Шар5/6. 17-21. Шан-Коба. Шар IV. З. 22-31. Білолісся (за І.Г.Сапожниковим).

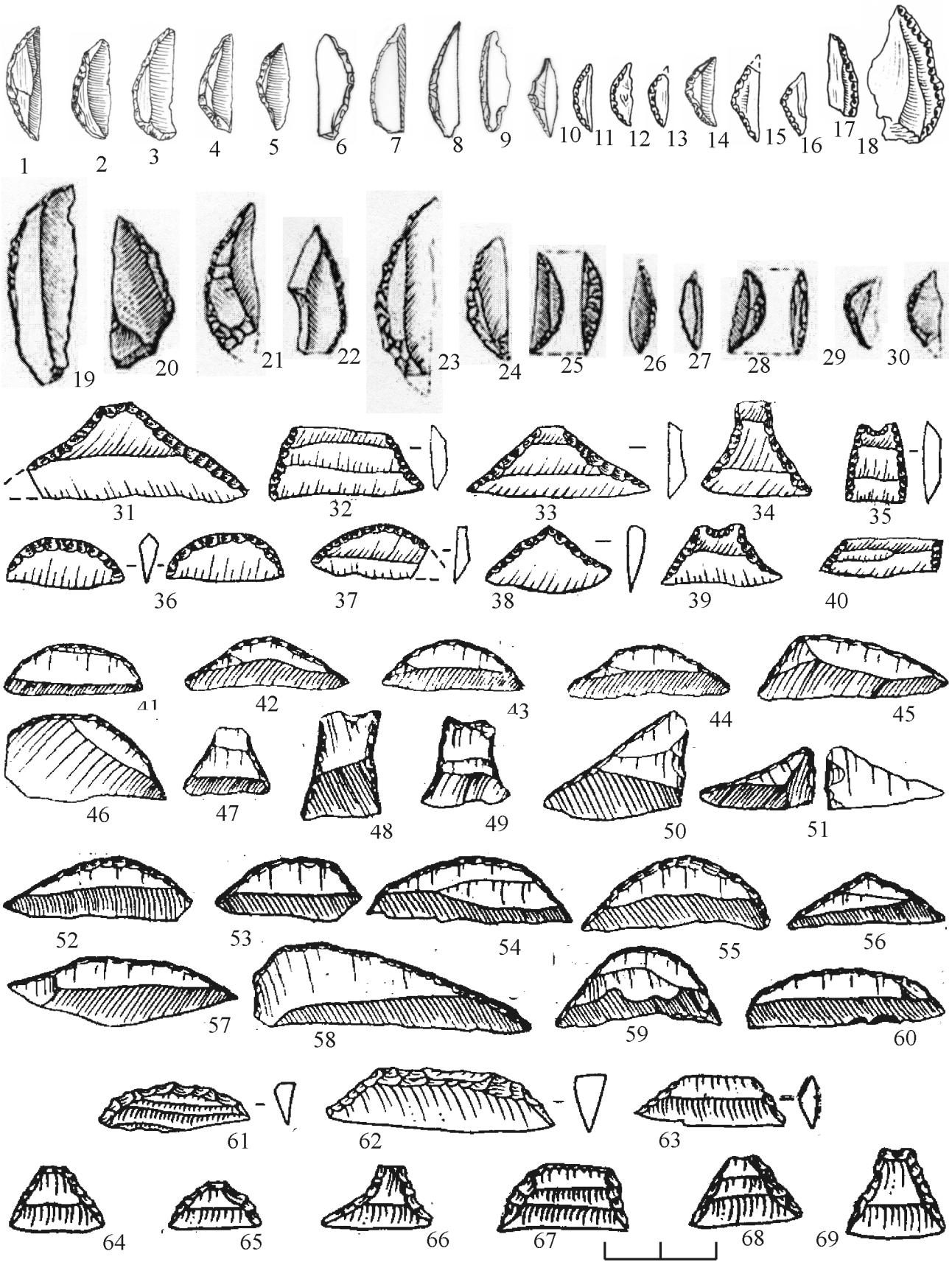

Рис. 5. 1-18. Угорський совтер (за Р.Кертешем). 1-9. Яштелек I. 10-18. Яжберени I. 19-30. Середній клісурієн. Куїна Туркулуй (за В.Боронеантом). 31-40. Сатанай (за Х.А.Амірхановим). 41-51. Чох (за Х.А.Амірхановим). 52-60. Сосруко. Шар М-3 (за Н.О.Бадером). 61-69. Апианча (за Н.З.Бердзенишвілі і Л.Д.Церетелі). 61-63. Мезолітичний шар. 64-69. Неолітичний шар.

Рис. 6. Хронологія ранніх неолітичних комплексів з геометричними мікролітами з зустрічною ретушшю.

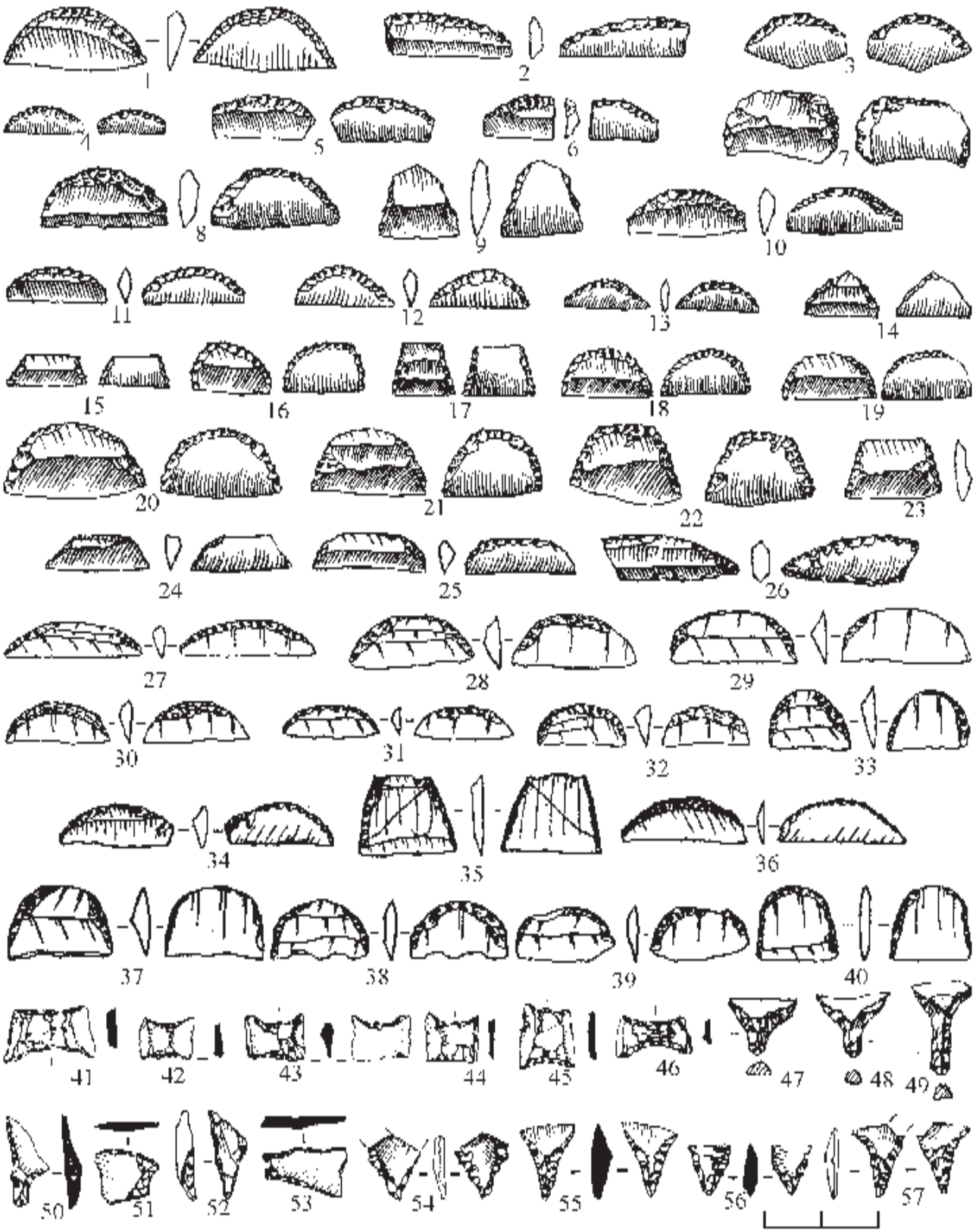

Рис. 7. 1.-26. Неоліт Північного Прикаспію (за О.О.Виборновим). 1. Кугат IV. 2-7. Кулагайсі. 8-10. Каїршак III. 11-14. Каїршак I. 15-16. Ту-Бузгу-Худук I. 17-19. Джангар. Шар 3. 20-23. Джангар. Шар 2. 24-26. Варфоломіївка. Шар III. 27-52. Платовоставська культура. 27-33. Розсипна 6 (за О.В.Цибрієм і В.В.Цибрієм). 34-36. Кремінна 3 (за В.В.Цибрієм). 37-40. Кирпичне 2 (за О.В.Цибрієм і В.В.Трубниковим). 41-49. Неоліт Близького Сходу. 41-46. Нетів Хагдад (за Д.Наделем). 47-49. Нахал Іссарон (за А.Горрін-Моррис). 50-57. Франкті (за К.Перле). 50-53. Фінальний мезоліт. 54-57. Докерамічний неоліт.

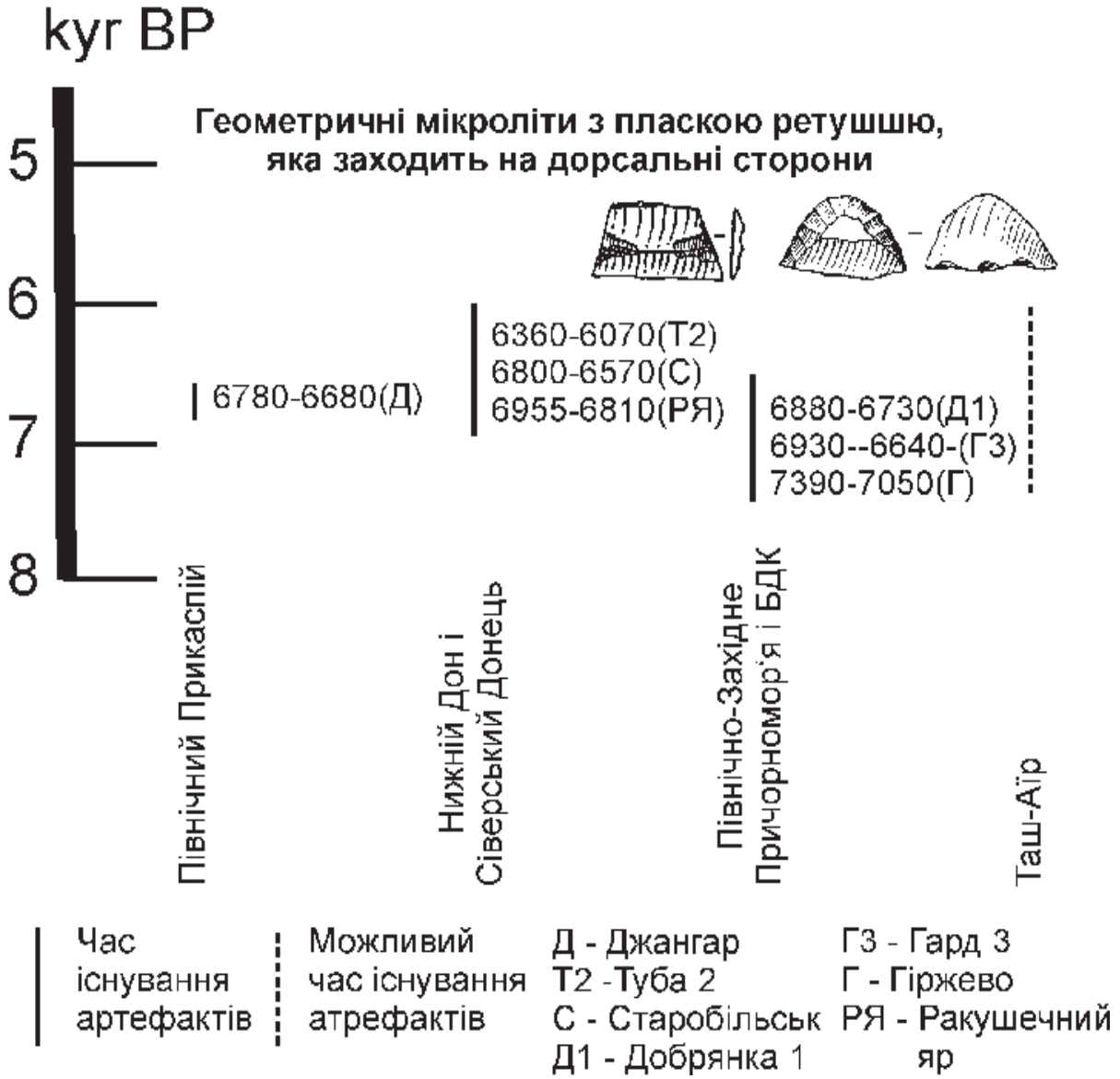

Рис. 8. Хронологія неолітичних комплексів з геометричними мікролітами пласкою ретушшю на дорсальній стороні.

Рис. 9. Хронологія неолітичних комплексів з геометричними мікролітами струменистою ретушшю, яка повністю вкриває дорсальні сторони.

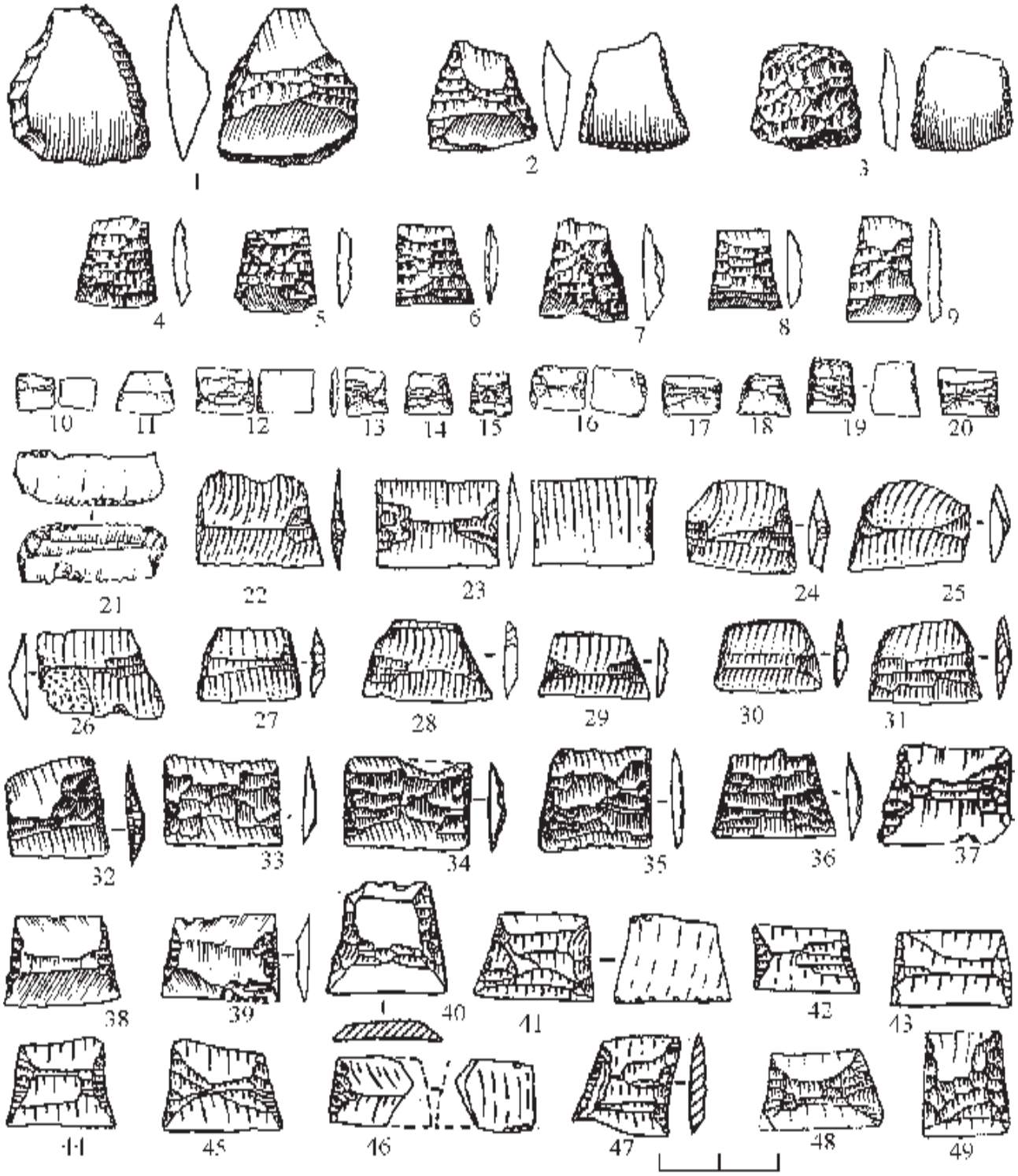

Рис. 10. 1.-26. Неоліт Північного Прикаспію (за О.О.Виборновим). 1-2. Тентек-сор І. 3. Джангар. Шар 1. 4-6. Варфоломіївка. Шар 2б. 7. Варфоломіївка. Шар 2а. 8-9. Же-Калган. 10-20. Ракушечний Яр (за Т.Д.Білановською). Шари 11-5. Матвіїв Курган (за Л.Я.Крижевською). 22-23. Старобільськ. 24-31. Туба 2. 32-36. Туба 1. 37. Гіржево (за В.Н.Станком). 38-39. Добрянка І (за Л.Л.Залізняком) . 40-49. Пізня БДК (за М.Т.Товкайлом). 40-41. Пугач І. 42-47. Гард ІІІ. 48-49. Гард VII.

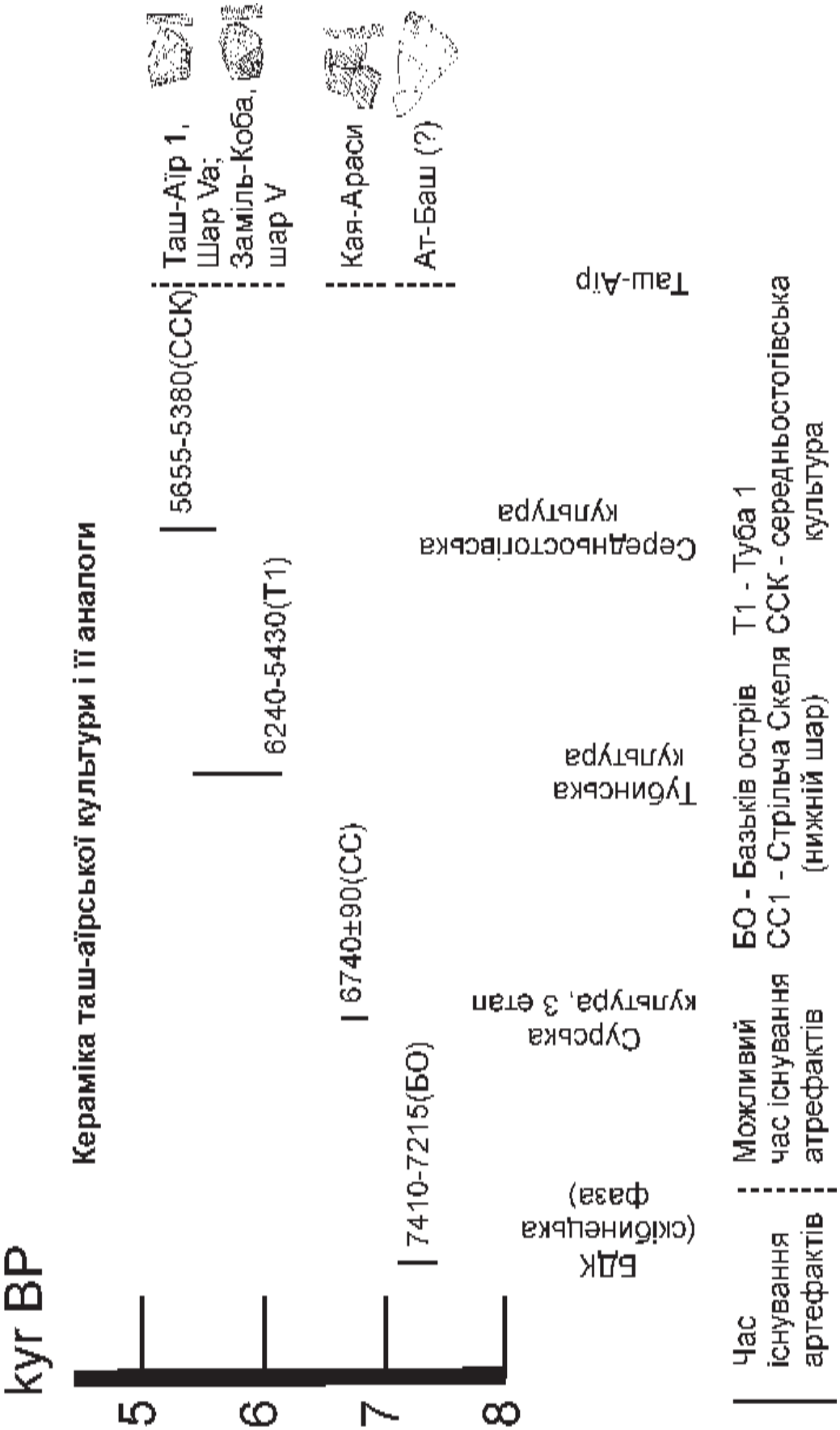

Рис. 11. Хронологія неолітичних комплексів з керамікою, подібній керамiці таш-аїрських

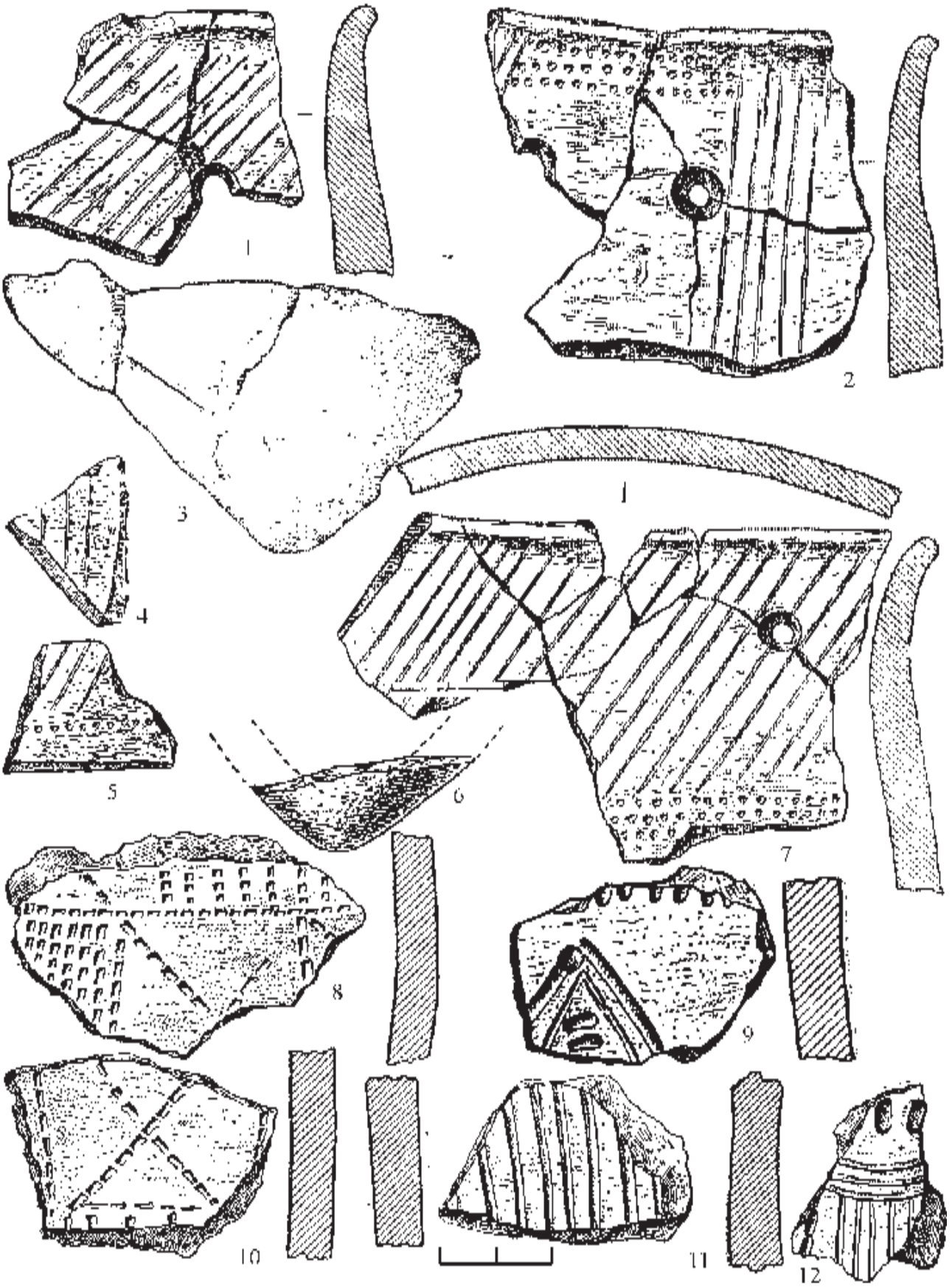

Рис. 12. Культура Таш-Аїр. Кераміка. 1-2, 4-7. Кая-Араси (за О.О.Формозовим). 3. Ат-Баш (за О.О.Формозовим). 8-12. Таш_Аїр І. Шар Va (за Д.А.Крайновим).

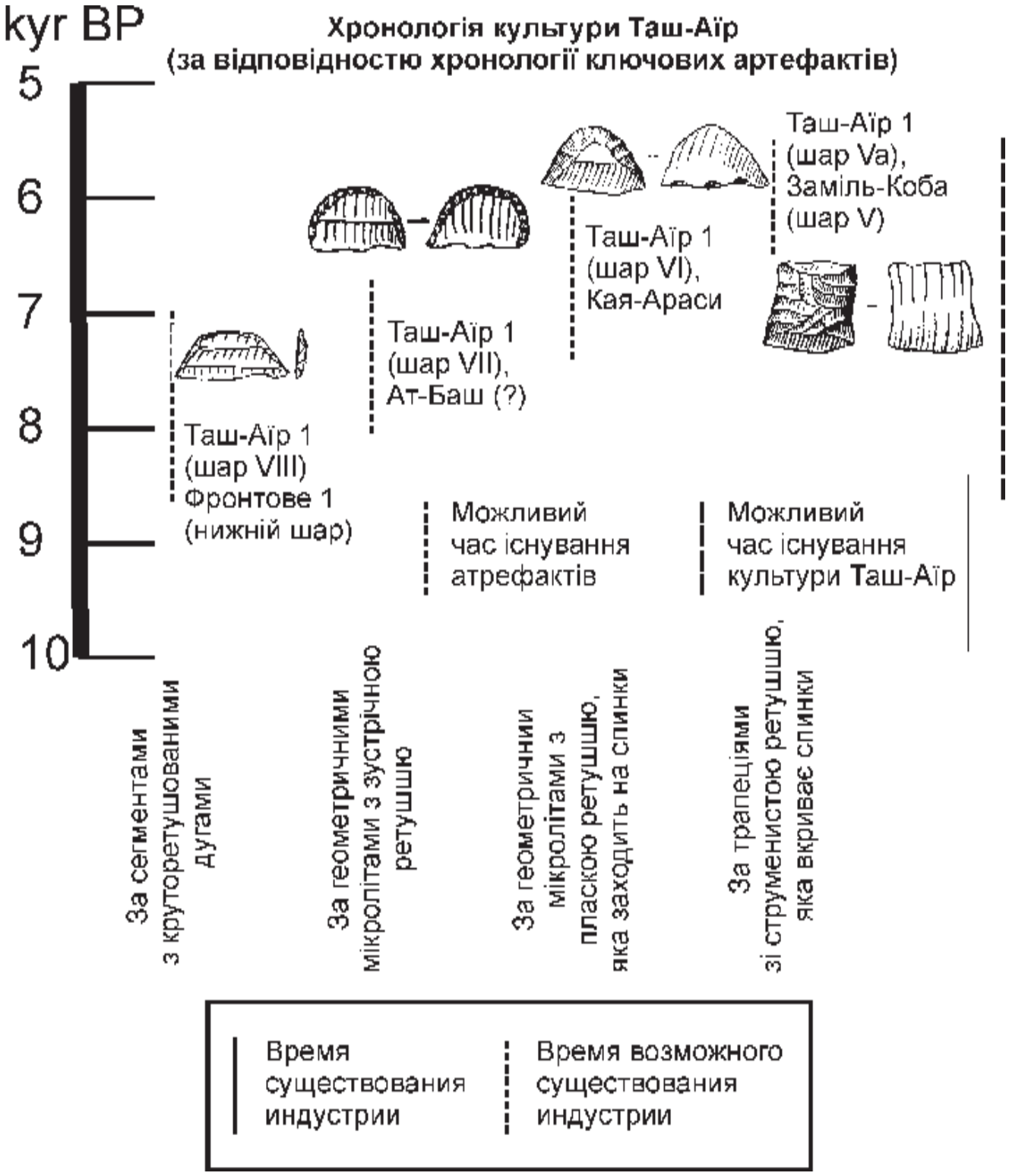

Рис. 13. Хронологія культури Таш-Аїр.

Кам'яна доба України.– Вип.11.– К.: Шлях, 2008.– С.176-188.

Товкайло М.Т.

НЕОЛІТИЧНИЙ ҐАРД ЗА ДАНИМИ НОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Tovkailo M.T.

NEOLITHIC GARD AFTER DATA OF NEW STUDIES

У статті публікуються матеріали нових досліджень поселення Ґард, відкритого в 1930 р.; визначається його місце в неоліті України.

Ґард є одним із найвідоміших і водночас найзагадковіших поселень у неоліті України. Адже з розкопок цього поселення у 1930 р. розпочалося дослідження неолітичних пам'яток, що потім були виділені в буго-дністровську культуру. Однак, через низку нещасливих обставин, результати довоєнних розкопок належним чином не були опубліковані – виданий невдовзі звіт є неповним і містить лише фрагментарні відомості; самі ж матеріали, за винятком невеликої колекції загинули. Надалі поселення досліджувалося лише епізодично, і тільки у 2006 р. Миколаївська експедиція Інституту археології НАН України відновила стаціонарні розкопки цього поселення.

Поселення Ґард, що знаходиться в однойменному урочищі поблизу села Богданівки Доманівського району Миколаївської області, відкрите у 1930 р. Богесівською археологічною експедицією, котра у 1930 та 1931 рр. провела тут під керівництвом Т. Мовчанівського археологічні розвідки та розкопки. Зокрема культурні залишки неолітичного часу було виявлено в трьох місцях: на краю обмеженого двома балками зі струмками терасоподібного, частково підмитого річкою, складеного з відкладів делювію та пролювію клиноподібного уступа правого берега р. Південний Буг ("ґардовий клин"), посередині клину, між плесом та верхнім плато берега ("на схилі до Ґарду") та на верхньому плато, що прилягає до західного схилу Осокорової балки ("на підступах до Ґарду з боку степу") [Козубовський, 1933, с.28-34, 56-60].

У 1930 р. в береговій частині поселення було закладено три розвідкові траншеї, з них одна площею 70-80 кв. м, а в наступному – невеликий розкоп площею 36 кв. м. Виходячи з доволі фрагментарного друкованого звіту, у 1930 році в траншеях було виявлено 2098 крем'яних виробів. Крім того, тоді ж на "ґардовому плесі та клині" було зібрано ще кілька сот зразків крем'яної індустрії та фрагментів посуду [Козубовський, 1933, с.31-32]. Про обсяги досліджень схилу та підступів до Ґарду немає ніяких даних.

У результаті цих робіт було отримано масовий археологічний матеріал, встановлено характер пам'ятки, стратиграфію геологічних та культурних нашарувань. Більшість із здобутих на Ґарді матеріалів його дослідники віднесли до часів неоліту, меншу частину – до "енеоліту в репрезентації залишків трипільської доби" [там само].

У 1931 р. Т. Мовчанівський планував опублікувати ці матеріали в окремому збірнику, присвяченому результатам роботи Богесівської експедиції, однак, цим планам не судилося здійснитися – з початку 1932 р. розпочалися погроми української археологічної науки. Уже підготовлені до друку статті було знищено, а самих дослідників репресовано [Товкайло, 2007]. Пізніше, під час погромів українських музеїв у 30-их роках минулого століття чи під час другої світової війни більшість із матеріалів цих досліджень загинула. Збереглися лише колекція кременю, що нараховує 852 вироби та невеличка колекція буго-дністровської, ранньотрипільської та пізньотрипільської кераміки, кісток тварин та великих риб із розкопок 1931 року [Товкайло, 2005, с.63-64].

У 1949 р. урочище Ґард обстежив В. Даниленко, який обмежився шурфуванням та зборами на поверхні у береговій частині поселення [Даниленко, 1969, с.140]. Надалі ця частина поселення обстежувалася Миколаївською археологічною експедицією АН України – у 1980 р. К. Красильниковим та у 1985 р. – автором, який також провів шурфування та збори матеріалів на клині та схилі до Ґарду.

Добірка крем'яного інвентарю з колекцій 1931, 1949, 1980 та 1985 рр. нараховує 1442 крем'яні вироби [Товкайло, 2005, табл. 4.1; рис.32-33]. Ще гірше збереглася кераміка з довоєнних розкопок та повоєнних розвідок – у колекціях 1931 та 1949 рр. виявлено буго-дністровської кераміки по три фрагменти у кожній, а ранньотрипільської – відповідно 23 та 15 фрагментів. З розвідок Миколаївської експедиції походить 37 фрагментів буго-дністровської та 30 фрагментів ранньотрипільської кераміки. Усі ці матеріали розглянуто в монографії автора [Товкайло, 1985, с.63-64 та ін., рис.32-33, 53].

Таблиця 1
Типолого-статистична характеристика крем'яних виробів з неолітичного шару поселення Ґард

Номенклатура виробів	**РОЗКОП**									**Всього**
	Глибина (м)								**П.М**	
	0,0-0,2	0,2-0,4	0,4-0,6	0,6-0,7	0,7-0,8	0,8-0,9	0,9-1,0	1,0-1,1		
Нуклеуси:										
Олівцеподібні							1			**1**
конічні				2	1					**3**
Під призматичні		1		1	1					**3**
Аморфні		1			1	1	1		1	**5**
уламки нуклеусів			2	1	1					**4**
Платівки, їхні уламки, перетини	17	32	52	61	63	51	19	18	11	**324**
Мікроплатівки, їхні уламки, перетини	1	3	7	23	5	6	2	3		**50**
Відщепи та уламки кременю	26	81	124	164	150	140	54	40	47	**826**
ВИРОБИ З РЕТУШШЮ										
Кукрецькі вкладні		2				2	3			**7**
Трапеції	3	3	1		1		1	2		**11**
Трапеції зі струганою спинкою					1				1	**2**
Паралелограм					1					**1**
Фатьма-кобинське вістря				1						**1**
Проколки та розвертки	2	2	1	3	1	3	1	2	3	**18**
Скребачки на відщепах:										
округлі високі						1				**1**
округлі звичайні			1	3	2	2		1		**9**
підокруглі		2	2	1	3	3	1		2	**14**
стрільчасті			4		1	2			1	**8**
кінцеві	2		2	2	4		1		2	**13**
бокові	2	5	3	8	8	6	4	2	4	**42**
несталої форми, уламки	2	4	1	1	1	4	2	1		**16**
Різці				1			1			**2**
Ножеподібні платівки та мікроплатівки з ретушшю		4	8	14	8	2	4	1	5	**46**
Ножеподібні платівки з нерегулярною ретушшю		4	5	10	3	5	4	2	2	**35**
Відщепи з ретушшю	1	8	4	5	7	2	3		1	**31**
Платівки з виямкою				1	1					**2**
ВСЬОГО	**56**	**152**	**217**	**302**	**264**	**230**	**102**	**72**	**80**	**1475**

Таблиця 2.
Типолого-статистична характеристика крем'яних виробів поселення Ґард, шурф 3

Номенклатура виробів	**Шурф3**
Платівки, їхні уламки, перетини	1
Мікроплатівки, їхні уламки, перетини	1
Відщепи та уламки кременю	9
Вироби з ретушшю	
Скребачки: кінцева бокова	 1 1
Платівка з ретушшю	1
Відщеп з ретушшю	1
Всього	**15**

У 2006 р. Миколаївська експедиція Інституту археології НАН України відновила дослідження багатошарового поселення Ґард у його нижній частині, на так званому "ґардовому клині". Відновлення робіт пов'язане з наповненням навесні 2006 р. Олександрівського водосховища до відмітки 15,1 м, внаслідок чого вода сягнула підніжжя тераси, на якій розташоване поселення, отже виникла загроза його повного руйнування. У цій статті аналізуються матеріали доби неоліту з розкопок поселення Ґард 2006 р.

Розташування, топографія.

Поселення Ґард розташоване в однойменному урочищі на краю обмеженого двома балками терасоподібного уступу правого берега р. Південний Буг (рис. 1), що відповідає рівню першої надзаплавної тераси. Вона являє собою похилу до берега (близько 7є) площадку, довжина якої від берегового краю до підніжжя скелі близько 75 м; ширина в середній частині 65 м. Поверхня тераси задернована. Одна з балок (північна) називається Сокурова чи Осокорова.

Методика розкопок.

Всю площу поселення розбито на великі квадрати розміром 10 Ч 10 м й позначено римськими цифрами. Кожен із цих квадратів розбито на квадрати з розміром сторін 1Ч1 м, які пронумеровано арабськими цифрами зліва направо, від 1 до 100. Культурні нашарування розбиралися методом вертикальної зачистки по шарах: від поверхні до глибини 0,6 м товщиною 0,2 м; нижче – товщиною 0,1 м, з подальшою фіксацією на планах. Заміри глибин проводились від сучасного рівня поверхні тераси.

У 2006 році у прибережній частині поселення, а саме в північно-східному кінці тераси було закладено розкоп, площею 36 кв. м та один шурф у центрі тераси на відстані 22 м від її краю (рис. 1).

Стратиграфія, характеристика культурних нашарувань.

Аналіз ґрунтових нашарувань показав, що тераса, на якій розташоване поселення, складена з відкладів пролювію та делювію що мають однорідний характер і являють собою нашарування гумусу, глинистих часток та твердих порід, винесених із давніх балок та змитих з верхніх терас у результаті ерозії. Тому кожне з цих нашарувань містить різні домішки, що надають нашаруванням різний характер та забарвлення. Спостереження за профілями стінок розкопу виявили наступну стратиграфію (рис. 2):

1. Гумусований суглинок темно-сірого кольору зі значною домішкою жорстви та щебеню; у верхній частині – задернований. Товщина цих відкладів 0,8-0,9 м.

2. Жовтуватий гумусований суглинок зі значною домішкою жорстви, товщиною 0,4-0,5 м. У нижній його частині місцями на глибині 1,1-1,3 м залягає потужний шар з каміння, щебеню та жорстви.

3. Ці голоценові відклади підстилає лесоподібний суглинок жовтого кольору, що залягає на глибині 1,2-1,3 м від поверхні.

Подібну до розкопу стратиграфію зафіксовано й у шурфі № 3.

Рівень залягання культурного шару відповідає природному пониженню рівня тераси. Різноманітні матеріали раннього й пізнього періодів бугo-дністровської культури, раннього Трипілля, пізнього Трипілля, середньостогівської, нижньомихайлівської культур, доби бронзи,

Таблиця 3.
Співвідношення елементів орнаменту на буго-дністровській кераміці

Елементи орнаменту	Група 1а	Група 1б	Група 1в	Група 2	Група 3
Лінійно-прогладжений	38	16	41		4
Гребінцевий	1	3	6		
Накольчастий		2	1		2
Лінійно-прогладжений та гребінцевий			2		
Лінійно-прогладжений та накольчастий		3	2		1
Без орнаменту	18	29	31	3	1
Всього фрагментів кераміки	57	53	83	2	8

римського часу та XVII-XIX століть виявлені в товщі двох верхніх літологічних шарів від самої поверхні до глибини 1,1 м. Матеріали XVII-XIX століть залягали на глибині до 0,3 м від поверхні. Стратиграфія ж інших культурних нашарувань значною мірою порушена – різнокультурні та різночасові матеріали часто залягали вперемішку. Причинами порушення стратиграфії стали господарська діяльність людей, що неодноразово заселяли терасу у різні хронологічні періоди та розташування на площі поселення могильників доби пізньої бронзи та пізнього середньовіччя – такі поховання були досліджені як у розкопі, так і в шурфі. Не меншої шкоди стратиграфічній позиції культурних нашарувань завдали й великі гризуни, що також заселяли терасу: нами простежені їхні численні нори, що пронизують усі голоценові ґрунтові відклади від поверхні до рівня лесоподібного суглинку. У поперечнику вони сягають 10-12 см, тоді як гнізда, розташовані, як правило, на поверхні лесовидного суглинку, мають розмір 0,25-0,30 м. Тому при культурному поділі добутих матеріалів, окрім даних стратиграфії, застосовано й типологічний метод.

У північно-східному куті та південному кінці розкопу виявлено давнішні перекопи. Судячи з описів та плану розкопок Богесівської експедиції 1930 р., – це сліди траншей № 2 та № 3 [Козубовський, 1933, с.30-31, табл. 21а].

Вироби з кременю.

Сюди включено абсолютну більшість крем'яних виробів, що сформувалися протягом раннього і пізнього періодів буго-дністровської культури, включно з матеріалами раннього Трипілля, які неможливо відділити від власне буго-дністровських. З цієї колекції вилучено лише невелику частину крем'яних виробів, які відносяться до пізнішого часу. Сировиною для їхнього виготовлення послужив місцевий кремінь невисокої якості, непрозорий, плямистий, світло-сірого, темно-сірого та рожевого відтінків. Трапляються знахідки сильнопатинованих платівчастих сколів пізньопалеолітичного типу, очевидно, занесених з розташованого десь поблизу пізньопалеолітичного поселення.

Всього в розкопі та шурфі 3 виявлено 1490 крем'яних виробів доби неоліту, у тому числі 263 вироби з ретушшю, що складає 17,65 % від загальної кількості крем'яного інвентарю (таблиці 1 та 2).

Нуклеуси характеризують традиційну, як для БДК, так і для раннього Трипілля басейну Південного Бугу, технологію розщеплення кременю та характер індустрії, для яких властивий високий рівень платівчастої техніки при переважно однобічному сколюванні. Переважна більшість нуклеусів має невеликі (3-5 см) розміри і лише один із них сягає 6,5 см. Серед них виділяються олівцеподібний (рис.3: 41), конічні (рис.3: 42-43), підпризматичні однобічні (рис.3: 40) й аморфні з двома чи трьома суміжними площинами і різнонаправленим сколюванням відщепів.

Серед сколів у колекції переважають відщепи (65,8 % від загальної кількості виробів). Пластівчасті сколи поділено на дві категорії: платівки та мікроплатівки. До першої з них віднесено пластівчасті сколи шириною 0,9 см і більше, до другої – шириною менше 0,9 см. Платівки переважно правильно огранені, з паралельними краями, трапецієподібні та трикутні в перетині. Більшість із них знайдено в уламках.

Звертаючись до характеристики виробів з вторинною обробкою відмітимо, що незначну більшість із них (51,7 %) виготовлено на відщепах.

Мікроліти геометричних форм представлені трапеціями (рис.3: 1-13) та паралелограмом (рис.3: 14). Серед трапецій виявлені симетричні та асиметричні на перетинах середніх платівок. Частина з них оформлені крутою ретушшю, у тому

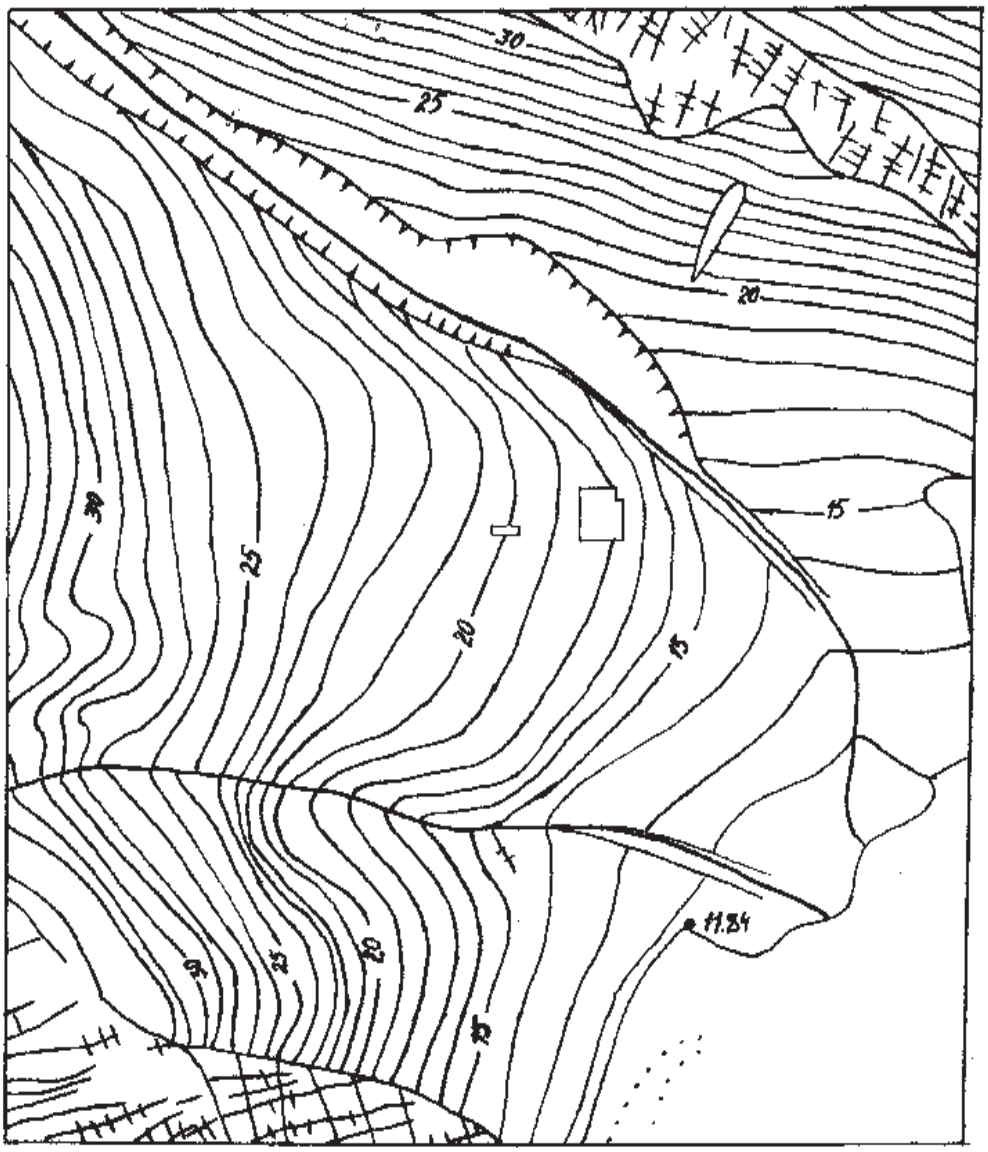

Рис.1. Топографічний план поселення Гард.

числі і з застосуванням техніки мікрорізцевого сколювання (рис.3: 9). Знайдено дві трапеції зі струганою спинкою (рис.3: 12-13). У паралелограма зламана верхня основа.

Негеометричні мікроліти представлені кукрецькими вкладнями (рис.3: 16-19) та єдиним фатьма-кобинським вістрям (рис.3: 15).

Скребачки – найчисленніша категорія знарядь із вторинною обробкою. Усі вони виготовлені на відщепах та платівчастих відщепах і оформлені характерною скребковою ретушшю, нанесеною, як правило, з боку спинки. Зрідка, при потребі, робочі леза цих знарядь підтесувалися й з боку черевця. Серед скребачок зустрічаються округлі (рис.3: 36-37), підокруглі (рис.3: 33, 35), стрільчасті (рис.3: 34, 39), кінцеві (рис.3: 29, 33) та бокові (рис.3: 30, 31). Частина скребачок виготовлена на платівках несталої форми, а багато знарядь знайдено в уламках.

Досить виразні серії складають ножеподібні платівки з регулярною та нерегулярною ретушшю (рис.3: 23-26), а також проколки і розвертки (рис.3: 20-22). Різці нечисленні й однотипні – кутові на платівках (рис.3: 28). Трапляються платівки з виямками (скобелі) (рис.3: 27, 32). Невелику серію виробів складають відщепи з ретушшю.

Вироби з інших порід каменю.

На поселенні виявлено невелику колекцію виробів й з інших порід каменю. Це, насамперед, **гранітні річкові гальки** (6 прим.) видовжено-овальних форм розміром 5-6 Ч 2 х 3 см, що використовувалася, очевидно, в якості відбійників. Деякі з них розколоті на частини. На торцевих краях цих знарядь простежуються сліди зношення у вигляді забитостей та дрібних сколів. Іншу групу виробів складають плитки пісковику (3 прим.) з обточеними гранями та уламком абразиву, виготовленого з пісковику – у вигляді підпрямокутної плитки з жолобком.

Вохра.

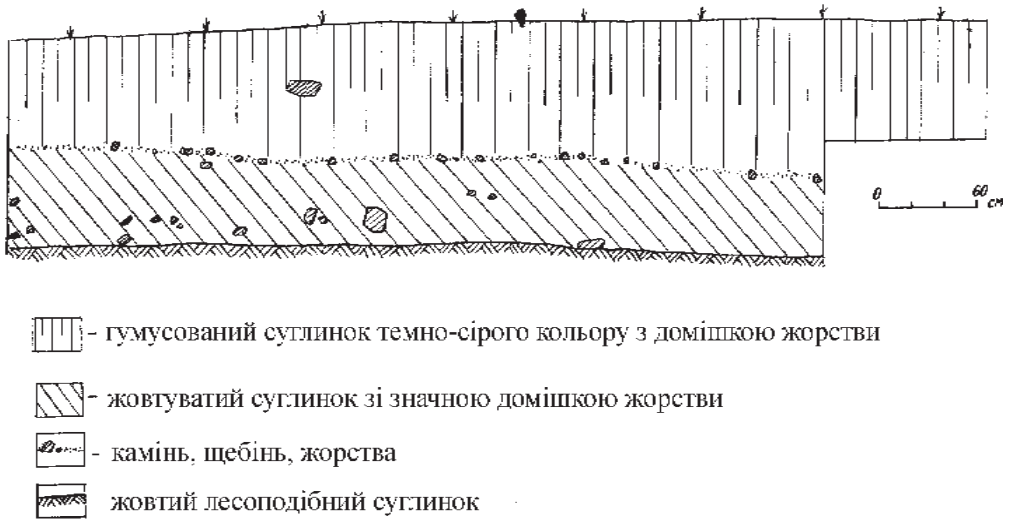

Рис.2. Профіль західної стінки розкопу.

Виявлено також кілька кусочків вохри вишневого кольору.

Буго-дністровська кераміка.

В основу класифікації кераміки покладено технологічний (характеристика складу формових мас, обробки поверхні, ступінь випалу тощо) та орнаментальний (види й способи орнаментації) принципи. Виявлено 205 уламків кераміки, що походить від не менш як 24-х посудин. Розвалів посудин не знайдено зовсім. Виділено три технологічні групи кераміки.

До **першої групи** відноситься посуд, виготовлений з домішками рослинності, піску, товченого кварцу та графіту. Маса щільна. Поверхня загладжена, темно-сірого, сірого, темно-коричневого та сріблястого кольору; на внутрішній поверхні – горизонтальні сліди розчосів. У межах першої групи, в залежності від процентного вмісту піску чи графіту, при стабільній рослинній домішці, виділяється три підгрупи (зазначу, що між підгрупами немає чіткого поділу). Критерієм їхнього виокремлення послужило відносне переважання тих чи інших домішок. Справедливість такого підходу підтверджується й іншими даними (товщина стінок та форма посуду, система орнаменту):

а) посуд, виготовлений з переважаючими домішками рослинних волокон, товченого кварцу, крупного та дрібного піску. Домішка графіту незначна або зовсім відсутня. Товщина стінок 0,5-1,0 см. Виявлено 57 фрагментів від щонайменше 7 посудин;

б) цей посуд відзначається насиченістю керамічної маси графітом та відсутністю чи мізерним вмістом піску, тонкостінністю (0,3-0,8 см), ретельною обробкою поверхні та в цілому порівняно меншими розмірами посудин. Знайдено 53 фрагменти цієї кераміки від щонайменше 5 посудин;

в) підгрупа "в" є перехідною між вищеописаними. Домішки піску і графіту розподіляються приблизно порівну; грубі домішки відсутні. Товщина стінок – 0,5-1,0 см. Це найчисленніша підгрупа: 83 уламки від щонайменше 8 посудин.

Керамічний матеріал дуже подрібнений, тому цілих форм не вдалося реконструювати. Для групи Іа (рис.4: 1-9) можемо говорити лише про великі широкогорлі посудини, очевидно, горщики з відігнутими чи прямими вінцями, край яких переважно заокруглений (рис.4: 1-6). Для орнаментації посуду використовувався виключно заглиблений узор у вигляді прогладжених ліній, відтисків гребінцевого і ряду інших накольчастих штампів. Посуд підгрупи "а" орнаментований переважно прогладженими лініями, що складають горизонтальні та навскісні ряди (рис.4: 2-4), косу сітку (рис.4: 6-8), ялинкові композиції (рис.4: 9). Кількісне співвідношення різних елементів орнаменту та їхнє поєднання виражене в таблиці 3.

Посуд групи Іб (рис.4: 26-37) відзначається меншою товщиною стінок та більшою розмаїтістю форм. Вінця відігнуті, з заокругленим краєм (рис.4: 27) чи прямі (рис.4: 29), одна посудина має ледь потовщені вінця у вигляді комірця (рис.4: 28). Трапляється посуд з гофрованими вінцями. Значно багатша й різноманітніша орнаментація цього посуду: лінійно-прогладжені лінії (рис.4: 27, 34-35), відбитки гребінцевого (рис.4: 30, 32) та накольчастого (рис.4: 29, 33, 36-37) штампів. Орнамент вкриває і внутрішній бік вінець (рис.4: 26-27). Різні елементи орнаменту можуть поєднуватися (рис.4: 31). Верхня частина невеликої посудини виготовлена в традиціях,

властивих ранньотрипільській столовій кераміці: короткі відхилені вінця з короткими насічками по краю та різкий злам до округлих плічок (рис.4: 26).

Для посуду групи Ів (перехідної) (рис.4: 10-25) реконструйовані форми також відсутні. Знайдено нижню частину горщика з плоским, дещо ввігнутим дном (рис.4: 24). Вінця відігнуті з заокругленим краєм (рис.4: 11-13) чи прямо зрізані (рис.4: 10). В орнаментації переважають прогладжені лінії, що складають різноманітні композиції (рис.4: 11, 17, 22), але частіше, порівняно з групою Іа, використовується відбитки гребінцевого штампу (рис. 4: 19, 25). Прогладжені лінії використовуються в поєднанні з відбитками гребінцевого (рис.4: 18) та накольчастого (рис.4: 20-23) штампів. Орнамент переносять і на внутрішній бік вінець, а їхній зріз покривають поперечними насічками (рис.4: 11) чи відтисками гребінцевого штампу (рис.4: 10).

До **другої групи** відноситься посуд, виготовлений з домішками рослинності, подрібненої черепашки та піску. Маса пориста. Поверхня загладжена коричневого кольору. Товщина стінок 0,7-0,8 см. Знайдено всього три неорнаментовані уламки цієї кераміки.

Третя група кераміки також нечисленна (8 уламків посуду). Вона вирізняється домішкою до тіста рослинності та крупно товченої черепашки, лощеною поверхнею та ангобом. Орнаментація – прогладжені лінії, округлі наколи (рис.4: 38) чи поєднання цих елементів орнаменту (рис.4: 39). Ця кераміка залягала в нижній частині культурного шару на глибині 0,7-1,0 м й датується ранньонеолітичним періодом БДК.

Усі три групи кераміки належать до бугo-дністровської культури, з них перші дві відносяться до її пізнього періоду. Це так звана савранська кераміка, яка за формою та орнаментацією має численні аналогії на сусідніх поселенях Ґард 3, Ґард 4, Пугач 1, Пугач 2. Посуд третьої групи зіставляється з керамікою ранньонеолітичних шарів поселень Південного Бугу та Дністра, таких як Базьків Острів, Митьків Острів, Сокільці 2 та 6, Печера, Сороки 1, шар 1, горизонт б та Сороки 3. Ці пам'ятки В. Даниленко відносив до скибинецької, соколецької та печерської фаз, В. Маркевич – до другої та третьої фаз. Характерними ознаками раннього періоду БДК є, зокрема, домішка крупнотовченої черепашки та залощенність поверхні посуду, а також груба рослинна домішка та гостродонність посуду, абсолютна перевага лінійно-прогладженого та відсутність гребінцевого орнаменту. Тому до цього періоду ми відносимо також уламок денця гостродонного горщика (рис.3: 38).

Ранньотрипільська кераміка. Для низки неолітичних пам'яток регіону (Пугач 1, Пугач 2, Ґард 3, Ґард 4**)** характерне спільне залягання в одному шарі савранських та ранньотрипільських матеріалів типу Сабатинівки 2. На їхній основі та на основі кераміки ранньотрипільських поселень Гайворон, Сабатинівка 2, Гребенюків Яр доведено синхронність та взаємодію обох культур [Товкайло, 2004, 2005]. Тому незважаючи на відсутність чіткої стратиграфії на поселенні Ґард, включаємо до аналізу й ранньотрипільську кераміку. Тим більше, що синхронність обох культур підтверджується й на матеріалах досліджуваного поселення.

За технологічними ознаками ранньотрипільська кераміка ділиться на дві групи: умовно кухонну та столову. Це типова для найдавніших на Південному Бузі ранньотрипільських поселень кераміка, найближчі аналогії котрої знаходимо в Гайвороні та Сабатинівці 2.

Посуд **першої групи** (197 уламків від не менше 11 посудин) виготовлений із грубої грудкуватої маси з домішками піску та шамоту, а його невелика частина, крім того, ще й з домішкою графіту (рис.5: 1-8). Випал нерівномірний. Товщина стінок 0,5-1,4 см. Зовнішня поверхня нерівна, зі слідами згладжування пальцями. Внутрішня поверхня загладжена й залощена; зовні загладжувались лише шийка та придонна частина посудин.

Найуживанішим типом кухонного посуду є горщик середніх розмірів (рис.5: 1-3, 6). В одному випадку вдалося визначити діаметр вінець, що дорівнює 25 см (рис.5: 1). Орнаментація посуду досить одноманітна. Це один ряд пальцево-нігтевих защипів (рис.5: 1-2, 6-7) чи округлих ямок (рис.5: 3) на плічках та декоративне згладжування пальцями по сирій глині. Один із горщиків орнаментований косими прогладженими лініями на плічках (рис.5: 4-5), що є проявом впливу бугo-дністровської культури.

Посуд **другої групи** (139 уламків від щонайменше 11 посудин) виготовлений з добре вимішаної глини з домішками дрібноструктурного шамоту (рис.5: 10-22). Майже третина посуду, крім зазначеної, має домішку графіту. Маса щільна. Посуд добре випалений. Товщина стінок 0,25-0,7 см. Внутрішня й зовнішня поверхні посудин загладжені та залощені, чорного, темно-сірого та коричневого кольору. Кількісно переважають невеликі плоскодонні горщики з короткими (0,7-2,0 см) відхиленими вінцями та округлим тулубом (рис.5: 10-14, 21). Знайдено близькі за формою до горщиків кубки з циліндричною шийкою, чашу

(рис.5: 9) та півсферичну миску (рис.5: 15).

Посуд другої групи орнаментований врізними лініями, часом у вигляді стрічок та променів (рис.5: 10-11, 19-20, 22), відтисками гребінцевого штампу (рис.5: 12-14), переважно вузькими канелюрами на шийці та плічках, часто доповненими відтисками гребінцевого (рис.5: 18) та накольчастого (рис.5: 16-17) штампів.

Висновки.

Уже на першому етапі вивчення поселення було не лише добуто значну кількість неолітичних матеріалів, а й правильно їх проінтерпретовано. Визначаючи вік пам'ятки, автори друкованого звіту віднесли її до типу пізньонеолітичних стоянок з певними місцевими відмінами, проводячи аналогію з такими відомими на той час поселеннями, як Почайна-Куренівка в околицях Києва, Юркова Гора біля Слобідки та ін. [Козубовський, 1933, с.34, 90]. Надаючи особливої уваги розкопкам Ґарду, вони відзначали його особливу роль у "розв'язанні проблеми родового суспільства над Богом" [там само, с.60].

Після проведення протягом 1949-1957 років масштабних археологічних досліджень, коли кількість відкритих неолітичних пам'яток у басейні Південого Бугу сягнула 40, В. Даниленко виділив їх в окрему південно-бузьку культуру з двома етапами в її розвитку: розвинутим і пізнім. У цьому поділі поселення Ґард було виділено в окремий тип пам'яток Ґард-Саврань і віднесено до пізнього неоліту [Даниленко, 1957, с.48; 1960, с.5]. Не змінив своєї думки він і пізніше, коли була виділена буго-дністровська культура [1969, с.139-142]. І справді, відома на той час буго-дністровська кераміка та абсолютна більшість крем'яного інвентарю з Ґарду датувалися саме пізнім, савранським періодом БДК. Разом з тим, до числа пізньонеолітичних виробів В. Даниленко відніс також знайдені на поселенні олівцеподібні нуклеуси та прорізувачі ("прорезыватели"), як він тоді називав вкладні кукрецького типу [Даниленко, 1969, с.140]. Окремі знахідки крем'яних виробів кукрецького типу з Ґарду відзначали й інші дослідники [Товкайло, 2003, с.197; 2005, с.27, рис.33, 9; Гаскевич, 2005, с.35].

Оскільки до останнього часу на Ґарді ранньонеолітична кераміка не була відома, так само – пізнім періодом БДК – датував це поселення у своїх працях і автор [Товкайло, 2003; 2005]. Нові дослідження дають можливість відійти від усталеної думки про датування неолітичних матеріалів Ґарду виключно пізнім неолітом і виділити на поселенні й ранньонеолітичний горизонт. Таке твердження базується на знахідках ранньонеолітичної кераміки печерського типу (рис.4: 38-40) та ранніх форм трапецій. Простежено, що ці матеріали залягають у нижній частині культурного шару.

За рядом ознак, ранньонеолітична кераміка з Ґарду знаходить численні аналогії серед ранньонеолітичних комплексів Південного Бугу (Базьків Острів, Митьків Острів, Сокільці 2 та 6, Печера) та Дністра (Сороки 1, шар 1, горизонт „б" та Сороки 3). Ці пам'ятки В. Даниленко відносив до скибинецької, соколецької та печерської фаз, В. Маркевич [1974] – до другої та третьої фаз розвитку БДК Дністра. Водночас залишається незрозумілим співвідношення цієї кераміки з групою крем'яних виробів кукрецького типу, а саме, олівцеподібних нуклеусів та кукрецьких вкладнів. Аналогічні вироби характерні для розташованих у Степовому Побужжі пізньомезолітичних стоянок кукрецької культури: Кінецьпіль [Фоменко, 1979, с.46-53], Синюшин Брід [Даниленко, 1969, с.61, рис.10, 20-26] та Абузова Балка [Дворянинов, 1972, с.8-82; Станко, 1977, с.49-51; Станко, Петрунь, Максимюк, 1981 с.5-12; Смолянинова, 1990, с.65, рис. 24] (остання, до речі, знаходиться всього за 15 км від Ґарду), відрізняючись від них хіба що відсутністю платівок з притупленим краєм та абузівських вістер. Проте, не виключено, що такі вироби будуть виявлені в майбутньому.

З іншого боку, крем'яні вироби кукрецького типу присутні й у ранньонеолітичних комплексах Південного Бугу, де вони залягають разом із ранньонеолітичною керамікою, що постала під впливом культури Криш і, значною мірою, ще зберігає ознаки тих впливів аж до присутності на цих пам'ятках певної кількості кришського посуду. Характерно, що в усіх неолітичних пам'ятках Побужжя з ранньонеолітичною керамікою та більш-менш представницькою колекцією крем'яного інвентарю, обов'язково присутні крем'яні вироби кукрецького типу. Це, насамперед, Мельнична Круча, Печера [Даниленко, 1969, с.109, 116, рис.76] та нещодавно відкрита і повноцінно досліджена група стоянок Добрянка 1, 2 та 3 [Залізняк 2001; 2005; Залізняк, Манько, 2004; Залізняк, Товкайло, Журавльов, 2005, с.96-116, рис.3-7; Залізняк, Товкайло, Кухарчук, 2005; Залізняк, Товкайло, 2007; Залізняк, Товкайло, Степанчук, Вєтров, 2007]. Крем'яний інвентар усіх цих пам'яток характеризується повним набором ознак, властивих для пам'яток кукрецької культурної традиції, а саме, присутністю олівцеподібних нуклеусів, кукрецьких вкладнів, платівок з притупленим краєм, відщепових різців з плоскими сколами й обов'язковою присутністю симетричних трапецій (та, рідше, паралелограмів)

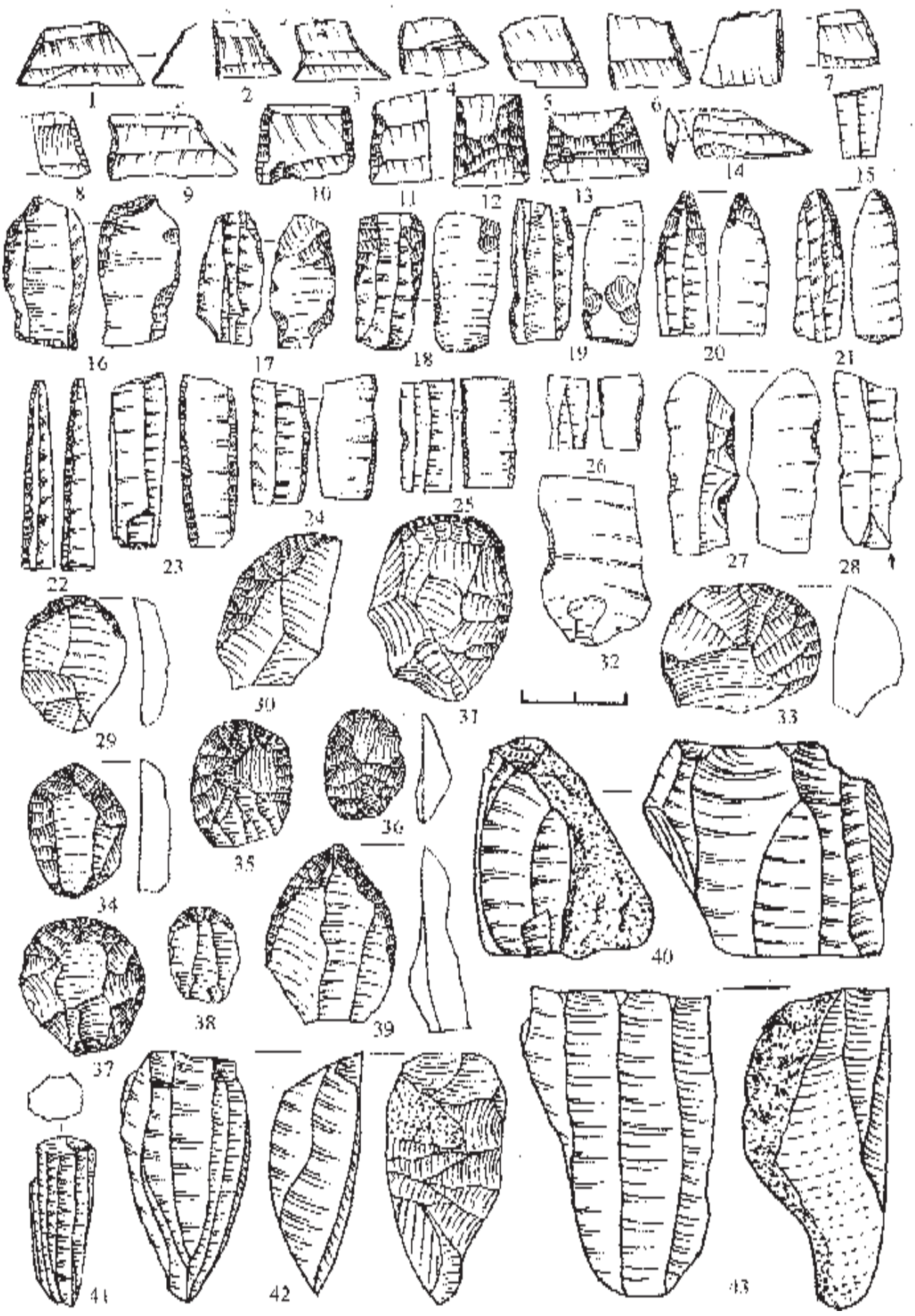

Рис.3. Гард. Крем’яний комплекс.

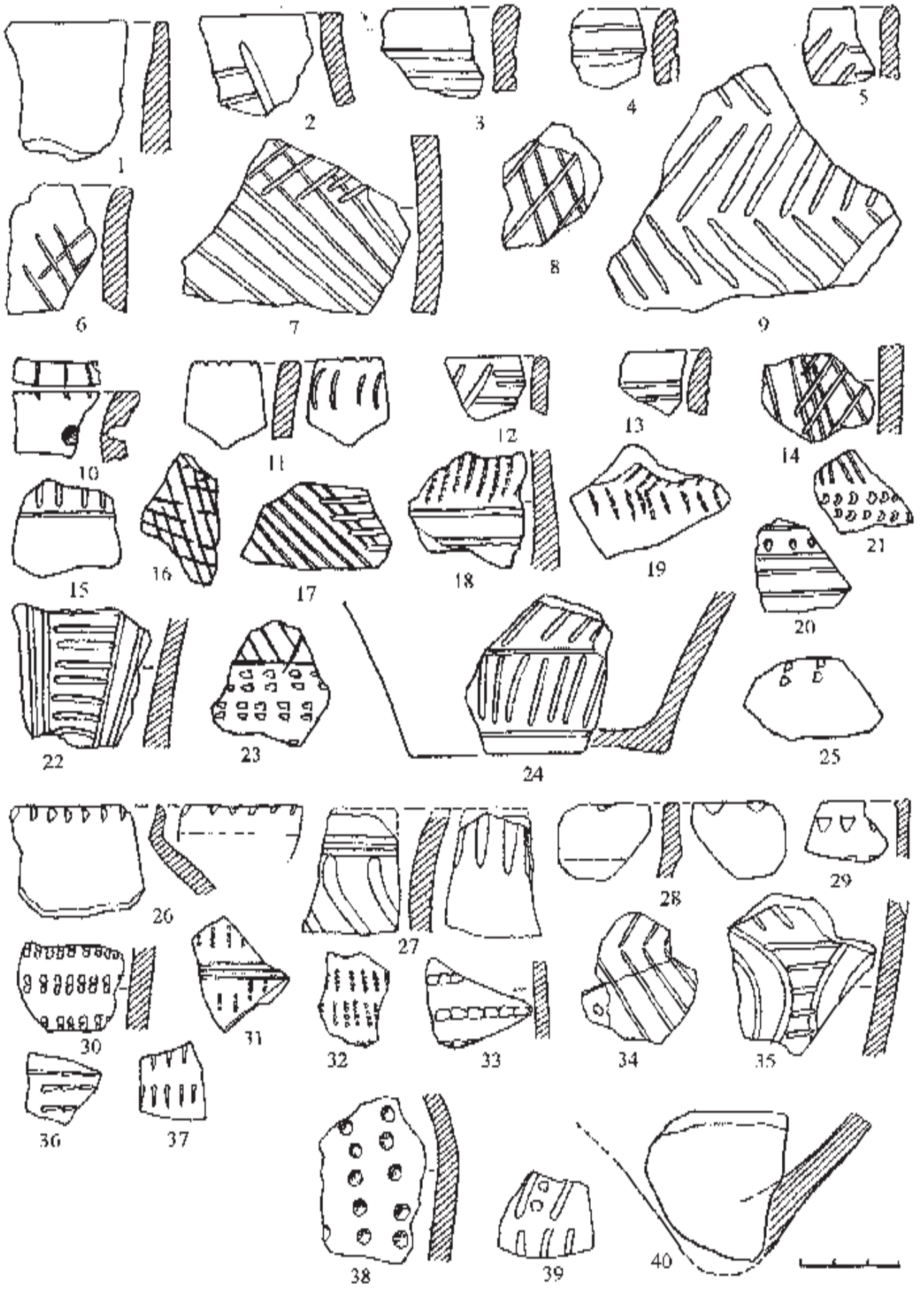

Рис.4. Гард. Неолітична кераміка.

на середніх платівках. На інших ранньонеолітичних поселеннях Південного Бугу, таких як Базьків Острів та Гайворон-Поліжок, кукрецька складова представлена лише кукрецькими вкладнями та олівцеподібними нуклеусами, і знову ж таки, тут наявні симетричні трапеції та паралелограми. Тим часом, вироби кукрецького типу зовсім не виявлені в ранньонеолітичних комплексах Сокільців 1, 2 та 6, Митькового Острова та інших пам'яток, але всі вони мають нечисленні колекції крем'яного інвентарю.

На сьогодні у Степовому Побужжі відомо понад 20 буго-дністровських пам'яток, низка із них, зокрема, поселення Пугач 1, Пугач 2, Ґард 3, Ґард 4, повноцінно досліджені на значних площах, і всі вони давали виключно пізньонеолітичні матеріали, що стало підставою для твердження про освоєння цього регіону неолітичним населенням лише з початком пізнього періоду БДК, тобто, не раніше останньої чверті VI тис. до н.е. [Товкайло, 2005. с.49]. Тим часом, знахідки на одному поселенні ранньонеолітичної кераміки та крем'яних виробів кукрецького типу у Степовому Побужжі виявлено вперше. Сподіваємося, що подальші дослідження Ґарду дозволять з'ясувати, як ці матеріали співвідносяться між собою. Але яким би не виявився характер співвідношення ранньонеолітичної кераміки та крем'яних виробів кукрецького типу, зрозуміло, що й у Степовому Побужжі протікали такі ж, як і на Середньому Бузі та Середньому Дністрі процеси, як і те, що неолітизація цього краю розпочалася значно раніше, не пізніше середини VI тис. до н.е.

Як уже відзначалося, переважна більшість крем'яного інвентарю та кераміки поселення відноситься до пізнього, савранського періоду БДК. Свого часу в розвитку пізнього неоліту Степового Побужжя автор виділяв три послідовні етапи (1, 2 та 3). У цій градації пізньонеолітичне поселення Ґард було віднесене до другого етапу, характерними ознаками якого є домінування плоскодонного посуду S-подібного профілю, в оздобленні якого абсолютно переважає (88-95 %) лінійно-прогладжений орнамент і, крім того, зрідка трапляються посудини з комірцевим потовщенням вінець. У цей час на буго-дністровських поселеннях вперше з'являється ранньотрипільська кераміка, яка в керамічних комплексах пам'яток складає від 7 до 12 % [Товкайло, 2005, с.37]. Після отримання у 2006 р. додаткових і, на цей раз, масових матеріалів слід дещо скоригувати хронологічну позицію поселення Ґард. Адже, на відміну від інших пам'яток другого етапу (Пугач 2 та Ґард 4), ранньотрипільська кераміка на досліджуваному поселенні складає 60 %, а серед геометричних мікролітів трапляються трапеції зі струганою спинкою, що є ознаками найпізніших буго-дністровських пам'яток. За цими ознаками Ґард ближчий до поселень третього, заключного етапу, до якого відносяться, зокрема, Ґард 3, Миколина Брояка та Новорозанівка.

Проблемним для пізнього неоліту та раннього енеоліту залишається питання взаємин пізньої буго-дністровської та ранньотрипільської культур. Автор виходить з того, що ці два історико-культурні явища деякий час співіснували та взаємодіяли між собою. Таке твердження ґрунтується на основі аналізу стратиграфії та матеріалів низки пізньонеолітичних пам'яток регіону (Пугач 1, Пугач 2, Ґард 3, Ґард 4), кераміки ранньотрипільських поселень Гайворон, Сабатинівка 2, Гребенюків Яр [Товкайло, 2004; 2005, с.37-41, 49], хоча не всі дослідники сприймають ці докази.

Синхронність та існування взаємин між обома культурами підтверджується й на матеріалах досліджуваного поселення. Ідеться про знахідки фрагментів кераміки з ознаками іншокультурних впливів. Зокрема, верхня частина невеликого тонкостінного буго-дністровського горщика, при збереженні традиційної технології його виготовлення (домішки рослинності та графіту), набуває невластивих йому ранньотрипільських рис, що проявляються як у формі посудини, так і в її орнаментації: короткі відхилені вінця з насічками по краю та різкий злам до округлих плічок (рис.4: 26), які нагадують одну з форм ранньотрипільського столового посуду. Подібний посуд раніше знаходили на поселеннях Пугач 1, горизонт „б" та Пугач 2 [Товкайло, 2005, рис.47: 5, 15; 48: 10; 50, 4: 11].

Натомість зворотній вплив виявляється у використанні буго-дністровських мотивів в орнаментації ранньотрипільського кухонного горщика (рис.5: 4, 5), що, знову ж таки, зафіксовано й на інших пізньонеолітичних поселеннях краю, а особливо виразно це простежується на кераміці ранньотрипільських поселень Гайворон, Сабатинівка 2 та Гребенюків Яр [Товкайло, 2004, рис.4, 5; 2005, рис.75: 1-13]. У результаті тривалих взаємин і взаємовпливів між обома культурами зрештою виникав синкретичний посуд, що характеризується змішуванням керамічних традицій у технології виготовлення, формах і орнаментації, як це зафіксовано на інших поселеннях Степового Побужжя – Пугач 1, горизонт „б" та Гард 3 [Товкайло, 2005, рис.48: 16-18; 56: 8-10, 15].

Як і на інших пам'ятках краю, на Ґарді виразно простежується й східний вектор зв'язків БДК з пізньонеолітичними та ранньоенеолітичними культурами Наддніпрянщини, особливо з

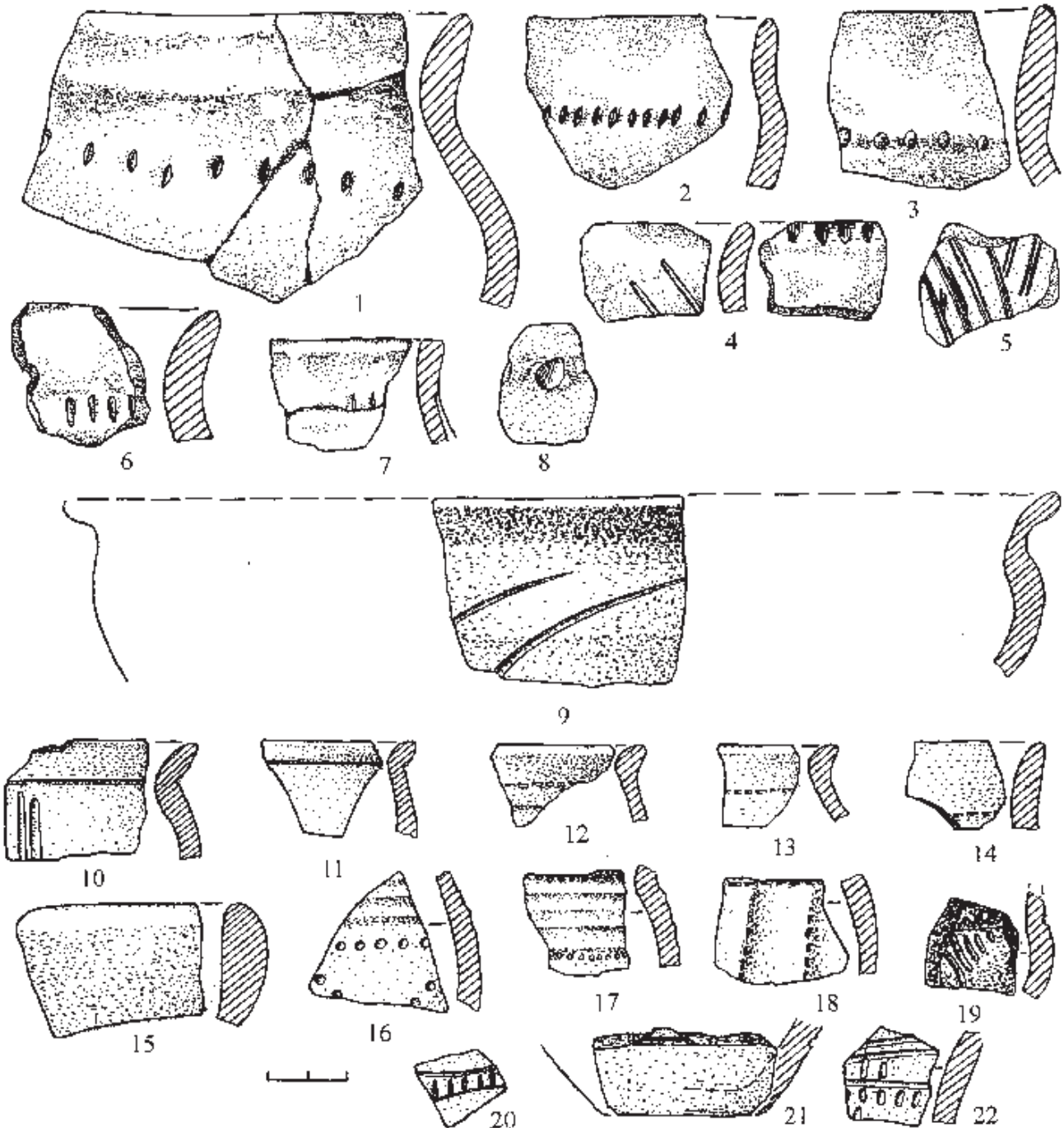

Рис.5. Гард. Ранньотрипільська кераміка.

населенням азово-дніпровської культури, що проявляється у розповсюдженні в Степовому Побужжі посуду з коміркевим потовщенням вінець (рис.4: 28), зростанні накольчастого орнаменту, виконаного переважно у скорописній манері, та поширенні серед геометричних мікролітів трапецій зі струганою спинкою.

ЛІТЕРАТУРА

Гаскевич Д.Л. Крем'яні вироби кукрецької культурної традиції в інвентарі буго-дністровських пам'яток Побужжя // Археологія. – 2005. – № 3. – С.24-37.

Даниленко В.М. Дослідження неолітичних пам'яток на Південному Бузі // Археологія. – 1957. – № 10. – С.36-49.

Даниленко В.Н. Неолит Побужья и вопрос о сложении трипольской культуры // КСИА АН УССР. – 1960. – № 9. – С.3-9.

Даниленко В.Н. Неолит Украины: Главы древней истории Юго-Восточной Европы. – К.: Наукова думка, 1969. – 258 с.

Дворянинов С.А. К проблеме кукрекской культуры: (По материалам позднемезолитических стоянок Южного Буга) // Тези доп. XV НК ІА АН УРСР. – Одеса, 1972. – С.80-82.

Залізняк Л.Л. Дослідження кукрецької стоянки

Добрянка на Черкащині // Археологічні дослідження в Україні 2001 р. – К., 2002. – С.123-126.

Залізняк Л.Л. Фінальний палеоліт і мезоліт континентальної України // Кам'яна доба України. – Вип. 7. – К.: Шлях, 2005. – 184 с.

Залізняк Л.Л., Манько В.О. Стоянки біля с. Добрянка на р. Тікич та деякі проблеми неолітизації Середнього Подніпров'я // Кам'яна доба України. Вип. 5. – К.: Шлях, 2004. – С.137-153.

Залізняк Л.Л., Товкайло М.Т. Дослідження стоянки Добрянка 3 на Черкащині у 2006 р. // Археологічні дослідження в Україні 2005-2007 рр. – Київ-Запоріжжя, 2007. – С.169-172.

Залізняк Л.Л., Товкайло М.Т. Проблеми неолітизації Правобережної України за матеріалами розкопок стоянки Добрянка 3 у 2006 р. // Кам'яна доба України. – Вип. 10. – К., 2007. – С.148-167.

Залізняк Л.Л., Товкайло М.Т., Журавльов О.П. Стоянка Добрянка 3 на р. Чорний Тікич та її місце у неоліті Буго-Дністровського межиріччя // Кам'яна доба України. – Вип. 7. – К.: Шлях, 2005. – С. 96-116.

Залізняк Л.Л., Товкайло М.Т., Кухарчук Ю.В. Дослідження стоянки біля с. Добрянка на Черкащині археологічною експедицією НаУКМА 2001, 2003-2005 рр. // Магістеріум. – Вип. 20. Археологічні студії. – К., 2005. – С.6-17.

Залізняк Л.Л., Товкайло М.Т., Степанчук В.М., Вєтров Д.О. Результати досліджень археологічної експедиції НАУКМА у 2006 році // Магістеріум. – Вип. 27. Археологічні студії. – К., 2007. – С.4-14.

Козубовський Ф.А. Археологічні дослідження на території БОГЕС у 1930-1932 рр. – К., 1933. – 98 с.

Маркевич В.И. Буго-днестровская культура на территории Молдавии. – Кишинев: Штиинца, 1974. – 174 с.

Смолянинова С.П. Палеолит и мезолит Степного Побужья. – К.,: Наукова думка, 1990. – 108 с.

Станко В.Н. Основные особенности и хронология памятников мезолита степей Северного Причерноморья // КСИА АН СССР. 1977. – Вып. 149. – С.46-53.

Станко В.Н., Петрунь В.Ф., Максимюк Т.И. Позднемезолитическое местонахождение кукрекского типа на Южном Буге // Памятники древних культур Северо-Западного Причерноморья. – К.: Наукова думка, 1981. – С.5-12.

Степанчук В.М. Новые памятники мезолитического времени на юге Черкасской области // Археологічні відкриття в Україні 1994-1996. – К., 2000. - С.145-146.

Товкайло М.Т. Крем'яний інвентар пізньонеолітичних пам'яток Степового Побужжя // Кам'яна доба України. – Вип. 2. – К., 2003. – С.187-205.

Товкайло М.Т. До проблеми взаємин населення буго-дністровської та ранньотртипільської культур // Археологія. – 2004. – №1. – С.30-42.

Товкайло М. Неоліт Степового Побужжя // Кам'яна доба України. – Вип. 6. – К.: Шлях, 2005. – 160 с.

Товкайло М.Т. Репресована стаття П.В.Харламповича 1931 року – перша наукова праця з неоліту Побужжя // Кам'яна доба України. – Вип. 10. – К.: Шлях, 2007. – С.222-234.

Фоменко В. М. Знахідки мезолітичного та пізньотрипільського часу поблизу с. Кінецьпіль на Миколаївщині // Археологія. – 1979. – № 31. – С.46-53.

Tovkailo M.T.

NEOLITHIC GARD AFTER DATA OF NEW STUDIES

Paper is devoted to publication of materials of new studies on the settlement of Gard discovered in 1930 and determination of its place in frameworks of Ukrainian Neolithic.

Кам'яна доба України.– Вип.11.– К.: Шлях, 2008.– С.189-219.

Гаскевич Д.Л.

КЕРАМІКА "САМЧИНСЬКОГО" ТИПУ ТА ПРОБЛЕМИ ПЕРІОДИЗАЦІЇ БУГО-ДНІСТРОВСЬКОЇ НЕОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ

Gaskevych D.L.

THE "SAMCHYNTSI" TYPE POTTERY AND PROBLEMS OF PERIODIZATION OF BUH-DNISTER NEOLITHIC CULTURE

У статті подається історіографія виникнення різних періодизацій буго-дністровської культури, на основі чого робиться висновок про відсутність чітких критеріїв виокремлення самчинської та савранської фаз (періодів) у її розвитку. Аналізуючи матеріали 5-ти поселень, які В.М. Даниленко вважав "чистими" самчинськими, автор конкретизує ознаки кераміки самчинського типу та доводить недоцільність виділення окремого самчинського періоду у місцевому неоліті.

Вступ

Буго-дністровська культура (далі – БДК) доби неоліту була виділена В.М. Даниленком близько півстоліття тому під назвою "південнобузька". Згодом, після досліджень В.І. Маркевичем неолітичних пам'яток на Дністрі, з'явилася її сучасна назва. Відтоді БДК постійно привертає увагу українських та закордонних археологів як явище, що органічно поєднує в собі риси, притаманні неоліту двох різних світів – давньоземлеробської людності Балкан та Подунав'я і місцевих мешканців Північного Причорномор'я. Але у конгломераті культурних традицій буго-дністровського неоліту В.М. Даниленко відмічав іще одну складову, походження якої він пов'язував з територіями, розташованими на північ від ареалу культури. Найяскравішим проявом цієї складової він вважав кераміку "самчинського" типу, яку в самих загальних рисах охарактеризував як округлодонний посуд, прикрашений гребінцевим орнаментом. Появу цього посуду у Побужжі дослідник пояснював "руйнацією багатьох традицій буго-дністровської культури і заміною їх примітивнішими нормами, обумовленими інфільтрацією племен дніпро-донецької культури" [Даниленко, 1969, с. 28]. Відтинок часу від початку "інфільтрації" північного населення до моменту, коли "відновилися" традиційні риси буго-дністровського інвентарю, був виділений В.М. Даниленком у окрему "самчинську" фазу розвитку БДК.

Незважаючи на критику періодизації культури, запропонованої В.М. Даниленком, та появу нових її періодизацій [Маркевич, 1965; 1974; Телегін, 1968, с. 191; 1977], виділення самчинської фази (періоду) не викликало заперечень понад три десятиліття. Але у 1990-их роках Н.С. Котова піддала сумніву усталену концепцію походження самчинських традицій, побачивши їх ґенезу у неоліті степового Подоння та Приазов'я, а в монографії "Неолитизация Украины" взагалі відмовилася від виділення окремого самчинського періоду БДК [Котова, 2002, с. 22]. Трохи раніше аналогічну періодизацію, в якій відсутня самчинська фаза, запропонував для дністровських пам'яток БДК К.-П. Вехлер. Утім для пам'яток долини Південного Бугу він зберіг окремий самчинський період [Wechler, 2001, s. 26-63]. Отож постало питання, яка з періодизацій краще відбиває специфіку неолітичних знахідок Побужжя та Подністров'я.

Перш ніж спробувати дати відповідь на це питання, розглянемо принципи формування всіх наявних періодизацій БДК, звертаючи особливу увагу на періоди (фази), що відповідають самчинській та савранській фазам В.М. Даниленка.

Самчинська фаза у періодизації БДК В.М. Даниленка

Свої дослідження неоліту Побужжя В.М. Даниленко розпочав у 1949 р. розкопками пам'яток Мельнична Круча та Саврань (комплекс 1). Матеріали кожної з них розглядалися як гомогенні. При цьому аналоги знахідкам із Саврані дослідник побачив у матеріалах раннього Трипілля (Сабатинівка II), а Мельничної Кручі – у матеріалах неолітичних поселень Надпоріжжя (Собачки, Вовчок, Вовнизька Лівобережна, Стрільча Скеля (нижній шар), Сурський Острів II). Схожість останніх підтверджувалася ще й наявністю в Мельничній Кручі виразного комплексу крем'яних виробів кукрекської культурної традиції. На підставі цієї синхронізації В.М. Даниленко припустив гостродонність посуду Мельничної Кручі, що мало відрізняти його від пласкодонного посуду Саврані.

Отже, Саврань було віднесено до пізнього етапу місцевого неоліту, який безпосередньо передує Трипіллю, а Мельничну Кручу – до раннього неоліту, можливо спорідненого з сурською культурою [Даниленко, 1957].

У 1955 р. роботи проводилися на пам'ятках Саврань, Березовська ГЕС, Жакчик, Завалля та Миколина Брояка. У матеріалах трьох із них – Жакчика, Завалля та Саврані (розкоп 3, або "кухонна купа") дослідник уперше на Південному Бузі зіткнувся з відносно численними залишками посуду, прикрашеного гребінцевим орнаментом. За аналогіями з неолітом Надпоріжжя цю кераміку він зіставив із пізніми сурськими поселеннями Гирло Самари (Ігрень), Вовчок, Стрільча Скеля, і, відповідно, припустив її гостродонність. З ранніми сурськими поселеннями було зіставлено безкерамічний пункт Березовська ГЕС, у крем'яному комплексі якого були присутні кукрекські вкладні, мікропластини та сегмент [Даниленко, 1955/8, № 2681, с. 20-25]. Таким чином, у 1955 р. вперше сформувалася тричленна періодизація БДК – з раннього безкерамічного періоду, синхронного ранній сурській культурі, середнього періоду з імовірно гостродонним посудом, орнаментованим гребінцевими відбитками, синхронного пізнім сурським пам'яткам, та пізнього передтрипільського періоду з як гостродонним, так і першим пласкодонним посудом, прикрашеним лінійними композиціями.

У 1957 р. В.М. Даниленко переніс свої дослідження на дещо північніші території Побужжя, де в попередні роки низку неолітичних пам'яток виявив П.І. Хавлюк. Одержані результати поточнили тричленну періодизацію 1955 р. Зокрема на пам'ятці Сокільці II вперше було виявлено посуд з добре загладженими поверхнями червоно-бурого кольору, виготовлений із глини зі значною домішкою мушлі. За цими ознаками дослідник зіставив його з найранішою сурською керамікою і відніс до раннього керамічного періоду неоліту Побужжя, названого ним "сурським". Ранній час побутування цієї кераміки підтверджувався і її найглибшим стратиграфічним розташуванням на пам'ятках Сокільці II та Сокільці VI [Даниленко, 1958/5, № 3403, зош. 1, с. 45, 47]. Середній період був представлений вже достовірно гостродонним гладкостінним посудом сірого кольору з домішкою жорстви у глині, прикрашеним гребінцевим орнаментом. До пізнього неоліту було віднесено орнаментовану "передтрипільськими" лінійними композиціями кераміку переважно чорного кольору, представлену двома типами: "кухонними" S-подібними гостродонними горщиками із глини зі значною домішкою трави та "столовими" пласкодонними ребристими посудинами із глини з домішкою дрібного піску, або без будь-яких домішок. Так уперше як визначальну рису у періодизації БДК крім орнаменту та форми було використано склад керамічної маси.

Врахування нового параметру, а також стратиграфії пам'яток Заньківці II, Сокільці II та Сокільці VI призвело і до появи перших протиріч. Зокрема пласкодонна посудина № 4 із Сокільців II [Даниленко, 1969, с. 86, рис. 43: 1], зроблена із глини з незначною домішкою грубих органічних волокон і прикрашена "безсумнівно трипільським… криволінійно-змієподібним орнаментом", мала всі риси кераміки пізнього неоліту, але була виявлена стратиграфічно нижче від залишків посуду з гребінцевими відбитками. В.М. Даниленко спробував пояснити це наявністю і в середньому неоліті як якісної "столової" кераміки, орнаментованої лініями, так і грубішої "кухонної" кераміки з гребінцевим орнаментом [Даниленко, 1958/5, № 3403, зош. 1, с. 48]. Другий приклад – посудина № 1 із пункту Щурівці-Поріг – мала гостре дно та гребінцевий орнамент, притаманні середньому періоду, домішку мушлі, притаманну початку неоліту, та складну лінійну композицію, характерну для кінця розвитку БДК (рис. 2). Протиріччя було зняте тим, що ні в польовій документації, ні в публікаціях домішка мушлі жодного разу не згадувалася, а лінійна орнаментація пояснювалася віднесенням пам'ятки до часу переходу від самчинської до савранської фази [Даниленко, 1969, с. 118].

Черговий раз періодизація БДК змінилася внаслідок польових досліджень багатошарових пам'яток Сокільці II, Сокільці VI, Базьків Острів та Митьків Острів, що тривали впродовж 1958–1961 рр. Виявлення в їх нижніх шарах значної кількості пласкодонних посудин, зроблених із глини з домішкою мушлі та грубих рослинних волокон, суперечило віднесенню такої кераміки до раннього неоліту та гіпотезі дослідника про поширення неоліту України зі сходу. Спроба дати пояснення цим фактам вилилася в появу сумнівних реконструкцій частково збережених посудин як гостродонних та шиподонних [Гаскевич, у друці], а також спричинила поділ раннього періоду на 3 фази: більш ранні – скибинецьку та сокільцівську, серед знахідок яких мав переважати посуд з гострим дном, та печерську, з переважанням пласкодонної кераміки. Відмінності між їх матеріалами дослідник пояснював появою нових форм та орнаментів, викликаною поступовим посиленням впливу крішських традицій. Оскільки

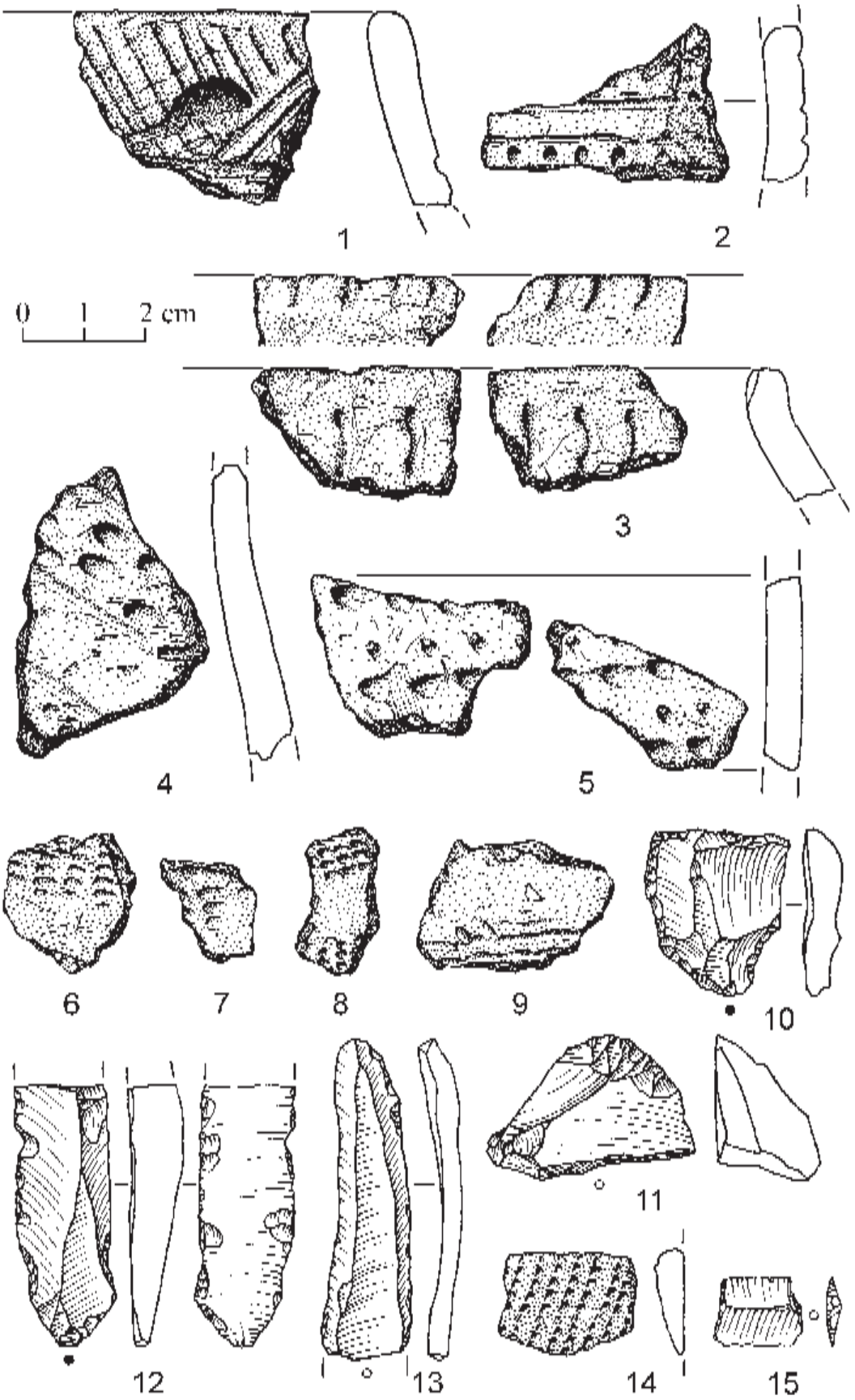

Рис. 1. Самчинці II (*1-13*), Завалля (*14-15*). Кераміка (*1-9, 14*) та крем'яні вироби (*10-13, 15*). *6-9* – за фотографіями з польового звіту В.М. Даниленка [1958/5, № 3402, табл. I].

Fig. 1. Samchyntsi II (*1-13*), Zavallia (*14-15*). Pottery (*1-9, 14*) and flint artifacts (*10-13, 15*). *6-9* – according to photos from field report of V. Danilenko [1958/5, № 3402, табл. I].

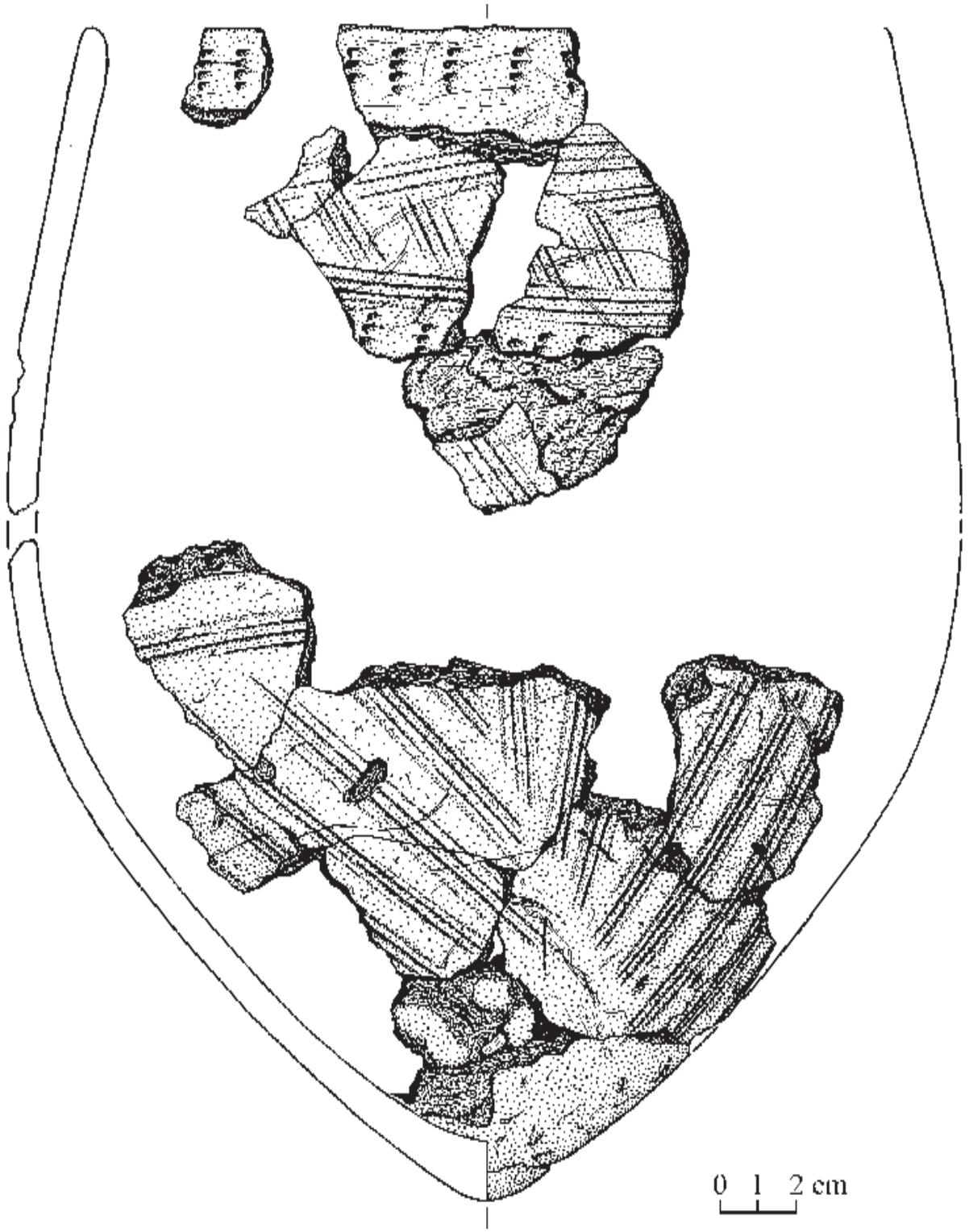

Рис. 2. Щурівці-Поріг. Графічна реконструкція керамічної посудини.
Fig. 2. Shchurivtsi-Porig. Graphic restoration of the ceramic vessel.

"нішу" гостродонного посуду було закріплено за найранішими пам'ятками, кераміка самчинської фази починає характеризуватися як майже виключно округлодонна, хоча реально на цей час гострі та округлі самчинські денця були представлені приблизно однаковою кількістю. У свою чергу, поясненням зміни печерської фази з переважно пласкодонним посудом самчинською фазою з округлодонними посудинами стала ідея про експансію північних племен, що на якийсь час перервали традиційні балканські та карпато-дунайські зв'язки місцевого неолітичного населення

[Даниленко, 1969, с. 153]. Оскільки пласкодонна печерська кераміка не відповідала уявленням дослідника про ранній неоліт, він об'єднав пам'ятки печерської та самчинської фаз у рамках другого, розвинутого періоду БДК. Втім, уразливість такого пояснення до певної міри визнавав і сам дослідник, відмічаючи "органічний зв'язок трьох перших керамічних фаз місцевого неоліту – скибинецької, сокільцівської та печерської" [Даниленко, 1969, с. 155]. Воно стане й головною мішенню критиків періодизації В.М. Даниленка [Tringham, 1971; Телегін, 1977].

Така трансформація уявлень В.М. Даниленка про періодизацію БДК дозволяє зробити висновок, що визначення більш раннього віку "самчинської" кераміки з гребінцевим орнаментом відносно савранської кераміки з лінійним орнаментом ґрунтувалося у нього на нехитрій логіці: раннє Трипілля з лінійною орнаментацією кераміки виростає на ґрунті місцевого неоліту; отже, лінійна орнаментація має бути молодшою за гребінцеву, аналоги якій у ранньому Трипіллі відсутні.

Виходячи із сучасних знань про розвиток неоліту Східної Європи ми можемо впевнено говорити про відсутність генетичного зв'язку між Трипіллям та БДК, що спростовує зроблене В.М.Даниленком ототожнення лінійної орнаментації з пізнім неолітом. Відповідно і проведене за цією ознакою хронологічне відокремлення самчинської кераміки від савранської стає безпідставним. За умови відсутності радіовуглецевих дат більш ранній вік самчинських пам'яток В.М.Даниленко міг визначити на підставі синхронізації з іншими культурами, базованій на виявлених імпортах, або за даними прямої стратиграфії. Так у самчинському шарі Базькова Острова було знайдено залишки двох посудин культури лінійно-стрічкової кераміки (далі – КЛСК), прикрашених "нотним" орнаментом. Але на жодному савранському поселенні або в савранському шарі багатошарових поселень жодного інокультурного виробу В.М. Даниленко не зафіксував. Пряму стратиграфію самчинських та савранських нашарувань він спостеріг на трьох пам'ятках: Базьків Острів, Сокільці II, Заньківці II [Даниленко, 1969, с. 65, 83, 89]. При цьому тільки для Базькова Острова дослідник зауважив наявність стерильного прошарку, потужність якого, проте, не поточнив. Наразі всі три згадані поселення затоплені підпірними водами Глибочецької та Ладижинської ГЕС, отже, перевірка цих даних польовими методами неможлива.

Самчинська фаза у періодизації БДК В.І.Маркевича

У періодизації буго-дністровських пам'яток Подністров'я, розробленій В.І. Маркевичем, заньковецькій фазі неоліту Побужжя відповідає перша фаза, скибинецькій і сокільцівській фазі – друга, печерській – третя, самчинській – четверта, савранській – п'ята [Маркевич, 1965; 1974]. Четверта фаза представлена лише одним пунктом – горизонтом "а" шару 1 пам'ятки Сорока І. Але у своїй рецензії на монографію В.І. Маркевича Д.Я. Телегін відмітив, що у ранніх публікаціях автора розкопок матеріали шару 1 цього поселення розглядалися як єдиний гомогенний комплекс. З цього він зробив висновок, що розчленування шару 1 на самчинський та печерський горизонти було зроблене в лабораторних умовах, через багато часу після закінчення робіт, – що може свідчити про відсутність на пам'ятці чіткої стратиграфії [Телегін, 1977, с. 89]. Отже, підставою для виділення комплексу Сорок І, 1а в окрему фазу стала вже опублікована на той момент характеристика знахідок самчинської фази буго-дністровських пам'яток Побужжя. Оскільки матеріали Сорок І, 1а не датувалися методом С-14, і в колекції цього комплексу відсутні імпорти, хронологічне положення пам'ятки відносно інших неолітичних поселень регіону визначалося на типологічних підставах, за аналогією з періодизацією В.М. Даниленка.

Самчинський період у періодизації БДК Д.Я. Телегіна

Головною відмінністю періодизації Д.Я. Телегіна від попередніх періодизаційних схем стало об'єднання трьох перших керамічних фаз БДК В.М. Даниленка в один ранній, або "печерський", період. Підставою для цього стала наявність у їх матеріалах імпортної кераміки культури Кріш та місцевої кераміки зі специфічним крішським орнаментом. Дві наступні фази – середньонеолітична "самчинська" та пізньонеолітична "савранська" – зберегли своє значення та назви, утворивши відповідні періоди. Розглядаючи підстави для їх виділення, дослідник уперше наголосив на відсутності жорсткої залежності між формою дна посудин та їх віком. Аналіз його публікацій свідчить, що виділяючи періоди БДК, він повністю відмовився і від врахування специфіки формівних мас кераміки [Телегін, 1968, с. 191; 1977; Телегин, 1990, с. 10]. Таким чином, у періодизації Д.Я. Телегіна визначальною рисою став орнамент.

Розуміючи слабкість аргументації В.М. Даниленка щодо хронологічного відокремлення самчинського періоду від савранського, Д.Я. Телегін для останнього вводить

нову ознаку – наявність накольчастого орнаменту. Це дозволило досліднику поширити на неоліт Південного Бугу закономірність, простежену ним у матеріалах Надпоріжжя та Середнього Подніпров'я, де посуд з гребінцевими відбитками поступово заміщається посудом з накольчастим орнаментом. Утім, слабким місцем цієї синхронізації є майже повна відсутність накольчастого орнаменту у савранській кераміці за межами Степового Побужжя, а також широке використання наколів у орнаментації посуду печерського періоду всього ареалу БДК.

Пам'ятки з самчинською керамікою у періодизації БДК К.-П. Вехлера.

У своїй узагальнюючій праці з неоліту степової зони Східної Європи К.-П. Вехлер поставив завдання створити єдину шкалу синхронізації неолітичних культур регіону. Для цього він перевіряє достовірність періодизаційних схем кожної з них, зокрема періодизацій БДК В.М. Даниленка та В.І. Маркевича. Методом такої верифікації став стандартизований опис мотивів орнаменту керамічного посуду з наступним визначенням їх наявності та частоти використання на кожній пам'ятці. Якщо показники пам'яток певного періоду або фази демонстрували високий рівень подібності між собою та відмінність від показників інших періодів або фаз, К.-П. Вехлер вважав їх групування обґрунтованим. Якщо ж подібними виявлялися матеріали пам'яток різних фаз – він їх об'єднував в одну, намагаючись додатково аргументувати це даними хронології та/або синхронізації з одною із добре датованих культур [Wechler, 2001, s. 13-16].

Провівши аналіз публікацій 27-ми пам'яток Лісостепового та Степового Побужжя, К.-П.Вехлер дійшов висновку про високу ступінь подібності кераміки самчинської та савранської фаз В.М. Даниленка. Утім, наявність у самчинському шарі Базькова Острова імпортів КЛСК, а в савранських пам'ятках степової групи – кераміки раннього Трипілля (Пугач 1, Пугач 2, Гард 3), не дозволила досліднику об'єднати їх в один період. Водночас для Подністров'я, де на савранських пам'ятках Сорока V та Тетереуке Ноуа XV була виявлена кераміка КЛСК, він таке об'єднання здійснив. Останнє виглядає не зовсім логічним, з огляду на його ж спостереження, що типологічно савранська кераміка регіону (Сорока V, Цикинівка) тяжіє не до самчинського, а до печерського посуду (Сорока II, шар 1) [Wechler, 2001, s. 27-30, 49-54].

Очевидним недоліком періодизації К.-П.Вехлера є те, що всі його типологічні спостереження робилися лише за опублікованими даними. Отже, залучений до аналізу матеріал був детермінований відбором авторів відповідних публікацій та якістю вміщених ними ілюстрацій. Особливо це стосується пам'яток Південного Бугу, кераміка яких, на відміну від дністровських, опублікована дуже неповно. Поза аналізом залишилися і технологічні особливості посуду.

Пам'ятки з самчинською керамікою у періодизації БДК Н.С. Котової

Іншим шляхом у побудові своєї періодизації БДК пішла Н.С. Котова. В її основу вона поклала стратиграфію та радіовуглецеві дати пам'ятки Базьків Острів. Цю пам'ятку у 1959 р. на площі більше 300 кв. м дослідив В.М. Даниленко. Він виділив тут три неолітичні шари: нижній – ранньонеолітичний, середній – самчинський та верхній – савранський. Причому нижній шар було зафіксовано лише у північно-західній частині пам'ятки, а два верхніх, у вигляді окремих скупчень матеріалів, – на всій дослідженій площі [Даниленко, 1969, с. 64, рис. 12]. Проаналізувавши польові креслення та шифри на знахідках колекції, Н.С. Котова дійшла висновку про наявність на північно-західній ділянці лише двох неолітичних шарів. Нижній вона зіставила з ранньонеолітичним, а верхній – із самчинським та савранським шарами В.М. Даниленка. Один шар, що містив знахідки самчинської та савранської кераміки, вона простежила і у південно-східній ділянці пам'ятки [Котова, 2002, с. 19-24].

Для Базькова Острова наразі існує серія з 7-ми радіовуглецевих дат, отриманих за зразками кістки у Київській лабораторії починаючи з 1998 р. Хоча щодо абсолютного віку цих дат неодноразово висловлювалися певні застереження [Товкайло, 2004; 2005, с. 44-49; Гаскевич, 2007; Kadrow, 2007, s. 254], для встановлення відносного віку пам'яток БДК вони, без сумніву, важливі. Наводячи ці дати у своїй монографії, Н.С. Котова для 5-ти з них повідомляє квадрат та глибину залягання зразка, для 1-ї – тільки глибину і для 1-ї – тільки квадрат. Усі 6 зразків, місце виявлення яких відоме, походять із північно-західної ділянки, де наявні матеріали всіх періодів. Дати, що були одержані за ними, утворили дві послідовності, відділені одна від одної розривом у приблизно 160 років (при калібруванні програмою OxCal 3.8 для базової ймовірності 95.4 % (2у)). Першу послідовність склали 4 давніші дати, отримані за зразками з показниками більших абсолютних глибин, а другу – 1 зразок, узятий із меншої глибини, та 1 зразок без зазначення глибини [Котова, Ковалюх, 2002, с. 92, 103-104].

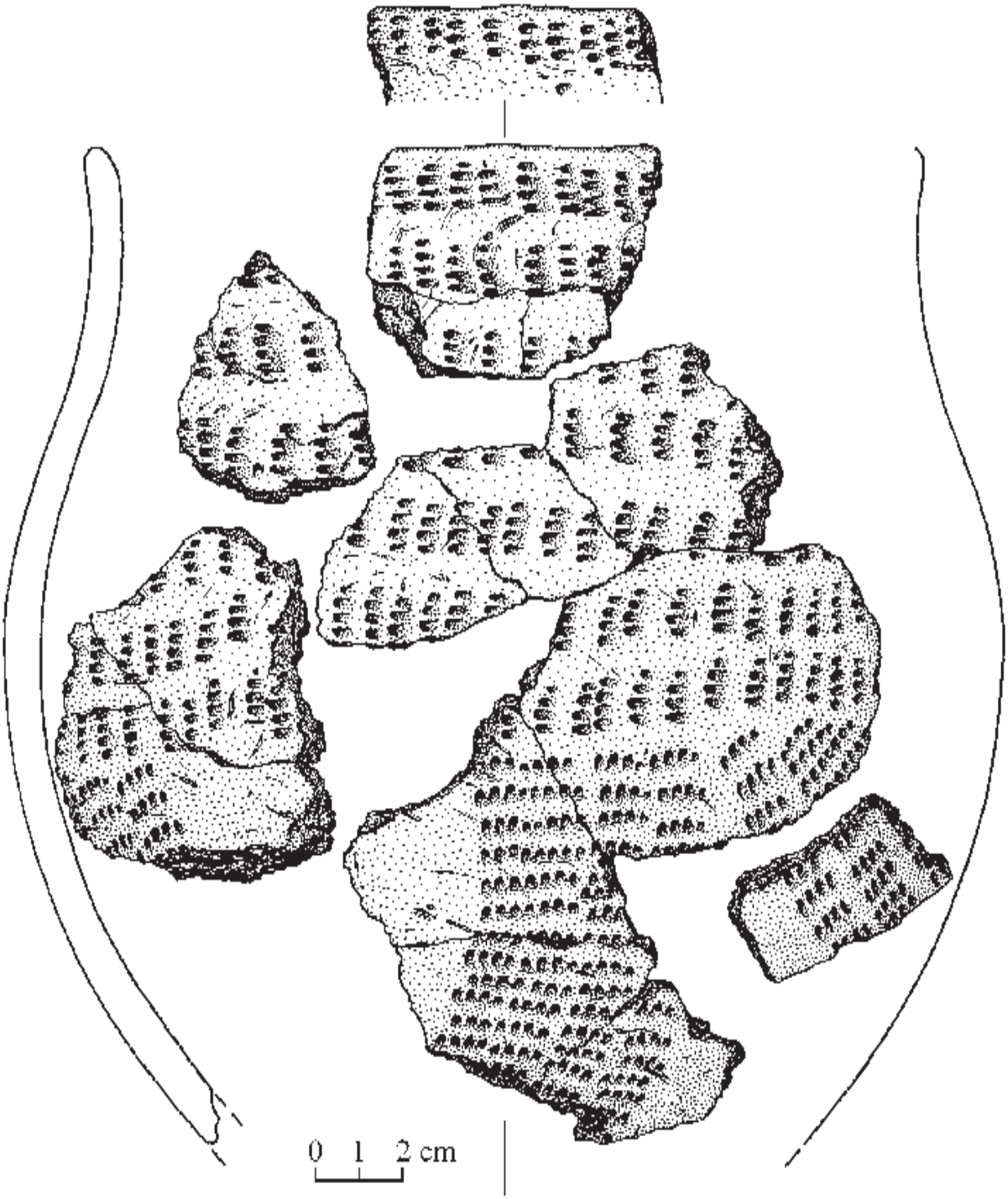

Рис. 3. Щурівці-Поріг. Графічна реконструкція керамічної посудини.
Fig. 3. Shchurivtsi-Porig. Graphic restoration of the ceramic vessel.

Виходячи з висновку про двошаровість Базькова Острова та спираючись на дві групи його дат, Н.С. Котова виділила у розвитку всієї БДК два періоди. Знахідки нижнього шару пам'ятки вона вважає еталонним комплексом першого періоду, а самчинські та савранські матеріали верхнього шару – другого. Через типологічне порівняння кераміки інших стратифікованих буго-дністровських пунктів з еталонними колекціями вона і для них виділила по два умовних шари. При цьому стратиграфічні дані В.М. Даниленка, який досліджував ці пам'ятки, вона ігнорує. На її думку, він не міг виділити на них шари через надто малу кількість та низьку концентрацію знахідок [Котова, 2002, с. 19-24].

Проте аргументація Н.С. Котової на користь її періодизаційної схеми містить ряд суттєвих недоліків.

У першій публікації дат Базькова Острова зазначено, що зразки для них відбиралися за глибинами, вказаними В.М. Даниленком для трьох

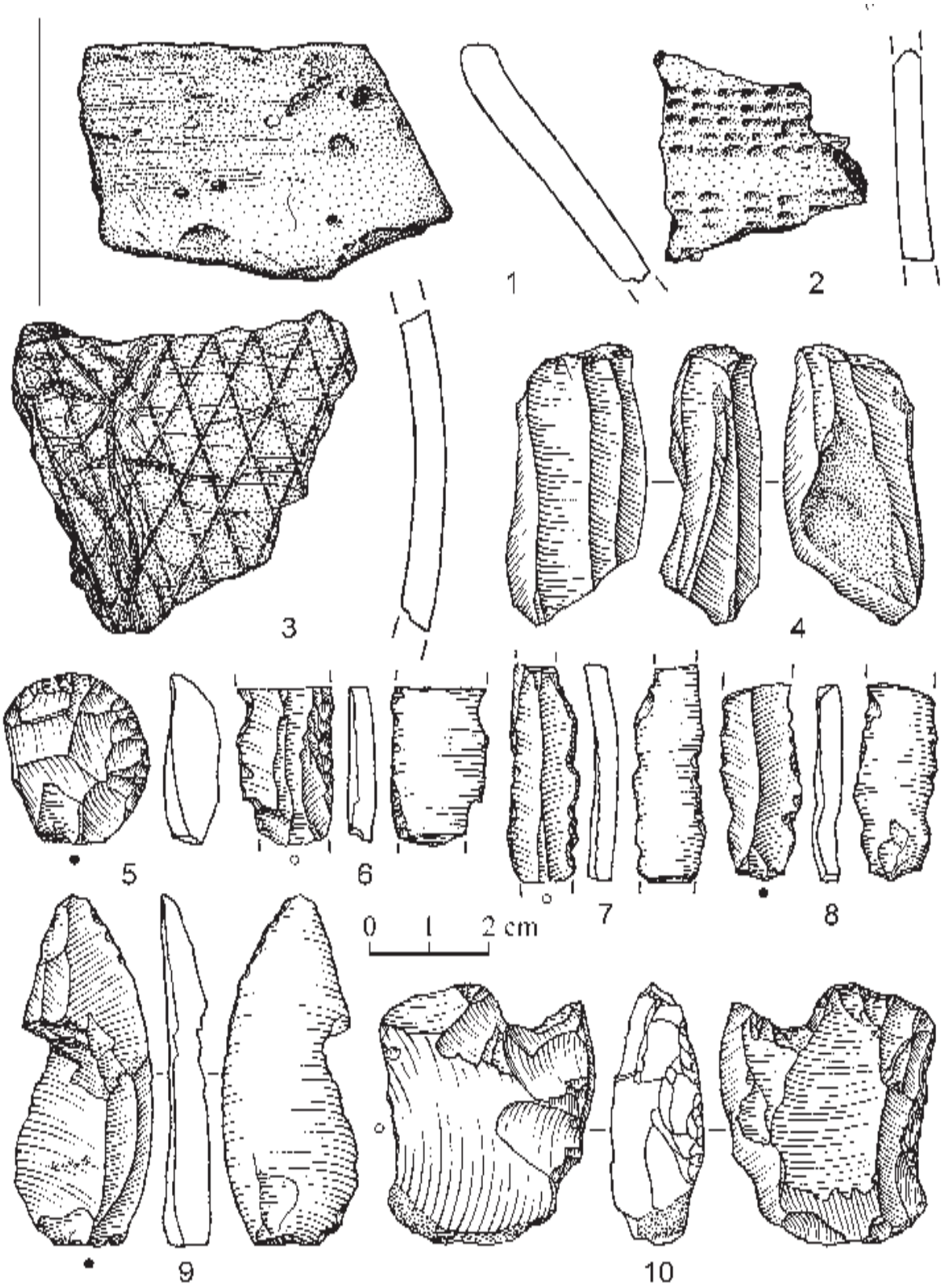

Рис. 4. Щурівці-Поріг. Кераміка (1–3) та крем'яні вироби (4–10).
Fig. 4.. Shchurivtsi-Porig. Pottery (1–3) and flint artifacts (4–10).

виділених ним неолітичних шарів. При цьому 2 дати середнього (самчинського) шару виявилися старшими за 2 дати верхнього (савранського) шару, що в цілому підтверджує стратиграфію В.М. Даниленка [Відейко, Ковалюх, 1998]. Ці дати середнього шару Н.С. Котова пов'язала з ранньонеолітичними матеріалами нижнього шару на підставі їх залягання на однаковій глибині. Проте вона жодного разу не зазначила, що ранньонеолітична кераміка була виявлена на

такій глибині саме у квадратах, з яких походять продатовані зразки. Це є важливим, адже судячи з польових креслень В.М. Даниленка, глибина залягання шарів відносно репера пам'ятки у різних її частинах суттєво відрізняється.

Достовірність відтвореної дослідницею стратиграфії викликає сумнів з огляду на погану збереженість колекцій пам'яток БДК Побужжя. Саме це, а не низька концентрація знахідок, могло завадити їй простежити шари, які В.М. Даниленко виділив як для Базькова Острова, так і для низки інших пам'яток. Приміром, згідно з інвентарним описом знахідок Сокільців VI [Даниленко, 1858/5, № 3406, кн. 1 , с. 7-9, кн. 2, с. 9-17; 1959-1961/7, № 4425, кн. 10-11, с. 5-14], на пам'ятці було виявлено близько 430 фрагментів кераміки, з яких наразі у колекції наявні 81 фрагмент, тобто лише близько 19 % їх облікової кількості! Отже, стратиграфічні спостереження В.М. Даниленка, який оперував повним складом колекцій і мав можливість спостерігати розташування не лише кераміки, а й інших знахідок (зрештою, бачив геологічну ситуацію), заслуговують на більшу довіру.

Заперечення Н.С. Котовою наявності окремих самчинського та савранського шарів Базькова Острова, яке вона аргументує подібністю двох наймолодших дат пам'ятки, не можна вважати обґрунтованим, адже ці дати могли походити як з одного шару, так і з двох шарів, реальна різниця віку яких є меншою за статистичну похибку наведених радіовуглецевих визначень.

Огляд наведених періодизацій БДК засвідчує, що всі вони мають недоліки. Тому жодній із них наразі не можна віддати перевагу, а відтак не можна ні стверджувати, ні заперечувати виділення в окремий період пам'яток з "самчинською" керамікою.

Причину "патової" ситуації, що склалася, автор вбачає у відсутності чітко визначених ознак для віднесення матеріалів конкретних пам'яток чи шарів до самчинського або до савранського періоду. Внаслідок цього при побудові періодизаційних схем до однієї й тієї ж хронологічної групи потрапляли пам'ятки з типологічно відмінними матеріалами. Нагадаю, що у перших періодизаціях БДК В.М. Даниленко відокремив "самчинську" кераміку від "савранської" за гребінцевою орнаментацією першої та лінійною – другої. Реально ж, за винятком кількох пунктів, і в самчинських і в савранських колекціях наявний посуд, прикрашений обома видами орнаменту, які часто сполучаються навіть на одному виробі. Якщо обмежитися цією констатацією, слід визнати відсутність якоїсь специфічної "самчинської" та "савранської" кераміки і виділити побутування змішаної "лінійно-гребінцевої" кераміки в окремий період.

Але В.М.Даниленко так не поступив, бо відрізняв "самчинський" гребінцевий та лінійний орнамент від "савранського". Як видно із записів у польових щоденниках дослідника робив він це не тільки для повних розвалів посудин з визначеною формою дна, корпусу, вінець, орнаментальною схемою, а навіть для окремих невеликих фрагментів кераміки. Отже, йшлося про такі риси як склад домішок та стиль нанесення орнаменту, які він міг розрізняти навіть інтуїтивно.

У другій частині цієї статті автор ставить за мету спробувати віднайти критерії, які б дозволяли чітко розрізняти самчинський та савранський посуд за специфікою технології та стилістичними особливостями орнаментації. При цьому особлива увага буде приділена останнім.

Способи приготування формівних мас керамічних виробів можуть залежати від багатьох причин: функціонального призначення начиння, доступності необхідних природних ресурсів, певних технічних знань та навичок, що поширюються без огляду на етнічні, расові та цивілізаційні межі. Орнаментація ж посуду, як і всякий прояв образотворчого мистецтва, містить у собі елементи двох типів – змістовні та виражальні. Зміст зображення (композиція орнаменту) також може залежати від функціонального призначення посуду, вікового чи соціального статусу його майстра або власника і т.д. Але окремі виражальні елементи (тип орнаменту та манера його нанесення) є досить консервативними, залишаючись стійкими та незмінними у середовищі певної людської спільноти впродовж тривалого часу. Сукупність таких елементів утворює "стиль" орнаментації. Стійкі стилістичні тенденції називаються "традиціями" [Шер, 2004, с. 11-12]. Саме традиція має першочергове значення як критерій класифікації археологічного матеріалу, що дозволяє відрізняти його від матеріалу відмінної традиції, властивої іншій спільноті та/або іншому часу, і може бути використаний для побудови періодизації.

Кераміка "самчинського" типу на пам'ятках Лісостепового Побужжя

Аби визначити технологічні та стилістичні особливості самчинського посуду БДК, слід проаналізувати матеріали тих пунктів, "самчинський" характер яких встановив сам В.М.Даниленко. За даними монографії дослідника [1969], кераміка "самчинського" типу представлена на 19-ти охарактеризованих ним буго-дністровських

пам'ятках Лісостепового Побужжя. При цьому у 14-ти з них дослідник відмітив наявність крім самчинських ще й знахідок інших фаз БДК: у 9-ти випадках – більш ранніх, у 1-му – більш пізньої, і у 4-х – як більш ранніх, так і пізньої. Щоб убезпечити себе від можливих закидів щодо залучення до аналізу "засмічених" комплексів, надалі розглядатимуться матеріали тільки тих 5-ти пам'яток, для яких жодні інші знахідки, крім самчинських, не згадуються. Ними є: Самчинці II, Щурівці-Поріг, Жакчик, Завалля та Ладижин II [Даниленко, 1969, с.117-121]. Нижче наводиться детальна інформація про пам'ятки та їх керамічні й крем'яні колекції.

Самчинці II

Пам'ятка, що знаходиться на лівому березі Південного Бугу приблизно за 150 м на південний захід від залізничної станції "Самчинці", розташованої біля с. Райгород Немирівського р-ну Вінницької обл., була виявлена П.І. Хавлюком у 1956 р. та досліджена ним і В.М. Даниленком у 1957 р. За даними польової документації, вона займає ділянку краю надзаплави довжиною 150 м. На той час Південний Буг у цьому місці був мілким, з "великими каменями, що виступають над поверхнею води". Наразі згаданий поріг або забора, як і ймовірна територія пам'ятки, затоплені підпірними водами Ладижинської ГЕС. Фрагменти керамічного посуду чорноліської культури, пізнього Трипілля і неоліту, а також крем'яні вироби, кістки тварин, скупчення стулок мушель *Unio* залягали на сильно розмитій повенями поверхні. Більшість зібраних дослідниками неолітичних матеріалів походять із одного з таких скупчень *Unio*, розчищеного у 1957 р. на площі 4 кв. м [Хавлюк, 1956/21, № 2637, с. 6-7, 16; Даниленко, 1958/5, № 3401, с. 7]. Ні плану розчистки, ні її стратиграфічного опису зроблено не було.

Матеріали пам'ятки зберігаються в наукових фондах Інституту археології НАН України (далі – НФ ІА НАНУ). Наразі в колекції наявні 17 фрагментів кераміки, з яких 2 належать одній посудині чорноліської культури, а решта відноситься до неоліту.

Посудина № 1. Представлена одним фрагментом орнаментованих горловини та вінець. Вони прямі, дещо зведені досередини (рис. 1: *1*). Товщина 0.7 см. Зріз вінець заокруглений. Глина містить незначні домішки грубих органічних волокон, піску, жорстви[1], гравію та товченої мушлі (максимальний зафіксований розмір 0.5 см). Зовнішня та внутрішня поверхні добре загладжені, зі слідами вигорілої органіки. Колір зовні темно-бурий, зсередини – бурий та темно-сірий. Злам чорний. Горловина посудини має орнамент у вигляді різноспрямованого діагонального штрихування, нанесеного неглибокими прогладженими та прокресленими лініями шириною 0.1 см, під яким наявні щонайменше 2 прогладжені горизонтальні лінії шириною 0.2 см.

Посудина № 2. Представлена 2-ма фрагментами орнаментованих плічок, горловини та вінець, а також 4-ма фрагментами стінки без орнаменту. Горловина дуже коротка, пряма, вертикальна (рис. 1: *3*). Товщина 0.6-0.7 см. Зріз вінець сплощений. Глина містить домішку піску, слюди, тонких органічних волокон, жорстви та каміння (максимальний зафіксований розмір 0.4 см). Зовнішня та внутрішня поверхні загладжені, зі слідами вигорілої органіки. Колір зовні темно-сірий, сірий, світло-бурий, зсередини – сірий, темно-сірий. Злам світло-бурий або сірий. Зсередини край вінець орнаментовано горизонтальним рядом нігтьових вдавлень. Зовні, у місці переходу від горловини до плічок, нанесено орнамент із горизонтального ряду відбитків дугастого, дещо потовщеного на кінцях штампу довжиною 1.1 см.

Посудина № 3. Представлена одним уламком орнаментованої стінки товщиною 0.6-0.7 см. Глина містить незначну домішку грубих органічних волокон, гравію та мушлі (максимальний зафіксований розмір 0.3 см). Поверхні загладжені, світло-бурі. Злам тришаровий – зовнішній та внутрішній шари світло-бурі, середина темно-сіра. Орнамент – дві тонкі глибокі паралельні прокреслені лінії шириною 0.1 см, обрамлені обабіч рядом дрібних овальних ямок-наколів (рис. 1: *2*).

Посудина № 4. Представлена 3-ма уламками орнаментованої стінки товщиною 0.5-0.6 см. Глина містить незначну домішку жорстви, графіту та органіки. Поверхні загладжені, підлиskовані. Зовнішня – темно-бура, внутрішня – темно-сіра. Злам чорний. Орнамент – паралельні ряди відбитків двозубого штампу довжиною 1.0 см, один із зубців якого залишав глибокі підтрикутні, а другий – неглибокі овальні вдавлення (рис. 1: *5*).

Посудина № 5. Представлена одним уламком орнаментованої стінки товщиною 0.5-0.7 см. Глина містить незначну кількість піску, графіту, жорстви, каміння (максимальний зафіксований розмір 0.4 см) та органічних волокон. Поверхні загладжені. Зовнішня – сіра, внутрішня – чорна. Злам чорний. Орнамент – дві паралельні стрічки,

[1] Тут і далі гранулометричні показники за Н.А. Качинським: пісок – до 0.1 см, жорства – 0.1-0.3 см, каміння – понад 0.3 см [Качинський, 1965].

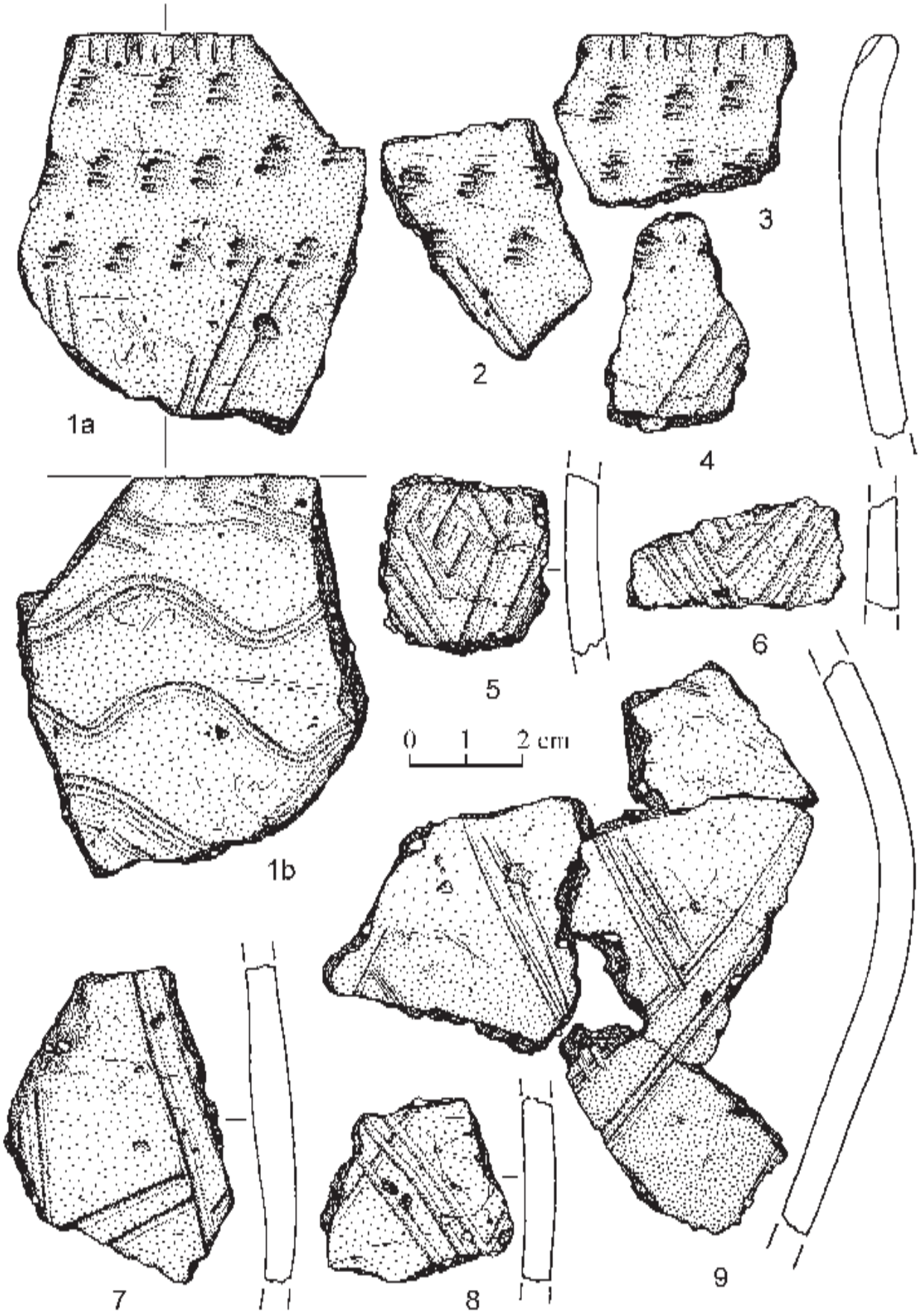

Рис. 5. Ладижин II. Фрагменти керамічної посудини.
Fig. 5. Ladyzhyn II. Fragments of the ceramic vessel.

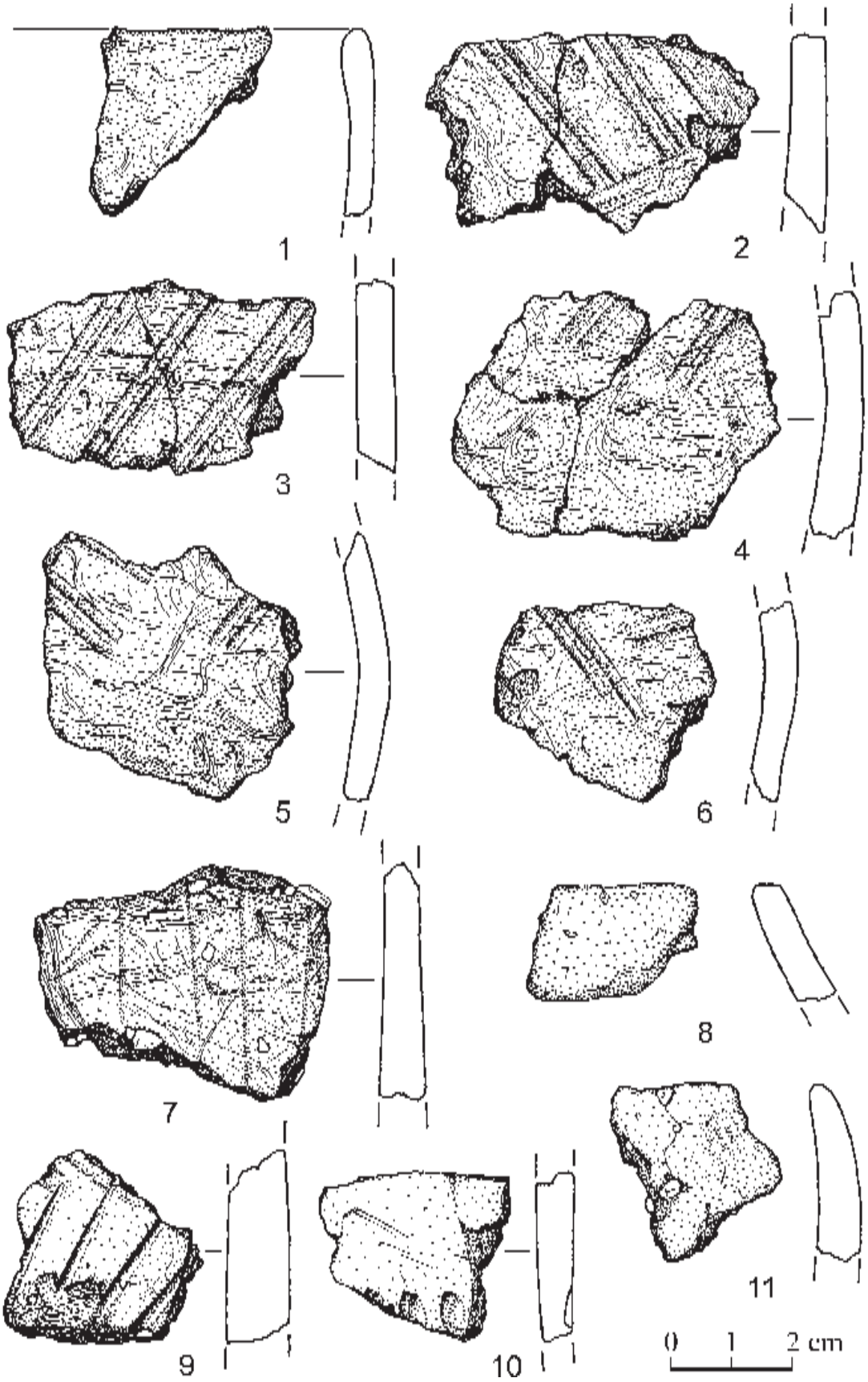

Рис. 6. Ладижин II. Кераміка.
Fig. 6. Ladyzhyn II. Pottery.

кожну з яких утворюють дві паралельні прогладжені лінії шириною 0.2 см, простір між якими заповнено овальними наколами (рис. 1: *4*).

Посудина № 6. Представлена трьома неорнаментованими фрагментами стінки товщиною 0.5 см. Глина містить незначну домішку піску, органіки, жорстви, кривавику. Зовнішня поверхня рівна, загладжена, підлискована, бурого кольору, внутрішня – бугриста, загладжена, сіра. Злам пістрявий.

Порівняння наявного складу колекцій з даними, наведеними у відповідних інвентарних описах [Хавлюк, 1956/21, № 2637, с. 11; Даниленко, 1958/5, № 3406, кн. 1, с. 26, 48], засвідчило, що збереглася вона не у повному обсязі. Зі знахідок 1956 р. наразі відсутні 9 фрагментів кераміки, з яких 3 могли відноситися до неоліту, а з матеріалів 1957 р. – не менше 15-ти фрагментів, частина з яких описані як уламки стінок ліпних посудин з добре згладженими поверхнями (зовнішньою – сірого кольору, внутрішньою – цегляного), прикрашеними прокресленими лініями та зубчастим штампом [Даниленко, 1958/5, № 3406, кн. 1 с. 48]. Про 4 з них (рис. 1: *6-9*) можна судити за фотографіями, вміщеними у польовому звіті 1957 р. [Даниленко, 1958/5, № 3402, табл. I]. Також слід зазначити, що 4 з 8-ми посудин, опублікованих Н.С. Котовою як матеріали Самчинців II [Котова, 2002, с. 179, рис. 55: 1, 3, 5, 6], насправді походять з пункту Самчинці I.

Крім керамічних, колекція містить 15 крем'яних знахідок: 2 скребачки – кінцеву та кінцево-бокову, виготовлені на відщепах (рис. 1: *10-11*); 6 цілих та фрагментованих пластин різної ширини, з яких 2 мають сліди використання у вигляді нерегулярної ретуші (рис. 1: *12-13*); 2 ретушовані відщепи, 4 відщепи та 1 уламок. Ще 1 ретушований відщеп, 1 нуклеус, 3 пластини та 1 округла скребачка згадуються в інвентарних описах [Хавлюк, 1956/21, № 2637, с. 11; Даниленко, 1958/5, № 3406, кн. 1, с. 48], але наразі відсутні, як і трапеції, про які йдеться у тексті польового звіту В.М. Даниленка [Даниленко, 1958/5, № 3401, с. 7].

Щурівці-Поріг

Пам'ятка, наразі затоплена водосховищем Ладижинської ГЕС, знаходилася на лівому березі р. Південний Буг, за 2 км на північний захід від сучасної північної околиці с. Щурівці Гайсинського р-ну Вінницької обл. Її було виявлено П.І.Хавлюком у 1955 р. та досліджено ним і В.М.Даниленком у 1957 р. За даними їх польової документації, пам'ятка займала ділянку краю надзаплави, обмежену двома порогами – більшим, ближчим до села, пристосованим під гатку водяного млина, і меншим, розташованим за 150 м північніше. На цій ділянці було зібрано підйомний матеріал, що залягав на самому краю надзаплави, частково вже перемитому водою ріки, та зроблено розчистку осипу берегового урвища загальною довжиною трохи більше 100 м. Зачисткою було виявлено кілька скупчень черепашок *Unio*, кісток та 2 розвали керамічних посудин. План зачистки не складався, утім у польовому щоденнику П.І. Хавлюка зберігся її досить детальний опис. Відповідно до нього, культурний шар пам'ятки являв собою слабо насичені скупчення кісток, переважно оленя, стулок *Unio*, фрагментів кераміки та крем'яних виробів. Зазвичай ці скупчення відокремлювалися одне від одного ділянками, позбавленими археологічного матеріалу, довжиною 5–10 м (в одному випадку – 20 м). Всі знахідки траплялися на межі суглинку та чорнозему, на глибині 1 м від сучасної поверхні. На деяких ділянках зачистки над неолітичними знахідками було виявлено трипільську кераміку з чорним розписом та кераміку бронзової доби зі шнуровим орнаментом, а на поверхні пам'ятки – один фрагмент трипільської посудини, прикрашений глибокою жолобчастою спіраллю, та кілька фрагментів кераміки черняхівської культури [Хавлюк, 1955/35, № 2455, с. 9, № 2456, с. 13; Даниленко, 1958/5, № 3403, зош. 1, с. 5-6, 24; 1959-1961/7, № 4423, с. 1, 12-13].

На жаль, місце перебування знахідок 1955 р. автору встановити не вдалося. Матеріали робіт 1957 р. наразі зберігаються в НФ ІА НАНУ. Порівняння наявного складу колекції та записів інвентарного опису [Даниленко, 1958/5, № 3406, кн. 1, с. 14-15] засвідчило, що наразі у ній відсутні 2 фрагменти кераміки, 1 із яких, схоже, мав накольчастий орнамент, та 4 крем'яні пластинки, серед яких могли бути ретушовані. Натомість у колекції є 4 крем'яні вироби, згадки про які відсутні у інвентарному описі, але є в польових щоденниках В.М. Даниленка та П.І. Хавлюка [Даниленко, 1958/5, № 3403, зош. 1, с. 6; 1959-1961/7, № 4423, с. 1].

Посудина № 1. Представлена 17-ма фрагментами, що дозволяють відтворити її профіль. Це горщик із гострим дном, округлим корпусом та дещо зведеною досередини верхньою частиною (рис. 2). Діаметр його вінець дорівнював 21.5 см, максимальний діаметр корпусу – 25 см, а висота – приблизно 31 см. Зріз вінець заокруглений. Товщина стінок – 0.7-0.9 см, дна – 1.6 см. Стінки сходяться до дна під кутом 107є. Посудина виготовлена із глини з домішкою тонких органічних волокон, незначної кількості піску та гравію, а також великої кількості грубо подрібненої мушлі (максимальний зафіксований

розмір – 0.9 см). Зовнішня та внутрішня поверхні загладжені, але на значній площі збереглися погано, внаслідок чого на них стали помітні чіткі відбитки органічної домішки. Колір зовні світло-бурий, сірий, зсередини – чорний, темно-сірий. Злам двошаровий: зовні світло-бурий, зсередини чорний, темно-сірий. Зовні під краєм вінець нанесено горизонтальний ряд неглибоких відбитків ледь вигнутого 4-зубого гребінцевого штампу довжиною 1.0 см. Нижче розташована композиція із горизонтальної "ялинки", утвореної діагональними лініями, прогладженими щойно описаним штампом. Під цією композицією йде нанесена гребінцем група горизонтальних ліній та горизонтальний ряд відбитків згаданого штампу. Напевно, нижче аналогічні елементи орнаменту повторювалися ще раз. Вся поверхня нижньої частини горщика розбита на окремі зони, заштриховані іноді ледь помітними діагональними лініями, прогладженими під різним кутом все тим же гребінцевим штампом. І штамповий, і лінійний орнамент наносився гребінцем, розташованим під кутом до поверхні посудини, внаслідок чого часто помітні відбитки лише 3-х, а іноді – 2-х зубців.

Посудина № 2. Представлена 23-ма фрагментами верхньої та середньої частини. Являє собою горщик з овальним корпусом, прямою горловиною та прямими вінцями, заокругленими на зрізі (рис. 3). Діаметр вінець дорівнює 18 см, а максимальний діаметр корпуса – 23 см. Товщина стінок – 0.6-0.7 см, ближче до дна потовщується до 0.9 см. Посудину виготовлено із глини з домішкою тонких та грубих органічних волокон, піску, великої кількості жорстви, каміння (максимальний зафіксований розмір – 0.7 см). Зовнішня поверхня добре загладжена та підлискована, внутрішня – добре загладжена. Зовні колір сірий, світло-бурий, бурий, зсередини – світло-бурий, бурий, темно-бурий. Злам переважно чорний, рідше двошаровий – чорний з тонким світло-бурим зовнішнім шаром. Зсередини під краєм вінець нанесено горизонтальний ряд гребінцевих відбитків. Зовні верхня половина горщика була орнаментована 7-ма або 8-ма горизонтальними рядами відбитків гребінцевого штампу. Нижню половину прикрашають діагональні зони, кожна з яких утворена 4-ма паралельними рядами горизонтально розташованих гребінцевих відбитків. Ці зони оперізують посудину, почергово змінюючи свій нахил. Внаслідок цього між ними утворилися неорнаментовані зони у вигляді трикутників, спрямованих вершиною то вгору, то вниз. Для орнаментації використовувався ледь вигнутий 4-зубий гребінцевий штамп довжиною 1.1 см. Його відбитки глибокі, чіткі, нанесені з протягуванням.

Посудина № 3. Представлена одним орнаментованим фрагментом стінки товщиною 0.4-0.6 см (рис. 4: *3*). Виготовлена із глини з домішкою тонких органічних волокон, піску, слюди, жорстви, каміння (максимальний зафіксований розмір – 0.35 см). Зовнішня та внутрішня поверхні добре загладжені, з численними слідами вигорілої органіки. Колір зовні бурий, зсередини – темно-бурий. Злам бурий. Зовнішня поверхня фрагмента має орнамент у вигляді діагональної сітки, нанесеної неглибокими прогладженими лініями шириною 0.1 см.

Посудина № 4. Представлена одним неорнаментованим фрагментом сильно стягнутої верхньої частини (рис. 4: *1*). Діаметр вінець 15 см. Зріз вінець сплощений. Товщина фрагмента – 0.5-0.7 см. Глина містить домішку жорстви та незначної кількості піску. Зовнішня та внутрішня поверхні бугристі, мають сліди загладжування та конусоподібні пошкодження-заглиблення, які П.І. Хавлюк помилково назвав "орнаментом із ямок" [Даниленко, 1959-1961/7, № 4423, с. 2]. Колір ззовні, зсередини та на зламі – темно-сірий. Форма та технологічні особливості виготовлення посудини дозволяють розглядати її як імпорт КЛСК.

Посудина № 5. Представлена одним орнаментованим фрагментом стінки товщиною 0.5-0.6 см (рис. 4: *2*). Виготовлена із глини з домішкою тонких органічних волокон, піску, слюди, жорстви, каміння (максимальний зафіксований розмір – 0.8 см), дрібних часточок вохри. Зовнішня та внутрішня поверхні добре загладжені. Колір ззовні сірий, зсередини – чорний. Злам чорний. Орнамент – 3 горизонтальні ряди відбитків 3-зубого гребінцевого штампу довжиною 0.6 см. Два ряди відбитків наклалися один на другий. Відбитки штампу неглибокі, нечіткі, нанесені з протягуванням.

Посудина № 6. Представлена одним неорнаментованим фрагментом стінки товщиною 0.6-0.7 см. Формівна маса містить домішку піску, слюди, жорстви, каміння (максимальний зафіксований розмір – 0.4 см). Зовнішня поверхня добре загладжена, внутрішня – вкрита розчосами, нанесеними 3-зубим (?) гребінцевим штампом. Колір ззовні бурий, зсередини – темно-сірий. Злам бурий.

Посудина № 7. Представлена одним неорнаментованим фрагментом стінки товщиною 0.5-0.6 см. Виготовлена із глини з незначною домішкою дрібного піску, тонких органічних волокон та великою кількістю дрібно товченої мушлі (максимальний зафіксований розмір

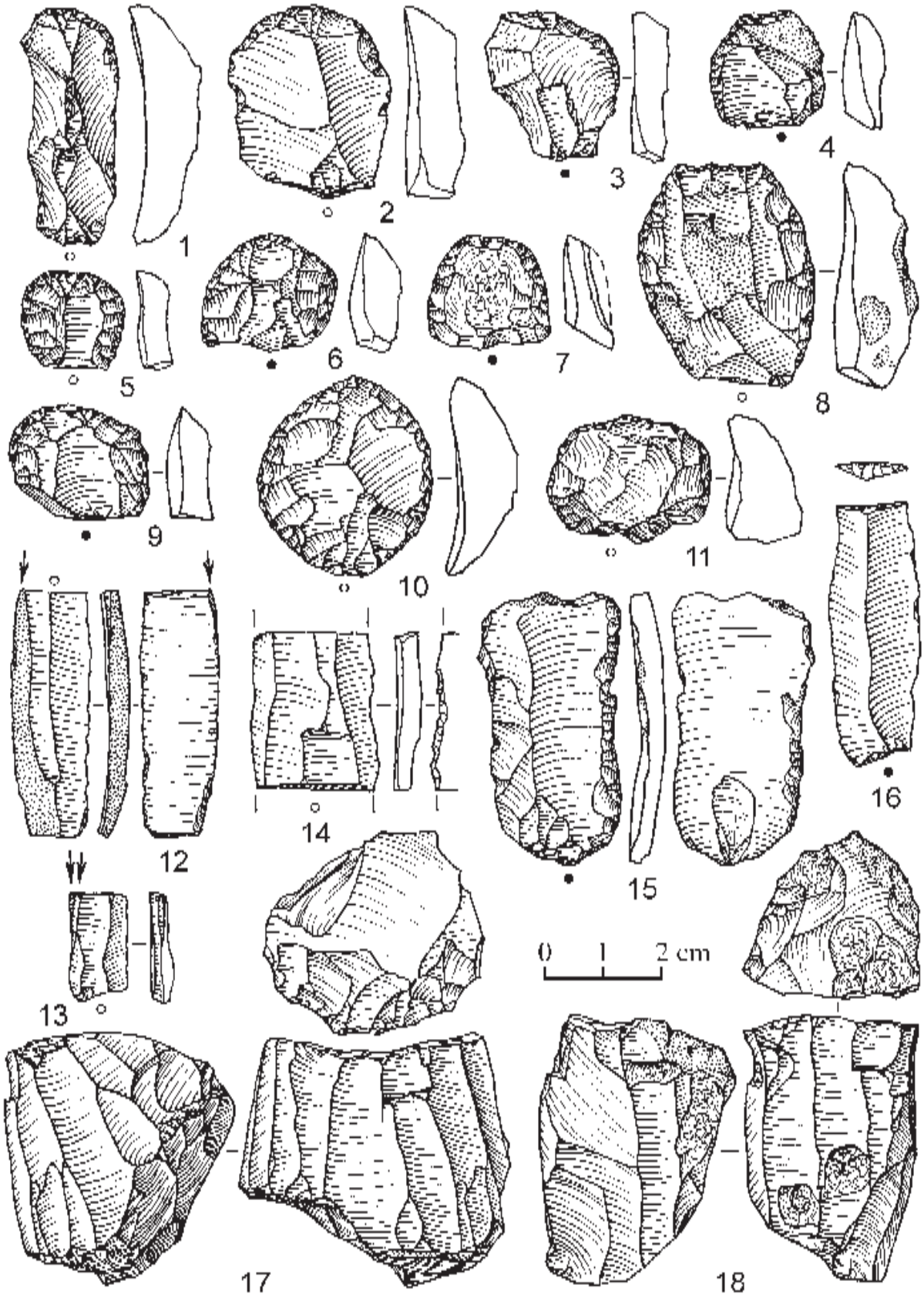

Рис. 7. Ладижин II. Крем'яні вироби.
Fig. 7. Ladyzhyn II. Flint artifacts.

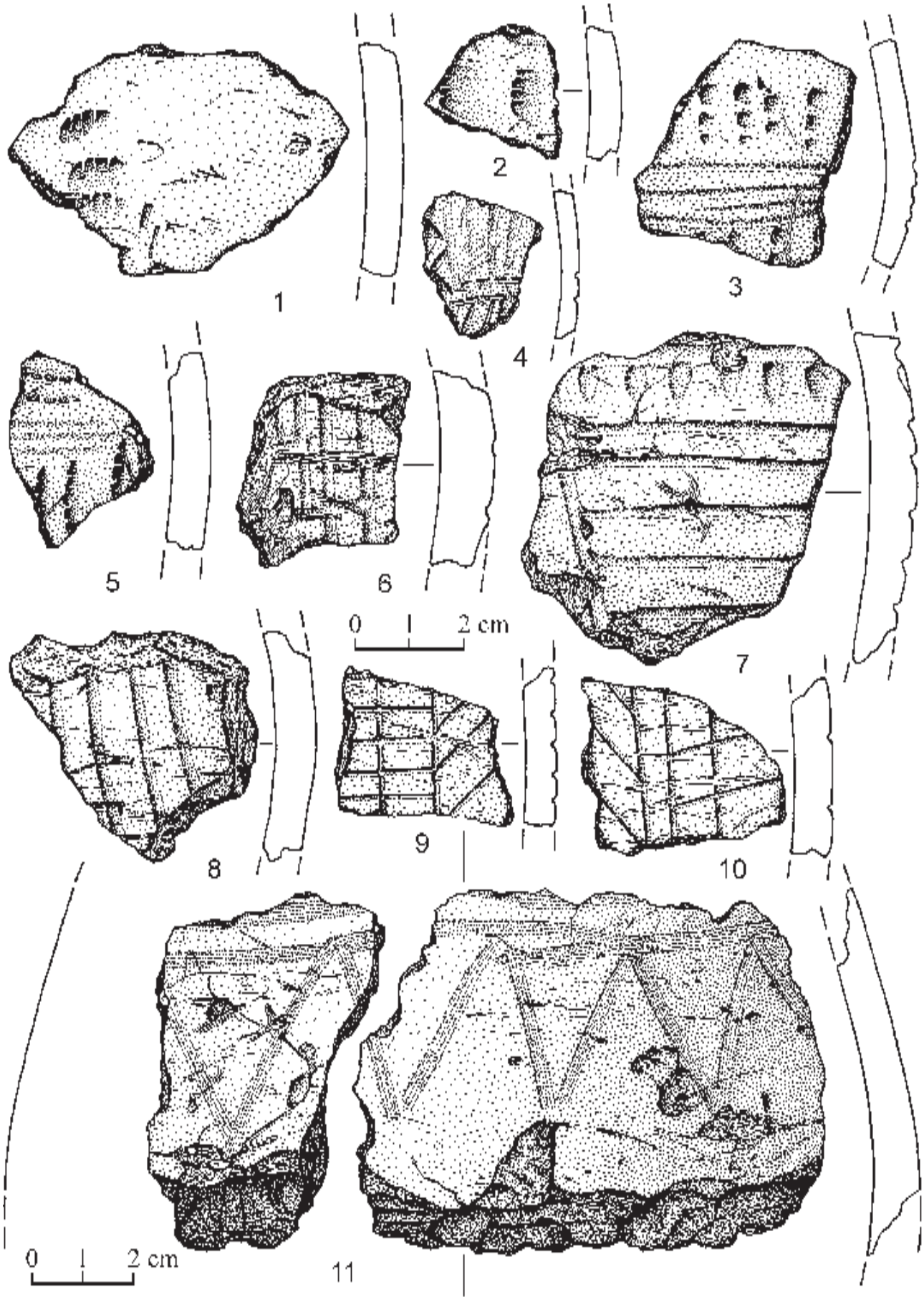

Рис. 8. Жакчик. Кераміка.
Fig. 8. Zhakchyk. Pottery.

– 0.3 см). Зовнішня та внутрішня поверхні бугристі, добре загладжені, зі слідами перебування у воді. Колір ззовні бурий, зсередини – темно-бурий. Злам бурий.

Крем'яних виробів у колекції 18: одноплощадковий нуклеус зі слідами кругового сколювання (рис. 4: *4*); кінцево-бокова скребачка, виготовлена на відщепі (рис. 4: *5*); скобель, виготовлений на гранично спрацьованому одноплощадковому односторонньому нуклеусі, сформованому на великому відщепі (рис. 4: *10*); 2 медіальні фрагменти ретушованих пластин (рис. 4: *6-7*); 7 цілих та фрагментованих пластин різної ширини, з яких 2 мають сліди використання (рис. 4: *8-9*); 4 відщепи та 2 уламки.

Ладижин II

Пам'ятка знаходиться на правому березі Південного Бугу в районі порогів, за 2 км на схід від сучасної південно-східної околиці м. Ладижин Тростянецького р-ну Вінницької обл. Пункт було виявлено у 1958 р. П.І. Хавлюком.

Інформація про розташування пам'ятки та проведені на ній роботи міститься у польовій документації та публікаціях В.М. Даниленка та П.І. Хавлюка [Даниленко, 1958/5, № 3403, зош. 2, с. 60; 1969, с. 120, 121; Хавлюк, 1959, с. 171, 172], а також у складеному П.І. Хавлюком у 1970-их роках охоронному паспорті, що зберігається у відділі охорони пам'яток історії та культури Управління культури Вінницької обласної державної адміністрації. Узагальнення даних цих джерел дозволило з'ясувати, що неолітичні кремінь та кераміку було зібрано на розораній поверхні положистого схилу надзаплавної тераси на площі 500 х 200 м. В межах цієї ділянки знахідки залягали у вигляді окремих скупчень, "деформованих глибокою оранкою", що дозволило В.М. Даниленку виділити тут два окремі пункти. На одному з них – у середній частині пам'ятки – було закладено розкоп площею 5 кв. м, "у якому *in situ* знайдено велике скупчення розколотих кісток тварин, 6 округлих скребачок різного розміру та 10 фрагментів темно-жовтої кераміки з лінійним орнаментом" [Хавлюк, 1959, с. 173]. Будь-які плани та стратиграфічні розрізи розкопу відсутні, а його матеріали окремим шифром не виділені. Напевно, знахідки з шифром "Лад. II-58, Зач. 2" походять із другого пункту. Але жодної згадки про розташування цієї зачистки № 2, про її план, площу та стратиграфію знайти не вдалося[2].

Загалом у інвентарному описі матеріалів Ладижина II згадано 145 знахідок, 90 з яких – уламки кераміки [Даниленко, 1958/5, № 3406, кн. 2, с. 21-22]. Наразі колекція матеріалів пам'ятки, що зберігається у НФ ІА НАНУ, нараховує 85 фрагментів кераміки. З них 3 відносяться до комарівської культури доби бронзи, 1 – до трипільської культури. Неолітична приналежність одного фрагменту (посудина № 7) може дискутуватися. Решта 79 фрагментів є уламками 6-ти посудин БДК.

Посудина № 1. Представлена 42-ма фрагментами верхньої та середньої частини горщика з біконічним корпусом із заокругленим ребром, високою, майже прямою, горловиною, дещо відхиленим назовні краєм вінець (рис. 5). Діаметр вінець 26 см. Максимальний діаметр корпуса (по ребру) – 49 см. Зріз вінець сплощений. Товщина стінок – 0.5-0.6 см (мінімальна зафіксована – 0.3 см, максимальна – 0.7 см). Посудину виготовлено із глини зі значною домішкою піску та жорстви, меншою – дрібного каміння (максимальний зафіксований розмір – 0.4 см), шамоту (червона обпалена глина), а також тонких органічних волокон. Зовнішня поверхня добре загладжена та вкрита ангобом (зберігся не скрізь), внутрішня – добре загладжена. Колір ззовні темно-сірий, сірий, бурий, світло-бурий, рожевий, зсередини – темно-сірий, сірий, бурий, світло-бурий. Злам переважно темно-сірий, рідше двошаровий – темно-сірий зсередини та світло-бурий або рожевий ззовні. Край вінець ззовні прикрашений рядом коротких вертикальних насічок шириною 0.1 см, довжиною 0.4-0.5 см. Нижче розташовані 3 горизонтальні ряди відбитків 4-зубого прямого гребінцевого штампу довжиною 0.7 см. Відбитки неглибокі, нанесені з протягуванням (рис. 5: *1a, 2-4*). Поверхню корпусу посудини від горловини до ребра прикрашала складна композиція, нанесена прогладженими лініями шириною 0.2 см. Вона складалася з діагональних ліній, які перетиналися, утворюючи "сітку" (рис. 5: *7-8*). Деякі вічка цієї "сітки" заштриховувалися такими самими лініями (рис. 5: *5-6*). Нижня частина посудини також орнаментована прогладженими (іноді ледь помітними) лініями. Але тут вони наносилися вже описаним гребінцевим штампом і утворювали неохайно заштриховані трикутники, що "звисали" з ребра (рис. 5: *9*). З внутрішнього боку на самий край вінець нанесено пальцеві вдавлення, яким ззовні відповідають незначні опуклості. Під вдавленнями розташовано щонайменше 6 стрічок хвилястих ліній, прогладжених все тим же гребінцевим штампом (рис. 5: *1b*).

[2] Раніше автор ототожнював розкоп, згаданий П.І. Хавлюком, із зачисткою № 2 [Гаскевич, 2005, с. 31]. Але залучення нової інформації змусило переглянути цю думку.

Посудина № 2. Представлена 24-ма фрагментами верхньої та середньої частини, що не дозволяють встановити її форму та розміри. Вінце високе пряме, зріз заокруглений (рис. 6: *1*). Товщина стінок – 0.4-0.6 см (мінімальна зафіксована – 0.3 см, максимальна – 0.7 см). Виготовлена із глини з незначною кількістю піску, жорстви, слюди, каміння (максимальний зафіксований розмір – 0.7 см) та значною домішкою тонких органічних волокон. Зовнішня поверхня добре загладжена, вкрита ангобом, внутрішня – добре загладжена. Колір поверхні ззовні світло-бурий, червоний, зсередини – світло-бурий, червоний, темно-сірий. Злам переважно тришаровий – з потужним темно-сірим шаром всередині та тонкими світлішими шарами із зовнішнього та внутрішнього боку, рідше – одношаровий темно-сірий або світло-бурий. Корпус посудини прикрашений складною композицією, утвореною здвоєними діагональними лініями, прогладженими двозубим штампом шириною 0.4 см (рис. 6: *2-6*).

Посудина № 3. Представлена 4-ма фрагментами стінок товщиною 0.4-0.7 см. Виготовлена із глини з домішками піску, жорстви, слюди, каміння (максимальний зафіксований розмір – 0.7 см), а також значної кількості тонких органічних волокон. Зовнішня та внутрішня поверхні загладжені, з численними відбитками органіки. Колір ззовні світло-бурий, зсередини – темно-сірий. Злам двошаровий: зовнішній шар – світло-бурий, внутрішній – темно-сірий. На одному фрагменті є орнамент у вигляді ледь помітних паралельних прогладжених ліній шириною 0.1 см (рис. 6: *7*).

Посудина № 4. Представлена 4-ма фрагментами стінок товщиною 0.5-0.7 см. Виготовлена із глини з незначною домішкою піску та тонких органічних волокон. Зовнішня поверхня добре загладжена та ангобована, внутрішня – добре загладжена з ледь помітними слідами розчосів. Колір ззовні світло-бурий, зсередини – темно-сірий. Злам двошаровий: зовнішній тонкий шар – світло-бурий, потужний внутрішній – темно-сірий. На 2-х фрагментах є орнамент у вигляді ряду овальних наколів (відбитки кінця пальця ?) (рис. 6: *10*).

Посудина № 5. Представлена одним орнаментованим фрагментом стінки товщиною 1.0 см. Глина містить домішку піску, жорстви, гравію, дрібного каміння (максимальний зафіксований розмір – 0.4 см), тонких органічних волокон. Зовнішня поверхня добре загладжена та підлискована, внутрішня – добре загладжена. Колір ззовні та зсередини бурий. Злам тришаровий: всередині потужний чорний шар, зовнішній та внутрішній шари тонкі бурі. Орнамент – горизонтальна "ялинкова" композиція, утворена різноспрямованими діагональними прогладженими лініями шириною 0.4 см та прокресленими лініями шириною 0.1 см (рис. 6: *9*).

Посудина № 6. Представлена одним неорнаментованим фрагментом вінець, який не дозволяє визначити їх діаметр. Вінця прямі, край дещо зведений досередини, зріз заокруглений (рис. 6: *11*). Товщина фрагменту – 0.7 см. Глина містить домішку піску, жорстви, дрібного каміння (максимальний зафіксований розмір – 0.4 см) та незначної кількості слюди. Зовнішня поверхня грубо загладжена, бугриста, внутрішня – добре загладжена. Колір поверхні ззовні темно-бурий, зсередини – бурий. Злам двошаровий: зовнішній шар бурий, внутрішній – темно-бурий.

Посудина № 7. Представлена одним неорнаментованим фрагментом вінець, який не дозволяє визначити їх діаметр. Край сильно зведений досередини, зріз сплощений (рис. 6: *8*). Товщина фрагменту – 0.5-0.6 см. Глина містить домішку піску та жорстви. Зовнішня та внутрішня поверхні загладжені, зі слідами перебування у воді. Колір поверхонь бурий та світло-бурий. Злам світло-бурий.

Порівняння облікового складу колекції та наявних матеріалів свідчить, що наразі у ній відсутні 5 фрагментів кераміки, зокрема, "уламок стінки посудини з чорним розписом", можливо, трипільської культури, "уламок стінки ліпної посудини з домішкою піску і графіту", "невиразний уламок від ліпної посудини з домішкою слюди і кварцу", а також два фрагменти від посудини № 1 та/або посудини № 2.

Крім цього колекція містить 49 крем'яних виробів, що збігається з даними інвентарного опису. Заготовки та відходи виробництва представлені 2-ма нуклеусами (рис. 7: *17-18*), 25-ма цілими і фрагментованими пластинами різної ширини, 5-ма відщепами, 1-м авіважем. Знарядь 16: 1 кінцева скребачка на пластині (рис. 7: *1*), 10 скребачок на відщепах, серед яких 1 кінцева (рис. 7: *2*), 2 кінцево-бокові (рис. 7: *3-4*), 5 – ретушовані на 3/4 периметру (рис. 7: *5–9*) та 2 циркулярні (рис. 7: *10-11*), а також 2 кутові різці на уламках пластинок (рис. 7: *12-13*), 2 ретушовані пластини (рис.7: *14-15*), 1 поперечно тронкована пластина (рис. 7: *16*).

Жакчик

Пам'ятку, що знаходиться на лівому березі Південного Бугу приблизно за 4.5 км на південний схід від південної околиці с. Завалля Гайворонського р-ну Кіровоградської обл., у 1955 р. виявив та дослідив В.М. Даниленко. За даними польової документації та монографії дослідника, вона

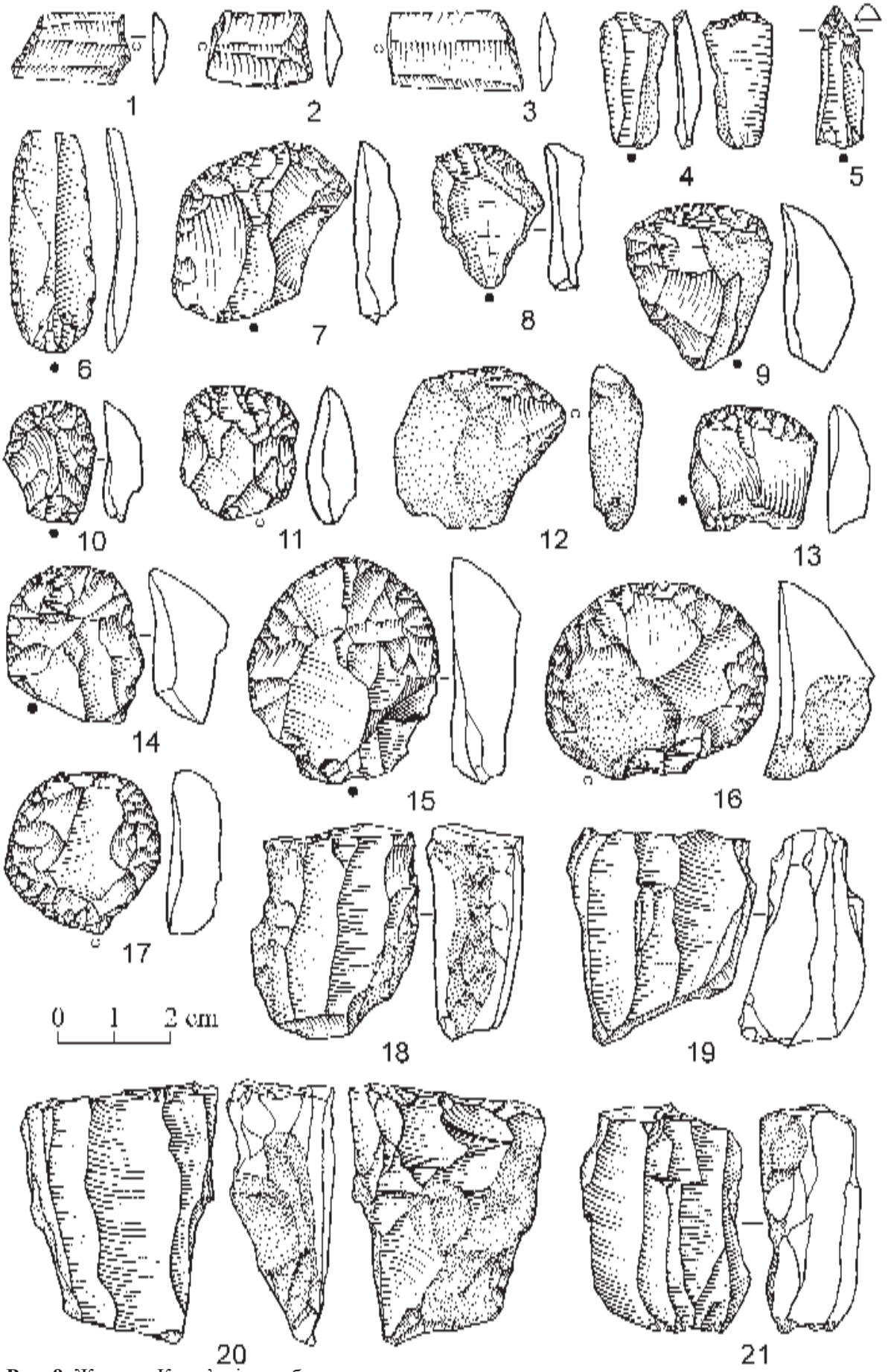

Рис. 9. Жакчик. Крем'яні вироби.
Fig. 9. Zhakchyk. Flint artifacts.

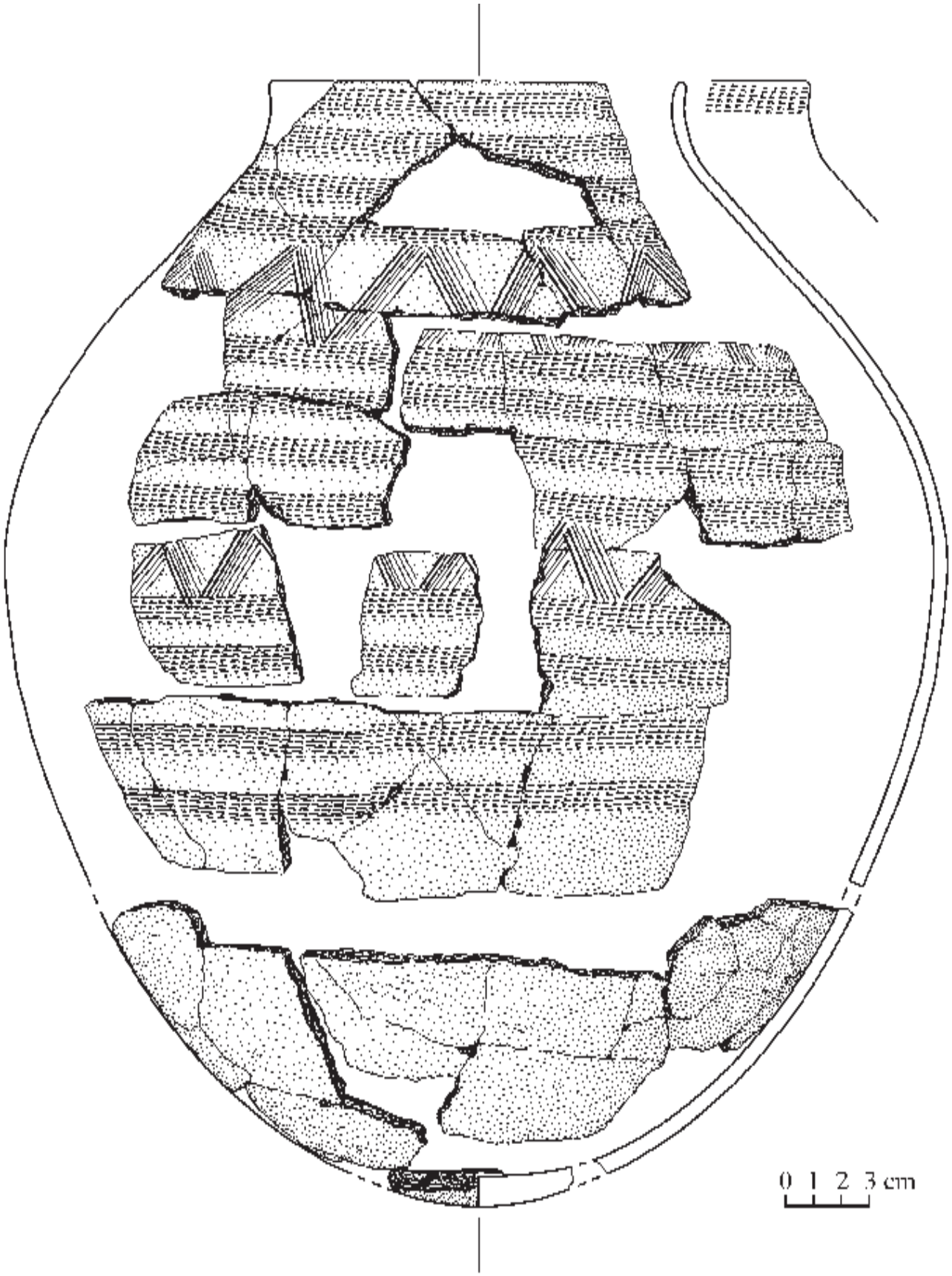

Рис. 10. Самчинці I. Графічна реконструкція керамічної посудини.
Fig. 10. Samchyntsi I. Graphic restoration of the ceramic vessel.

розташовується в урочищі "Вовкова Гатка", за 500 м на південний схід від греблі наразі непрацюючої Савранської (Березовської) ГЕС. У цьому місці течію ріки перетинає невеликий поріг. Крем'яні вироби, кістки тварин, фрагменти самчинської та ранньотрипільської кераміки походять із 6-ти окремих скупчень, виявлених на 400-метровій ділянці краю надзаплави лівого берега Південного Бугу. На перших 50 м пам'ятки починаючи від її північного, найближчого до ГЕС краю, гумусний шар було змито, і на поверхні траплялися нечисленні крем'яні вироби. Через проміжок у 100 м були зібрані поодинокі фрагменти неолітичної кераміки. За 50 м нижче за течією розташовувалося частково перемите водами ріки скупчення мушель, у якому траплялися нечисленні кістки, значна кількість кременів, фрагменти бугодністровської та ранньотрипільської кераміки. У цьому місці береговий осип було розчищено на площі 4 х 2 м. Це дозволило з'ясувати, що *in situ* неолітичні знахідки залягали окремо від ранньотрипільських – у шарі мушель *Unio* потужністю 5-8 см, на глибині близько 2 м. Мушлі знаходилися у жовтому піщанистому суглинку, який на глибині 0.8м перекривався гумусом, а на глибині близько 3 м підстелявся сірим алювіальним суглинком з уламками мушель, дрібно перемелених рікою. Ще одне скупчення мушель з поодинокими знахідками зафіксовано за 100 м далі на південь. За 35 м нижче від нього виявлено поодинокі мушлі, кістки тварин та 2 великих фрагменти від одної неолітичної посудини. І нарешті, ще за 65 м – на південному краю пам'ятки, – було зібрано поодинокі мушлі, кістки та 1 фрагмент неолітичної кераміки з лінійно-прогладженим орнаментом [Даниленко, 1955, № 2681, с. 23-26, № 2682, с. 32-35, 40-43; 1969, с. 119-120].

Загалом у інвентарному описі матеріалів Жакчика згадано 96 знахідок, з яких 1 – мушля, 60 – крем'яні вироби та 35 – уламки кераміки [Даниленко, 1955/8, № 2683, кн. І, с. 62-65]. Наразі у відповідній колекції, що зберігається у НФ ІА НАНУ, наявні 28 фрагментів кераміки. З них до енеоліту віднесено 16, а решта 12 є уламками 6-ти посудин БДК.

Посудина № 1. Представлена 2-ма орнаментованими фрагментами стінки товщиною 0.5-0.7 см. Глина містить домішку незначної кількості тонких органічних волокон, піску, жорстви, каміння (максимальний зафіксований розмір – 0.5 см), графіту. Зовнішня та внутрішня поверхні добре загладжені та підлисковані. Колір ззовні світло-сірий, бурий, зсередини – сірий. Злам одношаровий, сірий або чорний. Зовнішня поверхня орнаментована вертикальними та горизонтальними рядами відбитків 4-зубого гребінцевого штампу довжиною 0.7 см. Відбитки штампу глибокі, чіткі, нанесені з протягуванням (рис. 8: *1-2*).

Посудина № 2. Представлена одним орнаментованим фрагментом стінки товщиною 0.5-0.6 см. Напевно посудина мала округлий або біконічний з заокругленим ребром корпус, максимальний діаметр якого становив близько 14 см. Глина містить домішку піску, жорстви, графіту та незначної кількості тонких органічних волокон. Зовнішня поверхня добре загладжена, внутрішня – вкрита горизонтальними розчосами, нанесеними гребінцевим штампом. Колір зовнішньої поверхні бурий, темно-сірий, внутрішньої поверхні та зламу – чорний. Орнамент – горизонтальні ряди відбитків 3-зубого вертикально поставленого гребінцевого штампу довжиною 1.1 см, відокремлені один від одного 4-ма прогладженими лініями шириною 0.2-0.3 см (рис. 8: *3*).

Посудина № 3. Представлена одним орнаментованим фрагментом стінки товщиною 0.3 см. Глина містить домішку незначної кількості органічних волокон та грубозернистого піску. Зовнішня та внутрішня поверхні добре загладжені, зі слідами вигорілої органіки. Колір ззовні – бурий, зсередини та на зламі – темно-сірий. Ззовні нанесено орнамент у вигляді композиції, утвореної паралельними прогладженими лініями шириною 0.2 см, тонкими прокресленими лініями шириною 0.1 см та вузькими видовженими наколами, можливо, нігтьовими (рис. 8: *4*).

Посудина № 4. Представлена одним орнаментованим фрагментом стінки товщиною 0.7-0.8 см. Глина містить домішку піску, жорстви, графіту та тонких органічних волокон. Зовнішня та внутрішня поверхні добре загладжені. Колір зовнішньої поверхні – сірий, внутрішньої поверхні та зламу – темно-сірий. Ззовні фрагмент орнаментовано горизонтальним та вертикальним рядами відбитків 5-зубого гребінцевого штампу довжиною 1.2 см, а також ледь помітними 4-ма паралельними лініями шириною 0.1 см, прогладженими щойно описаним (?) штампом (рис. 8: *5*).

Посудина № 5. Представлена 3-ма орнаментованими фрагментами стінки товщиною 0.6-0.9 см. Глина містить домішку тонких органічних волокон, дрібного шамоту, дрібних часточок вохри. Зовнішня та внутрішня поверхні добре загладжені, зі слідами вигорілої органіки. Колір ззовні сірий, світло-бурий, бурий, темно-сірий, зсередини – бурий, темно-сірий, сірий. Злам переважно одношаровий – бурий або темно-

сірий, рідше двошаровий – чорний зсередини та світло-бурий ззовні. Ззовні нанесено орнамент у вигляді зон, заштрихованих то горизонтальними, то вертикальними паралельними прогладженими лініями шириною 0.3 см. Іноді різноспрямоване штрихування перетиналося, утворюючи "сітку", в інших випадках заштриховані зони розділялися рядом окремо розташованих наколів підтрикутної форми (рис. 8: *6-8*).

Посудина № 6. Представлена 2-ма орнаментованими фрагментами стінки товщиною 0.6-0.7 см. Глина містить домішку тонких органічних волокон, піску, жорстви. Зовнішня та внутрішня поверхні добре загладжені, з численними слідами вигорілої органіки. Колір ззовні бурий, червоно-бурий, зсередини – чорний. Злам двошаровий – чорний з тонким бурим зовнішнім шаром. Ззовні нанесено орнамент у вигляді зон, поперемінно заповнених паралельними прокресленими діагональними лініями шириною 0.1 см та "сіткою", утвореною такими ж лініями (рис. 8: *9-10*).

Посудина № 7. Представлена 2-ма орнаментованими фрагментами стінки, ймовірно, верхньої частини корпусу посудини біконічної форми (рис. 8: *11*). Виходячи з наявних уламків, максимальний її діаметр був не меншим від 18 см. Товщина стінок – 0.7-0.9 см. Глина містить незначну домішку органічних волокон, піску, жорстви та каміння (максимальний зафіксований розмір – 0.5 см). Зовнішня поверхня ангобована та загладжена, внутрішня – вирівняна розчісуванням та загладжена. Колір ззовні плямистий світло-сірий, бурий, зсередини – сірий та темно-сірий. Злам чорний. На зовнішній поверхні нанесено орнамент у вигляді 2-х горизонтальних ліній, від яких вниз "звисають" трикутники. Всі лінії ледь помітні прогладжені, шириною 0.3 см.

Крем'яна колекція пам'ятки нараховує 85 виробів, що значно перевищує кількість, зафіксовану у інвентарному описі. До її складу входять 1 асиметрична трапеція (рис. 9: *1*), 3 пластини з діагонально і перпендикулярно ретушованим кінцем (рис. 9: *2-4*), частина яких, можливо, є заготовками трапецій, 1 перфоратор (рис. 9: *5*), 2 ретушовані пластини (рис. 9: *6*), 14 різнотипних скребачок на відщепах (рис. 9: *7-17*), 1 двогранний різець на відщепі, 4 ретушовані відщепи та уламки, 6 цілих та 1 фрагментований одноплощадковий односторонній нуклеус для пластинок (рис. 9: *18-21*), 1 нуклеподібний уламок, 26 пластин та пластинок, 25 відщепів, технологічних сколів та уламків. Частина описаних крем'яних виробів може належати до ранньотрипільського часу.

Завалля

Пам'ятка знаходиться на лівому березі Південного Бугу, приблизно за 3 км на південний схід від південної околиці с. Завалля Гайворонського р-ну Кіровоградської обл. Пункт був виявлений В.М. Даниленком у 1955 р.

За даними польової документації та монографії В.М. Даниленка, неолітичні матеріали були зібрані на невеликій ділянці орного поля, розташованого на краю першої лесової тераси лівого борту долини Південного Бугу висотою 10-12 м над рівнем води, приблизно за 800 м північніше від греблі наразі непрацюючої Савранської (Березовської) ГЕС. Інформація про склад виявлених знахідок є доволі суперечливою. У польовому щоденнику згадуються знахідки 3-х трапецій, мікропластини з зубчиками, округлої скребачки, кількох крем'яних відщепів та фрагментів кераміки середини доби бронзи, прикрашених пружковим орнаментом [Даниленко, 1955/8, № 2682, с. 38-39]. У тексті польового звіту та монографії згадуються трапеція, мікролітичний нуклеус, одна кінцева та дві округлі скребачки, "пластинка з трьома зубцями", а також 3 уламки кераміки [Даниленко, 1955/8, № 2681, с. 22-23; 1969, с. 120]. У інвентарному описі матеріалів пам'ятки згадано 10 знахідок: 3 орнаментовані фрагменти неолітичного посуду та 7 крем'яних виробів – трапеція, мікропластинка з зубчиками по краю, округла та кінцева скребачки, дві пластини й відщеп [Даниленко, 1955/8, № 2683, кн. 1, с. 112].

Наразі в ІА НАНУ зберігаються лише 4 предмети, що походять з пам'ятки. Кераміка представлена одним дрібним розшарованим фрагментом стінки посудини, прикрашеним горизонтальними (?) рядами відбитків косо поставленого ледь вигнутого 6-зубого гребінцевого штампу довжиною 1.1 см (рис. 1: *14*). Глина містить надзвичайно велику кількість графіту. Колір поверхні та зламу темно-сірий зі сріблястим відблиском. Решта знахідок – крем'яні вироби: 1 симетрична трапеція (рис. 1: *15*), виготовлена на медіальному уламку пластинки, 1 різцевий скол та 1 пластина, знята з нуклеуса з біпоздовжнім сколюванням.

Два відсутні в колекції уламки кераміки у тексті звіту та монографії В.М. Даниленка описані як "фрагменти двох горщиків S-подібного профілю з низькими плічками", виготовлених із "перенасиченої графітом глини" і прикрашених "шевроноподібними фігурами, утвореними горизонтальними або вертикальними відбитками дрібнозубчатого гребінцевого штампу" [Даниленко, 1955/8, № 2681, с. 22; 1969, с. 120].

Визначальні риси кераміки "самчинського"

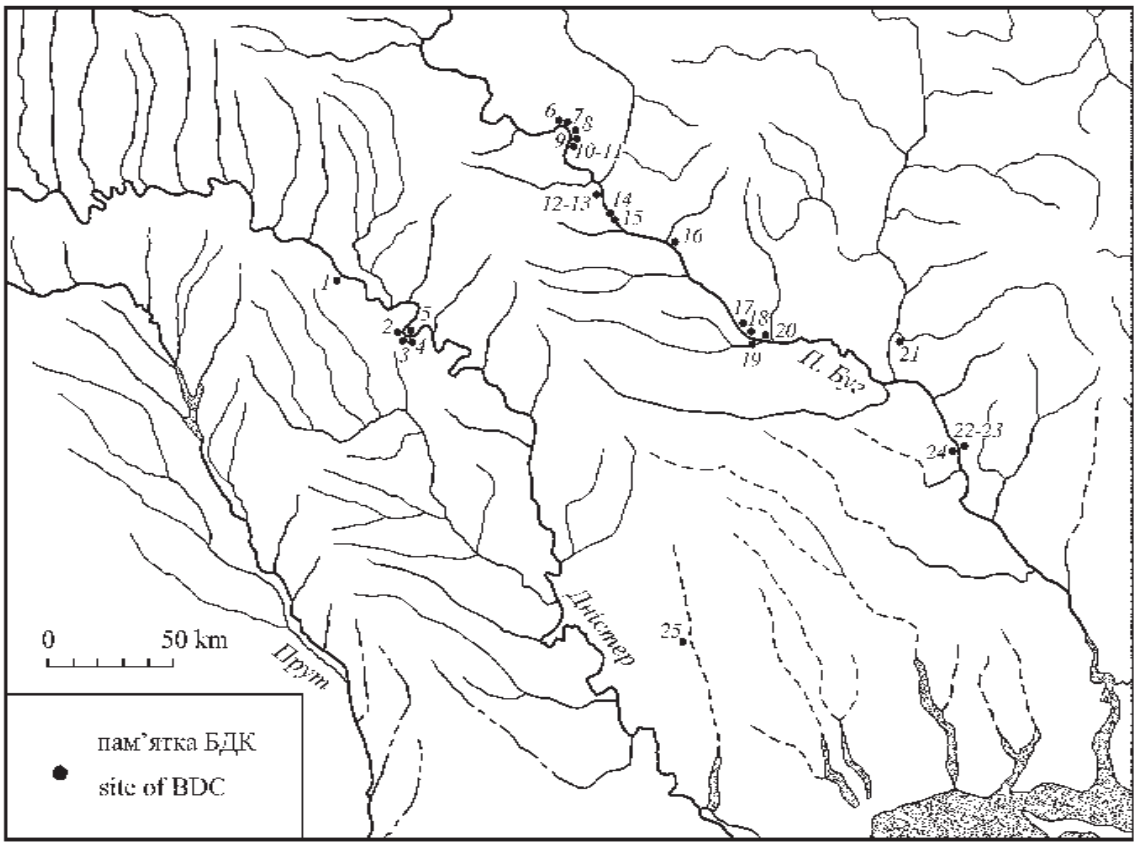

Рис. 11. Буго-дністровські пам'ятки, що згадуються у статті: *1* – Тетереука Ноуе XV; *2* – Сорока I; *3* – Сорока V; *4* – Сорока II; *5* – Цикинівка; *6* – Самчинці I; *7* – Самчинці II; *8* – Щурівці-Поріг; *9* – Заньківці II; *10* – Сокільці II; *11* – Сокільці VI; *12* – Ладижин I; *13* – Ладижин II; *14* – Митьків Острів; *15* – Базьків Острів; *16* – Чернятка; *17* – Завалля; *18* – Жакчик; *19* – Саврань; *20* – Мельнична Круча; *21* – Миколина Брояка (Чорний Ташлик); *22* – Пугач 2; *23* – Пугач 1; *24* – Гард 3; *25* – Гіржеве.

Fig. 11. The Buh-Dnister culture sites mentioned in the article: *1* – Tetereuka Noue XV; *2* – Soroka I; *3* – Soroka V; *4* – Soroka II; *5* – Tsykynivka; *6* – Samchyntsi I; *7* – Samchyntsi II; *8* – Shchurivtsi-Porig; *9* – Zan'kivtsi II; *10* –Sokil'tsi II; *11* – Sokil'tsi VI; *12* – Ladyzhyn I; *13* – Ladyzhyn II; *14* – Myt'kiv Ostriv; *15* – Baz'kiv Ostriv; *16* – Cherniatka; *17* – Zavallia; *18* – Zhakchyk; *19* – Savran'; *20* – Mel'nychna Krucha; *21* – Mykolyna Broiaka (Chorny Tashlyk); *22* – Pugach 2; *23* – Pugach 1; *24* – Gard 3; *25* – Girgeve.

типу

Загалом в описаних колекціях виявлено уламки однієї посудини КЛСК (Щурівці-Поріг) та 27-и посудин БДК. Орнамент зафіксовано для 22-х буго-дністровських посудин. Він поділяється на лінійний (15 посудин) та відтиснутий (15 посудин).

За типом нанесення лінії поділяються на прокреслені (5 випадків) та прогладжені не-зубчастим орнаментиром (10 випадків), які тричі сполучаються на одному начинні, а також прогладжені зубчастим штампом (4 випадки), які лише один раз сполучаються зі звичайними прогладженими лініями. Максимальна зафіксована ширина прокресленої лінії – 0.1 см. Прогладжені лінії також досить вузькі, в середньому шириною 0.2 см, максимально – 0.4 см.

Відтиснутий орнамент розпадається на 3 групи – нанесений зубчастим орнаментиром (9 випадків); не-зубчастим орнаментиром (4 випадки), далі – "наколи"; та нанесений подушечкою пальця або нігтем (4 випадки). Таким чином, відбитки зубчастого штампу можна вважати найбільш характерним видом самчинської відтиснутої орнаментації. У 4-х випадках вони наносилися у скорописній манері – з протягуванням. Тричі вони сполучалися на одному начинні з лініями, прогладженими зубчастим штампом, двічі – з прогладженими лініями шириною 0.2 см, та один раз – з пальцевим вдавленням. Привертає увагу, що жодного разу зубчастий штамп не сполучається з тонкими прокресленими лініями та наколами. Отже, є абсолютно логічним, що відбитки зубчатого штампу найчастіше наносилися на одну посудину разом із лініями, прогладженими зубчастим штампом. У свою чергу, скоропис на манера нанесення зубчастих відбитків є наче проміжною

ланкою між цими елементами орнаменту. Штампи мають від 2-х до 6-ти зубців, але найчастіше зустрічаються 4-зубі. Їх довжина варіює в діапазоні 0.6-1.2 см, але в середньому становить 0.9 см.

Найрідше на проаналізованому посуді зустрічаються нігтьові відбитки, пальцеві вдавлення та різноманітні наколи, які можна вважати нехарактерними елементами самчинської орнаментації.

Таким чином, за характерними рисами орнаментації самчинська кераміка поділяється на дві рівновеликі і відносно відокремлені групи посуду:

а) прикрашений прогладженими лініями не ширше 0.4 см;

б) прикрашений зубчастим штампом.

Друга група включає звичайні відбитки, та орнамент, нанесений штампом, який перебуває у русі – "протягнуті" відбитки, та лінії нанесені зубчастим штампом. Кожна з двох груп представлена 10-ма посудинами. Сполучення орнаментів різних груп на одному начинні зустрічається лише двічі (Ладижин II, посудина № 1 та Жакчик, посудина № 2).

Специфічною самчинською рисою можна назвати і нанесення орнаменту на краю вінець зсередини посудини. Це зафіксовано на уламках 3-х із 7-ми посудин, вінця яких збереглися.

Формівні маси проаналізованих посудин як "фонову" домішку містили органічні волокна та пісок (по 23 посудини). При цьому обидві домішки одночасно присутні у 20-ти випадках. Характерним для самчинської кераміки слід вважати наявність у глиняній масі жорстви (20 посудин) та каміння, зазвичай, польового шпату (13 посудин). Привертає увагу той факт, що каміння завжди сполучається з жорствою і слюдою. Найбільше його у посуді пам'яток Щурівці-Поріг та Ладижин II. На цих же пам'ятках воно має і більші абсолютні розміри. Але щоб наші пам'ятки не розпалися на дві групи за цим штучним розмежувальним показником у 3 мм, напевно, буде логічно надалі домішки каміння та жорстви розглядати разом, як одну "грубу мінеральну" домішку. У глині приблизно чверті посудин присутня слюда (7 випадків) та графіт (5 випадків). Перша завжди, а другий – майже завжди, сполучаються з жорствою та камінням (виняток – Завалля).

До нехарактерних для самчинського посуду слід віднести домішки гравію (4 посудини) та мушлі (4 посудини). Привертає увагу той факт, що у 3-х випадках вони сполучаються між собою, і рідше – з жорствою та камінням (1 випадок для мушлі та 2 для гравія). Це може свідчити, що вони є показниками якоїсь відмінної, "не-самчинської", традиції приготування формівної маси.

Малоінформативними через свою нечисленність є домішки вохри/кривавику (3 випадки) та шамоту (2 випадки). Вони можуть виступати як разом із домішкою жорстви й каміння, так і окремо.

Із 10-ти посудин, прикрашених зубчастими відбитками або лініями, нанесеними зубчастим штампом, тільки дві (Щурівці-Поріг, пос. № 1 та Завалля, пос. № 1) не містили грубої мінеральної домішки. Так само із 10-ти посудин, орнаментованих прогладженими лініями, грубої мінеральної домішки не було лише у двох випадках (Жакчик, посудини № 3 та № 5). Це підтверджує єдність технології посуду обох груп, утворених за стилем орнаментації. Водночас, це дозволяє виділити з поміж розглянутого орнаментованого посуду ті начиння, які не мають ані характерної "самчинської" орнаментації, ані характерних технологічних домішок. Це посудина № 3 із Самчинців II, прикрашена прокресленими лініями та ямками-наколами, виготовлена із глини з домішкою гравію та мушлі, та посудина № 4 із Ладижина II, прикрашена нігтьовими відтисками та виліплена із глини з "фоновою" домішкою органічних волокон та піску.

Визначивши основні характерні риси посуду "самчинського" типу, залишається перевірити їх відповідність назві, що дозволить надалі вживати її без лапок.

Колекція пам'ятки Самчинці II та кераміка "самчинського" типу

Уперше термін "кераміка типу Самчинці" зустрічається у польовому щоденнику В.М. Даниленка. Цей запис зроблено рукою П.І. Хавлюка при описі матеріалів, добутих ним наприкінці жовтня 1958 р. в ході розвідкових робіт на пам'ятках Ладижин I та Ладижин II [Даниленко, 1958/5, № 3403, зош. 2, с. 60]. За твердженням В.М. Даниленка, ця назва пов'язана з еталонною колекцією кераміки, що компактно залягала у "кухонній купі", розчищеній на пам'ятці Самчинці II [Даниленко, 1959-1961, № 4421, с. 7; 1969, с. 65, 118].

На жаль, колекція пам'ятки збереглася не повністю. Але за її наявною частиною та виробами, які відомі автору за зображеннями, видно, що кераміці Самчинців II властиве використання грубої мінеральної домішки, прогладжених ліній шириною 0.1-0.2 см (рис. 1: *1, 4*), відбитків зубчастих штампів, нанесених з протягуванням (рис. 1: *6-8*), ліній, нанесених зубчастим штампом (рис. 1: *9*), прикрашання внутрішнього краю вінець

(рис. 1: *3*). При цьому слід зазначити, що навіть із врахуванням відсутньої частини колекції, матеріали Самчинців ІІ є абсолютно неінформативними з точки зору вивчення форми посуду, – адже жодна виявлена тут посудина не представлена більш-менш повним профілем. До того ж, пам'ятка не була ані першою з матеріалами такого типу, виявленою на Південному Бузі, ані самою яскравою чи самою численною за кількістю знахідок. Подив викликає й те, що не у 1957 р., а тільки через рік після дослідження цей пункт починає виступати як еталонний та епонімний. Напевно, причину такої метаморфози слід шукати у подіях 1958 р.

Впродовж 1958 р. жодні дослідження у Самчинцях ІІ не проводилися. Натомість на сусідньому пункті Самчинці І саме в цей рік було проведено зовсім незначні польові роботи, що виявили рештки лише однієї посудини [Даниленко, 1958/5, № 3406, кн. 2, с. 25]. Чи могла ця посудина змінити статус сусідньої посередньої пам'ятки на виключний? Напевно так, адже саме цю посудину В.М. Даниленко назвав "одною з найкращих посудин самчинського типу", а її зображення вже впродовж 50-ти років неодмінно фігурує серед ілюстрацій узагальнюючих публікацій, присвячених БДК та неоліту України [Даниленко, 1969, с. 119, рис. 92; 1971, с. 90, рис. 24: 15; 1985, с. 123, рис. 31: 15; Котова, 1994, с. 137, рис. 27: 7; 2002, с. 179, рис. 55: 11; Черныш, 1996, с. 23, рис. 23: 56].

Пам'ятка Самчинці І, що знаходиться на лівому березі р. Південний Буг приблизно за 1.5 км на схід від центру с. Самчинці, навпроти крайніх будинків західної околиці с. Мар'янівка (обидва – Немирівського р-ну Вінницької обл.), була виявлена П.І. Хавлюком у 1956 р. і досліджувалася ним та В.М. Даниленком у 1957-1958 рр. Вона займає ділянку високої заплави та краю першої надзаплавної тераси шириною 25 м та довжиною понад 300 м, розташовану вздовж великого порогу, що перетинає ріку у цьому місці. Культурний шар пам'ятки був сильно зруйнованим, внаслідок чого різночасові матеріали залягали на поверхні. У місцях найбільшої концентрації знахідок дослідники робили невеликі розчистки [Даниленко, 1969, с. 118-119]. В одній із них, розташованій у прибережній частині, було виявлено згаданий розвал посудини № 3.

Наразі більше 60 уламків цієї посудини зберігаються у НФ ІА НАНУ. З них 7 були виявлені у 1956 р., ще 3 – у 1957 р., а решта – у 1958 р. Це горщик з округлим дном, дещо видовженим кулястим корпусом, низькою вертикальною горловиною та дещо відхиленим назовні краєм вінець (рис. 10). Діаметр вінець – 15 см, максимальний діаметр корпуса – 33.5 см, а висота – близько 40 см. Край вінець потоншений, зріз заокруглений. Товщина стінок – 0.4-0.6 см, дна – 1.1 см. Посудину виготовлено із глини з домішкою великої кількості грубої жорстви та каміння білого кольору (максимальний зафіксований розмір – 0.8 см), конкрецій темно-червоної вохри (максимальний зафіксований розмір – 0.6 см), а також незначної кількості тонких органічних волокон. Значна частина зовнішньої поверхні ретельно загладжена та залискована, але місцями на ній помітні різноспрямовані розчоси, а також доліпи, що мали приховати сильно виступаючі камені. Внутрішня поверхня загладжена, має спорадичні сліди горизонтальних розчосів. Колір зовні і зсередини червоно-бурий з темно-бурими та чорними плямами, злам переважно бурий, але місцями сірий, чорний або пістрявий. Зсередини посудини під краєм вінець нанесено горизонтальний ряд відбитків гребінцевого штампу. Зовнішня орнаментація представлена 3-ма горизонтальними зонами із 4-х горизонтальних рядів відбитків гребінцевого штампу кожна, що перемежовуються 2-ма зонами, заповненими прокресленим орнаментом із кількох паралельних ліній, які утворюють зигзаг. Вертикальні або ледь нахилені відбитки 7-зубого дещо вигнутого гребінцевого штампу довжиною 1.1 см наносилися у скорописний спосіб – з протягуванням. Цим же штампом наносилися й тонкі паралельні лінії прокресленого орнаменту. Залежно від кута, під яким наносився штамповий та прокреслений орнамент, іноді є помітними відбитки лише 6-ти або 5-ти зубців. В одному місці добре помітні сліди виправлення орнаменту у вигляді замазування прокреслених ліній тонким шаром глини.

Як бачимо, описана посудина ідеально відповідає всім основним рисам самчинської орнаментації та складу формівної маси. До того ж вона – одна з небагатьох – має достовірно округле дно. При цьому слід нагадати, що за самим загальним визначенням В.М. Даниленка, самчинська фаза БДК – це "час круглодонної кераміки з гребінцевим орнаментом" [Даниленко, 1969, с. 156]. Отже, Самчинцям І більше ніж Самчинцям ІІ підходить статус епонімної пам'ятки. Проте, у її матеріалах є й дуже яскравий посуд печерського типу. Напевно через це назву "самчинський", дану В.М. Даниленком всьому буго-дністровському посуду з грубою мінеральною домішкою та гребінцевим орнаментом, слід розглядати як певний компроміс між яскравістю знахідок Самчинців І та відносною "чистотою" колекції Самчинців ІІ.

Кераміка самчинського типу на Дністрі

Єдиною буго-дністровською пам'яткою Подністров'я, яка чітко позиціонується як "самчинська", є Сорока I, шар 1, горизонт "а". За описом, вміщеним у монографії В.І. Маркевича, формівні маси її посуду майже завжди містять домішку органічних волокон, і у переважній більшості – піску, що відповідає "фоновим" домішкам у однотипній кераміці Побужжя. Також дослідник згадує наявність кераміки, виготовленої із глини "з товченим кварцем (кременем)", яку, напевно, можна співвіднести з грубою мінеральною домішкою каміння та жорстви. В орнаментації начинь широко використовувалися різні види зубчастих штампів з числом зубців від 2-х до 6-ти. Судячи з малюнків та фотографій, іноді вони наносилися з протягуванням. Також з самчинськими матеріалами Південного Бугу добре узгоджується те, що у посудин Сорок I, 1а "по краю вінець з внутрішнього боку завжди наносився один ряд відбитків штампа" [Маркевич, 1974, с. 56–58]. Отже, самчинський характер керамічних матеріалів пам'ятки можна вважати підтвердженим.

Порівняння кераміки самчинського типу з посудом інших типів

Виокремлення певних керамічних матеріалів у самчинський тип слід вважати доцільним лише за умови підтвердження наявності в БДК пам'яток, у колекціях яких відсутні зразки "самчинської" кераміки, тобто посуд, який містить характерні самчинські ознаки. Через брак місця для повної характеристики відповідних колекцій, звернемося до їх описів у польовій документації і публікаціях та до загальних спостережень автора цієї статті.

В.М. Даниленко чітко зазначає, що у інвентарі пам'яток, які він відніс до сокільцівської та печерської фаз, спорадично зустрічається кераміка з відбитками простого двозубого штампу [Даниленко, 1969, с. 154]. У Подністров'ї також зафіксовано один випадок нанесення гребінцевих відбитків – на посудині із Сорок I, шару 1, горизонту "б" (III, печерська, фаза) [Маркевич, 1974, с. 45]. Але ці штампи наносилися без протягування, ними не прогладжувалися лінії, а внутрішні поверхні посудин ніколи не прикрашалися орнаментом. На жаль, наразі відсутні точні статистичні дані щодо наявності грубої мінеральної домішки у глині скибинецької, сокільцівської та печерської кераміки. В опублікованих описах матеріалів відповідних поселень формівні маси з домішками жорстви та каміння не згадуються [Даниленко, 1969, с. 62-117; Маркевич, 1974, с. 43, 90-91, 100-102].

Порівнянню самчинської та "савранської" кераміки має передувати одне зауваження. Як і у випадку з керамікою самчинського типу, чітке визначення характерних рис "савранського" посуду наразі відсутнє. Виділяючи його в окремий тип, В.М. Даниленко мав лише одну досліджену пам'ятку – епонімну Саврань (комплекси № 1 та № 2). За даними дослідника, в її інвентарі не було виявлено жодної посудини з гребінцевим орнаментом. Водночас, як характерну рису посуду Саврані було названо домінування у її орнаментації композицій, виконаних широкими та глибокими прогладженими лініями. Знайомство з польовою документацією та, на жаль, лише частково збереженою колекцією, засвідчило об'єктивність лише другого спостереження, оскільки у тексті звіту 1949 р. зафіксовано наявність в комплексі № 1 фрагменту кераміки, "що зберіг частину стрічки, виконаної відбитками гребінцевого штампу" [Даниленко, 1949/25, № 2034, с. 28]. У колекції комплексів № 1 та № 2, де були виявлені залишки приблизно 10-ти посудин [Даниленко, 1949/25, № 2034, с. 26-29; 1955/8, № 2681, с. 12-14], фрагменти кераміки з гребінцевим орнаментом, орнаментом із ліній, нанесених гребінцем, а також вінця, орнаментовані по внутрішньому краю, – наразі відсутні. Не згадуються вони і у інвентарних описах [Даниленко, 1949/25, № 1738, с. 15-17; 1955/8, № 2683, кн. 1, с. 79-86]. За винятком вже згаданого фрагменту з гребінцевими відбитками та уламків оздобленої наколами посудини, решту орнаментованої кераміки прикрашено прогладженими лініями. Але ці лінії ширші й глибші, ніж на самчинській кераміці. Посуд, формівна маса якого містить грубу мінеральну домішку, у колекції Саврані є, але він там не переважає.

Ще однією одношаровою савранською пам'яткою, дослідженою В.М. Даниленком, є поселення Чернятка [Даниленко, 1969, с. 121-125]. Ознайомлення з її колекцією, яка містить близько 400 фрагментів від 8-10-ти неолітичних посудин, підтвердило слова автора розкопок про цілковиту відсутність серед її знахідок кераміки з гребінцевим орнаментом. Нема в ній і посудин із вінцями, орнаментованими з внутрішнього боку. Водночас тут добре представлена кераміка з грубою мінеральною домішкою, а також є кілька фрагментів з паралельними лініями, нанесеними зубчастим штампом. Як і в Саврані, майже весь посуд Чернятки орнаментовано порівняно широкими прогладженими лініями.

За даними М.Т. Товкайла, в інвентарі савранських

пам'яток Степового Побужжя переважає кераміка, орнаментована досить широкими прогладженими лініями. Але поруч із нею набула поширення й кераміка з характерними самчинськими рисами: протягнутими відбитками гребінцевих штампів, прогладженими лініями, нанесеними цими штампами, вінцями, орнаментованими з внутрішнього боку. Повідомляється також про значне розповсюдження у регіоні посуду "з переважаючими домішками товченого кварцу, грубого та дрібного піску" [Товкайло, 2005, с. 30-35].

Посудини орнаментовані відбитками зубчастих штампів, що перебувають у русі, виявлені і на савранських пам'ятках Подністров'я Сорока V та Цикинівка. Утім, у їх формівних масах відсутня груба мінеральна домішка [Маркевич, 1974, с. 115-116, 123-124].

Отже, маючи спільну рису – переважання орнаменту з широких прогладжених ліній, – колекції різних савранських пам'яток відчутно різняться за набором та частотою присутності на їх посуді орнаментів з характерними самчинськими ознаками. Так, кераміка одних відрізняється від самчинської лише дещо меншою присутністю гребінцевого орнаменту, тоді як посуд інших, зокрема Саврані та Чернятки, – майже цілковитою відсутністю самчинських рис. Останній виявляє близькість до посуду печерського типу, в орнаментації якого також переважають композиції із широких жолобчастих ліній. До речі, В.М. Даниленко свого часу відмітив цей "факт своєрідного відновлення тих традиційних рис культури, які зародилися ще у місцевому ранньому неоліті", пояснивши його "відродженням балкано-дунайської орієнтації культурно-економічних зв'язків" населення БДК [Даниленко, 1969, с. 154-155].

Видається, що логічніше було б вбачати в цьому не "відновлення", а пряме продовження традицій печерської орнаментації. Певною мірою таку думку підтверджують і дані радіовуглецевого датування, проведеного Київською лабораторією починаючи з 1998 р. Так, саме Саврань дала дві з трьох абсолютних дат, що виявилися найдавнішими у серії з 11-ти наявних визначень віку савранських пам'яток [Telegin et al., 2000, p. 63-64; Котова, Ковалюх, 2002, с. 104]. Утім, синхронна Саврані дата була одержана для поселення Гард 3, в колекції якого присутні посудини з усіма характерними рисами кераміки самчинського типу [Товкайло, 2005, с. 148-149]. Єдиним поясненням цього може бути не послідовне, а паралельне існування в межах БДК двох традицій – лінійно-прогладженої та штампової орнаментації.

Інвентар низки савранських пам'яток, кераміка яких прикрашалася і широкими прогладженими лініями і гребінцевими відбитками, демонструє синтез обох традицій. Про те, що їх колекції не є результатом механічного змішування різнотипних матеріалів, свідчать випадки сполучення на одній посудині жолобчастого лінійного та зубчатого штампового орнаментів [Товкайло, 2005, с. 127, рис. 45: 1, с. 128, рис. 46: 1, с. 140, рис. 58: 1].

Паралельне існування у буго-дністровській кераміці двох традицій орнаментації автоматично знімає з порядку денного питання про виділення окремого самчинського періоду розвитку культури. Більше того, цим можна логічно пояснити різноманітні сполучення різнотипної кераміки в межах одного комплексу, їх часом суперечливе стратиграфічне залягання, наявність посудин, орнамент яких поєднує характерні риси різних традицій. Водночас це надає актуальності питанню про причину та час появи кожної з традицій. Якщо у крішській ґенезі жолобчастої орнаментації ніхто не сумнівається, то щодо походження штампового орнаменту висловлювалися різні точки зору, що пов'язано з широким розповсюдженням гребінцевої орнаментації в неоліті півдня Східної Європи.

Кераміка самчинського типу за межами ареалу БДК

Окремі риси самчинської орнаментації зафіксовані не тільки на буго-дністровській кераміці, але і на посуді інших неолітичних культур степової та лісостепової зони України. Так, посудини з орнаментованим внутрішнім краєм вінець та/або "протягнутими" відбитками зубчастих штампів і нанесеними ними прогладженими лініями є в інвентарі ракушечноярської (Ракушечний Яр, шари 23-7) [Белановская, 1995, с. 100-111], нижньодонської (Роздорське 1, шар 2; Ракушечний Яр, шар 5) [Котова, 2002, с. 196, рис. 72], сурської (Семенівка, нижній шар; Стрільча Скеля, нижній шар) [Котова, 2002, с. 129, рис. 5, с. 134, рис. 10, с. 136, рис. 12], тубинської (Старобільськ; Туба 2) [Манько, 2006, с. 205, рис. 85, с. 206, рис. 86, с. 221-232, рис. 101-112], донецької (Зелена Горниця 5; Зелена Горниця 6; Зливки) [Котова, 2002, с. 231, рис. 107; Манько, 2006, с. 162, рис. 42, с. 165, рис. 45] та азово-дніпровської культури (Чапаївка; Вовчок; Собачки) [Котова, 2002, с. 187, рис. 63, с. 189, рис. 65]. Самчинські риси орнаментації набули певного поширення у ранньонеолітичному посуді Києво-Житомирського Полісся. У цьому регіоні вони зафіксовані переважно в кераміці пам'яток дніпро-донецької культури, які визначаються за кукрекським або пластинчастим геометричним

набором крем'яних знарядь: Лазарівка [Залізняк, 1998, с. 233, рис. 91: 1, 4-5], Крушники, Завалівка [Гаскевич, 2001, с. 45, рис. 5: 16, 18, с. 46, рис. 6: 27-32], Романків [Телегин, 1995, с. 112, рис. 3: 1-2]. Але відомі вони і серед знахідок пам'яток прип'ятсько-німанської культури, у кремені яких переважають яніславицькі риси: Гирло Гнилоп'яті [Неприна, 1969, с. 135, рис. 1: 2-3], Корма 1Б [Залізняк, Балакін, Охріменко, 1987, с. 69, рис. 4: 10, 12], Бородянка 3В [Залізняк, 1979, с. 57, рис. 3: 6]. Розвал горщика із самчинською орнаментацією Л.Л. Залізняк виявив і на стоянці Броди, разом з яскравим крем'яним комплексом мезолітичної кудлаївської культури.

Таким чином, складається враження, що кераміка самчинського типу БДК є лише окремим проявом певного стилю орнаментації кераміки, що впродовж тривалого часу був поширеним у неоліті на всій території південної та, частково, північної України. Порівняння наявних радіовуглецевих дат пам'яток перелічених культур свідчить про більш ранню появу характерних самчинських рис у неолітичній кераміці степової, а не лісової зони.

Про південне, а не північне походження самчинських традицій свідчить те, що більшість савранських пам'яток з керамікою, прикрашеною гребінцевими відбитками, знаходяться на півдні ареалу БДК – у Степовому Побужжі. Примітно, що вони датуються часом, коли північніше ще побутували савранські пам'ятки з виключно лінійною орнаментацією (Чернятка). Показовим є й те, що практично всі дослідники, які вивчали кераміку БДК, відмічали наявність у формівних масах більшості самчинських посудин – на всіх ділянках ареалу поширення культури – домішки графіту. Оскільки родовище цього мінералу знаходиться на Південному Бузі, в районі с. Завалля Гайворонського р-ну Кіровоградської обл., слід визнати зв'язок відповідних самчинських посудин з територіями, розташованими на південь від цього місця, – адже тільки там, а не північніше, можна зустріти глину з природною домішкою графіту.

У зв'язку з цим особливу увагу привертають матеріали двох пам'яток степової зони Північного Причорномор'я – Гіржеве та Ракушечний Яр. Перша була досліджена П.І. Борисковським та В.Н. Станко на р. Кучурган у Велико-Михайлівському р-ні Одеської обл. За інформацією В.Н. Станко, виявлені тут 7 фрагментів неолітичної кераміки, орнаментованої наколами та гребінцевими відбитками, В.М. Даниленко відніс до "самчинського часу" [Станко, 1967, с. 167-168]. Нещодавно проведене у Київської лабораторії датування органіки, доданої до їх глини, визначило більш ранній вік цього посуду, порівняно з одержаними у тій же лабораторії датами пам'яток БДК, які містили кераміку самчинського типу [Манько, 2006, с. 19].

Пам'ятка Ракушечний Яр була досліджена Т.Д. Белановською на р. Дон у Ростовській обл. Росії. Із тексту та рисунків монографії дослідниці випливає, що вже у найдавнішому, 23-му шарі поселення було виявлено кераміку, прикрашену гребінцевими відбитками, а у шарі 22 – посудини, орнаментовані по внутрішньому краю вінець. При описі кераміки шарів 15, 13, 10 згадуються лінії, нанесені гребінцевим штампом [Белановская, 1995, с. 100-109]. Судячи з радіовуглецевих дат, отриманих у Київській лабораторії за зразками кераміки із шару 20 цього поселення, воно розпочало своє існування на кілька сот років раніше за найдавнішу продатовану пам'ятку БДК [Telegin et al., 2000].

Така досить рання поява у Північному Причорномор'ї кераміки з гребінцевим орнаментом становить цікаву проблему, яку автор планує розглянути найближчим часом в окремій публікації.

Подяки

Автор сердечно дякує науковим співробітникам ІА НАНУ: к.і.н. Н.Б. Бурдо – за допомогу при роботі з колекціями наукових фондів, к.і.н. М.Ю. Відейку та к.і.н. С.Д. Лисенку – за надзвичайно корисні консультації, а також начальнику відділу охорони пам'яток історії та культури Управління культури і туризму Вінницької облдержадміністрації М.В. Потупчику – за надану можливість ознайомитися з охоронними паспортами неолітичних пам'яток області.

АРХІВНІ ДЖЕРЕЛА

Даниленко В.Н. Отчет о работе Среднебугской экспедиции в 1949 г. – Науковий архів ІА НАНУ. – Інв. № 1949/25.

Даниленко В.Н. Отчет об археологических исследованиях Южнобугского отряда за 1955 г. – Науковий архів ІА НАНУ. – Інв. № 1955/8.

Даниленко В.Н. Археологические исследования на Южном Буге в 1957-1958 гг. Отчет о работе Среднебугской неолитической экспедиции – Науковий архів ІА НАНУ. – Інв. № 1958/5.

Даниленко В.Н. Отчет об исследовании Бугской экспедицией ИА АН УССР неолитических памятников на Южном Буге в 1959-1961 гг. – Науковий архів ІА НАНУ. – Інв. № 1959-1961/7.

Хавлюк П.І. Науковий звіт про археологічну розвідку у верхів'ях басейну річки Соб та по річці Південний Буг на участку від с. Ладижин до м. Брацлав Вінницької обл. // Науковий архів ІА НАНУ. – Інв. № 1955/35.

Хавлюк П.І. Науковий звіт про археологічну розвідку берегів р. Південний Буг на відрізку від ст. Самчинці до м. Вінниці // Науковий архів ІА НАНУ. – Інв. № 1956/21.

ЛІТЕРАТУРА

Белановская Т.Д. Из древнейшего прошлого Нижнего Подонья. – С.-Пб.: Изд-во С.-Петербургского университета, 1995. – 199 с.

Відейко М.Ю., Ковалюх М.М. Ізотопне датування пам'яток буго-дністровської культури // АВУ 1997 – 1998 рр. – К.: ІА НАНУ, 1998. – С. 65-66.

Гаскевич Дмитро. Регіональні особливості у неолітизації Прип'ятського Полісся // Гістарычна-археалагічны зборнік. – № 16. – Мінск, 2001. – С. 36-49

Гаскевич Д.Л. Крем'яні вироби кукрекської культурної традиції в інвентарі буго-дністровських пам'яток Побужжя // Археологія. – 2005. – № 3. – С. 24-37.

Гаскевич Дмитро. Синхронізація буго-дністровського неоліту та неоліту Центральної Європи: Проблема радіовуглецевих дат // Wspylnota dziedzictwa archeologicznego ziem Ukrainy i Polski. Materialy z konferencji. Jancut (26-28 X 2005 r.) – Warszawa: Petit S.C. Lublin, 2007. – S. 115-147.

Гаскевич Дмитро. Фoрма дна керамічного посуду буго-дністровських пам'яток Лісостепового Побужжя // Археологический альманах. – Донецк. (У друці).

Даниленко В.М. Дослідження неолітичних пам'яток на Південному Бузі // Археологія. – Т. X. – К., 1957. – С. 36-49.

Даниленко В.Н. Неолит Украины: Главы древней истории Юго-Восточной Европы. – К.: Наукова думка, 1969. – 259 с.

Даниленко В.М. Буго-дністровська культура // Археологія УРСР. – Т. 1. – К.: Наукова думка, 1971. – С. 85-96.

Даниленко В.Н. Буго-днестровская культура // Археология Украинской ССР. (Отв. ред.

Д.Я.Телегин). – К.: Наукова думка, 1985. – С. 118-126.

Залізняк Л.Л. Неолітичні пам'ятки р. Здвиж // Археологія. – Вип. 31. – 1979. – С. 54-65.

Залізняк Л.Л., Балакін С.А., Охріменко Г. В. Неолітичні поселення Корма-1 та Крушники на Житомирщині // Археологія. – Вип. 58. – 1987. – С. 64-73.

Залізняк Л.Л. Передісторія України X–V тис. до н.е. – К.: Бібліотека українця, 1998. – 306 с.

Качинский Н.А. Физика почвы. Учебное пособие. – Ч. 1. – М.: Высшая школа, 1965. – 323 с.

Котова Н.С. Мариупольская культурно-историческая область (Днепро-донское междуречье) // Археологічні пам'ятки та історія стародавнього населення України. – № 1. – Ковель: Вежа, 1994. – С. 1-143.

Котова Н.С. Неолитизация Украины. – Луганск: Шлях, 2002. – 268 с.

Котова Н.С., Ковалюх Н.Н. Каталог радиоуглеродных дат неолитических памятников Украины (Приложение 1) // Котова Н.С. Неолитизация Украины. – Луганск: Шлях, 2002. – С. 85-105.

Манько В.О. Неоліт Південно-Східної України. (Кам'яна доба України. – Вип. 9). – К.: Шлях, 2006. – 280 с.

Маркевич В.И. Исследования неолита на Среднем Днестре // КСИА. – Вып. 105. – 1965. – С. 85-90.

Маркевич В.И. Буго-днестровская культура на территории Молдавии. – Кишинев: Штиинца, 1974. – 174 с.

Неприна В.И. Тетеревское поселение днепро-донецкой культуры // Советская археология. – 1969. – № 2. – С. 134-139.

Станко В.Н. Некоторые вопросы позднего мезолита Северо-Западного Причерноморья (по материалам раскопок стоянки Гиржево) // Записки Одесского археологического общества. – Т. 2 (35). – Одесса: Маяк, 1967. – С. 155-168.

Телегін Д.Я. Дніпро-донецька культура: До історії населення епохи неоліту – раннього металу півдня Східної Европи. – К.: Наукова думка, 1968. – 258 с.

Телегін Д.Я. Рецензія на книгу: В.И. Маркевич. Буго-днестровская культура на территории Молдавии // Археологія. – Вип. 23. – 1977. – С. 88-91.

Телегин Д.Я. Степное Поднепровье и нижнее Подунавье в неолите–энеолите // Каменнный век на территории Украины. – К.: Наукова думка, 1990. – С. 6-17.

Телегин Д.Я. Неолитическая керамика романковского типа в Киевском Поднепровье // Российская археология. – 1995. – № 1. – С. 110-120.

Товкайло М.Т. До проблеми датування бугодністровського неоліту // Кам'яна доба України. – Вип. 5. – К.: Шлях, 2004. – С. 236-246.

Товкайло Микола. Неоліт Степового Побужжя (Кам'яна доба України. – Вип. 6). – К.: Шлях, 2005. – 160 с.

Хавлюк П.И. Стоянки развитого неолита в северной части среднего течения Южного Буга // КСИИМК. – Вып. 75. – 1959. – С.169-173.

Черныш Е.К. Буго-днестровская культура // Археология. Неолит Северной Евразии / Ин-т археологи РАН; отв. ред. С.В. Ошибкина. – М.: Наука, 1996. – С. 19-26.

Шер Я.А. Стиль в первобытном искусстве // Изобразительные памятники: стиль, эпоха, композиции. Материалы тематической научной конференции. – С-Пб., 2004. – С. 10-13.

Kadrow Sjawomir. Kontakty kultur њrodkowoeuropejskich ze њrodowiskiem kulturowym na terenach Ukrainy we wczesnym neolicie – wybrane zagadnienia // Wspylnota dziedzictwa archeologicznego ziem Ukrainy i Polski. Materialy z konferencji. Jancut (26-28 X 2005 r.) – Warszawa: Petit S.C. Lublin, 2007. – S. 250-269.

Telegin D.Ya., Kovaliukh N.N., Potekhina I.D., Lillie M. Chronology of Mariupol type cemeteries and subdivision of the Neolithic – Copper Age Cultures into periods for Ukraine // Radiocarbon and Archaeology. – Vol. 1. – №1. – S-Pb: Thesa, 2000 – P. 59-74.

Tringham Ruth. Hunters, Fishers and Farmers of Eastern Europe (6000-3000 B.C.). – London: Hutchinson & Co Ltd, 1971. – 240 p.

Wechler Klaus-Peter. Studien zum Neolithikum der osteuropdischen Steppe (Archdologie in Eurasien, Bd 12). – Mainz: von Zabern, 2001. – 432 s.

Gaskevych D.L.

THE "SAMCHYNTSI" TYPE POTTERY AND

PROBLEMS OF PERIODIZATION OF BUH-DNISTER NEOLITHIC CULTURE

Neolithic sites Samchyntsi I and Samchyntsi II were investigated by V.Danilenko 50 years ago. On the basis of specific appearance of its pottery he evolved the "Samchyntsi" type of ceramics and the Samchyntsi phase of development of Buh-Dnister culture. Later on, V.Markevich (1965, 1974) and D.Telegin (1968, 1977) have confirmed evolving of this phase. But separate Samchyntsi phase is not present in the periodization of the Neolithic of Dnister river region by K.-P.Wechler (2001) and periodization of the Neolithic of Southern Buh river region by N.Kotova (2002). Analysis of creation of all chronological schemes of the culture testifies that the single understanding of "Samchyntsi" type pottery characteristics is absent.

The ceramics of 5 sites, which V.Danilenko regards as "pure" Samchyntsi ones, demonstrates such basic traits of ornamentation as: narrow superficial lines, elongated impressions of notched stamps; lines plotted by such stamps; frequent ornamentation of internal edge of pottery lips by comb impressions or lines. In most cases vessels with such ornamentation were made from clay with temper of coarse-grained mineral admixture, including quartz gruss and feldspar stone.

Similar way of ornamentation is in some Savran' complexes of Buh-Dnister Culture (Gard 3) and absent in others (Cherniatka, Savran'). Identical C14 dates of these sites allow thinking that evolving of Samchyntsi chronological period of the culture is impossible. The Samchyntsi characteristics are only special style of ornamentation which got to Buh-Dnister culture area from outside. It does not combine with the local ceramics decorated by deep wide lines in the northern part of the area, and there are vessels with syncretic traits in its southern part. A southern origin of Samchyntsi pottery can follow from it. Graphite in clay of some Samchyntsi type pots connects its making with territory to South from Zavallia graphite deposit. Early C14 dates of Girgeve site and Rakushechniy Yar site, inventory of which contains the ceramic with comb ornamentation, can indicate sources of this tradition.

Кам'яна доба України.– Вип.11.– К.: Шлях, 2008.– С.220-222.

Рідуш Б.Т.

Ridush B.T.

НОВА ПАМ'ЯТКА МОБІЛЬНОГО ВЕРХНЬОПАЛЕОЛІТИЧНОГО МИСТЕЦТВА З ПОДНІСТРОВ'Я

NEW FIND OF UPPER PALAEOLITHIC MOBILE ART FROM MIDDLE DNIESTER BASIN

На стоянці Дорошівці III виявлений виріб з бивня молодого мамонта із складним геометричним орнаментом. Виявлений орнамент відрізняється від відомих на сьогодні палеолітичних орнаментів. Вік знахідки оцінюється приблизно в 25-30 тис. р.т.

Стоянка Дорошівці III знаходиться на правому березі Дністра, в урочищі Глинище, що на західній околиці с. Дорошівці Заставнівського району Чернівецької області. Стоянка вперше була виявлена О.П. Чернишем у 1968 р. (під назвою «Острів») [Археология …, 1987]. Проте пізніше не досліджувалась. Внаслідок видобутку піску і суглинку стоянка була значною мірою знищена.

У 2000 р. при видобутку піску і суглинку місцевими жителями в уступі 20-метрової надзаплавної тераси були виявлені кістки мамонта, про що було повідомлено у Чернівецький університет. Тоді ж місцезнаходження було обстежене автором, який встановив наявність культурного шару, пов'язаного з похованим ґрунтом на глибині біля 6 м від сучасної поверхні тераси. Були знайдені кістки й інших тварин зі слідами утилізації, а також нечисленні кременеві знаряддя пізньопалеолітичного вигляду [Рідуш, 2002].

У 2004 р. Б. Рідушем та С. Пивоваровим (Буковинський центр археологічних досліджень Чернівецького національного університету), була зроблена зачистка розрізу, а з 2006 р. дослідження місцезнаходження продовжується під керівництвом Л. Кулаковської (ІА НАН України) [Кулаковська та ін., 2008].

Під час зачистки 2004 р. у верхній частині розрізу простежувались напівзруйновані рештки давньоруської землянки. Нижче, у товщі лесоподібного суглинку, виявлені два культурні шари, з яких верхній, що розташовувався на глибині біля 6 м від кромки обриву, а нижній ще на 1,5 м нижче. При чому нижній культурний шар був пов'язаний із тонким (до 1-2 см) вуглистим проверстком, який залягав хвилеподібно (соліфлюкційна деформація) і простежувався на протязі 5-6 м. У західній частині шару по простяганню виявлений залишок вогнища із подрібненими уламками (розміром до 1-2 см) костей тварин та кременевими виробами. Там само, біля залишків вогнища, знайдений уламок бивня молодого мамонта 15 см завдовжки та від 1,5 до 2, 5 см в діаметрі. На тонкому кінці бивня вирізаний штифт до 1 см завдовжки та 0,8-0,9 см в діаметрі (рис. 1). Очевидно, що це утилітарний виріб, що можливо використовувався при обробці кременю як посередник або віджимник. На поверхні бивня були видні насічки шириною 0,2-0,3 мм, які спочатку частково нівелювалися його дрібною поздовжньою тріщинуватістю. Проте після консервації та реставрації поверхня бивня виявилася вкритою складним геометричним орнаментом (рис. 1, 2).

Орнаментовані кістяні вироби широко відомі з ряду верхньопалеолітичних стоянок Євразії (Мізин, Мальта, Авдєєво), проте всі вони істотно відрізняються від орнаменту з Дорошівців. Більш того, ми не знайшли відповідників й серед пізніших археологічних культур та етнографічних матеріалів.

Із стратиграфічного положення шару можна зробити висновок, що вік знахідки добузький і може бути оцінений приблизно в 25-30 тис.р.т. Точне датування виробу буде остаточно встановлене після додаткових радіовуглецевих датувань шару й самого виробу.

ЛІТЕРАТУРА

Грибович Р.Т., Мацкевой Л.Г., Савич В.П., Черныш А.П. Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (каменный век). - К.: Наук. думка, 1987.

Кулаковська Л., Усик В, Рідуш Б., Пеан С. Палеолітична стоянка Дорошівці III в Середньому Подністров'ї (Попереднє повідомлення) // Дослідження первісної археології в Україні (До 50-річчя відкриття палеолітичної стоянки Радомишль). Матеріали міжнародної наукової конференції «Радомишль та його історія» 3-4 жовтня 2006 р. – К.: КОРВІН ПРЕСС, 2008. – С. 51-52.

Рідуш Б. Нові палеолітичні місцезнаходження на Буковині // Буковинський історико-етнографічний вісник. – Вип. 4. – Чернівці: Золоті литаври, 2002. – С. 13-16.

Ridush B.T.

NEW FIND OF UPPER PALAEOLITHIC MOBILE ART FROM MIDDLE DNIESTER BASIN

An artefact made from the young mammoth tusk decorated by compound geometrical ornamental pattern was found on the site Doroshivtsi III, at the Middle Dnister basin. The found decorative pattern differs from the Palaeolithic ornaments known for today. The age of find is estimated approximately up to 25-30 Ky.

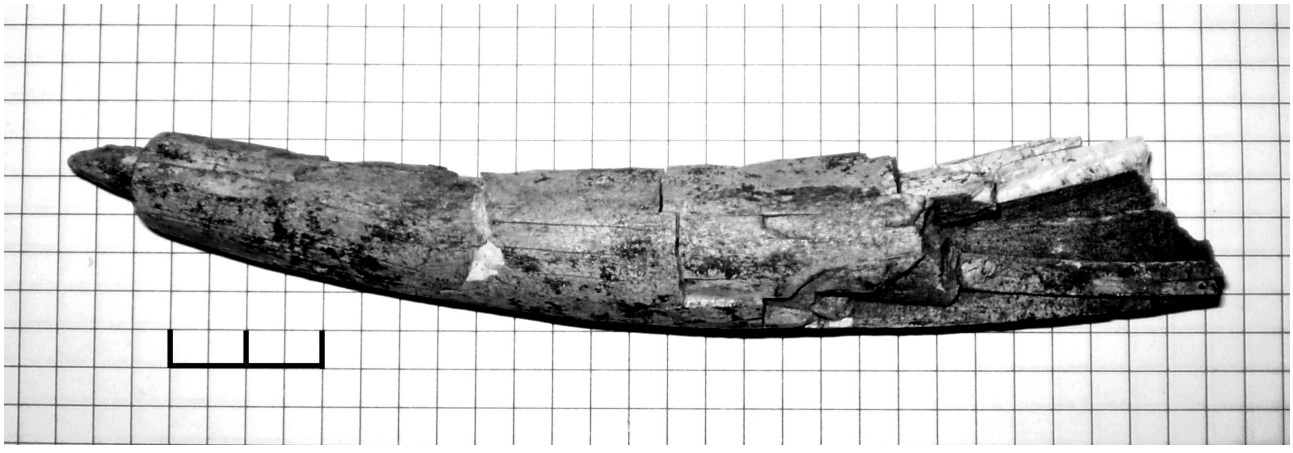

Рис. 1. Загальний вигляд виробу з бивня мамонта.
Fig. 1. General view of the artefact manufactured from a mammoth tusk.

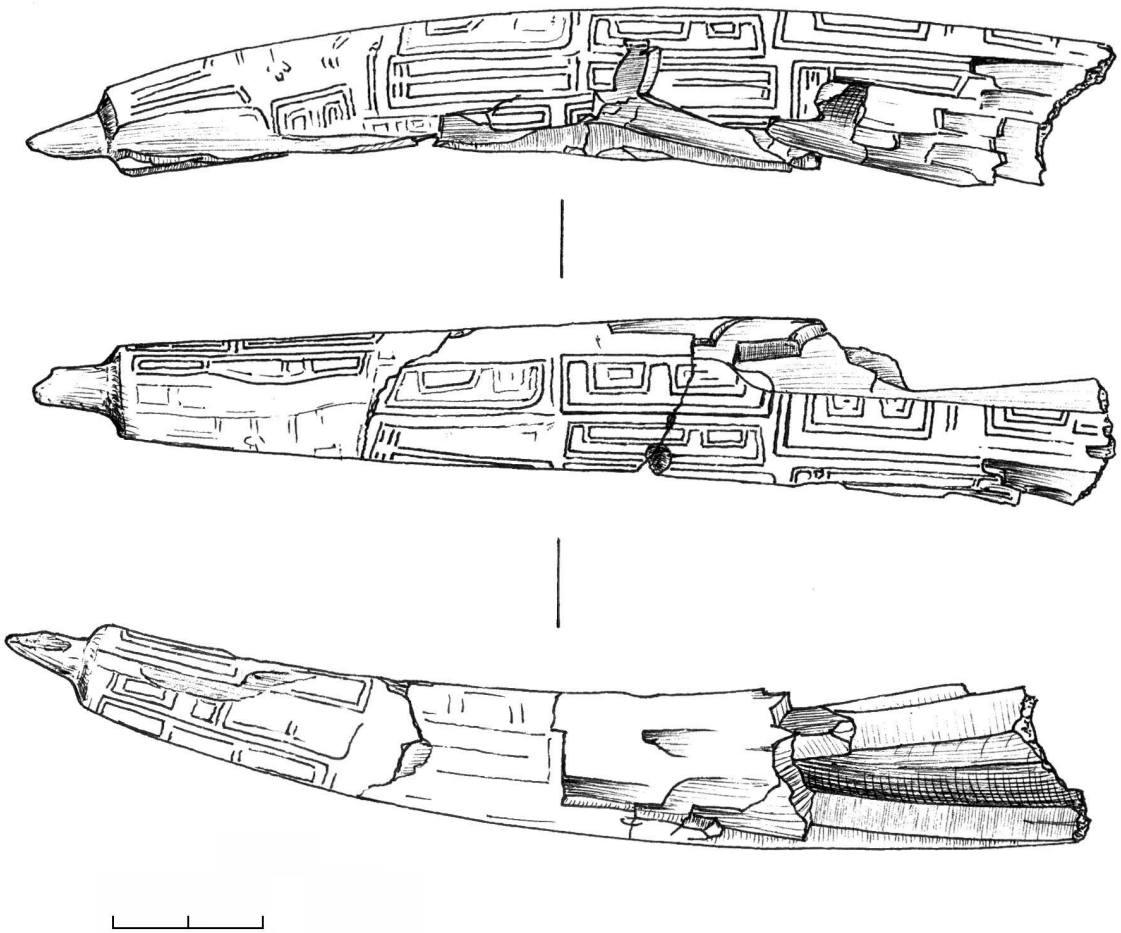

Рис. 2. Прорисовка орнаментації виробу (виконав М.Ільків).
Fig. 2. Outline of the geometrical pattern on the tusk (by M. Il'kiv).

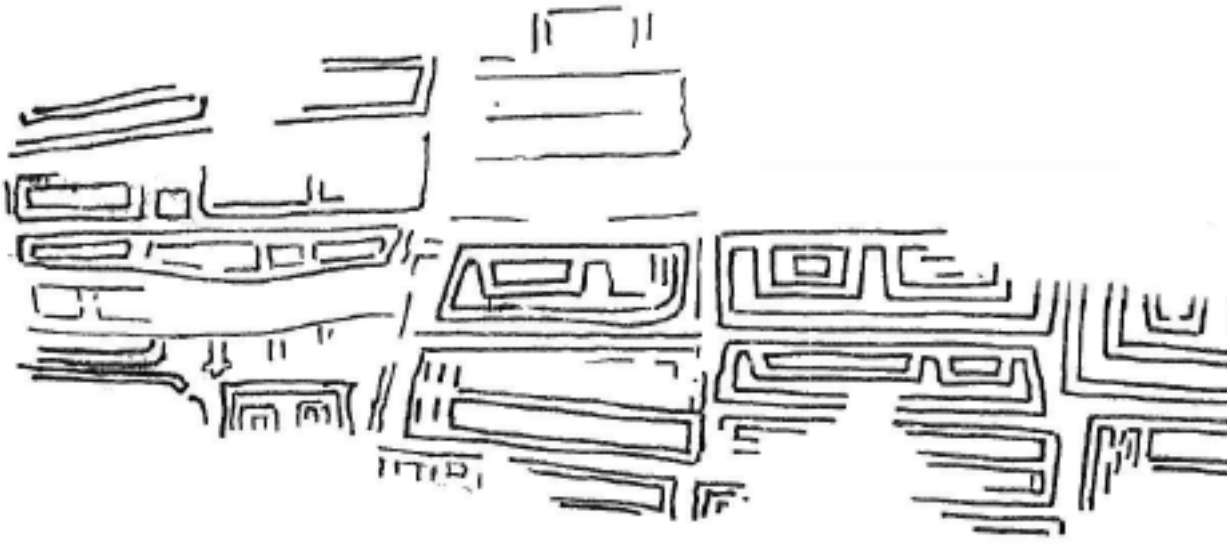

Рис. 3. Розгортка орнаменту на поверхні бивня.
Fig. 3. Unrolling of the pattern on the mammoth tusk surface.

Кам'яна доба України.– Вип.11.– К.: Шлях, 2008.– С.223-228.

Переверзєв С.В.

Pereverzev S.V.

ПРОБЛЕМИ КУЛЬТУРНОГО ПОДІЛУ НЕОЛІТУ ВОЛИНСЬКОГО ТА КИЄВО-ЖИТОМИРСЬКОГО ПОЛІССЯ

ABOUT SOME PROBLEMS OF A NEOLITHIC OF THE VOLYNSK AND KIEVO-ZHITOMIR POLESYE

У статті розглядаються проблемні питання культурної диференціації ранньонеолітичних пам'яток Південного Полісся. Аналізуються критерії виділення археологічних культур раннього неоліту. Робиться висновок про необгрунтованість існування поняття волинської неолітичної культури, обгрунтовується необхідність вживання поняття «керамічний етап яніславицької культури» як складової частини дніпро-донецької культурно-історичної області.

Історіографія питання

Всупереч значній джерельній базі неоліту Південного Полісся, існують суттєві протиріччя щодо культурної інтерпретації окремих неолітичних комплексів регіону.

Л. Залізняк, С. Балакін, М. Чернявський, В. Ісаєнко, Д. Гаскевич та деякі інші археологи розглядають неолітичні комплекси Києво-Житомирського та Волинського Полісся разом з пам'ятками Західної Білорусі, Південної Литви та Східної Польщі в рамках однієї німанської культури, генетичним підґрунтям якої вважається пізньомезолітична яніславицька культура [Залізняк, 1979 с. 54-65, 1984, с.104, 2005, с. 88-89; Черняускі, 1979, с. 75-79; Залізняк, Балакін, 1985, с. 41-48; Исаенко, 1976, с. 109-115; Гаскевич, 2003, с. 243]. М. Чернявський у розвитку німанської культури виділив три хронологічні періоди – ранній дубичайський (останнім часом відокремлений дослідником в окрему прип'ятсько-німанську культуру), середній – лисогорський та пізній – доброборський [Черняускі, 1979, с.75].

На Прип'яті зараз відомі пам'ятки лише двох перших періодів. Крем'яній індустрії першого, дубичайського, періоду притаманні всі риси крем'яного комплексу пізньомезолітичної яніславицької культури, а саме: відтискна техніка розщеплення, заснована на використанні одноплощинних однобічних торцевих, рідше – пласких нуклеусів, що направлена на отримання правильних, добре огранованих, пластин; наявність в мікролітичному наборі яніславицьких вістер, яніславицьких трикутників, трапецій та мікрорізців; наявність значної кількості пластин з ретушшю, скребків та невеликої кількості різців (до повної відсутності в окремих комплексах). На деяких пам'ятках Києво-Житомирського Полісся присутні поодинокі сокири. Особливості крем'яної індустрії обох періодів добре показані Д. Гаскевичем [Гаскевич, 2003, с. 110-124].

Кераміка гостродонна, іноді округлодонна з рослинністю, піском, рідше – шамотом та жорствою в тісті, орнаментована гребінчастими розчосами, відступаючими наколами, іноді косолінійними та сітчастими композиціями з прокреслених ліній. Пам'ятки дубичайського періоду німанської неолітичної культури поширені в басейнах Верхнього Німану та Прип'яті, зокрема, на Волині та на Житомирському Поліссі.

Пам'ятки другого, лисогорського, етапу німанської культури за виглядом крем'яних комплексів досить суттєво відрізняються від ранніх керамічних комплексів: значно зменшується кількість яніславицьких вістер, геометричних мікролітів, зникають яніславицьки трикутники, збільшується питома вага знарядь на відщепах, з'являється значна кількість сокир, серпів, ножів, трикутних вістер з двобічною пласкою ретушшю. Проте технологічні прийоми залишаються незмінними – відтискна техніка, що заснована на розщепленні торцевих та сплощених однобічних нуклеусів. Керамічні комплекси мало змінюються – збільшується кількість нарізної орнаментації, в тісті збільшується кількість піску порівняно з рослинними домішками.

На думку більшості дослідників, що додержуються такої версії культурної інтерпретації поліського неоліту України, формування німанської культури відбувалося на пізньомезолітичному яніславицькому підґрунті під впливом бугo-дністровської (поч. VI тис. до н. е.), а пізніше – культури лінійно-стрічкової кераміки [Залізняк, Манько, 2004, с. 150-152, Залізняк, 2005, с. 89]. Д. Гаскевич відмічає значний вплив на формування німанської культури України населення дніпро-донецької культури Середнього Подніпров'я

[Гаскевич, 2003, с. 24-25].

Іншої думки щодо культурної інтерпретації неолітичних пам'яток Волині та Києво-Житомирського Полісся додержуються послідовники Д. Телегіна. Дослідник спочатку виділив києво-волинський варіант в рамках дніпро-донецької культури [Телегін, 1968, с. 91-96], який згодом набув статусу окремої волинської культури дніпро-донецької культурно-історичної спільноти [Охріменко, Телегін, 1982, с. 64-76; Титова, 1985, 18 с.; Телегін, Титова, 1998, с. 8-9, 24-26; Котова, 2002, с. 33-34]. За О. Титовою та Г. Охріменком волинська неолітична культура сформувалася на основі автохтонної яніславицької мезолітичної культури під впливом буго-дністровської та культури лінійно-стрічкової кераміки. Пам'яткам волинської культури, крем'яний набір якої має мікролітичний яніславицький вигляд, вони протиставляють німанську культуру Волині, що має «неяніславицький» характер крем'яного комплексу: відсутність або незначна кількість мікролітів яніславицького типу, відщеповий інвентар, наявність значної кількості сокир (Вижівка, Оболонь, Балаховичі, Гирло Злобича, Хутір Тетерівський).

Щодо характеристики керамічних комплексів, дослідники звертають увагу на високий ступінь подібності волинського та німанського посуду [Черняускі, 1979, с. 76-78; Охріменко, 2001, с. 98]. Г. Охрименко в розвитку волинської неолітичної культури виділяє три періоди: ранній (сер.V- 1 третина IV тис. до н. е.: Розничі, Шепель, Сенчиці); середній (1 третина IV-сер. III тис. до н. е.: Оболонь, Новосілки, Коник, Балаховичі 1,2) та пізній (сер. III-кін. III тис. до н. е.: Личижевичі, Мірабелі, Осова). За Г. Охріменко неоліт Волинського Полісся сформувався під впливом населення буго-дністровської культури.

Окрему думку щодо інтерпретації пам'яток Південного Полісся має В. Манько. Дослідник вважає, що поняття волинської та німанської культури (німанська культура Білорусі розглядається як окреме культурне явище) взагалі необхідно вивести із наукового обігу. Неолітичні пам'ятки цих територій України ілюструють керамічну фазу яніславицької культури, становлення та розвиток якої поділяються на три хронологічні етапи: ранній – лазарівський (1 пол. VI тис. до н.е); середній – тетерівський (3 чв. VI тис. до н. е.); пізній – корманський (остання чв.VI-поч. V тис. до н. е.). Керамічні комплекси яніславиці В. Манько пов'язує з впливом буго-дністровської культури (кераміка з прогладженими лініями, Лазарівка), культури лінійно-стрічкової кераміки (неорнаментована чаша з Хутора Тетерівського) та культур дніпро-донецької спільноти (гребінцева кераміка з Лазарівки, Хутора Тетерівського) [Манько, 2008, с. 154-167].

Аналізуючи спроби інтерпретації неоліту Південного Полісся слід зазначити, що майже всі дослідники, незважаючи на деякі розбіжності в визначенні культурної приналежності пам'яток з кукрецько-яніславицьким матеріалом, додержуються думки про його яніславицьке походження. Крім того, більшість археологів вважають це коло пам'яток керамічною фазою яніславицької культури [Кольцов, 1975, с. 63-67; Залізняк, 1977, с. 34; Залізняк, Манько, 2004, с. 150; Манько, 2008, с. 163-166; Гаскевич, 2003, с. 111, 180].

Питання волинської культури

Розглядаючи крем'яний інвентар та керамічний комплекс пам'яток обох періодів Волині та Києво-Житомирського Полісся, слід відзначити його загальну подібність синхронним знахідкам німанських стоянок Західної Білорусі та Південної Литви [Чернявский, 1979, с.57, 58; Чарняускі, 2001, с.237; Калечиц, 2000, с.15; Piliniauskas, 2002, s. 107-131]. Єдиною специфічною рисою крем'яної індустрії останніх, порівняно з волинськими комплексами України, є наявність у колекціях лисогорського часу листоподібних вістер списів з однобічною ретушшю та знарядь типу «фінського ножа» [Гаскевич, 2003, с. 121, 155]. Чому ж виникли розбіжності серед дослідників щодо культурної інтерпретації цих пам'яток?

Ретельно проаналізувавши матеріали пам'яток раннього періоду волинської та дубичайського періоду німанської культур, приходимо до висновку, що єдина принципова різниця між пам'ятками двох «культурних явищ», як це не дивно, полягає в товщині стінок та діаметрі керамічного посуду [Охріменко, 2004, с. 135]. Рівень подібності кераміки настільки значний, що більшість дослідників вимушена визнати складнощі її культурної диференціації. Кераміка обох культур гостродонна, іноді округлодонна з рослинністю, піском, рідше – шамотом та жорствою в тісті, як правило, світло-коричневого кольору. Орнаментована гребінчастими розчосами, відступаючими наколами, іноді косолінійними та сітчастими композиціями з прокреслених ліній. Орнаментація посуду відносно слабка, більше половини знайдених фрагментів кераміки її взагалі не мають. Як особливість німанської кераміки М. Чернявський відмічає наявність під зрізом вінець посудин ямок з бугорками-негативами на внутрішній поверхні [Чернявський, 1979, с. 51]. Те

ж саме констатують Д. Телегін та Є. Титова і для волинської кераміки, як особливу культурну ознаку [Телегин, Титова, 1998, с.26].

Виникає логічне питання: чи може товщина стінок керамічного посуду виступати культуровизначальною ознакою, чи є коректним відносити дві пам'ятки, на яких простежені однакові технологічні прийоми розщеплення та обробки кременю, близький типологічний склад знаряддєвого комплексу, особливості орнаментації кераміки до різних культур тільки на підставі неспівпадіння діаметру (а логічно і товщини стінок) горщиків? Напевно – ні.

Таким чином, слід констатувати необґрунтованість вживання поняття «волинська культура» як таке, що не відповідає загальним принципам виділення археологічних культур. Пам'ятки так званої волинської культури слід розглядати разом з пам'ятками Західної Білорусі, Південної Литви та Східної Польщі в рамках одного культурного явища.

Про деякі критерії диференціації ранньонеолітичних культур

Для культурної інтерпретації археологічного матеріалу необхідно проаналізувати його, користуючись єдиними критеріями [Кольцов, 1996, с. 5-7]. Недотримання цього принципу, як правило, призводить до плутанини та подвійного розуміння явища.

По-перше, серед усього масиву матеріалу необхідно вичленити той сегмент, який коректно використовувати для аналізу. Особливо актуальним це є щодо поліських пам'яток. На жаль, переважна більшість виявлених та досліджених стоянок розташовано на піщаних дюнах, на яких артефакти, як правило, перевідкладені по вертикалі та горизонталі. За таких умов не завжди можливо достовірно співставити як крем'яний та керамічний колекції однієї пам'ятки, так і кременеві вироби, що залягають в «одному» культурному горизонті. Таким чином, особливості стратиграфії більшості досліджених пам'яток ставить питання про їх хронологічну та культурну гомогенність. До того ж значна кількість дюнних пам'яток зруйновано або пошкоджено видувами та техногенними впливами, тому інформативність знахідок деяких з них можна, на жаль, порівняти з підйомним матеріалом.

Зазначене та відсутність узгодженої думки серед дослідників щодо критеріїв культурної та хронологічної диференціації пам'яток мезо-неолітичного часу призвело до певної плутанини. Дюнний характер пам'яток та стан їх збереженості, прямим наслідком чого є звичайним перевідкладеність культурного шару, призводить до некоректної інтерпретації археологічного матеріалу. Серед дослідників є майже нормою досить вільна інтерпретація колекцій з поверхневих зборів археологічних матеріалів. Звичайною практикою є «механічне» розкладання крем'яних матеріалів за типами (в першу чергу це стосується мікролітичного інвентарю), коли частина комплексу, що не вкладається в культурно-хронологічну схему прийнятну для дослідника, трактується як іншокультурна домішка. Часто це дійсно так. Але, якщо матеріали розвиненого неоліту та більш пізніх епох досить легко відокремити від ранньонеолітичного комплексу, то кременеві вироби мезолітичного часу – навпаки.

По-друге, необхідно з'ясувати технологічні прийоми розщеплення кременю та описати комплекс знарядь, після чого дослідити та описати керамічний комплекс, що повинно дати підстави для визначення культурної приналежності пам'ятки. Частина археологів вважає неолітичними тільки ті пам'ятки, що містять залишки кераміки, характер якої, на їх думку, і є основною культуровизначальною ознакою. При цьому, крем'яні вироби використовуються скоріше в якості допоміжного матеріалу, а часом, просто ігноруються. Поширена практика, коли пам'ятки, що в своїх комплексах не містять керамічних виробів безперечно відносяться до мезолітичного часу. Дослідження крем'яних індустрій іноді обмежено типологічними розробками та описом колекцій, що часто робиться без застосування статистичного опрацювання та порівняльного аналізу різних пам'яток в межах однієї культури, або з матеріалами інших культур. Частина дослідників, погоджуючись, що тільки наявність керамічних виробів є ознакою неоліту, при визначенні культурної належності пам'ятки надають перевагу аналізу крем'яного інвентарю. При чому домінуючим виступає типологічний склад виробів із вторинною обробкою при ігноруванні технологічних прийомів їх виробництва.

В останні роки з'явилася та поширюється думка, що все ж таки основною культуровизначальною ознакою для ранньонеолітичних пам'яток лісового типу є технологічні прийоми та типологічний склад крем'яного комплексу, а керамічні вироби розглядаються як «вторинна» ознака, що фіксують, в першу чергу, напрямки культурних контактів (Л. Залізняк, В. Манько, Д. Гаскевич).

Ранній неоліт, як перехідний період від мезоліту до неоліту, на відміну від розвиненого неоліту, має ряд специфічних ознак, що обумовлюють особливий підхід при аналізі матеріалів ранньонеолітичних пам'яток:

1. Крем'яний комплекс має загалом мезолітичний вигляд.

2. Значна кількість ранньонеолітичних пам'яток взагалі не містить кераміки.

3. Керамічний комплекс має інноваційний і, як наслідок, нестабільний характер незалежно від того особистий це винахід (слід зауважити, що всі аргументи щодо місцевого походження кераміки є недосконалими та необґрунтованими, за виключенням, можливо, експериментальних виробів Матвієва Кургана), або іншокультурне запозичення, що прослідковується майже на всіх ранньонеолітичних керамічних пам'ятках.

Тому, на нашу думку, культурна диференціація ранньонеолітичних пам'яток на засадах порівняльного аналізу керамічних комплексів є помилковою. По-перше, така культурна інтерпретація при нерозумінні інноваційних процесів, що відбувалися в цей перехідний період, або при їх ігноруванні, призвела до того, що в рамках одного культурного явища об'єднувалися пам'ятки з різними крем'яними індустріями. З іншого боку, за умов такого однобічного підходу, ряд ранньонеолітичних пам'яток з генетично спорідненими, а іноді й з ідентичними кременевими комплексами опинплися в різних археологічних культурах (наприклад, волинська та німанська культури). Перебільшення значення кераміки, як культурно визначального елементи для ранньонеолітичних пам'яток, вносить плутанину в схему культурно-територіального поділу мезоліту та неоліту і в розуміння етнокультурної диференціації пам'яток кам'яної доби.

Проблеми археологічних критеріїв диференціації пізньомезолітичних-ранньонеолітичних культур, зокрема Полісся, розглядали Л. Залізняк та В. Манько [Залізняк, Манько, 2004, с.150-152; Залізняк, 2005, с.151-154]. Проте, взагалі погоджуючись с Л. Залізняком, що процес неолітизації пізньомезолітичних культур відбувався під впливом більш розвинених неолітичних культур, складно прийняти однозначно тезу, що «… пам'ятки з мезолітичним кременем і неолітичною керамікою відображають складний процес синтезу автохтонного населення з носіями неолітичних новацій…» [Залізняк, 2005, с.153].

Аналіз яніславицьких комплексів Українського Полісся спростовує це твердження. Поява синтетичних комплексів в регіоні могла б означати тільки одне: між носіями яніславицької культури та представниками «культур-донорів» встановлюються довготривалі й постійні зв'язки, які призводять до заснування спільних територіально-виробничих общин, до міжкультурних шлюбів, а врешті-решт – до появи нової синтетичної культури. Досить рання дата Лазарівки (5970-5640ВС) свідчить про те, що вже на початку VI тис. до н. е. буго-дністровське населення сягнуло Північного Полісся, а дата Хутора Тетерівського (нижній шар) (5517-5363ВС) – що у середині VI тис. до н. е. яніславицьке населення сприйняло від носіїв буго-дністровської культури та культури лінійно-стрічкової кераміки навички керамічного виробництва. Керамічні комплекси верхнього шару Хутора Тетерівського, Новосілок, Коника представлені гребінцево-накольчастою керамікою, що, можливо, пов'язана з дніпро-донецьким населенням [Котова, 2002, с.34].

При цьому, слід відзначити, що яніславицька людність, запозичуючи у носіїв інших культур різні варіанти керамічного виробництва, залишала у крем'яних комплексах недоторканими основні технологічні традиції. Через це, коли справа стосується періоду раннього неоліту взагалі, і власне яніславицького населення, культурну ідентифікацію слід визначати за аналізом кременевого комплексу, а не за керамікою, яка могла бути спільною рисою двох, або навіть кількох археологічних культур. Це явище пов'язано з тим, що технологія керамічного виробництва була інноваційною, а через це й спільним елементом культури різних за походженням груп населення. Якщо долучати керамічні матеріали до процесу виділення археологічних культур у ранньому неоліті, то замість однієї яніславицької культури треба буде говорити про декілька різних культур. Запозичення кераміки носіями конкретної крем'яної індустрії від мешканців суміжних територій при збереженні стабільного крем'яного комплексу не може бути свідченням зміни населення та, як наслідок, появи нової археологічної культури. Про це можливо казати тільки тоді, коли керамічний компонент матеріальної культури неолітичного комплексу набуває стабільності та специфічних ознак виробництва, що, можливо, може бути підставами для виділення нової неолітичної культури. Але це стосується вже періоду розвиненого неоліту.

Таким чином, щодо яніславицьких пам'яток Українського Полісся (як і для всього кола пам'яток, що відносять до дубичайського та лисогорського періодів німанської культури взагалі) було б вірно казати про керамічний етап яніславицької культури. Вже до середини VI тис. до н. е. гребінцево-накольчаста орнаментація та кососітчасті композиції стають одним з провідних мотивів декору німансько-волинської кераміки, тому, безперечно, пам'ятки яніславицької неолітичної культури відносяться до кола пам'яток

дніпро-донецької культурно-історичної області.

Висновки

Враховуючи викладене, зазначимо:

1. Основною культурною ознакою ранньонеолітичних пам'яток є крем'яні комплекси.
2. Поняття «волинської культури» необхідно вивести з наукового обігу як необґрунтоване.
3. Пам'ятки яніславицької неолітичної культури, пов'язавні з дубичайським та лисогорським етапами «німанської культури», необхідно віднести до кола пам'яток дніпро-донецької культурно-історичної області.

ЛІТЕРАТУРА

Гаскевич Д. Л. Неолітизація Південного Полісся: характер та напрямки міжкультурних контактів // Od neolitizacij do poczatku epoky brazu. – Poznan, 2001. – С. 61-72.

Гаскевич Д. Л. Крем'яний інвентар неолітичних культур України // автореф. Канд. дис. – К., 2003.

Залізняк Л. Л. Неолітичні пам'ятки р. Здвиж // Археологія. – 1979. – 31. с. 54-65.

Зализняк Л. Л. Мезоліт Юго-Восточного Полесья.-К., 1984.- 118 с.

Залізняк Л. Л. Фінальний палеоліт і мезоліт континентальної України. Культурний поділ та періодизація. – К., Шлях, 2005. –184 с.

Залізняк Л. Л., Балакін С. А. Яніславицькі культурні традиції в неоліті Правобережного Полісся // Археологія — № 49. – 1985. – С. 41-48.

Залізняк Л. Л., Манько В. О. Стоянки біля с. Добрянка на р. Тікич та деякі проблеми неолітизації Середнього Подніпров'я // Кам'яна доба України. – Вип. №5. – К., 2004. – С. 137-168.

Исаенко В. Ф. Неолит Припятского Полесья. – Минск: Наука и техника, 1976. – 127 с.

Кольцов Л. В. Памятники с яниславицкими элементами на территории СССР // Памятники древнейшей истории Евразии. – М.: Наука, 1975. – С. 63-67.

Кольцов Л. В. Некоторые аспекты изучения археологических культур // Тверской археологический сборник. – Тверь, 1996. – С. 5-7.

Котова Н. С. Неолитизация Украины. – Луганск: Шлях, 2002. – 268 с.

Манько В. О. Проблеми неоліту Житомирщини // Дослідження первісної археології України (До 50-річчя відкриття палеолітичної стоянки Радомишль). Матеріали міжнародної конференції «Радомишль та його історія» 3-4 жовтня 2006 р. – К.: «КОРВІН ПРЕСС», 2008. – С. 154-167.

Охріменко Г. В., Телегін Д. Я. Нові пам'ятки мезоліту та неоліту на Волині // Археологія. – 1982. – 39. – С. 64-76.

Охріменко Г. В. Волинська неолітична культура. – Луцьк, 2001. – 152 с.

Охрименко Г. В. Волынская неолитическая культура. Хронология и периодизация // Проблемы хронологии и этнокультурных взаимодействий в неолите Евразии (хронология неолита, особенности культур и неолитизация регионов, взаимодействия неолитических культур в Восточной и Средней Европе). – СПб: ИИМК РАН, 2004. – с. 131-137.

Телегін Д. Я. Дніпро-донецька культура. – К.: Наук. думка, 1968. – 254 с.

Телегин Д. Я., Титова Е. Н. Поселения днепро-донецкой этнокультурной общности епохи неолита. – К.: Наук. думка, 1998. – 142 с.

Титова Е. Н. Неолит Среднего Поднепровья // автореф. Канд. дис. – К., 1985 – 18 с.

Черняускі М. М. Неоліт Беларусскага Понямання. – Минск: Навука і Техніка, 1979. – 141 с.

Чарняўскі Міхал М. Неаліт з грабеньчата-накольчатай і накольчатай керамікай Заходняй Беларусі. Асаблівасці эвалюцыі // Od neolityzacji do pocz№tkyw epoki br№zu. Przemiany kulturowe w mikdzyrzeczu Odry i Dniepru mikdzy VI i II tys. przed Chr. – Poznac: Wydawnictwo Poznacskie, 2001. – С. 149–154.

Чернявский М. М. К проблеме хронологии неолита Беларуси // Проблемы хронологии и этнокультурных взаимодействий в неолите Евразии (хронология неолита, особенности культур и неолитизация регионов, взаимодействия неолитических культур в Восточной и Средней Европе). – СПб: ИИМК РАН, 2004. – с. 131-137.

Piliiniauskas G. Dubiiniu tipo givenvietes ir neolitiene Nemuno kultura Pietu Lietuvoje // Lietuvos Archeologija 23. – Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2002. – S. 107-136

Pereverzev S.V.

ABOUT SOME PROBLEMS OF A NEOLITHIC OF THE VOLYNSK AND KIEVO-ZHITOMIR POLESYE

In article the complicated questions of cultural differentiation of Early Neolithic sites of Northwest Polesye of Ukraine are revealed. Allocation criteria of archaeological cultures of the Early Neolithic are analyzed. The conclusion about groundlessness of existence of concepts of Volyn Neolithic Culture is made, necessity of the use of concept «the ceramic stage of Yanislavitsa culture» as a part of Dneper-Donets cultural-historical area is proved.